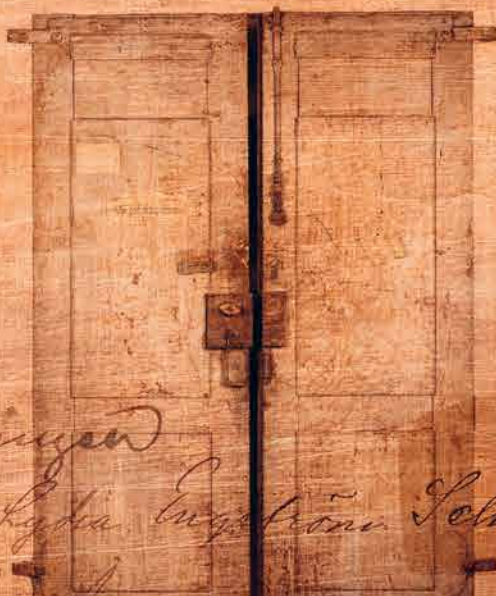

BAKOM STADENS KULISSER

GENUS OCH GRÄNSER
I STOCKHOLM 1800–2000

KARIN CARLSSON, REBECCA LENNARTSSON (RED.)

Hydra Engström Schma

Carlberg och

BAKOM STADENS KULISSER

KARIN CARLSSON OCH REBECCA LENNARTSSON (RED.)

STOCKHOLMIA FÖRLAG

BAKOM
STADENS
KULISSER

**GENUS OCH GRÄNSER
I STOCKHOLM 1800–2000**

KARIN CARLSSON, REBECCA LENNARTSSON (RED.)

Boken är tryckt med bidrag från Riksbankens jubileumsfond och Kungl. Vitterhetsakademien.

Den är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Det innebär att minst två externa och oberoende sakkunniga har granskat manus och att Kriterium därefter godkänt boken för publicering. Kriterium drivs på initiativ av svenska lärosäten och har som mål att värna den vetenskapliga bokens ställning och stärka dess position i förhållande till andra vetenskapliga publiceringsformer. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via www.kriterium.se.

Monografier utgivna av Stockholms stad 262
Förteckning över samtliga monografier finns på
www.stockholmia.stockholm.se

© Författarna och Stockholmia – forskning och förlag 2021

Omslagscollage: Cristina Jäderberg

Grafisk form: Cristina Jäderberg

Förlagets projektledare: Bitte Granlund

Korrektur: Marie Jenevall

Boken är satt med Adobe Caslon och Big Nord

Vinjettbilder från The Graphics Fairy

och tidskriften Butikskultur nr 9, 1934

Papper: 130 g Amber Graphic

Repro: Italgraf Media 2021

Tryckt i Estland via Italgraf Media 2021

ISBN 978-91-7031-331-8

ISSN 0282-5899

ISSN 2002-2131 Kriterium (online)

DOI <https://doi.org/10.33819/kriterium.31>

**Stockholms
stad**

INNEHÅLL

ETT PLANK PÅ STUREPLAN 6

Karin Carlsson och Rebecka Lennartsson

NÄR STOCKHOLMARNÄ BJDÖS UT PÅ KAFÉ 56 DET MODERNA KAFÉRUMMETS ETABLERING 1800–1840

Ulrika Torell

”KÄRLEKENS BAKGATA” 116 NORRA SMEDJEGATAN OCH BORDELLERNAS HISTORIA I STOCKHOLM

Rebecka Lennartsson

STADSPARKEN 182 HUMLEGÅRDEN SOM HOMOSEXUELL SKÅDEPLATS

Thomas Wimark

KONSTEN ATT GÖRA ENTRÉ 230 DÖRRAR OCH PORTENS VÄKTARE I DET FÖRRA SEKELSKIFTETS STOCKHOLM

Karin Carlsson

FAR I FÖNSTRET 290 KOMMERSIELL KONSTRUKTION AV KÖN OCH DEN NYA MANNEN I 1930-TALETS SKYLTFÖNSTER

Orsi Husz och Klara Arnberg

DEN SVENSKA SYNDENS SKYLTFÖNSTER 338 KLARA NORRA KYRKO GATA 1965–1985

Klara Arnberg och Orsi Husz

FÖRFATTARPRESENTATIONER 378

ETT PLANK PÅ STUREPLAN

Karin Carlsson och Rebecka Lennartsson

Mitt föräldrahem låg i Stockholm i en stadsdel å stadens ytterkant, som dåför tiden ansågs förnämlig och som kallades "Villastaden". Adress: Villagatan 1 hörnet av Karlavägen. [...]. Karlavägen [slutade] i ett sågverk. Bakom detta "träsket" som ansågs farligt. Men över detta "farliga" obebodda område tog min äldsta bror dagligen en genväg till skolan Norra Real. [---] Vid Stureplan ungefär där Kungsgatan nu begynner var det plank och bakom planken ambulerande cirkussällskap, menageri eller zigenare. Vi var förbjudna gå dit.¹

NÄR KVINNOSAKSKVINNAN SIGNE Henschen berättar om sin uppväxt i Villastaden på Östermalm i Stockholm runt sekelskiftet 1900 nämner hon i förbigående ett plank.² Det ska ha legat vid Stureplan, mitt i nutidsstadens pulserande centrum. Minnesbilden av planket är en detalj ur en omfattande intervju som konsthistorikern Birgit Gejvall genomförde 1951 när hon arbetade med sin doktorsavhandling om 1800-talets Stockholmsbostad.³ I det sammanhanget var planket ointressant. Det nämns heller inte i den avhandling som intervjuerna låg till grund för.

För den här boken, och det forskningsprojekt den bygger på, är planket en betydelsemättad symbol snarare än ett perifert minne, laddad med flera av modernitetens nyckelkoder och dualism: det planerade och det oordnade, det rena och det smutsiga, det exponerade och det osynliggjorda, det välbekanta och det främmande, det hotfulla och lockande. Stadens fysiska gränsmarkörer berättar om både avskiljande och sortering av människor och platser och om de ständiga överskridanden de lockat till. Samtidigt är planket en rest från en försvinnande stad, präglad av låg träbebyggelse och fätrampade gator i kontrast till en framväxande modern stenstad, där gränser skulle komma att manifesteras på helt andra sätt.

Planket i Henschens historia tjänar också som exempel på några aspekter av relationen mellan kulturminnesinstitutioner och forskning som vi vill betona. Dels vikten av att göra den mångfald av historier som ryms i samlingarnas skattgömmor tillgängliga för fler, dels betydelsen av att forskare lämnar egna spår i arkiv och samlingar. Materialet från Gejvalls bostadsundersökning ger en mycket rik inblick i det borgerliga 1800-talets bostadsskick. Utöver intervjuerna innehåller samlingen foton, ritningar och i vissa fall även planer över våningarnas möblering. Men materialet rymmer fler intressanta uppslag och perspektiv än vad Gejvall efterfrågade. Tack vare att detta forskningsmaterial arkivlagts kan det ligga till grund för ny forskning där dagens historiker, etnologer och kulturgeografer låter det svara på helt andra frågor än de Gejvall var intresserad av.⁴

Barndomens plank i Henschens minnen är del av ett urbant universum präglat av barnets känslor av hemhörighet och rädslor. Det ingår i berättelsen om en flickas uppväxt i Villastaden, en förnäm stadsdel byggd mellan 1870 och 1890 med ståtliga villor och små förgårdar mellan gata och hus. Villan Henschen växte upp i var ett enfamiljshus om 14 rum samt kök, serveringsrum, vinterträdgård, bad- och portvaktsrum. I rummen rörde sig hennes föräldrar och fyra syskon samt en tjänstestab om sex – tidvis åtta – personer.⁵ I kvarteren norr om Humlegården bodde släktingar och vänner i liknande villor. Uppväxten präglades av ljusa minnen: den vackra trädgården med violer i gräsmattan, choklad och tända ljus under den mörka och kalla årstiden. Samtidigt fanns, som

Plank vid Lutternsgatan, nuvarande Kungsgatan mot Stureplan. Foto: Kasper Salin, 1900–1905. Stadsmuseet i Stockholm.

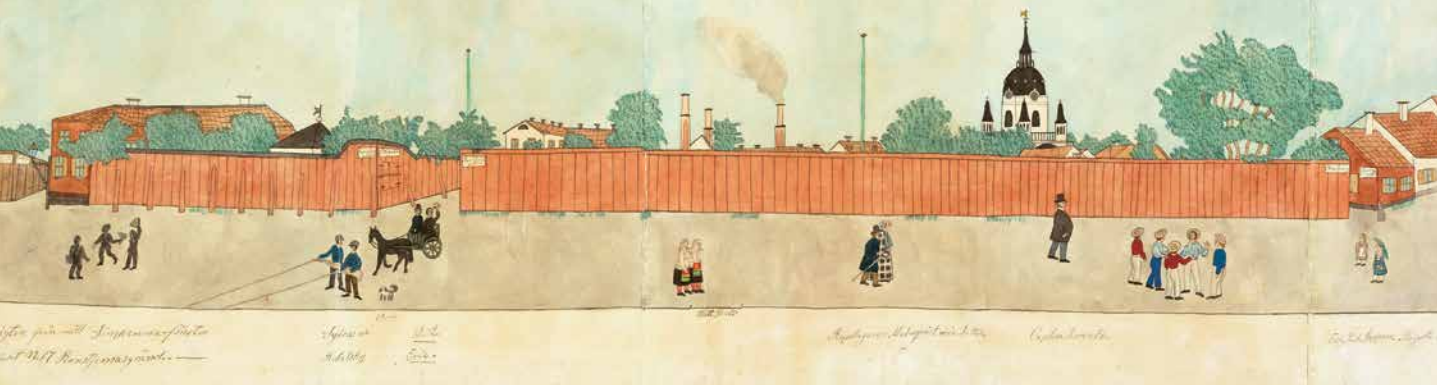
Plank längs med Lilla Träskgatan, österut mot Humlegården. Foto: Lars Larsson, Larssons Ateljé, 1903. Stadsmuseet i Stockholm.

det inledande citatet visar, det hotfulla och skrämmande precis intill: träsket på andra sidan av sågverket och Lilljansskogen bortom Sofiahemmet. Barndomens faror representerades av det främmande och förbjudna. Fyllgubbarna, som på vägen mellan hem och skola dök upp både i Iversons gränd och utanför portvakt Carlssons kombinerade mjölk- och ölbutik. Och vid Stureplan, ungefär där Kungsgatan nu börjar, reste sig alltså planket som kittlade barnens fantasi.

Planket utgjorde en fysisk skiljelinje som väckte nyfikenhet på det som gömde sig på andra sidan, fantasier som fick kraft genom historier om positivhalare, "zigenarföljen" och italienska lindansare som omgav platsen. Men plank lämnar sällan fysiska spår till eftervärlden. De hör till urbanitetens förgängliga materialitet, alltför flyktigt för att ses som en del av den solida stenstaden. Inte heller på kartor eller i stadsplaner återfinns planket. Det tycks aldrig ha ritats in på någon aggregerad bild av stadsdelen. Kanske har det rent av aldrig funnits, kanske mindes Signe Henschen fel.

Barn som tar del av vad som utspelar sig på andra sidan av ett plank. Foto: Gunnar Lundh, 1933. Nordiska museets arkiv, Gunnar Lundhs arkiv, Kontaktark NMA: 0082263.

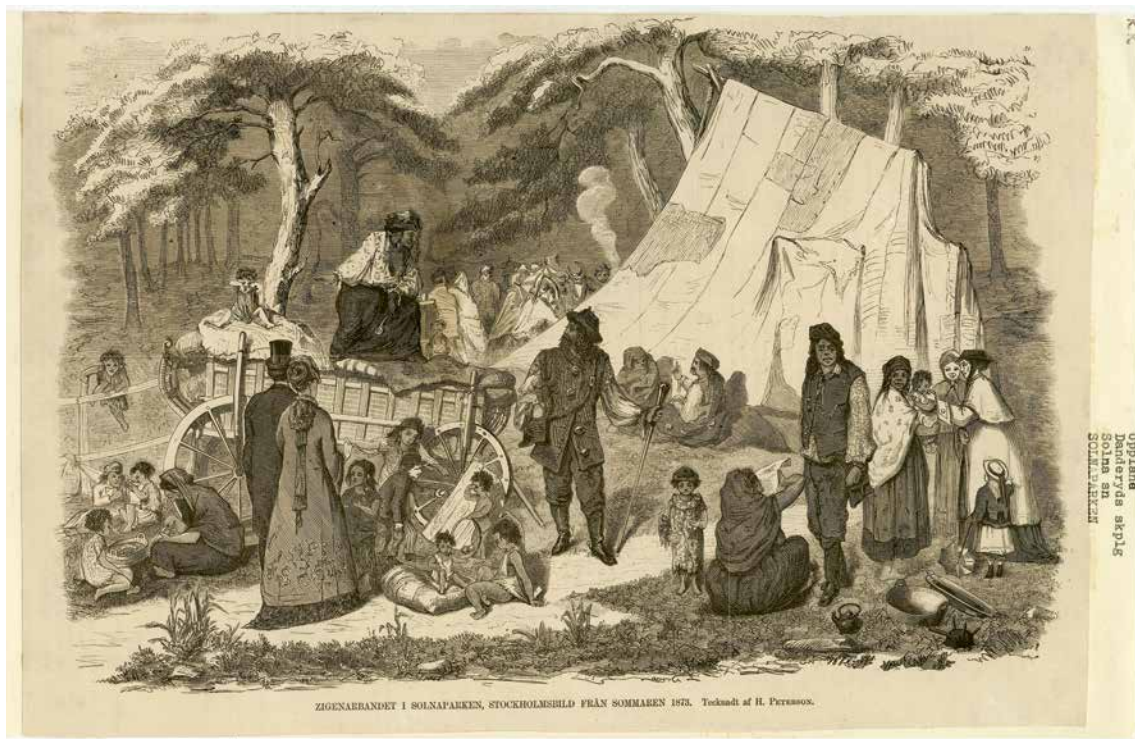

” Ett plank kan vara en materialisering av en redan befintlig idé om gräns, eller själv ge upphov till en sådan. Det kan både hägna in och stänga ute. Det kan skapa oro för vissa och trygghet för andra.

Vandrar man i det sena 1800-talets stad med hjälp av fotografier blir man emellertid snart varse de många plank som präglade stadsbilden. De var så vardagliga och anonyma att de knappast väckte uppseende. Samtidigt präglade planket sannolikt den plats där det stod, mitt i den växande staden, då det både reglerade människors rörelser och avspeglade idéer om stadens ordnande, om vi och de andra, smutsigt och rent och vikten av att upprätthålla gränser. Sin betydelse fick planket mindre genom sin konstruktion än genom sin konnotation och sin egenskap av markör för en gräns. Som sådan är planket ett betydelsebärande stycke materiellt kulturarv. Men hur sparar man en gräns på ett museum?

Materialitet måste kopplas samman med levda erfarenheter och berättelser. Det är en utgångspunkt för det här projektet. Först när en gräns – eller ett rum – laddas med minnen och konnotationer får den betydelse. Ett plank kan vara en materialisering av en redan befintlig idé om en gräns, eller själv ge upphov till en sådan. Det kan både hägna in och stänga ute. Det kan skapa oro för vissa och trygghet för andra. Ett plank som stänger ute kan även trigga fantasin och skapa lust att klättra över,

Utsikt från Josabeth Sjöbergs sängkammarfönster, Renstiernas gränd 17. Konstnär: Josabeth Sjöberg, 1857–1858. Stadsmuseet i Stockholm.

Bilden ska föreställa ett romskt läger i Solnaparken 1873. Tältet är lappat och lagat och det myllrar av halvt klädda barn. Två besökare, förmodligen tillhörande tecknaren H Petersens värld, skiljer ut sig med sin borgerliga klädsel. Nordiska museets arkiv, Nordiska museets ämnesordnade bildarkiv, Nationaliteter, volym 1.

gräva sig under eller bryta sig igenom. Fanns portar i planket? Fanns kikhål och smitvägar? Hur planket på Stureplan upplevdes berodde på vem du var, vart du skulle, vad som kunde finnas på andra sidan, vilka berättelser du bar på – och på vilken sida om planket du stod.

Ett plank – eller vilken gräns som helst – skapar inte bara en skilje-linje. Det ger med nödvändighet också upphov till två separata rum.⁶ Var finner vi lindansarnas, romernas och cirkussällskapens röster som utifrån Henschens blick befann sig på andra sidan? Den allegoriska frågan om hur vi kan fånga plankets skilda betydelser och lyfta de olika berättelser det bär på är central för det här projektet.

MÅNGDIMENSIONELLA VANDRINGAR I STADENS HISTORIA

Boken du håller i din hand bygger på resultat från projektet *Bekönade rum. Mångdimensionella vandringar i stadens historia*.⁷ Inom projektet har vi samlat forskare och kulturarvsinstitutioner för att undersöka vägar för tillgängliggörande av de samlingar som finns hos museer och arkiv. Vårt fält och fokus har varit Stockholm från tidigt 1800-tal till sent 1900-tal. En viktig del av projektet har handlat om metodutveckling där vi styrts av frågan hur vi kan finna spår av gömda, glömda eller förbjudna urbana rum hos museer och arkiv, rum som av olika skäl inte är omedelbart tillgängliga i minnessamlingar. Antingen för att de varit inofficiella och förnekade eller för att de varit så pass vardagliga att de inte gett upphov till egna sökbara kategorier. Vi har undersökt hur mycket längre vi kunskapsmässigt kan nå i sökandet efter dessa rum när forskarens och arkivariens särskilda kompetenser sammanförs.

Materialen som vi använt och de uppslag och nya frågeställningar de gett upphov till skulle gott och väl räcka till flera nya projekt och ett antal böcker – men här har vi samlat några av de fördjupningar projektet rymmer. De rum vi undersökt har olika funktioner, laddningar och karaktär. De bär på fysiska och mentala gränser och en distinkt genusprägel men utmärks även av gränsöverskridanden i spänningsfälten mellan moderna dikotomier som offentligt och privat, arbete och fritid, smutsigt och rent, konsumtion och produktion. Samtidigt har delundersökningarna en rad både väntade och oförutsedda beröringspunkter.

Mer genom slump än planering uppvisar de skilda rum vi valt att undersöka även en viss kronologi, som sträcker sig från tidigt 1800-tal till sent 1900-tal. Vi rör oss också rumsligt i ett sammanhängande område i den centrala staden: från Staden mellan broarna – det nuvarande Gamla stan – och det tidiga 1800-talet via det vid seklets mitt nybyggda Norrbro med sin bazar med boklådor, kaférum och Strömparterrens park för flanerande, till stadens nya centrum på Norrmalm med dess inslag av konsumtion, underhållning och förströelser.

Folkliv på Norrbro kvällstid.
Färglitografi av Carl Johan
Billmark, 1860–1865.
Stadsmuseet i Stockholm.

Därefter tar vi plats i den nya stadsdelen Östermalm med sina paradvåningar och villor kring sekelskiftet 1900. Vi passerar Humlegården för att där uppleva parkens skiftningar över årets och dygnets timmar. Vi stannar till vid de stora varuhusen NK och PUB med sina iögonfallande och upplysta skyltfönster kring mitten av 1900-talet. Klarakvarterens utveckling och förfall följer vi från småskaliga hotellkvarter till ökända prostitutionsstråk under det tidiga 1900-talet för att sedan landa i 1970-talets omtalade gata med öknamnet ”Klara porra”.

Historien tar sin början, som så ofta när stadens historia ska skrivas, med att någon anländer utifrån med nya impulser. Genom att följa enskilda schweiziska migranter och deras familjer visar kulturhistorikern Ulrika Torell hur introducerandet av en kontinental kafékultur i Stockholm skapade nya rumsligheter. Schweizeriernas grundare ingick i ett internationellt nätverk av professionella konditorer som etablerade sig

i de större europeiska städerna under 1800-talet. I Stockholm skedde det i segdragna strider med sockerbagarnas skrå. I sin skildring av det framväxande urbana kafélivet väver Torell samman stadens rumsliga, materiella och immateriella förändringar och visar hur schweizerierna inte endast förändrade stadsbilden utan även påverkade sociala praktiker och konsumtionsmönster. Kapitlet berättar också om hur dessa nya publika rum för urbant umgänge och sötsakskonsumtion etablerades tidigare än vad som hittills varit känt. Genom att erbjuda särskilda varusortiment och avskilda "damrum" lockade de dessutom till sig kvinnliga konsumenter, vilket bröt mot den då etablerade förstäelsen av kaffehus och "gatans salonger" som manligt kodade. Kaférummet var dock även fortsatt ett mycket gränsgenomkorsat rum där både mer och mindre subtila skiljelinjer, praktiker och sociala ideal gav form åt den moderna kafékulturen.

När kvinnor ur de högre klasserna under 1800-talets gång kom att bjudas in till offentligheten genom etablerandet av semioffentliga rum med särskild rekvisita och varuutbud, blev deras närvaro i de rum som inte uttryckligen vände sig till kvinnor mer iögonfallande. Platsen kom under 1800-talets senare del att bli en viktig aspekt i bedömandet av kvinnlig dygd. Samtidigt som vissa gränser krackelerade och rummet vidgades, kunde andra gränser upprättas eller inskräpas – och

Au café Davidson. Interiör från ett konditori med kunder och servering. Akvarellen föreställer sannolikt det konditori som låg i en av paviljongerna till Trädgårdsföreningens park vid Drottninggatan. Det ägdes av bröderna August och Wilhelm Davidson. Akvarell av Fritz von Dardel, 1849. Stadsmuseet i Stockholm.

Interiör av Hotell Rydbergs kafé på Gustaf Adolfs torg 24. Foto: Larssons Ateljé, 1914. Stadsmuseet i Stockholm.

ständig utmanades de. Kvinnors närvaro saknades ju inte alls i 1800-talets offentliga rum.

Parallellt med att schweizerierna växte fram och bidrog till att omdefiniera stadens offentliga rum konceptualiserades en annan inrättning i staden: bordellen. Även i detta fall skedde en medveten iscensättning av en artificiell intimsfär i ett urbant rum präglad av offentlighetens principer: anonymitet, kommersialism och konsumtion. Samtidigt som kaférummet under det tidiga 1800-talet började beskrivas med nya ord och som en specifik urban sfär, kom ordet bordell i bruk. Mot mitten av 1800-talet började bordellen att förstås som ett rum med särskilda regler och rekvisita. Samtidigt byggde dess konceptualisering, precis som kaférummet, på en redan etablerad praktik. Etnologen Rebecka Lennartsson visar med sitt kapitel "Kärlekens bakgata" hur den formellt förbjudna bordellen i det sena 1800-talets Stockholm tog plats som en urban sfär i skärningspunkten mellan reglering, fantasi och verklighet. Snarare än ett urbant rum som myndigheter ville utplåna, var bordellen en aktiv del i forandet av den moderna staden, ett rum som spillde över på gator och kvarter och invercade på människors rörelsemönster.

Klara norra kyrkogata 13, i hörnet av Bryggargatan. Foto: Larssons Ateljé, 1900–1910. Stadsmuseet i Stockholm.

Man på väg uppför Norra smedjegatan norrut mot Hamngatan. Foto: Manne Lind, 1967. Stadsmuseet i Stockholm.

Med den beryktade och nu försvunna Norra smedjegatan som exempel tar Lennartsson bordellens plats i den moderna staden i betraktande med hjälp av tre analytiska rumsbildningar: panoptikon, pornotopia och heterotopia.

Gränsers upprätthållande och överträdelser är ett genomgående tema i bokens alla bidrag. I den ideala bordellen upprätthöll en portvakt den avgörande gränslinjen mellan bordellens kvinnor och kvinnorna som befann sig på den andra sidan av dess väggar. I kapitlet "Konsten att göra entre" diskuterar historikern Karin Carlsson bland annat portvakternas roll som en mänsklig förstärkning av den gräns som gick mellan borgerlighetens symboltyngda hem och gatan. Exempelen hämtas från det förra sekelskiftets Östermalm. Den sortering av passerande människor som portvakten upprätthöll kunde också manifesteras i själva arkitekturen. Genom en analys av separata köksingångar och huvudentréer diskuterar Carlsson hur dessa fungerat som en välkomnande öppning mellan staden och det privata rummet för vissa, medan det för andra upplevts som ett svårforcerat hinder. På ett övergripande plan står stadens materialitet i centrum och diskussionen kretsar kring hur arkitekturen konkret guidar

En av tre huvudentréer till det Bünsowska huset på Strandvägen. Foto: Lennart af Petersens, 1960–1969. Stadsmuseet i Stockholm.

Till vänster i bild en av flera köksingångar till det Bünsowska huset, Strandvägen 29–33, vilka nåddes via innergården. Foto: Lennart af Petersens, 1963. Stadsmuseet i Stockholm.

olika grupper av individer till olika rörelser och vägar genom staden. Av särskilt intresse är kökstrapporna, vilka byggts för att dölja vissa individer och varor, samtidigt som detta oupplysta rum öppnat upp för möten och rörelser av mer ljusskygg karaktär. Utöver att detta var vägen för bud, is- och vedkarlar, så erbjöd passagen både friare och tjuvar en möjlighet att obemärkta göra sin entré.

De borgerliga våningarnas olika ingångar, slussar och korridorer och det skiktande av människor som följde i dess spår, vittnar om viljan att hålla gatans liv borta från den privata sfären. Den växande staden, med sitt konstanta inflöde av individer och efterföljande trångboddhet i kombination med en ny typ av offentlighet, väckte oro. Gatan förknippades med en rad faror. Stadens anonymitet, ambivalens och blandning beskrevs som grogrund för upplopp, osedlighet och moralisk förvildning. Andra offentliga rum, som parkerna, skapades för att fostra stockholmarna till hälsosam rörelse i frisk luft och den urbana konsten att träffas utan att mötas, men behäftades samtidigt med oro över sedligt fördärv.

Humlegården, en stor park på Östermalm med omedelbar närhet både till stadens fashionabla nöjeskvarter med schweizerier, varuhus och ökända bordellstråk och till de fridsamma villakvarter som Signe Henschen mindes från sin barndom, står i centrum i kulturgeografen Thomas Wimarks kapitel. Stadsparken förstås som en i dubbel bemärkelse gränslös plats som bytte skepnad och funktion efter dygnets timmar tillika befolkades av olika grupper av individer under olika tidpunkter. Wimark visar hur parkens materialitet, i form av urinkurer, belysning, gångstråk, soffor och planteringar, inbjöd till – och underlättade – sexuella möten mellan män under decennierna kring sekelskiftet 1900. Genom en analys av polisrapporter, tidningsartiklar och det klotter som ristades in i urinkurer spårar Wimark de homosexuella männens möten och praktiker under en period då dessa handlingar var kriminaliserade.

Urinkurernas popularitet som markörer för en ny, kontinental urbanitet vittnade både om skiftande estetiska ideal och om framväxten av en urban rörlighet som utmärktes av lustvandringssnarare än av fortskaffning. Den framväxande storstaden med trottoarer, plan gatubeläggning, genomtänkta siktlinjer och inslag av skuggande träd, gatuserveringar och

Humlegårdens källbacke, här befolkad av flanörer och barn under dagtid. Tuschlavering av Wilhelm (Ville) Gernandt, 1900–1905. Stadsmuseet i Stockholm.

planteringar skapade förutsättningar för en av modernitetens arketyper: flanören, ett blaserat kringströvande storstadsväsen som fann njutning i det flyktiga, ambivalenta och alienerade. Många har påtalat att denna gestalt med nödvändighet var maskulin.⁸ Avsaknaden av urinkurer för kvinnor kan tolkas som ett tecken på att den tänkte lustvandraren i alla händelser var en man. Andra har visat hur nya platser för lustfylld konsumtion även lockade till sig en kvinnlig motsvarighet, med tid till sitt förfogande och pengar att spendera.⁹ Flanören och flanösen drog runt i staden och ”botaniserade på asfalten”, konsumerade med blicken, dolda av offentlighetens anonymitet.¹⁰

Den amerikanske sociologen Richard Sennett har kallat 1800-talets storstad spektakulär.¹¹ Blicken ersatte den sociala interaktionen som den främsta källan till kunskap, så att stadslivet kom att bli en fråga om passivt iakttagande snarare än aktivt deltagande. Framväxten av en urban visuell kultur visade sig också i ett rikt bildspråk i skyltning och reklam som kom att prägla stadslandskapet. Stadens många anonyma plank kläddes i affischer som med braskande rubriker och lockande bilder tävlade om uppmärksamheten för sina budskap.

Tekniska landvinningar möjliggjorde också allt mer avancerade skyltfönster med stora glaspartier och medveten ljussättning. Med sina uppseendeväckande skyltningar satte varuhus som NK, PUB och MEA en tydlig prägel på stadslandskapet under det tidiga 1900-talet. I de rum som skapades mellan stora glaspartier och skyltfönstrens inre väggar kunde hela fantasivärldar gestaltas. Här fanns möjlighet att ge inblickar i imaginära, privata rum – samtidigt som skyltningarna också hade potential att både skapa bilder av det eftersträvansvärda och väcka önskningar och begär.¹² Att skapa en lockande skyltning krävde inte enbart ett estetiskt sinne utan även kunskap om hur stadens människor rörde sig och om hur blickar kunde styras – en kunskap som bidrog till framväxten och professionalisering av yrkeskategorin dekoratör.

Skiss på korsett- och underklädesskyltning för MEA. Konstnär: Ulla-Britt Lidell, 1956–1961. Stadsmuseet i Stockholm.

Fotografi av skyltning med underkläder och korsetter hos varuhuset MEA. Centrum för Näringslivshistoria.

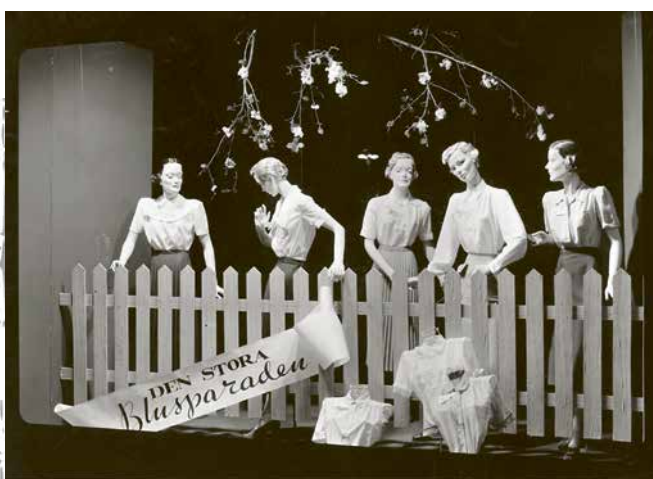

Ekonomhistorikern Klara Arnberg och historikern Orsi Husz bidrar med två samskrivna kapitel som båda på olika sätt undersöker hur skyltfönstren påverkat stadsbilden samtidigt som de lockat till konsumtion. Författarna visar hur skyltfönstret kan ses som ett faktiskt och symboliskt mellanrum, tillika en gräns som skiljer stadens olika sfärer, intressen och aktörer åt, samtidigt som dess innehåll skapar överlappningar mellan det privata och det offentliga, det kommersiella, det konstnärliga och det politiska.

Tidigare forskning har visat hur kvinnlighet kom att konstrueras i relation till konsumtion. I kapitlet "Far i fönstret" visar Husz och Arnberg hur även maskuliniteten omformulerades i kommersialismens anda och i korrespondens med stadsplaneringens moderna, upplysta och normerande ideal. I kapitlet analyseras de skyltningar som skapades i samband med att Fars dag etablerades under 1930- och 1940-talen. Här stod fadern och familjeförsörjaren i fokus, iscensatt i skyltfönstrets fiktiva privatsfär mitt i offentlighetens brus. Samtidigt visar författarna hur det i skyltningarna placerades in blinkningar till en annan stereotyp maskulinitet – detaljer som anspelade på en heterosexualitet utanför hemmets hägn, förknippad med det förbjudna, det gömda och förment farliga.

Farsdagsskyltning hos varuhuset MEA. Foto: Wahlberg, 1934. Centrum för Näringslivshistoria, MEA, K1ba1.

Dubbla gränser att visuellt ta sig över för den som betraktade "den stora blusparaden" i MEA:s skyltfönster. Här har skyltdockorna placerats bakom ett staket som i sin tur är placerat bakom ett skyltfönster. Centrum för Näringslivshistoria. MEA K1ba3.

I fonden det första av de fem höghusen vid Hötorget. Foto: Lennart af Petersens, 1958. Stadsmuseet i Stockholm.

Rivningsarbete vid Sergelgatan 12. På platsen ligger nu första höghuset vid Sergelgatan. Foto: Lennart af Petersens, 1953. Stadsmuseet i Stockholm.

I en annan del av staden skulle dessa antydningar komma att få betydligt friare spelrum. Kvarteren kring Klara kyrka hade med citys förskjutning från Stadsholmen till Norrmalm under senare delen av 1800-talet vuxit med bostäder för relativt välbärgade. Utöver det var gatorna kantade av verkstäder, butiker, konditorier, enkla serveringar och ett flertal mindre hotell för resande som anlände från den närbelägna Centralstationen eller ångbåtshamnen. Redan kring sekelskiftet 1900 hade området fått dåligt rykte och betraktades allmänt som ett osnyggt och nergånget tillhåll för prostitution. Många av de små hotellen användes i sexhandeln, och i butiker skyltades det med obscena tidskrifter. Området förföll. När Norrmalmsregleringen – även kallad Citysanereringen – realiserades från 1945 innebar det brutala ingrepp i stadsbilden. Stora delar av Klarakvarteren förpassades till det kollektiva minnet. Små lägenheter utan hygienutrymmen, omoderna arbetsplatser, smala gator och trånga gårdar skulle omvandlas till en modern stad präglad av framkomlighet, ljus och rationalitet, manifesterat genom höghus, bankpalats och parkeringshus. Samtidigt förblev fickor i kvarteren länge kvar relativt oförändrade.

I Arnbergs och Huszs andra kapitel ledsagas vi genom 1960- och 1970-talens "Klara porra", det stråk på Klara norra kyrkogata som blev symbol för epokens sexliberala politik och den "svenska synden". Pornografi kom under ett par årtionden att prägla kvarterens små skyltfönster. Här konstruerades en annan maskulinitet än den som dominerade de stora varuhusens Fars dags-skytningar: ett urbant ungarliv bortom familjefaderns kvävande konventioner. Med 1970-talets feministiska och antikapitalistiska strömningar kom skyltfönstren även att få en politisk sprängkraft och stod som faktisk måltavla för protester mot pornografi och prostitution. Arnberg och Husz analyserar porrskyltfönstrens diskurs, praktik och politisering och visar både på den urbana rumslighetens betydelse och sprängkraft och på dess föränderlighet.

Sexfilmsbiografen Svarta Katten vid Vattugatan 5. Foto: Lennart af Petersens, 1965. Stadsmuseet i Stockholm.

En kvinna och en flicka tittar in i ett skyltfönster. Bilden är sannolikt tagen på Birger Jarlsgatan. Foto: Åke Lang, 1958. Stadsmuseet i Stockholm.

” Pornografi kom under ett par årtionden att prägla kvarterens små skyltfönster. Här konstruerades en annan maskulinitet än den som dominerade de stora varuhusens Fars dags-skytningar: ett urbant ungarliv bortom familjefaderns kvävande konventioner.

MED RUMMET SOM INGÅNG. OM ATT HITTA IN, ATT LÄMNA SPÅR OCH TA MED NÅGOT UT

För alla bokens bidrag är rumsligheten gemensam. Alla forskare och författare har drivits av en ambition att öppna dörren till ett antal mer eller mindre dolda rum. I vår jakt på dokument, bilder och föremål, vilka skulle kunna fungera som nycklar till dessa rum, har dialektiken mellan forskningsfrågor och material varit betydelsefull. För att finna dessa dokument, bilder och berättelser har ett nära samarbete med kulturarvsinstitutionernas personal varit av största vikt. I sökandet efter material har forskare, antikvarier och arkivarier samarbetat. Forskarnas ämneskunskap, i kombination med antikvariernas och arkivariernas sakkunskap och sökkompetens, har lett till att vi tillsammans kunnat undersöka alternativa ingångar och sökbegrepp för att navigera genom kulturarvsinstitutionernas samlingar. I långt högre utsträckning än vad som varit fallet om forskarna på egen hand sökt material har våra delstudier berikats av en blandning av källor som konst, fotografier, minnesuppteckningar och föremål.

Detta har naturligtvis påverkat både forskningsfasen i sig och våra resultat. Det har fått oss att upptäcka samband vi annars sannolikt hade missat och det har gett oss nycklar till material vi annars inte hade kunnat finna. Som forskargrupp med fokus på mycket olikartade rum har vi också funnit en mängd förbindelser mellan dessa – men också kopplingar mellan samlingar både inom och mellan olika institutioner. Som exempel på det senare kan vi nämna att hundratals föremål som finns bevarade i Nordiska museets föremålssamlingar tidigare varit placerade i våningar som ingående beskrivs i Gejvalls bostadsundersökning. Foton av ett flertal av dessa våningar återfinns dessutom i både Nordiska museets och Stadsmuseets samlingar. Utöver detta finns även Gejvalls egen forskningsprocess dokumenterad genom tre volymer av anteckningar, utkast, föreläsningar med mera, vilka bevaras i Stadsmuseets arkiv. Ett annat exempel placerar varuhuset MEA i centrum, där vi dels funnit skisser av deras skyltningar i Stadsmuseets samlingar, dels dokumentation av desamma hos Centrum för Näringslivshistoria i form av fotografier samt en skyltningsdagbok.¹³

Bilder på motstående sida:
Blanchs cabaretprogram
1917–1918. Illustration:
Gunnar Widholm. Centrum
för Näringslivshistoria.

En av Baron Cederströms
notor under hans besök på
Blanchs Café sommaren
1898. Centrum för
Näringslivshistoria.

Detta är enbart ett fåtal exempel av vad som genom projektet har kunnat lyftas fram och länkas samman för att på så vis underlätta för forskare och den intresserade allmänheten att navigera mellan samlingar med tydliga kopplingar till varandra. Det har betydelse för den historieskrivning vi kallar mångdimensionella vandringar i stadens historia.

Inom projektet har vi även intresserat oss för hur vi som forskare kan lämna spår i arkiven. I samråd med medverkande kulturarvsinstitutioner har i en första fas material valts för digitalisering. Mängder av tidigare svåråtkomliga samlingar – i vissa fall rent av oåtkomligt material – har tillgängliggjorts: papperskonst, fotografier, minnesuppteckningar, föremål, skissböcker och dagboksmaterial. Ur Stadsmuseet i Stockholms samlingar har vi plockat fram Per Fredrik Rödings detaljerade akvareller och tuschlavyrer av stockholmskt folkliv under senare delen av 1800-talet och Manne Linds fantastiska foton från 1960-talets Stockholm, vilka nu finns tillgängliga via Digitala stadsmuseet. Notarien Fritiof Englunds (1893–1964) dagbok, som han skrev mellan 1905 och 1961, samt stadsarkitekten Per Olof Hallmans (1869–1941) klippbok har digitaliserats och finns tillgängliga via Stockholms stadsarkiv. Etnologen Carl Herman Tillhagens omfattande dokumentationer av äldre stockholmares minnen från förra sekelskiftets stad, liksom Birgit Gejvalls material om 1800-talet borgerliga bostadsskick, där även planket i Signe Henschens minne figurerar, kommer att vara sökbara via Stadsmuseet i Stockholm respektive Nordiska museets forskarportal. Genom Centrum för Näringslivshistorias digitalisering av delar av Blanchs Cafés arkiv kan vi få reda på hur många glas cognac och antal cigarrer som baron Cederström beställde i juni 1889. Genom den bevarade minnes- och formulärboken får vi också insyn i personalens vardag. Vi får veta hur kaffet skulle kokas, drycken serveras, tiggare hanteras och hur lokalen skulle städas efter stängning.¹⁴ Delar av detta material var tidigare varken digitaliserat eller katalogiserat

Exp. af N:o 19 Sen 30/6 98

BLANCHS CAFÉ
Axel Lundqvist.

	Kr.	öre
4 Kaffe +	1	-
7 Cognac +	7	-
1 Cigar +		15
1/2 Punsch	1.	25
2 1/2 Thon		50
1/2 Punsch	1	25
5 Cigarret		75
5 Cigarret		75

och har hittills varit näst intill omöjliga att spåra för dem som inte har en gedigen kännedom om en specifik institutions samlingar.

Istället för att skapa en ny databas för projektet har respektive institutions egna kanaler använts för att tillgängliggöra digitaliserat material. Exempel ur de i flera fall omfattande samlingar som projektet aktualiserat har sedan valts ut för att publiceras på webbsidan Stockholmskällan, en plats där Stockholms kulturarv görs tillgängligt.¹⁵ Genom att presentera materialet med en kort kontext har forskarna kunnat bidra med ny kunskap till tidigare opublicerade eller obeforskade samlingar. Utöver att materialet placerats i ett större sammanhang, guidas läsaren via länkar till kulturarvsinstitutionernas egna plattformar för digitalt tillgängliggörande. På så sätt har vi även kunnat visa på vissa av ovannämnda korskopplingar mellan olika samlingar. Samtidigt som forskarna ger något tillbaka till kulturarvsinstitutionerna skapas en genomsiktighet i forskningsprocessen.¹⁶ För forskarna har det också inneburit en läroprocess i att förmedla sina resultat i lättillgänglig och kortfattad form.

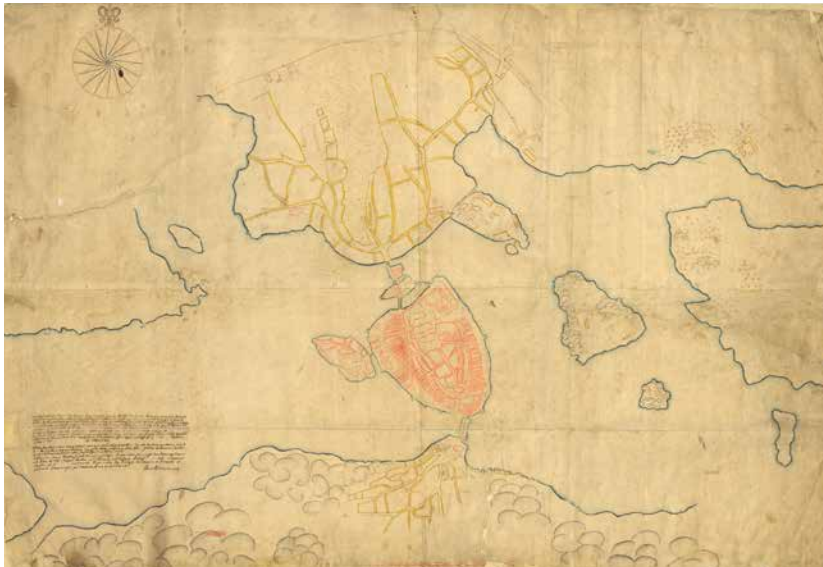
Vi som skrivit är forskare från olika discipliner: historia, kulturhistoria, ekonomisk historia, kulturgeografi och etnologi. Det tvärdisciplinära anslaget har varit givande i vår strävan att kombinera tid, rum och plats med både materialitet och levd erfarenhet. ”Mångdimensionella vandringar” syftar således både på den mångfald av perspektiv som här vävs samman och på den breda variation av källmaterial som forskarna använt.

Med hjälp av de föremål, bilder och dokument som finns sparade i kulturarvsinstitutionernas arkiv och samlingar har målsättningen för projektet varit att finna och lyfta fram spår av erfarenheter som skapat urbana rumsligheter. Vi har sökt efter liv och rörelser som fyllt den urbana materialiteten med mening utöver den betydelse som var uträknad av dem som planerade och byggde staden. Från den staden – den planlagda och nogsamt orkestrerade – finns outtömligt med källor. Som från ovan kan vi följa stadens moderna utveckling med hjälp av dessa officiella dokument över stadens utveckling.

STADEN I SKALOR: ETT SVEP GENOM STOCKHOLMS HISTORIA VIA KARTOR OCH STADSPLANER

För den forskare som intresserar sig för Stockholm som plats, som materialisering av modernitet eller som en manifestation av politik, är källmaterialet omfattande. Den byggda stadens årsringar kan studeras i stadslandskapet. Gatornas dragning, torgens utformning och märkesbyggnadernas placering berättar en historia om föränderliga ideal och skiftande strävanden. I stadens arkiv och i museers samlingar finns material som berättar om hur staden planerats och byggts, rivits och växt. Genom att studera stadsplaner, bygglovshandlingar, demografisk statistik, byggnadsinventeringar och kartor kan vi fånga in stadens utveckling på en aggregerad nivå.

Stockholms allra äldsta kända karta från 1625 uppvisar en liten stad med ett tätt gytter av gränder och långsmala kvarter koncentrerade till staden mellan broarna.¹⁷ På en karta från 1642 är kartbilden mer detaljerad. Genom den avslöjas både höjdskillnader och skogspartier. Utöver att vi kan följa vägar och kvarter visar kartan hur stadens trädgårdar

Handritad karta över Stockholm från 1625. Stockholms stadsarkivs kartsamling.

Koppartryck till Petrus Tillaeus "General Charta öfwer Stockholm med Malmarne Åhr 1733". 1733 års karta, blad 7. Stockholms stadsarkivs kartsamling.

och kålgårdar sträckte sig långt upp på Norrmalm, där Brunkebergsåsen skar genom rutnätmönstret. Också på söder tycks gatusträckningar ha tvingats till anpassning av naturens vresiga buktningar och vattendrag. Sextio år senare, 1702, har delar av södra malmen blivit ett lapptäcke av kålgårdar och odlingar. Bebyggelsen begränsar sig fortfarande till staden mellan broarna och till de närmast anslutande delarna av norra och södra malmen samt Kungsholmen. Så fortsätter det att se ut under större delen av 1700-talet. På 1733 års fantastiskt detaljerade karta där kvarters- och gatunamn, väderkvarnar och höjder är utmärkta kan vi även se hur skepp seglar in i vikarna och hur djur strövar genom utmarkerna.

Staden växte mycket långsamt ut över malmarna och ändrade karaktär under 1800-talets tidiga del. När Norrbrobasaren öppnade 1839 skapades till exempel en förbindelse mellan Stadsholmen och den norra malmen. Från 1840-talet kan vi skönja hur stadskärnan förskjuts från staden mellan broarna mot norr, och hur ett nytt centrum för nöjen och konsumtion växer fram kring Brunkebergstorg och Kungsträdgården. Stockholm var i början av 1800-talet en lantlig och långsamt växande huvudstad.

Sakteliga kom industrialiseringen igång: Eldkvarn började puffa ut rök, Ludvigsbergs och Bolinders verkstäder startade upp och den första ångbåten satte kurs över Mälarens vatten. Det var först en bit in på seklets andra hälft som utvecklingen tog verklig fart.

1863 års karta visar Stockholm innanför tullarna. Den består av 38 detaljrika kartblad, med namn på kvarter och gator och utmärkta trädgårdar och grönområden. Vem som ritat kartan är okänt. Stockholms stadsarkivs kartsamling.

När Stockholms industrier blev allt fler fick också staden en ny stads-siluett där den nya moderniteten manifesterades i telefontorn och skogar av skorstenar som släppte ut rök från ångbryggerier, konfektions-industrier och tobaks- och sockerfabriker.

Från 1880-talet och framåt präglades Stockholm av ett intensivt byg-gande. Staden växte och invånarantalet ökade från runt 90 000 vid sek-lets mitt till omkring 300 000 invånare kring sekelskiftet 1900.¹⁸ Albert Lindhagens (1823–1887) stadsplan från 1860-talet, med inspiration från Haussmans Paris, låg till grund för Stockholms omgestaltning till moderns storstad. Även om Lindhagens ursprungsplan inte fullföljdes i detalj kan vi, genom tidens kartor och stadsplaner, avläsa hans tankar om den nya storstaden. I dessa ritades kvarteren in i rätta vinklar samtidigt som breda boulevarder och stenlagda gator och trottoarer skar sig genom malmarna i snörräta rader. Stockholms buktande geografi betvingades med dynamit och massor: hinder sprängdes bort och kärr fylldes igen, ljus och luft skulle släppas in och rörelse befrämjas. Mer än någonting annat har kanske kommunikationerna påverkat stadens utformning

Kartblad 6 ur *Atlas öfver Stockholm upprättad och utgifven af A.R. Lundgren* år 1885. Bladet visar delar av Norrmalm, Östermalm och Norra Djurgården med den långa esplanaden längs med Karlavägen och den breda Valhallavägen som markerar den tätare byggda stadens slut. Stockholm sadsarkivs kartsamling.

och omdaning. För att underlätta produktionens och konsumtionens fortskaffning byggdes hamnarna ut, gatorna blev bredare och broarna fler. Tillsammans utgjorde de trafiklösningar som förband ångbåtsbryggor och järnvägsstationer med stadens industrier, salutorg och butiker.¹⁹ Järnvägen krympte även avstånden mellan olika delar av landet genom att länka samman staden med mer avlägsna platser. Från sekelskiftet 1900 kan även den växande bilismen avläsas genom stadens kartor.

1800-talet var också institutionernas sekel. Det satte avtryck i stadslandskapet med imposanta institutionsbyggnader: banker, försäkringsbolag, sjukhus, skolor, militärkaserner, fattighus och museer. De lantliga omgivningarna fick successivt en alltmer urban karaktär.

Samtidigt skapades en ny offentlighet, även den avläsbar i kartor och stadsplaner, som berättar om den planerade och byggda staden. Parkerna kom till exempel att spela en central roll i den moderna storstad som växte fram. Humlegården, Kungsträdgården och Berzelii park rustades under senare delen av 1800-talet i enlighet med Lindhagenplanen. I anslutning till dessa friluftsfickor i stenstaden uppstod nya platser för dem som hade tid och pengar att spendera: affärspalats, restauranger, kaféer och schweizerier.²⁰ Samtidigt lystes staden upp. Först blygsamt, med Stockholms första gaslyktor på Norrbro 1853, för att under 1880-talet följa vägarna över malmarna samtidigt som ljuset strömmade ut genom fönster från industrier, butiker och de välbärgade hushållens våningar.²¹

Mot slutet av 1800-talet hämtades idéer och ideal inte längre från Paris. Blickarna vändes istället västerut, mot USA där världsutställningen i Chicago 1893 gav inspiration. Den trånga och gyttiga stenstaden skulle ge plats för solbelysta grönytor och skyskrapor. Stad i park blev en devis för tiden.

Under det tidiga 1900-talet kom Per Olof Hallman, Stockholms förste stadsplanedirektör, att påverka utformningen av flera av stadens områden. Inspirerad av den österrikiske arkitekten och stadsplaneraren Camillo Sitte (1843–1903) lämnade han linjalen i skrivbordslådan när han ritade fram områden som Lärkstaden, Helgalunden och Röda bergen. Hans ambition var att stadens expansion följsamt skulle anpassas till naturen, vilket också speglas i kartorna.²²

Hygien har vidare varit ett begrepp som påverkat stadens utformning på olika sätt. I koleraepidemiernas spår handlade 1800-talets hygieniska kamp om att hitta lösningar för fungerande avfallshantering och vattenförsörjning. Samtidigt diskuterades de arbetande klassernas bostadsproblem med hjälp av begrepp som social- och bostadshygienism.²³ Men några decennier in på 1900-talet kom en annan form av renlighet att manifesteras genom folkhemsbygget. Här fanns en strävan mot en idealiserad folkgemenskap där den moraliska renheten skulle återspeglas i rena ytor, en stad befriad från prål och nationalromantiska pastischer.²⁴ Från 1930-talet blev bostadspolitiken mer aktiv, med egnahem, barnrikehus, sovstäder och allmännytta. Med funktionalismens intåg städades det krokiga, det mörka, labyrintiska och mångtydiga bort till förmån för ljus, luft och genomsiktighet. Framkomlighet, glas, betong och rena ytor eftersträvades. I Slussens klöverformade trafiklösning manifesterades funktionalismens formspråk. Med 1950-talets reglering av nedre Norrmalm kom Klarakvarterets småskaliga bebyggelse från 1700- och tidigt 1800-tal att ersättas med parkeringshus, gallerior och kontor. Med tiden blev utvecklingen tydligt avläsbar på stadens karta, i lamellhusens karakteristiska repetitivitet och stadens drastiska tillväxt där miljonprogrammen så småningom blev en visuell erinring av hastigt växande förortsområden.

Den franske historiefilosofen Paul Ricoeur liknar historien i sig vid just en karta. När skalan är låg betraktar vi den verklighet som avbildas som högt från ovan. Det hjälper oss att urskilja de stora dragen i stadens utveckling: dess gränser, stadsdelars framväxt och förändring, vattendrag och vägnät.²⁵ Här finner vi det planlagda offentliga rummet och stadsplanering på ett övergripande plan.

Med den franska filosofen Henri Lefebvres analytiska begrepp är denna dimension av stadens historia ”conceived space”, vad vi här med ett svenskt begrepp kallar det konceptualiserade rummet.²⁶ Det är ett abstrakt ideologiskt-institutionellt rum skapat av aktörer med makt att forma detsamma. Här står politiker, arkitekter, forskare eller byggherrar bakom produktionen av rummet. I det konceptualiserade rummet vävs således tidsbundna normer och ideal in, vilka vidare manifesteras fysiskt i stadslandskapet och präglar flöden, rörelse, ljus och mörker. Lefebvre lyfter in ytterligare två begrepp med vilkas hjälp vi kan nå fler nivåer av rumslighet. Dels det levda eller varseblivna rummet där individens erfarenheter, rörelser och upplevelser uppmärksammas. Dels det mentala rummet som istället fångar in föreställningar om rummet förmedlade genom till exempel minnen och berättelser. Innan vi fördjupar dessa begrepp ytterligare behöver vi ta oss igenom arkiv och magasin genom vilka dessa rörelser och känslor kan fångas in. Rummet består av flera dimensioner som hela tiden samspelar för att skapa en rumslighet – materiella, mentala och sociala dimensioner. För att återknyta till Ricoeurs kartmetafor handlar det om att öka skalan, att komma närmare det studerade och på så sätt få syn på andra saker. Ricoeur betonar just vikten av att forskaren skiftar mellan olika skalor.

Bild på motstående sida:
Två män i samtal intill en gatlykta vid Berzelii park utanför Berns. Tuschlavering ”På hemväg” av Per Fredrik Röding, 1911. Stadsmuseet i Stockholm.

ARKIV OCH SAMLINGAR: MAKT, FÖRFÖRELSE, FEBER OCH SMITTANDE DAMM

Historiska platser – kanske i synnerhet urbana platser – är lätta att finna, då många arkiv är geografiskt ordnade. Är man intresserad av att undersöka den historiska framväxten av ett specifikt torg, ett särskilt kvarter eller byggnaden på en namngiven adress finns flera ingångar och möjligheter att finna material i arkiven. Den organiserande principen är ofta kvartersnamn och/eller adresser, det vill säga beteckningar som utmärks av att de kan placeras på en karta och därmed kan definieras som just platser.

Det skapar förutsättningar för en historieskrivning av det slag som grundar sig i vad den franska filosofen Jacques Derrida har kallat ”arkivfeber”: en strävan att finna ursprunget, den punkt då erfarenheten och intrycket av den är odelad och frågan om representation oproblematiserad.²⁷ Historikern Reinhardt Koselleck skriver i *Erfarenhet, tid och historia* om hur historien, parallellt med arkivväsendets framväxt, fick en ny innebörd då många skilda berättelser kom att konvergera till en universell kronologisk historia – en till synes sann, entydig och objektiv berättelse.²⁸

Historievetenskaperna kopplas så samman med den moderna makten så som den beskrivs av den franske filosofen Michel Foucault, manifesterad i arkivens strävan att samla, kategorisera, bevara, ordna och därmed kontrollera världen.²⁹ Risken för vad Derrida har kallat arkivens förförelse är alltid överhängande i mötet mellan forskare och arkiv: antagandet att arkiven återspeglar ett förlorat förflutet och att det genom dem går att finna verkliga begynnelse, en faktisk kronologi och en verklighet enkelt uppordnad i arkivboxar. Arkivfeber, med Derridas terminologi, beskriver således en önskan om att nå en sann och oförvanskad historia, ett rent avtryck av verkligheten så som den tog sig ut i en annan tid. I själva verket, menar Derrida, är arkiven som institutioner i hög grad sammanblandade med övervakning och makt, och de material som där återfinns genomsyras av den moderna maktens panoptiska principer.³⁰ Arkiv speglar ofrånkomligen den tid de tillkommit i, de ideal, sanningar och strävanden som de varit en del av.

” Genom arkiven kan vi ofta få lyssna till maktens röst och se omvärlden genom myndigheternas blick. Vill man finna andra berättelser och erfarenheter om staden får man söka nya ingångar till arkiven.

Svensk stadshistorisk forskning har länge haft fokus på de långsiktiga förloppen och strukturerna.³¹ Staden har ingående studerats utifrån sina byggnader och monument, sin infrastruktur och politik. I antologin *Nya stadsarkeologiska horisonter* skriver arkeologen Stefan Larsson om hur stadsarkeologin har skapat sig god kunskap om staden som institutionellt landskap, medan människor endast skyttat förbi som skuggor.³² Men staden är naturligtvis inte bara en kartbild, en endimensionell plats där politiker och stadsplanerare iscensatt sina idéer om den goda staden. Ett alltför positivistiskt rumsbegrepp – som varken tar hänsyn till hur identiteter formas i relation till plats eller hur platser skapas i samspel mellan individer och de föreställningar och erfarenheter de bär på – har åtminstone sedan 1970-talet kritiserats.³³

Berättar vi stadens historia uteslutande ur den låga skalans perspektiv, som en kartbild högt ifrån ovan, kan vi aldrig utläsa de sprickor, motsägelser och den mångdimensionella väv som är stadens själva grundstruktur. Ser man till kartan och staden som ett konceptualiserat rum är det tidiga 1800-talet exempelvis en relativt händelselös epok i Stockholms historia. Staden växer långsamt, inga omfattande omvandlingar sätter spår i stadslandskapet. Material som ligger till grund för vårt projekt visar istället en stad stadd i stark omvandling där offentligheten omdefinieras. De förändringsprocesser som återfinns under den period som denna bok omfattar har olika upprinnelser och bevekelsegrunder. Orsak och verkan följer helt enkelt inte alltid förutsedda mönster. Vi har i den här boken strävat efter att åstadkomma de skalvariationer som Ricoeur talar om, att rent av ”kliva ned på gatan” för att nå också de erfarenhetsnära förändringarna, i syfte att undersöka de levda rummen. Först i gatuvy kan vi få syn på det plank som Signe Henschen mindes

från sin barndom: det kan inte upptäckas ur det högtflygande perspektivet. Det finns helt enkelt inte på kartan.

Den stad som framträder genom det konceptualiserade rummet är också ett rum som historiskt sett har dominerats av män. Det är i stor utsträckning mäns namn som utgör möjliga sökingångar för material som handlar om hur staden har växt fram: politiker, arkitekter, forskare och byggherrar. Man kan nästan förledas att tro att det inte har funnits några kvinnor i stadens historia. På samma sätt saknas många andra röster. I barnhemmens arkiv speglas inte barnens röster och erfarenheter. Minoritetens liv i Stockholm kan i stor utsträckning utläsas endast genom andras vakande eller forskande blickar, förevigade i rapportböcker och rullor, utredningar, mätningar, vägningar och statistik. Människor med sexuella läggningar som under vissa perioder klassificerats som sjuka eller kriminella har på samma sätt dokumenterats och kontrollerats. Genom arkiven kan vi ofta få lyssna till maktens röst och se omvärlden genom myndigheternas blick.³⁴ Vill man finna andra berättelser och erfarenheter om staden får man söka nya ingångar till arkiven. I det här projektet har vi prövat att gå in i arkiven genom rummen istället för platserna. Vi intresserar oss med andra ord för vad som sker när platsen omvandlas till rum, när den befolkas och fylls med rörelser, röster och i vissa fall känslor.

I det avseendet verkar vi i en tradition som sedan 1960-talet fungerat som en reaktion på den traditionella historieskrivningen med fokus på stat, politik och förvaltning.³⁵ Den urbanhistoria som vi lyfter fram går bortom stadens planering och byggande, styre, demografi och administration. För att göra det måste vi inte bara zooma in stadens karta och växla mellan olika skalor, för att återigen tala med Paul Ricoeur. Vi måste också ta oss ned på gatan och in i rummen, göra kartan mångdimensionell genom att beakta berättelser, förnimmelser och materialitet samt dialektiken dem emellan.

Det har i sin tur krävt metoder som knyter rumsligheter till platser. För som nämnts ovan är det via kvarter och adresser vi i ett första skede kan navigera i de ofta geografiskt uppbyggda arkiven. De konceptualiserade rum vi intresserat oss för i projektet är i hög grad abstrakta

företeelser. Det handlar om idéer kopplade till kaférum, skyltfönster, bordeller, entréer och parker. Genom att sammanlänka dem med platser i Stockholm som går att identifiera på kartan har vi funnit nya material som i sin tur gett upphov till nya insikter vilka guidat oss vidare till andra materialkategorier

Vår erfarenhet från projektet *Bekönade rum* är att forskare och arkivarier idag är mycket medvetna om arkivens möjligheter och begränsningar och att de drivs av en gemensam strävan att både synliggöra den mångfald de faktiskt rymmer och att öppna upp arkivens skatter för alternativa tolkningar.

I det här projektet inspireras vi även av den brittiska historikern Carol Steedmans tolkning av Derridas arkivfeber.³⁶ Hon förmedlar insikten om att varje arkiv upplevs helt olika av dess besökare. En och samma källa får olika betydelser beroende på vem som använder och tolkar den. Här finns, om vi bara söker, mängder av röster, berättelser, bilder och föremål som kan hjälpa oss att lyfta fram nya perspektiv, allt beroende på vilka frågor vi ställer. I boken *Dust* skriver Streedman om en arkivfeber som smyger sig på om natten, när arkivens alla döda pressar sig på för att bli hörda, sedda och representerade. Själva arkivdammet, resonerar hon, bär på en slags smitta som yttrar sig i en överväldigande känsla av oförmåga att göra de döda rättvisa, att inte hinna berätta allt, att inte hinna hantera, läsa och tolka allt som är relevant, att inte veta vad man missar på nästa uppslag, i nästa volym, på nästa hyllplan. Denna upplevelse kan vi alla relatera till. Arkiv och samlingar är lätt beroendeframkallande.

Den tyska etnologen Mikaela Fenske skriver om hur "fältarbetet i arkiven" lätt blir uppslukande.³⁷ Hon tillhör den tradition som under de senaste årtiondena kombinerat historiska perspektiv med metoder hämtade från etnologi och antropologi. Inte minst i de tyskspråkiga delarna av Europa har etnografiskt präglade historiska studier blivit vanliga. Här lyfts vardagsliv och människors handlingsmönster och meningsskapande fram som ingångar till en mer komplex historieskrivning – utan att ge avkall på anspråken på att nå kunskap på ett mer generellt plan.³⁸ I den uppslagsrika boken *Flesh and stone* tillämpar vidare urban-sociologen Richard Sennett närmast ett mikrohistoriskt perspektiv på

en rad företeelser och händelser, alltifrån det antika Grekland till den moderna tidens New York, och tecknar en bred bild av den västerländska stadens utveckling genom att knyta samman analyser av materialitet och mänsklig erfarenhet i skarpa ögonblicksbilder.³⁹

Även om forskarna i denna antologi, i sina respektive kapitel, redogör för hur de gått till väga för att finna nya röster och rörelser i arkiven så vill vi ändå, på ett mer övergripande plan, resonera något kring de möjligheter som finns att ta köksvägen till historien.

1. Gunilla Rehnström-Ohrlander, tidigare chef för samlingarna vid Stadsmuseet i Stockholm, och Rebecka Lennartsson intill dörrsamlingen som finns i Stadsmuseet i Stockholms samlingar. Foto: Karin Carlsson, oktober 2016.

2. Karin Carlsson på besök i Stadsmuseet i Stockholms magasin, oktober 2017. Foto: Rebecka Lennartsson.

3. Marie Steinrud, etnolog och arkivarie vid Nordiska museet i Stockholm guidar oss i museets arkiv i november 2018. Foto: Karin Carlsson.

4. Fritiof Englund's dagböcker finns bevarade på Stadsarkivet i Stockholm. Dessa är digitaliserade inom projektet *Bekönade rum* och snart sökbara. Foto: Karin Carlsson, november 2017.

5. Mats Hayen, historiker och forskningsledare vid Stockholms stadsarkiv med en volym av Hallmans klippbokssamling i handen. Foto: Karin Carlsson, november 2017.

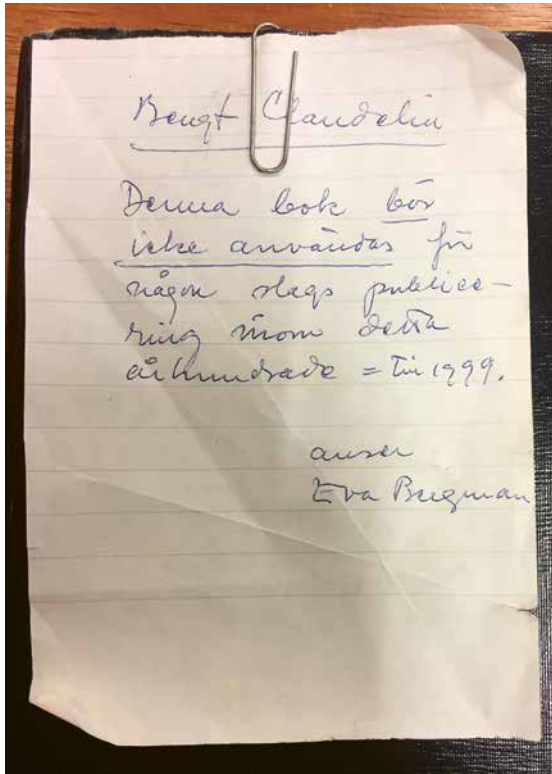
6. Klara Arnberg och Ulrika Torell under besök på Hallwylska museet då projektdeltagarna från *Bekönade rum* fick vara med vid genomgång av icke katalogiserat material som finns i museets samlingar i december 2017. Foto: Rebecka Lennartsson.

7. Anteckningsböcker i vilka Bengt Claudelin (1879–1939) nedtecknade klotter han fann i stadens offentliga toaletter under 1900-talets första decennier. "Klotterböckerna" finns i Hallwylska museets samlingar. Foto: Karin Carlsson, december 2017.

KÖKSVÄGAR TILL STADENS HISTORIA VARDAGSLIV OCH ERFARENHET

En av Claudelins "klotterböcker" som finns i Hallwylska museets samlingar. Läs mer om detta i Wimarks bidrag i denna antologi. Foto: Karin Carlsson, december 2017.

I metodboken *Kulturanalys* använder etnologerna Billy Ehn och Orvar Löfgren uttrycket "analytiska köksingångar" för att beskriva hur forskare, genom att på djupet studera de mest vardagliga företeelser, kan avtäcka större skeenden och samhällsstrukturer.⁴⁰ Det handlar alltså om att rikta blicken mot det som pågår parallellt med de stora historiska händelserna: vardagslivet, det erfarenhetsnära och det mindre dramatiska. "Köksingången" konnoterar också tjänstefolkets regioner, rum och passager byggda för att dölja vissa rörelser och göranden. Det rör osynliggjort arbete, och inte sällan kvinnors erfarenheter – och knyter an till projektets ambition att länka samman materialitet, gömd och glömd

rumslighet och vardaglig praktik. I det projekt som ligger till grund för den här boken har vi ibland rent bokstavligt tagit köksingången. I Karin Carlssons bidrag konkretiseras det med en analys av köksingången som transition från gatan till privatsfären. Men det har också präglat projektet som helhet. Vi har dröjt vid perioder och platser som vid första anblick inte utmärks av några omvälvande händelser, och vi har aktivt sökt efter sådant som pågått vid sidan om epokgörande och rubrikskapande tilldragelser. Ambitionen har medfört att vi har fått ta del av material som tidigare antingen inte varit sökbart eller offentligt tillgängligt. Som exempel kan vi nämna de fascinerande böcker med klotter från stadens urinoarer som fanns i Hallwylska museets samlingar, Tillhagens intervjuer med äldre om deras vardag i det sena 1800-talets stad och den ovan nämnda dagboken efter en homosexuell man, som Stadsarkivet digitaliserat genom projektet.

berättelser än vad vi kunde ana och kan, bland annat, fungera som en köksväg in i till delar av det som Lefevbre kallar det levda eller varseblivna rummet. Utöver att vi genom klippböckernas tidningsartiklar, brev och telegram kan följa Hallmans karriär, så öppnar han emellanåt också dörren till vardagslivets rörelser. Som när han, med start i en artikel i tidskriften *Idun* 1906, uppmanade kvinnor att dela med sig av sina tankar kring hemmens planlösning. För kvinnors röster, menade Hallman, har inte lyssnats på. Uppmaningen tycks varit inspirerad av författaren och feministen Elna Tenows (1862–1944) förslag om Solidarhemmen, en bostadslösning som skulle underlätta ett hygieniskt och praktiskt boende.⁴³ Och flera kvinnor, bland annat Tenow själv, tog Hallmans inbjudan på allvar. De fattade pennan och målade fram bilder av en för dem perfekt bostad. Genom dessa – ibland motstridiga och emellanåt utopiska – berättelser smög sig deras vardag in, en vardag som emellanåt tedde sig både omständlig och icke-fungerande. Den som följde debatten togs med på en tur genom ”små” våningar om fyra–fem rum och kök med trånga jungfrukammare, smutsiga kök och överflödiga kökstrappor.⁴⁴

Men det levda rummet i Lefevbres modell omfattar än mer än vad som kan utläsas av kvinnornas svar till Hallman. I sin fulla betydelse ger begreppet plats för hela människan med alla sina känslor, erfarenheter och rörelser. Detta rum är på samma gång ett reellt fysiskt rum och ett subjektivt rum som laddas med individuella erfarenheter och upplevelser. Rummet kan associeras till värme och gemenskap likaväl som till utanförskap. Det är ett socialt rum som i första hand upplevs genom kroppen. På så sätt kan en och samma plats rymma en rad identiteter, allt beroende på vem som upplever rummet och vilka erfarenheter personen i fråga bär på.

GENUS I TID OCH RUM

Den brittiska kulturgeografen Doreen Massey är en av dem som ingående diskuterat hur stadslandskap är bekönade rum, laddade med normer och ideal kopplade till maskuliniteter och femininiteter.⁴⁵ Samtidigt samverkar kön med andra maktordningar som klass, sexualitet, etnicitet, funktionalitet och ålder som organiserande principer i den moderna staden. I det här projektet lyfter vi fram hur tillgången till plats, rätten att röra sig och att höra hemma någonstans alltid varit avhängigt stratifierande faktorer. Vi utgår från att skilda rum har, och har haft, olika betydelser för män och för kvinnor och att de inverkar på olika sätt på olika kroppar. Som den brittiska urbanforskaren Elizabeth Wilson poängterat har kvinnor och barns erfarenheter och behov historiskt sett många gånger exkluderats under stadsplaneringsprocessen. Detsamma gäller de arbetande klasserna, fattiga och minoriteter.⁴⁶ När kvinnors närvaro i staden debatterats – eller ifrågasatts – har teman som skydd och kontroll ofta gått hand i hand. Den här boken rymmer dock flera exempel på hur försök att reglera människors rörelser genom materiella och immateriella gränser gång på gång fått andra effekter än de avsedda, som när ljusen i Humlegården skapade mörka skuggor som – tvärtemot intentionen – möjliggjorde hemliga möten.

Moderniteten förknippas ofta med en intensifiering av könsrelaterade dikotomier som inte sällan manifesteras i stadens gränser och rum. Medan offentligheten under 1800-talet allt mer kom att förknippas med manligt kodad politik, lönearbete, formaliteter och civilisation, laddades privatsfären med en förment kvinnlig intimitet, omsorg och avkoppling. Det gav en skiktad urban geografi, genomkorsad av föränderliga gränser som oupphörligen utmanades och ritades om, som innefattade både kontinuitet och förändring och som laddade platser med såväl lockelser som hot. Vissa gatustråk, hus, kaféer och parker betraktades som olämpliga för (vissa) kvinnor. Detsamma gällde arbetsplatser, rum för nöjen och konsumtion liksom delar av staden som ansågs behäftade med fara. Somliga områden har omvärvts av mörka myter, våld, oskrivna regler och främlingskap, stråk som förknippats med skumrask och osedlighet.

Det aktualiserar den tredje rumsbildning som Lefebvre talar om: det mentala rummet som skapas och omskapas genom representationer av rummet i bilder, berättelser och minnen. Det är en rumsbildning som är sammanvävd med såväl det konceptualiserade rummet som med det varseblivna, levda rummet.

För somliga har de mentala rum som förknippats med fara erbjudit parallella rum för äventyrliga utfärder där ”den andra sidan” av planket både skrämt och lockat genom sin förmodade annanhet. För andra har de presenterats som platser som ska undvikas, platser där man riskerar sitt rykte och sin dygd. Till stor del är det en geografi präglad av kön, men också av klass och etnisk tillhörighet. Sällan har vi vänt på perspektivet och betraktat staden utifrån de utdefinierade rummen.

TINGENS ÖDMJUKHET, DÖRREN OCH BRON

Materialiteten påverkar sociala situationer precis som människors idéer och viljor. Det innebär att föremål kan ses som inte enbart komplement till skriftliga källor utan som aktiva objekt, vilka hjälper forskaren att ställa nya frågor och samtidigt komma närmare individers vardagsliv. Vi vill visa hur identitet, sociala relationer, kulturella mönster och kodsystem satt sin prägel på det urbana landskapet genom att lyfta fram det mångdimensionella och tvetydiga.⁴⁷ Den brittiska historikern Karen Harvey argumenterar för hur studiet av materiell kultur gör det möjligt för oss att komma nära dåtida vardagsliv.⁴⁸ Genom att tolka föremål utifrån dess samtida kontexter, kan vi nå ny kunskap om förfluten tid. Att arbeta med museernas samlingar har inneburit att materialiteten i sig kunnat ge nya ledtrådar till den levda stadens villkor. Utformningen av en port, arrangerandet av varor i ett skyltfönster, placeringen av en lykta eller ett kafébord, läsen på en dörr eller urinkurens arkitektur spelar roll för hur staden upplevs och vilka möjligheter och begränsningar den erbjuder – men i den processen finns ingen automatik. Som den brittiska antropologen David Miller har diskuterat pågår ett samspel mellan föremål och individ.

Miller använder uttrycket *tingens ödmjukhet* för att förklara detta samspel. Ju mer självklart ett ting tycks vara, desto större är sannolikheten att det också reglerar våra beteenden.⁴⁹ Sådan materialitet arbetar i det tysta, i kraft av sin vardaglighet – just som ett plank på Stureplan. Precis som planket har många andra föremål som berörs i detta projekt i någon mening funktionen av gränsmarkörer. Somliga är konkreta och uppenbara, som planket, skyltfönstrets glas, portvaktens rum, skylten som hänvisar budet till köksingången och bordellens svartmålade fönster. Andra är mer subtila och kräver kunskap om platsens geografi och outtalade koder, som den svala elegansen i möblemanget på ett schweizeri, den öppna parkens skiftande karaktär och publik över dygnets timmar samt bordellstråkets brist på butiker som vänder sig till kvinnliga konsumenter. Den som inte lyckas avkoda de sociala mönster som omger ett visst rum riskerar att möta en stängd dörr. Gränser skapas för att sortera

En måhända inte så inbjudande uppmaning att hålla dörren stängd. Norra smedjegatan. Foto: Manne Lind, 1967. Stadsmuseet i Stockholm.

Fem män och en kvinna på väg över Norrbro, vilken förbinder Gamla stan med nuvarande city. Akvarell "På Norrbro kl. 2 december 1844" av Fritz von Dardel, 1844. Stadsmuseet i Stockholm.

människor, upprätthålla ordning och gömma undan det oönskade i den idealtypiskt rena och ordnade staden.

Sociologen och filosofen Georg Simmel lyfter i en essä fram bron och dörren som betydelsebärande ting för människans grundläggande behov av att både separera sig från andra och att skapa länkar och kontakt. Här blir dörren ett föremål som antingen skapar eller upphäver en gräns. Bron, å sin sida, kan sägas binda samman två rum genom att skapa en förbindelse mellan den gräns som skiljer rummen åt, om det så är en väg eller ett vattendrag.⁵⁰ Det berättar något fundamentalt om mänsklig erfarenhet. Gränser handlar om makt och maktutövning, men också om förhandling och motstånd. Gränser, förbud och reglementen ger i sin tur upphov till oupphörliga överträdelser och alternativa geografier och funktioner: möten mellan män som åtrår män i stadens parker och pissorarer, särskilda inrättningar som kringgår förbuden mot bordeller eller självcensur i pornografins skyltfönster.

Öppen passage från gata till gård vid Norrtäljegatan 4, nuvarande kvarteret Asken. Foto: Kasper Salin, 1900–1915. Stadsmuseet i Stockholm

Gränser skapar heller inte endast en tudelning, ett innanför och ett utanför gränslinjen. Stadens marginaler, gränzoner och randområden utgör också spännande fält för forskning. Genom sin närhet till gränsen kan de utveckla unika egenskaper och skapa förutsättningar för ett utbyte över gränsen som, denna förutan, annars inte hade kunnat komma till stånd. Richard Sennett utvecklar i sin artikel ”Open city” sina idéer om en stad som förutsätter dissonanser, icke linjära berättelser och ett mått av oförutsägbarhet – och inte minst gränser som är randområden snarare än slutpunkter, som knyter ihop och förenar snarare än skiljer åt. Det är en insikt som har inspirerat oss i vårt undersökande av förflutna rumsligheter i Stockholm, och i vår förståelse av ett enkelt plank, mitt på Stureplan.

Tack

Sedan vi öppnat mängder av dörrar till en rad spännande urbana rum är det omöjligt att stänga dem igen. Efter år av vandringar i föremålsmagasin och arkiv för att utforska en emellanåt svårfångad rumslighet lämnar vi nu portarna på vid gavel så att vi – och andra – kan hitta tillbaka för att finna nya rörelser, individer och dimensioner. Det är en mängd människor som tillsammans med oss har klivit över trösklar, klättrat över staketen och kikat in genom gliporna i planken. Vissa har varit med under delar av projektet, andra har vi haft sällskap med från start till mål.

Först och främst vill vi nämna de antikvarier, arkivarier och intendenten som delat med sig av sin djupa och breda kunskap om de deltagande kulturarvsinstitutionernas respektive samlingar. Forskningschefer, teknisk och administrativ personal på respektive institution har dessutom sett till att projektet fortlöpt på bästa sätt även om det emellanåt har inneburit både motvind och uppförsbacke! Så det varmaste tack till Frida Granat och Petra Nygård på Stadsmuseet i Stockholm. Ett lika varmt tack till Anders Houltz, Linda Israelsson och Lina Wiberg vid Centrum för Näringslivshistoria. Mats Hayen på Stockholms stadsarkiv har varit en klippa i projektet. Ett stort tack också till Aron Ambrosiani, Karin Englund och Marie Steinerud vid Nordiska museet i Stockholm.

En viktig samarbetspartner har också Stockholmskällan varit och med deras hjälp har vi kunnat sprida både resultat och digitaliserat material. Under de första åren hade vi dessutom lyckan att genom en rad workshops arbeta med taggning och förmedling av digitalt material, allt under inspirerande och kunnig ledning av Frida Starck-Lindfors och Sofia Dahlquist. Under den sista fasen har Samuel Branting varit projektets länk till Stockholmskällan. Ett varmt tack till er alla!

De deltagande minnesinstitutionerna har upplåtit sina lokaler för möten och seminarier. Alltifrån Stockholms stadsarkivs lokaler med utsikt över innerstaden från Kungsklippans höjd till Nordiska museets traditionsdiga salar. Centrum för Näringslivshistoria och Stadsmuseet i Stockholm har låst upp dörren till rum som skapat makalösa inramningar för våra diskussioner. Det mest spektakulära rummet måste nog ha varit museets visningslägenhet Stuckatörens våning. Tack till era alla

för detta! En rad individer har varit en del av *Bekönade rum* under vissa faser. Även om de inte formellt följt projektet till dess slut har deras insatser påverkat resultaten på avgörande sätt. Tack till ekonomhistoriken Fia Sundevall som under de första åren var en av projektets forskare. Tack också till Gunilla Rehnström-Ohrlander, chef för samlingarna vid Stadsmuseet i Stockholm under projektets inledande skede. Hon var bland annat den som öppnade dörren till vårt första svindlande magasinbesök innan projektet ens hade börjat formellt. I projektets slutfas har Johanna Karlsson ansvarat för Stadsmuseets samlingar och intresserat sig för vår pågående forskning. I en inledande fas var även etnologen och dåvarande sektionschefen för arkiv och foto vid Nordiska museet, Jonas Engman, samt Susanna Janfalk, dåvarande avdelningschef för samlingarna på samma institution, viktiga för projektets uppstart. Vi hade även förmånen att ta del av etnologen Christian Richettes långa erfarenhet av att arbeta med museets samlingar, vilket gjorde att vi hade möjlighet att navigera något lättare bland arkivhandlingar och föremål. Tillsammans med projektet *Vardagens bilder och berättelser*, lett av Jonas Engman vid Nordiska museet, hade vi även möjlighet att under ett internt i maj 2018 mötas på Julita gård för att diskutera metodfrågor i relation till taggning och digitalisering. Tack för spännande och givande diskussioner! Fotoantikvarie Mariann Odelhall guidade oss vidare genom Stadsmuseet i Stockholms fantastiska bildskatter. Tack till er alla! Vi lyckades även knyta till oss Per Larsson som gjort ett makalöst fint arbete med att digitalisera de delar av Nordiska museets samlingar som nu finns tillgängliggjorda genom projektet. Tack vare Pers arbete kunde vi även lokalisera en rad korskopplingar mellan olika samlingar. Tack Per! Till sist tack till Hans Öjmyr, nu chef för Länsmuseum i Gävleborg, som under projektets första år var del av projektets referensgrupp.

Till projektet har även en referensgrupp varit knuten, vilken följt vårt arbete och givit input på detsamma. De har varit tillgängliga när vi behövt diskutera såväl vetenskapliga som praktiska aspekter av projektet. Den blandning av perspektiv och kunskaper vi har fått ta del av genom er har varit ovärderliga! Ett varmt tack till Johanna Berg, projektledare för Världskulturmuseerna; professor Heiko Droste, föreståndare för

Institutet för stads- och kommunhistoria vid Stockholms universitet; Katherine Hauptman, chef för Statens historiska museer; geografen professor Phil Hubbard, Kings College i London samt professor Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen vid Lunds universitet.

Projektet hade dock aldrig tagit sin start om inte Riksbankens Jubileumsfond och Kungliga Vitterhetsakademien trodde på vår idé. Vi, och projektets deltagare, är så oerhört glada att vi bereddes möjligheten att utforska stadens mer dolda rum och digitaliseringens komplexitet. Slutligen vill vi nämna att vi är glada över möjligheten att förmedla resultat från projektet genom en rad poddar, föredrag och artiklar i olika tidskrifter. Tillsammans med Riksbankens Jubileumsfond och Utbildningsradion har samtal om staden filmats och sänts. Projektet har lagt grund för publika stadsvandringar och intern fortbildning – och tack vare Bekönade rum har pigkammaren i Stuckatörens våning äntligen fått sin tidsenliga inredning! Tack till Anna Seidevall Byström och Sara Danielsson för fint arbete med att inreda pigkammaren och ge den en pedagogisk inramning. Delar av projektet kommer på sikt även att ligga till grund för en större kulturhistorisk utställning på Stadsmuseet i Stockholm. Dörrar har öppnats och frågor besvarats – men projektet har även genererat nya frågor och väckt andra tankar. Nu ser vi fram emot nya forskningsäventyr!

Rebecka och Karin, juni 2021

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Centrum för Näringslivshistoria (CfN)

MEA, Militär Ekipering AB:s arkiv

Blanchs Cafés arkiv

Nordiska museet (NM)

Birgit Gejvalls Bostadsundersökning 1951.

Svenska hem

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Per Olof Hallmans samling

Stadsmuseet i Stockholm (SSM)

Birgit Gejvalls samling

Gråarksamlingen

MEA:s arkiv

Carl Herman Tillhagen, uppteckningsmaterial

Tryckta källor och litteratur

Baudelaire, Charles, 1986 [1863]. *The painter of modern life*. New York: Da Capo Press.

Bedoire, Fredric, 2017. *Villastan. En sluten värld för Stockholms ekonomiska och kulturella elit*. Stockholm: Bokförlaget Langenskiöld i samarbete med Kungl. Vitterhetsakademien.

Derrida, Jacques, 1996. *Archive fever. A Freudian impression*. Chicago: The university of Chicago Press.

Ehn, Billy och Löfgren, Orvar, 2001. *Kulturanalyser*. Malmö: Glerup.

Elkin, Lauren, 2016. *Flaneuse. Women walk the city in Paris, New York, Tokyo, Venice and London*. London: Chatto & Windus.

Eriksson, Eva, 1990. *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890–1920*. Stockholm: Ordfront.

Feldmann, Beate och Svensson, Birgitta, 2006. "Människor i centrum". I Larsson, Stefan (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Fenske, Mikaela, 2007. "Micro, macro, agency. Historical ethnography as cultural anthropology practice", *Journal of Folklore Research*, Vol. 44, No. 1.

Foucault, Michel, 1994. *The Order of Things. An archaeology of the human sciences*. London: Routledge.

Garnert, Jan, 1993. *Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker*, Stockholm: Carlsson.

Gejvall, Birgit, 1988 [1954]. *1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, Stockholm: Komm. för Stockholmsforskning, Stockholm.

Grahn, Wera och Wilson, Ross J. (red.), 2018. *Gender and heritage. Performance, place and politics*. London: Routledge.

Harvey, Karen, 2009. "Introduction. Practical matters". I Harvey, Karen (red.). *History and material culture. A student's guide to approaching alternative sources*, London: Routledge.

Hauptman, Katherine och Odebäck Näversköld, Kerstin (red.), 2014. *Genusförbart. Inspiration, erfarenheter och metoder för mångfald i museiarbete*. Lund: Nordic Academic Press.

Husz, Orsi, 2004. *Drömmars värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.

Hyltén-Cavallius, Charlotte och Svanberg, Fredrik, 2016. *Älskade museum. Svenska kulturhistoriska museer som kulturskapare och samhällsbyggare*. Lund: Nordic Academic Press.

Johansson, Ingemar, 1991. *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria. Markpolitik, planering och byggande under sju sekel*. Stockholm: Gidlund i samarbete med Byggforskningsrådet.

Karlsson, Sten O., 1993. *Arbetsfamiljen och det nya hemmet. Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg*.

Koselleck, Reinhart, 2004. *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*. Göteborg: Diadalos.

Larsson, Stefan, 2006. "Den mänskliga staden?". I Larsson, Stefan (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Lefebvre, Henri, 1997 [1974]. *The production of space*. Oxford/Cambridge: Blackwell.

Lindström, Dag, 2006. "Människor och vardagsliv". I Larsson, Stefan (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Lüdke, Alf, 1995. "What is the history of everyday life and who are its practitioners?". I Lüdke, Alf (red.).

- The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of life.*
- Miller, David, 2010. *Stuff*. Cambridge: Polity Press.
- Mubi Brighenti, Andrea och Kärrholm, Mattias, 2019. "Introduction. The life of walls – in urban, spatial and political theory". I Mubi Brighenti, Andrea och Kärrholm, Mattias (red.). *Urban walls. Political and cultural meanings of vertical structures and surfaces*. New York: Routledge.
- Paulsson, Thomas, 1994 [1959]. *Den glömda staden. Om stadsbyggandet i Stockholm under 1900-talets första decennier*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Pollock, Griselda, 1995. "Det moderna och kvinnlighetens rum". I Lindberg, Anna Lena (red.). *Konst, kön och blick. Feministiska bildanalyser från renässans till postmodernism*. Stockholm: Norstedts.
- Pålsson, Ann och Andersson, Monica (red.). 2019. *Per O. Hallman. Stadsplanekonstens förnyare*. Stockholm: Appell förlag.
- Ricoeur, Paul, 2005. *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Daidalos.
- Rudberg, Eva, 1992. *Folkhemmets byggande. Under mellan- och efterkrigstiden*. Stockholm: Svenska turistföreningen.
- Sennett, Richard, 1977. *The fall of public man*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Sennett, Richard, 1994. *Flesh and Stone. The body and the city in western civilization*. London: Farber.
- Sheiban, Hossein, 2002. *Den ekonomiska staden. Stadsplanering i Stockholm under senare hälften av 1800-talet*. Diss. Lund: Arkiv.
- Simmel, Georg, 2012 [1909]. "The Bridge and the Door". I Briganti, Chiara och Meze, Kathy (red.). *The domestic space reader*. Toronto: University of Toronto Press.
- Steedman, Carolyn, 2001. *Dust*. Manchester: Manchester University Press.
- Ström, Stefan, 2005. *Befolkningen i Stockholm 1252–2005*. Stockholm: Utrednings- och statistikkontoret.
- Törne, Elsa, 1905. *Solidar. En livsfråga för hemmen*. Stockholm: Sandbergs bokhandel.
- Wilson, Elisabeth, 1995. "The invisible flaneur". I Watson, Sophie och Gibson, Katherine (red.). *Postmodern Cities and Spaces*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wilson, Elizabeth. 1992. *The sphinx in the city. Urban life, the control of disorder and women*. Berkeley, Calif.: University of California Press.

Slutnoter

- 1 Nordiska museet [NM]. Gejvalls Bostadsundersökning 1951, 1:1. Signe Henschen, f. Thiel, (1885-1969), var kvinnoakskvinnna och ordförande i Fredrika-Bremer-förbundets Stockholmskrets.
- 2 Villastaden är ett område på Östermalm i Stockholm som avgränsas av Karlavägen, Sturegatan, Valhallavägen och Engelbrektsgatan. För beskrivning av området se t.ex. Fredric Bedoire, 2017. *Villastan. En sluten värld för Stockholms ekonomiska och kulturella elit*.
- 3 Gejvall, Birgit, 1988 [1954]. *1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*.
- 4 Gejvalls bostadsundersökning är en av flera samlingar som digitaliserats genom projektet *Bekönade rum* och finns tillgänglig via Nordiska museets digitala forskaringång: <https://www.nordiskamuseet.se/artiklar/digital-forskaringang-till-nordiska-museets-arkiv>.
- 5 NM, Gejvalls Bostadsundersökning 1951, 1:1, Henschen.
- 6 För en diskussion om gränser med muren som exempel se t.ex. Mubi Brighenti, Andrea och Kärrholm, Mattias, 2019. "Introduction. The life of walls – in urban, spatial and political theory". I Mubi Brighenti, Andrea och Kärrholm, Mattias (red.). *Urban walls. Political and cultural meanings of vertical structures and surfaces*. Se även Georg Simmel, 1909. "The Bridge and the Door". Här hämtat från Briganti, Chiara och Meze, Kathy (red.), 2012. *The domestic space reader*.

- 7 Projektet har finansierats av Riksbankens jubileumsfond och Kungliga Vitterhetsakademien och tilldelades medel i 2016 års utlysning av Samlingarna och forskningen.
- 8 Wilson, Elisabeth, 1995. "The invisible flaneur". I Watson, Sophie och Gibson, Katherine (red.). *Postmodern Cities and Spaces*.
- 9 Elkin, Lauren, 2016. Flaneuse. Women walk the city in Paris, New York, Tokyo, Venice and London. För varuhus och konsumtion ur ett genusperspektiv se även Orsi Husz, 2004. Drömmars värde. *Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939*.
- 10 Baudelaire, Charles, 1986 [1863]. *The painter of modern life*; Pollock, Griselda, 1995. "Det moderna och kvinnlighetens rum". I Lindberg, Anna Lena (red.), 1995. *Konst, kön och blick. Feministiska bildanalyser från renässans till postmodernism*.
- 11 Sennett, Richard, 1977. *The fall of public man*.
- 12 Bilderna från MEA:s korsett- och underklädeskyltningar nedan får illustrera en dimension av detta. Här ser vi dessutom ett exempel på hur samlingar från samma arkivbildare kan återfinnas på olika kulturarvsinstitutioner. Jämför SSM. MEA, A4/2014 med CfN. MEA Militär Ekiperings AB. K1b2. Skyltning 1920–1970.
- 13 Se t.ex. Gejvalls bostadsundersökning 1951, 1:1 där Ellen Hogner-Björkman beskriver en våning på Nybrogatan 59. I Nordiska museets samlingar finns vidare hundratals föremål bevarade som tidigare varit placerade i samma bostad såsom t.ex. brödkorg, grammofon, lanterna magica och en nattskjorta. För dessa ex. se NM:s föremålssamling: NM.0257839, NM.0249443A-D, NM.0255759+, NM.0249355. Vidare har våningen dokumenterats genom foton vilka dels återfinns i NM:s samling Svenska hem, vol. 42, Hogner-Björkman. Dels i Stadsmuseet i Stockholms Gråarks samling: bostäder kök s. 032, dokument id: gråark 10013897. Gejvalls forskningsprocess kan följas genom tre volymer som finns bevarade på Stadsmuseet i Stockholm. För MEA se t.ex. Ulla-Britt Lidells skisser från 1956–1961 som även de finns bevarade på Stadsmuseet i Stockholm. Dessa kan jämföras med fotografier av skyltningar som återfinns hos CfN, MEA. Militär Ekiperings AB:s arkiv, K1b2. Skyltning.
- 14 CfN. Blanchs café, F1:1, Baron Cederströms notor; Blanchs café F1:1, Minnes- och formulärbok 1881. Cabaréprogrammet som återfinns som illustration nedan återfinns i Blanchs Cafés arkiv, L1:2.
- 15 Stockholmskällan är en webbsida som drivs av Stockholms stad. Sidan är resultatet av ett samarbete mellan tre förvaltningar i Stockholm: utbildningsförvaltningen, Stadsarkivet och kulturförvaltningen. Stockholmskällan innehåller över 30 000 bilder, kartor, dokument och litteraturtips. Antalet växer hela tiden eftersom museerna, arkiven och biblioteken som ingår i Stockholmskällan löpande publicerar mer material ur sina samlingar. Huvudsaklig målgrupp är skolan, men webbsidan används även av en bred intresserad allmänhet och av forskare.
- 16 Projektets metodologiska delar presenteras mer elaborerat i kommande artiklar.
- 17 Kartorna finns på stockholmskallan.se. I tjänsten "Jämför kartor" är det möjligt att lägga kartor från olika tider intill varandra, zooma och skilja ut stadsdelar. <https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/jamfor-historiska-kartor>.
- 18 För en översikt av Stockholms befolkning och hur den förändrats över tid se t.ex. Ström, Stefan, 2005. *Befolkningen i Stockholm 1252–2005*; Thomas Paulsson, 1994 [1959]. *Den glömda staden. Om stadsbyggandet i Stockholm under 1900-talets första decennier*, s. 10.
- 19 Johansson, Ingemar, 1991. *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria. Markpolitik, planering och byggande under sju sekel*, s. 143–147; Sheiban, Hossein, 2002. *Den ekonomiska staden. Stadsplanering i Stockholm under senare hälften av 1800-talet*, ffa. kap. 2 och 5.
- 20 Eriksson, Eva, 1990. *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890–1920*, s. 43–59.
- 21 Garnert, Jan, 1993. *Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker*.
- 22 Paulsson 1994 [1959]. Pålsson, Ann och Andersson, Monica (red.), 2019. *Per O. Hallman. Stadsplanekonstens förnyare*, s. 94.

- 23 Karlsson, Sten O., 1993. *Arbetsfamiljen och det nya hemmet. Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg.*
- 24 Rudberg, Eva, 1992. *Folkhemmets byggande. Under mellan- och efterkrigstiden.*
- 25 Ricoeur, Paul, 2005. *Minne, historia, glömska.*
- 26 Lefebvre, Henri, 1997 [1974]. *The production of space.*
- 27 Derrida, Jacques, 1996. *Archive Fever. A Freudian impression.*
- 28 Koselleck, Reinhart, 2004. *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik.*
- 29 Foucault, Michel, 1994. *The Order of Things. An archeology of the human sciences.*
- 30 Derrida, Jacques, 1996. *Archive Fever. A Freudian impression.* Chicago: The university of Chicago Press.
- 31 Lindström, Dag, 2006. "Människor och vardagsliv". I Larsson, Stefan (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter.*
- 32 Larsson, Stefan, 2006. "Den mänskliga staden?". I Larsson, Stefan (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*, s. 38.
- 33 Lindström 2006, s. 90.
- 34 För diskussioner kring hur insamlandet principer skiftat över tid och förslag på vägar att nå till synes tysta röster i arkiven, se t.ex. Grahn, Wera och Wilson, Ross J (red.), 2018. *Gender and heritage. Performance, place and politics*; Hauptman, Katherine och Odebäck Näversköld, Kerstin (red.), 2014. *Genusförbart. Inspiration, erfarenheter och metoder för mångfald i museiarbete*; Hylltén-Cavallius, Charlotte och Svanberg, Fredrik, 2016. *Älskade museum. Svenska kulturhistoriska museer som kulturskapare och samhällsbyggare.*
- 35 Lindström 2006.
- 36 Steedman, Carolyn, 2001. *Dust.*
- 37 Fenske, Mikaela, 2007. "Micro, macro, agency. Historical ethnography as cultural anthropology practice", *Journal of Folklore Research*, 44(1), s. 67–99.
- 38 Lüdke, Alf, 1995. "What is the history of everyday life and who are its practitioners?". I Lüdke, Alf (red.). *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of life.*
- 39 Sennett, Richard, 1994. *Flesh and Stone. The body and the city in western civilization.*
- 40 Ehn, Billy och Löfgren, Orvar, 2001. *Kultur-analyser*, s. 18–21.
- 41 SSA. Per Olof Hallmans samling, A:1. Brev och urklipp 1894–1903. "Revolution i stadsbyggnadskonsten?", artikel publicerad i *Aftonbladet* 14 april 1894, s. 1.
- 42 Paulsson 1994, s. 94.
- 43 Törne, Elsa, 1905. *Solidar. En livsfråga för hemmen.* Elna Tenow skrev ofta under pseudonymen Elsa Törne. Se även Carlssons bidrag i denna antologi för diskussion om just kökstrappan.
- 44 SSA, Per Olof Hallmans samling, A:2. Brev och urklipp 1903–1907, s. 36–37.
- 45 Massey 2013. Se även t.ex. Feldmann, Beate och Svensson, Birgitta, 2006. "Människor i centrum", i Larsson, Stefan (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*, samt Wilson 1995.
- 46 Wilson, Elizabeth, 1992. *The sphinx in the city. Urban life, the control of disorder and women.*
- 47 Lindström 2006, s. 89.
- 48 Harvey, Karen, 2009. "Introduction. Practical matters". I Harvey, Karen (red.). *History and material culture. A student's guide to approaching alternative sources*, s. 3, 13.
- 49 Miller, David, 2010. *Stuff*, s. 5, 14–15, 42.
- 50 Simmel 1909 [2012].

NÄR STOCKHOLMARN BJÖDS UT PÅ KAFÉ

DET MODERNA KAFÉRUMMETS ETABLERING 1800–1840

Ulrika Torell

”PÅ DROTTNINGGATAN, DÄR jag bor, och som minst är en halv polsk mil lång, finnes en krog i vart tredje hus men knappast ett café på hela gatan.” Så skrev den polske kaniken Albertrandi till en vän i Warszawa vintern 1790 då han var på besök i Stockholm.¹ Idag finns närapå tusen kaféer i Stockholms innerstad. De breder ut sig som en tät prickväv på stadskartan, liksom utplacerade på lagom avstånd, öppna för vem som helst att slå sig ner en stund mot betalning för en kopp kaffe, te, en smörgås eller något sött. Bara längs Drottninggatan skulle Albertrandi kunna räkna till fler än 200 ställen, om han fått möjlighet att återkomma i vårt århundrade. Mönstret går igen i de flesta städer. Kaféerna, med sina sittplatser och småbord, har under de senaste tvåhundra åren blivit så typiska och välintegrerade inslag i stadslandskapet att de kommit att gestalta själva sinnebilderna för urbanitet och stadsliv.

Med de europeiska storstädernas expansion under 1800-talet etablerades allt fler konditoriserveringar i Wien, Paris, Berlin, Budapest och Stockholm, där vimlet, gatan och stadstillvarons nya villkor gärna skildrades med just kaféstolen som skåde- och utkiksplats. På så vis kom kafékulturens rum och praktiker att flätas samman med bilden av den

moderna staden och nya mönster för rörlighet, umgänge och konsumtion utanför hemmets privata sfär. Det är denna scenförändring som står i fokus här. Den tar sin början i de krogtäta grändernas allmänna brännvinsutskänkning i 1790-talets Stockholm – där den polske kaniken såg hur gemene man, även kvinnor, flickor, ja till och med barn ”några gånger åtminstone före middagen och före kvällsmaten taga sig en sup” – och landar i kaféernas boom några decennier senare.² Då konstaterade tidningarna att civilisationen gått framåt så att stadsmänniskan nu ”i förfining och belevnhet” kunde slå sig ner och ”smutta thé eller chokolad [...] ur prima sort Rörstrandsporslin och med sockerbröd på en liten pressad glastallrik!”³ Det är en historia om influenser och gränser, om privat och publikt och om vem som tagit plats och fått rum i staden.

Medan andra konsumtionsmiljöer genomgått radikala förändringar under de senaste tvåhundra åren är kaférummet – som tog form och plats i 1800-talsstaden – sig förvånansvärt likt.⁴ Den som klev in i en kafélokal 1830, 1850 eller 1900 mötte i stort sett samma rumsliga arrangemang, utbud och ordningar för inköp och sittande som kafébesökare möter idag. Detsamma tycks även gälla för kaférummets sociala funktioner och vissa centrala värden som ligger i idén om ”att gå på kafé”. Grundformeln lär ha beskrivits av Franz Kafka, uppvuxen i sekelskiftets konditoritäta Prag, som möjligheten att träffas utan att vara formellt inbjuden, att prata med människor eller bara iaktta dem utan att stifta närmare bekantskap: ”Vem som helst kan komma och gå när det passar honom, utan förpliktelser, och kan ändå utan hyckleri känna sig välkommen.”⁵ Eller som vår egen tids kaféägare säger: ”Vi ville skapa ett ställe med härlig atmosfär, där alla känner sig välkomna [...] du ska kunna komma hit med ett skrikande barn, eller köra en Tinder-dejt här.”⁶ Och stadens kafégäster håller med: ”Här får man vara sig själv och sitta i sitt hörn o läsa tidningen utan att nån stör en” eller ”[d]et enda kaféet man kan gå till ensam, utan att känna sig ensam, och få riktigt bra kaffe!”⁷

Det finns bara vaga uppgifter om när de första kaféerna slog upp sina dörrar i Stockholm och en kafékultur började ta form här i landet. Historieskrivningen traderas som regel vidare via äldre berättande stockholmsminnen, framför allt Claës Lundins och August Strindbergs

” Det finns bara vaga uppgifter om när de första kaféerna slog upp sina dörrar i Stockholm och en kafékultur började ta form här i landet.

Gamla Stockholm liksom sockerbagarnas äldre professionshistoria, vilka tecknar en diffus bild med 1810-talet som utgångspunkt.⁸ Med samma förenklade antaganden brukar också miljöerna schablonmässigt beskrivas som typiskt manliga miljöer, där en kvinnlig kundkrets först bjöds att ta plats med varuhusens och butikshandelns stora genombrott närmare sekelskiftet 1900. Men inte heller den saken tycks stämma överens med förhållandena i det tidigmoderna Stockholm.⁹

Omständigheterna kring hur det gick till när publika kaféer introducerades i huvudstaden – och stockholmarna bjöds ut för att ”gå på kafé” – har i själva verket inte utforskats närmare. Det är den processen av innovation och stadsomvandling som den här studien syftar till att belysa. Processen framskred stegvis, var i hög grad interaktiv och involverade en rad olika aktörer, alltifrån rörelseidkarna själva och deras konkurrenter till myndighetsinstanser och inte minst stadens publik som successivt lärde känna en ny form av offentlig konsumtion i möblerade umgängesrum längs gator och torg.

Målet med denna studie är dels att hitta dessa faktiska rum i staden, dels att spåra och söka efter det urbana kafékonceptets särskilda kvaliteter och funktioner, såväl rumsligt och materiellt som idémässigt och praktiskt. Hur såg de första kaférummen ut i Stockholm och vad erbjöd de stadsborna? Hur skilde sig den nya modellen från andra näringsställen? I nästa steg har rummens transformerande och produktiva potentialer utforskats, med frågor om hur de nya inrättningarna påverkade människors vardagliga villkor. Kort sagt, vad *gjorde* kaféerna med stadsrummet? Klart är att kafékonceptet rubbade och utmanade en rad vedertagna ordningar, både vad gäller saluhållandet av nya smaker och olika gruppers rörlighet eller svängradie i det offentliga. Kring de första publika kaférummen utspelades nämligen en utdragen kamp om maktanspråk, öppenhet och exkludering, som bara delvis kunnat anas i tidigare forskning.¹⁰

VAD ÄR ETT KAFÉ?

Med kaférum menas i det här sammanhanget de salubodar (1800–1840) som sålde och serverade sötvaror i kombination med drycker av olika slag. De kom så småningom att kallas *kafé*, *konditori*, *schweizeri* eller liknande. Det väsentliga för avgränsningen är vad som salufördes i lokalen, vilket under den studerade perioden var strikt reglerat i enlighet med skråväsendets principer. I de första kaférummen utgjordes huvudnumret av söta bakverk och konfekt, vilket tillverkades av stadens sockerbagare, pastejbagare och konditorer. De hade i olika grad rätt (eller gjorde anspråk på rätten) att tillverka och sälja varor bakade av socker, mandel och smör. Därtill kunde Kongl. Maj:t utfärda särskilda privilegier för enskilda rörelser. Kaférummet kan följaktligen avgränsas från sockerbagarboden som saknade servering, vilket är en viktig distinktion. Det är också väsensskilt från kaffehuset. Sådana drevs av yrkeskategorin kaffeskänkar, i annan tradition och i andra typer av rum, vanligen belägna en trappa upp i en ordinär bostadslägenhet. Övriga utspisningslokaler i staden under den studerade perioden utgjordes av källare, krogar, spiskvarter, värdshus och traktörsställen. De drevs i sin tur av speciella yrkesgrupper eller med särskilda tillstånd.

Begreppet kaférum används här emellertid inte bara för att beteckna den fysiska lokalen utan ett helt rumsligt koncept med både materiella och sociala dimensioner. Det omfattar allt från inredning, inventarier, varor och dekorationer till människors rörelse och användning av rummen, liksom idéer och betydelser som kopplas samman med platsen. Perspektivet ansluter på så vis till en bredare kulturvetenskaplig syn på rummet, som inspirerats av Henri Lefebvre, med betoning på de spatiala sidorna av människors vardagsvanor och sociala praktiker.¹¹ Kaférummet utgörs därmed i det här kapitlet av allt det som stockholmarna tog in och orienterade sig i när de först lärde sig att gå på kafé under 1800-talets början. Det var något alldeles nytt som först med tiden utvecklades till en vardagssocial praktik i staden.

ATT UTFORSKA GLÖMDA PLATSER OCH RUM: MATERIAL, METOD OCH STUDIEDESIGN

Kapitlet baseras på en systematisk kartläggning av de rum där rörelse drevs enligt kafékonceptets principer i Stockholm från åren kring sekelskiftet 1800 fram till 1840. Under denna period ökade rummen i antal och integrerades som dagsbekanta publika inrättningar i staden. Man träffades ”hos Schütz” eller slog sig ner ”hos Chergé”. Först mot slutet av 1830-talet började benämningen *kafé* att tas i bruk i Stockholm, vilket tyder på att rumsformatet då blivit tillräckligt spritt och standardiserat för att få en generisk beteckning.

Kartläggningens första steg har bestått i att hitta de personer som drev rörelse med tillverkning, saluhållande och servering av kafékonceptets speciella sortiment. Näringslivet var vid denna tid strikt reglerat enligt skråordningens principer, med tydliga regler för vem som fick tillverka och sälja vad. På så vis har en avgränsad grupp av rörelseidkare med särskilt tillstånd eller privilegium, och därmed särskiljande titlar, successivt kunnat ringas in. De har identifierats i mantalslängderna för år 1800, 1810, 1820 och så vidare, samt följts och eftersökts i kronotaxeringen (som bevarats i längre serier) liksom i andra kompletterande källor framåt och bakåt i tiden. Av mantalslängderna framgår adresser, hushållets sammansättning med familjemedlemmar, anställda gesäller, lärlingar, tjänstefolk och dylikt. Ibland finns även specifika noteringar om rörelsens art och inkomster. Längderna har i kombination med kronotaxeringen fungerat som ingång till branschen i allmänhet och till kartering av rörelseidkarnas bodar och butiker i synnerhet.

Vidare har dagspressen, med annonser, artiklar, notiser och nyheter, använts för att söka spår av rörelserna och de bakomliggande personernas handel och vandel i staden. Genom systematiska sökningar i den digitaliserade pressen på namn, adresser och andra signifikanta ledord, har en rikhaltig bild av rörelseidkarnas självpresentationer, deras tilltal, utbud och marknadsföringsstrategier framträtt, liksom hur ställena omnämndes och ibland recenserades i flödet av dagsaktualiteter och vardagsärenden på tidningssidorna.

För att klargöra relationer, upptäcka nätverk, spåra härkomst, släktskap, religionstillhörighet och andra sociala omständigheter som dyker upp i kaféhistorien har flera kyrkoarkiv använts. Här har framför allt husförhörlängder givit upplysningar, liksom Tyska kyrkans arkiv och Reformerta församlingens bevarade handlingar. På samma sätt har rörelseidkarnas ekonomiska historia, deras livsvillkor och öden följts upp i efterlämnade bouppteckningar. I kombination med Brandkontorets besiktningar av aktuella adresser har uppteckningarna givit inblick i de materiella och rumsliga världar som kafékulturen formades inom. Med uppgifter om rörelseidkarnas efterlämnade bohag, salubodarnas och serveringslokalernas inredning, liksom förteckningar över kläder och personliga persedlar har i vissa fall såväl en fysisk som social tillvaro kunnat rekonstrueras, med distinkta markörer för status och identitet.

” Ur materialen har successivt ett trädlikt sammanhang av platser, personer, idéer, ideal och handlingar trätt fram, i vilket kaférummet tog form i Stockholm.

Men kaférummets tidiga historia är även i hög utsträckning vävd av tillståndsansökningar, besvär, klagomål och juridiska stridigheter mellan konkurrerande parter i stadens kommersiella liv. De hanterades dels inom stadens egna institutioner, dels som ärenden för det kungliga kansliets kollegier då konflikterna ofta gick till högre instans. Parternas argumentering med beskrivningar av rådande omständigheter och deras respektive belägenheter som rörelseidkare i staden har följts i skrivelser till Kungl. Maj:t, där Kommerskollegiet slutligen avgjorde en rad långdragna ärenden under den studerade perioden. Även Sockerbagaresocietetens arkiv har använts för att utforska förloppen, liksom Äldre poliskammarens arkiv och vissa kungliga förordningar utfärdade för publika näringsställen och utskänkning i staden. Slutligen har samlingarna av bilder, föremål och arkivalier vid Nordiska museet, Stockholms stadsmuseum och Centrum för Näringslivshistoria sökts igenom efter

spår av stadens kaférum och en framväxande urban kafékultur mellan 1800 och 1840. En fullständig förteckning över de personer som drev schweizerrörelse i Stockholm under perioden finns i bilaga 1.

Ur materialen har successivt ett trädlikt sammanhang av platser, personer, idéer, ideal och handlingar trätt fram, i vilket kaférummet tog form i Stockholm. Det har förgreningar, rötter och skott som sträcker sig geografiskt och tidsmässigt – ävensom kulturellt, ekonomiskt och politiskt – åt olika håll, vissa med förankring långt utanför det dåtida Stockholms horisont. I kapitlet återges omständigheterna kring kaférummets etablering som en kronologisk utveckling, men med fokus på tre analytiska tematiker: innovation, reaktion och konsekvenser.

Det första temat, innovation, handlar om själva kafékonceptet, vad det bestod i och hur det introducerades i Stockholm. Det andra handlar om stadens möte med de nya rummen, hur borgerskapet och publiken förhöll sig till nymodigheten. Det sista, konsekvenser, resonerar kring kaférummets förutsättningar och produktivitet – eller dess påverkan på mönster för konsumtion, umgänge och rörlighet för olika grupper och skikt i stadsbefolkningen.

Men först en upptakt som belyser hur det hela tog sin början, i 1790-årens Stockholm, där fler än kaniken redan noterat att det saknades kaféer.

DET "SWEIZERSKA" SÄTTET

Sommaren 1789 inkom en ansökan till Kungliga slottet från två unga män som nyligen anlant till Stockholm från kantonen Graubünden i sydöstra Schweiz och öppnat bod på Köpmangatan nära Stortorget i centrala staden. Där tillverkade och sålde de socker- och smörbakelser, eller "confekt" på "Sweizerska sättet" med förhoppningen, som de sa, att "alla respektive Herrskaper" som behagade köpa eller beställa sådana "confecturer" skulle finna sig nöjda med betjäningen.¹² Redan året innan hade Kunglig Majestät givit dem särskilt privilegium att driva geschäft med de utländska specialiteterna, men för de båda männen var verksamheten långt ifrån komplett. De hade bara nått halvvägs i förverkligandet av sin affärsidé. De förklarade för majestätet:

Uti vår anläggning där vi tillhandahåller smör- och sockerbakelser av Schweitzersk art och smak till det allmännas tjänst, saknas för vår nödortfoga inkomst endast den tillåtelsen – som vanligen ingår i vår lilla hantering och som i synnerhet bidrar till vår varas avsättning – nämligen att, då vi helt öppet säljer våra bakverk även få servera likörer som vi själva, på schweitzerskt sätt kan förädla och förbättra, samt erbjuda mandelmjolk och limonade som vi själva bereder, om någon så skulle önska.

Vi vågar i djup underdånighet anhålla om Eders Kongl. Mayest:s nådiga bifall till sådan frihet. In till dödsstunden framhårdar Eder Kongl. Mayestäts underdånigaste tropliktigaste undersåtar Jeremias Schann o. Jacob Cleopath.¹³

Saluboden på Köpmangatan som de båda schweizarna skaffat sig var både rymlig och av god standard. Två stora rum, med högt i tak, kakelugnar och stuckaturer. Därtill en bagarstuga med ugn, spisel och inmurad kopparpanna och ett kontor försett med järndörr.¹⁴ Den lämpade sig väl för konceptet. Men majestätet sa nej, deras ansökan kunde icke bifallas. Möjligen ville myndigheterna hålla greppet om nyligen utfärdade förordningar om kronobränneriernas ensamrätt på sprittillverkning. I huvudstaden noterades också en otillfredsställande oreda

av diverse tillstånd som ingen hade full kontroll över.¹⁵ Hur länge det dröjde innan schweizarna trots allt fick medgivande framgår inte av källorna, men klart är att Schann och Cleopath inom några få år serverade stockholmarna med både kakor, tårter, pastejer och, som Schann skrev, ”ätskilliga af mig destillerade finare Liquerer” på var sitt ställe i staden.¹⁶

De båda männen var i sena tjugooårsåldern då de 1787 eller 1788 kom resande för att etablera verksamhet i Stockholm under firmanamnet Schann, Cleopath comp. Samtidigt anlände två landsmän, också de från Graubünden, till Köpenhamn för att anlägga sockerbagerirörelse med servering på Østergaade.¹⁷ Schann och Cleopath skulle fortsätta driva sina rörelser under flera decennier i staden och dessutom fungera som nod för nya generationer av gesäller och lärgossar som kom vandrande till Stockholm – vid sidan av dem som istället styrde kosan till Köpenhamn eller Göteborg, Berlin, Riga, S:t Petersburg, Viborg eller Reval till exempel. I själva verket var de alla, som vi ska se, del av ett vittförgrenat nät av professionell expertis som vid den här tiden startade verksamheter över hela Europa.

Arbetsmigrationens historia i den schweiziska kantonen Graubünden har beskrivits i tidigare forskning, vilken här kastar ljus över händelseutvecklingen också i Stockholms affärliv under tidigt 1800-tal.¹⁸ Begränsade försörjningsmöjligheter i den karga bergskantonen hade tidigt drivit befolkningen till arbetsvandringar och hantverksmässig högspecialisering, i synnerhet inom sockerbageri- och konditornäringen liksom i konsten att destillera sprit på frukt och bär. Redan under 1400-talet utvecklades hantverket i Venedigs stad av säsongarbetare, så kallade Bündner, från de närliggande bergsområdena. De öppnade sockerbagarbodar och kom att inrätta de första kaféerna i staden där de serverade det venetianska borgerskapet drycker och raffinerade arbeten i choklad, marsipan och socker – en konst genererad av nya exotiska råvaror, smaker och idéer som skeppades in till Europa och den stora hamnstaden från öster.¹⁹

De schweiziska köpmännens dominans och växande makt i stadens näringsliv ledde år 1766 till ett slutgiltigt upphävande av deras samtliga näringstillstånd i Venedig. På grund av tilltagande ”überfremdung”, det

F. H. Jensen stand. 1882.

vill säga av protektionistiska skäl, kastades de i ett slag ut ur staden. En ansenlig befolkningsgrupp hade då levt och verkat där under flera generationer. Deras kaféer räknades till nära tvåhundra i staden, motsvarande så gott som branschen i sin helhet.²⁰ 1700-talets ”venetianska exodus” har beskrivits som upptakten till en genomgripande förändring av migrationsmönstren i Graubünden, och framför allt som början på kafékulturens spridning över hela den europeiska kontinenten.

Tidigare studier har kartlagt drygt 13 000 individer som fram till första världskrigets utbrott drev företag i mer än 1 200 städer. Därutöver etablerade schweiziska migranter kaféerörelser i Amerika, Australien och Centralasien.²¹ Familjer från samma byar strävade som regel efter att hålla samman, ingå partnerskap och etablera filialer i serier av städer. I norra Europa blev framför allt Hamburg, Königsberg, S:t Petersburg och Warszawa knutpunkter för större kolonier av företagare i ett vidsträckt transnationellt nätverk där också Norden och Skandinavien ingick.

De bündnerska konditorernas liv och verksamhet i Danmark och Finland har beskrivits i tidigare studier, men ingen har hittills kartlagt vilka som sökte sig till Stockholm.²² I ett urbanhistoriskt perspektiv är det dessutom särskilt intressant att analysera själva affärskonceptet, utforska rummet, varorna och nya sociala praktiker som inrättningarna formade förutsättningar för. Kort sagt: att se hur kaférummet – som en ny typ av urban infrastruktur – påverkade vanor, rutiner och idéer kring publikt och privat i den tidigmoderna staden.

Vänster sida: ”Utanför Café A Porta, vid Kongens Nytorv, Köpenhamn” av Vilhelm Rosenstrand 1881, Nationalmuseum. Kaféet öppnades på adressen 1793 av Giovanni Soltani från Graubünden och övertogs sedermera av landsmännen Jacob Mini (1819) och Stephan à Porta (1857). Kaféet bar å Portas namn till 2012 då McDonalds tog över lokalen (Parby 2015, s. 175–176). Nationalmuseum, NM 1359.

INNOVATION

Åren kring sekelskiftet 1800 drevs en handfull serveringar i Stockholm av sockerbagare från Graubünden. På Stads Smedjegatan (idag början av Västerlånggatan) fanns Schann och vid Storkyrkobrinken strax i närheten fanns Cleopath. En Melchior Grotti hade dykt upp på Västerlånggatan under 1790-talet och Johan Pedolin, som under flera år varit lärling hos Schann, öppnade egen bod en bit upp på Drottninggatan i kvarteret Hägern mindre år 1800.²³

Så formades under 1800-talets första decennium ett mönster av nyetablerade schweizerbodas i staden, då lärlingar och gesäller efter några år hos redan etablerade rörelseidkare öppnade självständiga företag. Mantalslängderna visar flödet av hitresta unga pojkar och män som avlöste varandra i Schanns och Cleopaths respektive hushåll. Några vandrade vidare till andra europeiska städer, andra försvann, oklart vart, medan vissa slog sig ner permanent i Stockholm.

Som framgår av tabellen på motstående sida ökade antalet ställen som drevs på "det schweiziska sättet" från sekelskiftet 1800 och fram till 1815. Den visar också hur konceptet spreds och successivt anammades av personer som varken hade med Graubünden eller Schweiz att göra, men som drev "sweitzerbod" eller "sveitzer-rörelse" och i stadens rullor och vardagliga vokabulär gick under benämningen "schweizare". Nationalitetsbeteckningen blev med andra ord en yrkestitel, en precisering av företagandets art, utan koppling till vare sig bärarens härkomst, konfession, språk eller etnicitet. Kring 1815 ökar andelen ställen i denna kategori, för att vid studieperiodens slut helt dominera kaféutbudet i Stockholm.

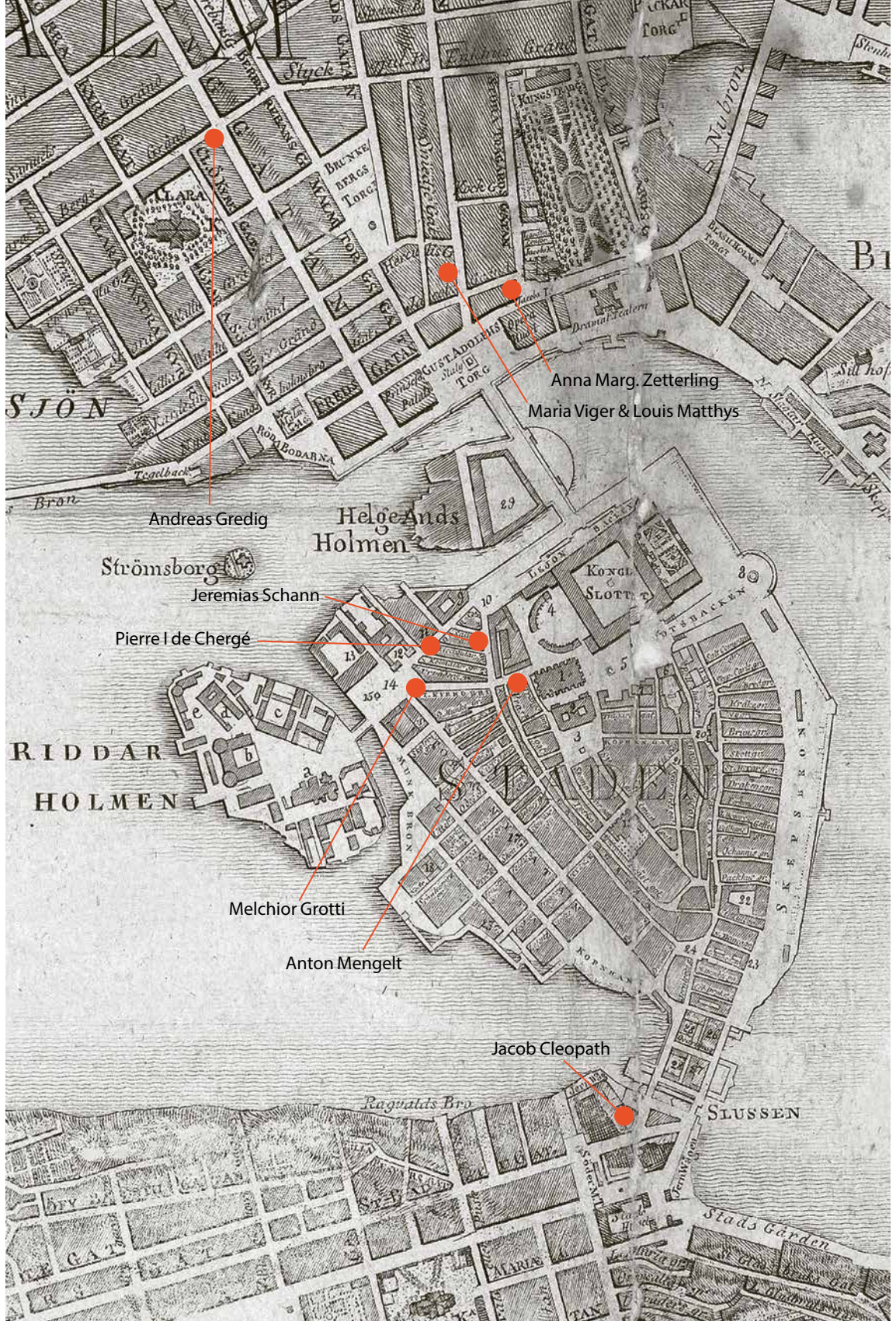
Butikerna låg på uppenbarligen noggrant utvalda adresser med tydlig strävan efter att nå det som historikern Mats Hayen kallat nyckelpunkter i stadsmiljön, eller platser som måste passeras vid genomfart i staden och på så vis präglades av en ständigt pågående rörelse av fordon och människor.²⁴ Vid karteringen av kaférummen ser man hur mönstret helt sammanfaller med Hayens identifiering av de viktigaste knutpunkterna vid den här tiden: till att börja med längs *Drottninggatan*, ett centralt stråk för transporter och kommersiell verksamhet där både

förtära på stället”.²⁶ Han avancerade så småningom till nästa nyckelpunkt, *Mynttorget*, och de livliga kommersiella kvarteren på nordvästra Stadsholmen där Jeremias Schann slagit sig ned redan 1789. Från Mynttorget fanns två alternativ att ta sig söderut genom staden på västsidan, antingen via Västerlånggatan eller via någon av Nygatorna. Hayen påpekar hur områdets kommersiella betydelse förstärktes under perioden. I synnerhet Västerlånggatan utgjorde en av de mest attraktiva handlegatorna för rörelseidkare som sökte köpstarka kunder.²⁷ Här, i västra delen av centrala staden, återfinns vi totalt 13 nya kaférum som öppnade med servering mellan 1800 och 1840.

I flera fall övertogs en och samma lokal av någon annan schweizerbagare, då en tidigare schweizare flyttade eller försvann. Mönstret märks särskilt tydligt i gruppen av yrkesmän från Graubünden, där nya aktörer ofta efterträdde varandra på samma adress. På så vis blev vissa ställen i staden välkända publika inrättningar, även om värskapet varierade. Till riktiga långkörare hörde Chergés etablissemang på Myntgatan åren 1805–1832, där ytterligare sex olika schweizare avlöste varandra efter Chergés död hösten 1817. Även en bod i hus nr 7 på Storkyrkobrinken var ständigt igång åren 1799–1812 men med cirkulerande huvudmän. Först in och sist ut av de tidiga kafépionjärerna i staden var dock Jeremias Schann, vars ställe på Stads Smedjegatan drevs i familjens regi i närapå ett halvsekel, från 1789 till 1837.

Slussen och Södermalmstorg var slutligen en av de allra viktigaste nyckelpunkterna och mötesplatserna i Stockholm, där all trafik från söder flöt in i stadskärnan och allt gods mellan Mälaren och Saltsjön lastades om.²⁸ Här fanns en stor andel handlanden, krögare och vinskänker och hit flyttade även Cleopath sin schweizerbod år 1806, vilken han, och senare hans änka, drev fram till 1820-talets början.

Det fanns inte något som liknande schweizerbagarnas serveringslokaler i staden vid den här tiden. Mat och brännvin eller öl och vin kunde fås på krogar, källare, spiskvarter och traktörställen, men inte sötsaker och finare bakverk med likör. Inte heller kaffehusens skänkar hade rätt att tillverka sötvaror för servering. Stadens sockerbagare, i sin tur, drev små verkstadsliknande bodar där de, liksom andra hantverkare,

Andreas Gredig

Strömsborg

Jeremias Schann

Pierre I de Chergé

RIDDAR
HOLMEN

Melchior Grotti

Anton Mengelt

Helgeands
Holmen

Anna Marg. Zetterling

Maria Viger & Louis Matthys

Jacob Cleopath

SLUSSEN

huvudsakligen tog emot större beställningar på sockerarbeten för privat konsumtion.²⁹ Söta bakverk och konfektbitar var med andra ord inga vardagsvaror i 1700-talets urbana miljöer. De cirkulerade på en relativt sluten marknad, beställdes till fest och högtider, såsom bröllop, dop och begravningar av herrskap i hus som hade möjlighet att betala. Därför måste ”det schweiziska sättet” ha inneburit något iögonfallande annorlunda, och det i flera bemärkelser. För att undersöka det innovativa i schweizerbagarnas koncept lite mer i detalj, ska vi titta närmare på varorna, rummet och rörelsens karaktär – eller bekvämligheten och butikens sociala sidor.

Konceptets delar: I. Smak av kontinenten

Till det särskiljande och uppenbart nya hörde schweizerbodens lättätna utbud av främmande ”art och smak” som hölls ”färska och goda” och till salu under hela dagen, vilket schweizarna ofta betonade i sina annonser. De erbjöd ”alla sorters Såcker- och Smör-bakelser med flere sorter Sylt-fyllningar” och ”Pastejer med fyllningar ... wi ständigt hålla färske ... för hwarje dag tilredde”. De senare serverades både varma och kalla och ”alltsammans til billiga priser”.³⁰

Nykomlingarna bakade på smördeg, en dittills okänd produkt för stadens inhemska sockerbagarskrå.³¹ Pastejerna kunde både ha söta och salta fyllningar. Pastejer som fylldes med kött eller fisk hade närmast karaktären av färdigmat eller snabbmat. Med dryck därtill blev det en hel liten måltid, eller åtminstone ett mellanmål. Historikern Christine Bladh, som studerat månglerskor i Stockholm, menar att efterfrågan på färdiglagat i allmänhet var mycket stor vid den här tiden eftersom många av stadens bostäder saknade tillgång till regelrätta kök. Möjligheten att baka, laga mat och framför allt förvara färskvaror i hemmen var begränsad för de allra flesta stockholmsfamiljer, vilket också förklarar den stora mängden näringsställen som trängdes längs stadens gator. År 1800 drevs 1 200 krogar och matställen av olika slag i Stockholm, med en befolkning på omkring 75 000 personer – schweizerbodarna oräknade.³²

En närmare inblick i vad schweizerbagarna faktiskt erbjöd, som ett alternativ till den lagade maten i spiskvarter, på krogar eller i bättre källare, kan spåras via Giacomo Perinis fackbok *Schweizer Zuckerbäcker* som gavs ut i tryck första gången 1852. Den ger en god bild av sortimenten, också av sådant som uttryckligen salufördes i 1800-talets Stockholm. Familjen Perini var av gammal sockerbagarsläkt i Graubünden och boken innehåller allt som traditionellt sett ingick i en schweizerbagares hantering: den viktiga smördegen och pastejerna i trettioalet varianter, tårter, kakor och söta bakverk i många hundra modeller, därtill en mångfald av smaksatta krämer, glasser och italienska sorbeter.³³ Det Schann i sin ansökan 1789 kallat ”finare likörer och limonade” var uppenbarligen ett vitt begrepp som omfattade ett helt komplex av raffinerade blandningar och essenser. Här ingick fruktdrinkar baserade på röda och vita viner, ratafias – körsbärslikörer – och andra destillat av fruktsirap, en stor mängd punschblandningar, mandel- och nötmjök, choklad, smaksatta téer och kaffebrygder. Kort sagt, en hel arsenal av alkoholhaltiga och alkoholfria varma och kalla drycker. Även om gruppen schweizare som anlände till Stockholm bara hade en bråkdel av de traditionella recepten med sig i bagaget, lanserade de helt klart kontinentala nymodigheter i bjärt kontrast till ölet, svagdrickan och sädesbrännvinet som enligt gängse taxa tillhandahölls på stadens näringsställen.³⁴

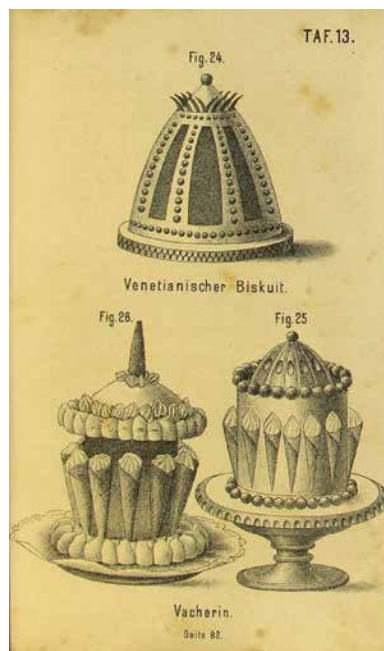
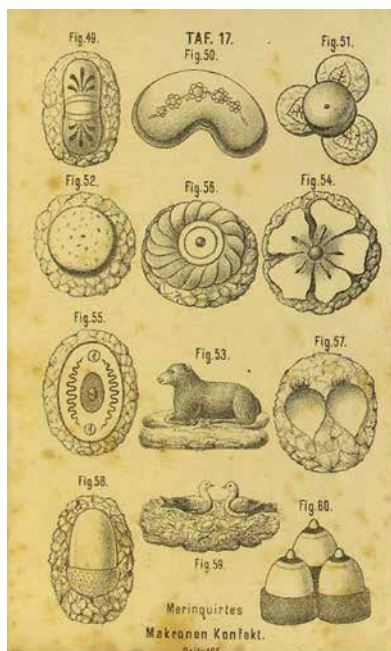
Nyhetsvärdet kan anas av annonserna i tidningarna, där en pedagogisk ton och små påpekanden om vad som gick an och var ”à la mode” bortom den svenska målgruppens horisont noteras i presentationen av de utländskt klingande varunamnen [min kurs.]:

Pain à la Reina, eller Drottningbröd *som brukas till Thé*. Smör-bakelser [...] vågar undertecknad i synnerhet recommendera hos *Herrskaper på Landet* [här kurs. i original], hvilka icke alltid hava lägenhet att skaffa sig färskt [...] och hoppas att *när de bli bättre kända, vinna gunstligt bifall* [...] Även fås så kallade Echaudées, en slags Bakelse *mycket känd i de länder där öl brukas*, och som kan hållas i 5 å 6 dygn friska [...] denna Bakelse är *icke så allmänt känd här i Sverige* [...].³⁵

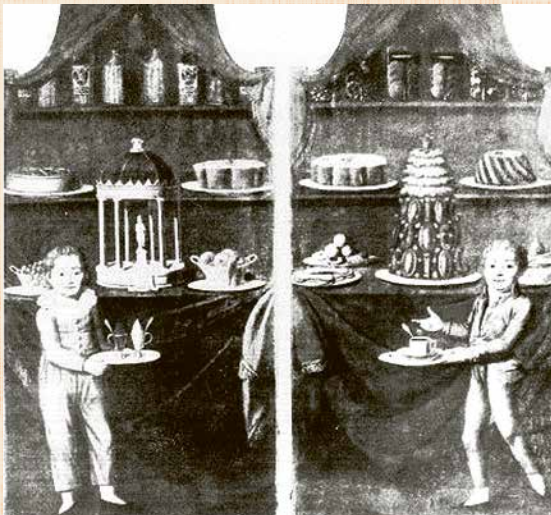
Exempel på Venetiansk biskvi och andra bakverk ur Giacomo Perinis Schweizerzuckerbäcker 1893 (5 uppl.).

Ätminstone från mitten av 1800-talet kunde stockholmarna titta på utställda sötvaror i kaféernas skyltfönster. Överst på nästa sida några skyltdockor, som flankerade utbudet i Landelius Konditori (1858–1910) på Storkyrkobrinken. Nordiska museets föremålssamlingar.

Ned till på nästa sida skyltfönsterreklam från Café Jostys fönster på Stechbahn, mitt emot kungliga slottet i Berlin på 1820-talet. Firman J. Josty & Companie, som startades av Johan Josty (1773–1826) från Sils, Graubünden kom att inrätta en lång rad eleganta kaféer i Tyskland.

Även om alla stadsbor inte aktivt prövade och smakade, kan man tänka sig att schweizerbodarnas varor vid den här tiden stack ut som ett nytt visuellt inslag längs trafikerade stråk – att de märktes. För i ”det sveit-ziska sättet” ingick en medveten kommersiell estetik, med formgivna bakverk i omsorgsfulla arrangemang, en princip som också Perini nogsammt underströk. Ett belysande exempel från Köpenhamn 1807 berättar hur en av stadens läkare öppet kritiserade schweizarnas tilltagande utbud av söta stimulerande överflödsvärvar och fördärvliga likörer som salufördes i dekorerade, förfinade framställningar och lockande färger. De exponerades dessutom i stora fönster ut mot gatan, vilket var ett nytt fenomen i stadsbilden.³⁶ Skyltfönsterreklam från det välrenommerade Café Josty i 1820-talets Berlin (se bild överst på nästa sida) bekräftar att bündnerkonditorerna påfallande tidigt använde sig av visuell marknadsföring i sina butiker, en modern strategi som Orsi Husz och Klara Arnberg beskriver närmare i kapitlet om skyltfönstret i den här boken.³⁷

” Även om alla stadsbor inte aktivt prövade och smakade, kan man tänka sig att schweizerbodarnas varor vid den här tiden stack ut som ett nytt visuellt inslag längs trafikerade stråk – att de märktes.

Om det på ett tidigt stadium skyltades i kaféfönstren i Stockholm är oklart, men år 1815 rapporterade tidningarna hur schweizarna vid Regeringsgatan och Arsenalsgatan dekorerat och illuminerat sina fönster för att hylla hertig Karl som utropats till kung över Norge. Emellanåt annonserades även om särskilda varuexpositioner av vackra och lustiga sötsaker i butikerna, särskilt till jul- och nyårshelgerna. Sådana tilldragelser kunde till och med kommenteras i tidningarna.³⁸ Jämfört med utbudet hos övriga näringsidkare framstår på så vis schweizerbagarnas sortiment som spektakulära objekt. De visades upp på ett nytt sätt, och för fler grupper i staden. Genom sin öppna exponering och skyltning synliggjorde schweizarna nya smaker, skick och möjligheter för var och en som passerade förbi på gatan, inklusive dem som inte hade råd att lägga beställningar hos stadens sockerbagare. Tidigare studier har pekat på hur inredning, fönster och varuarrangemang i 1700-talets framväxande butiksväsende på kontinenten bidrog till att fostra stadsborna i en sorts belevad shoppingpraktik och framför allt frammanade nya idéer och attityder till sortimenten. På samma vis kan också uppvisningen av schweizarnas pastejer och bakverk i Stockholms gränder ha lockat och bjudit in till nya konsumtionspraktiker.³⁹

II. Bekvämlighet

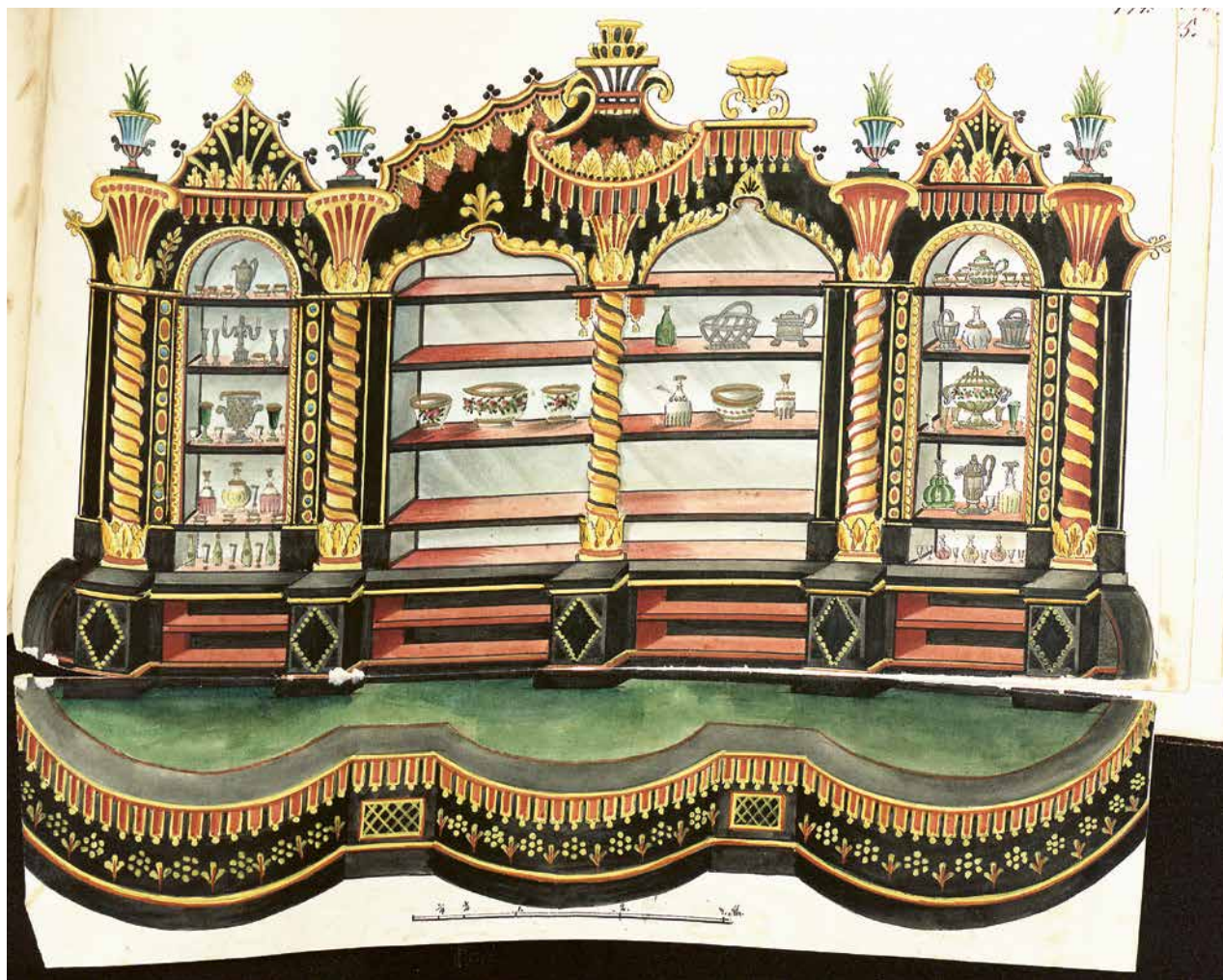
Själva salurummet var en central komponent i schweizarnas innovativa koncept som introducerade en helt ny idé om vad ett butiksbesök var för någonting. Här betalade kunden inte bara för det som inhandlades vid disken. Hos schweizaren bjöds vederbörande dessutom in att slå sig ner i lokalen för att avnjuta inköpen vid ett eget litet bord. Denna dubbla funktion – inköp och förtäring i kombination – gjorde affärskonceptet unikt och skiljde ut kaféet från såväl övriga speceributiker och handelsbodas som mat- och utskänkningsställen i staden. I schweizarnas flitiga annonsering påpekades alltid särskilt att deras bakverk fanns ”så wäl för hemtning som att spisa på stället.”⁴⁰

Konceptet förutsatte förstås en viss organisering, inredning och möblering, vilket sammantaget gav en rumsformel med en uppsättning

grundläggande karaktärsdrag, typiska för den särpräglade affärslokal som med tiden skulle komma att kallas kafé. Även om det inte finns bilder eller föremål bevarade från de allra första schweizerbodarnas interiörer, kan en idealtypisk kafémiljö, så som den tog form under 1800-talets början, ändå tecknas genom beskrivningar av olika schweizerställen såväl i Stockholm som i andra städer runt om Europa.

Till att börja med var lokalen betydligt rymligare än en gängse salubod med ett förrum, eller skänkrum, som i tur förgrenade sig i ett eller flera inredda konsumtionsrum. I förrummet fanns en disk, centralt placerad, omgiven av hyllor där sortimenten arrangerats till försäljning. Disken var gärna utstyrd med snidade ramverk, som ett uppbyggt fokus, där hyllplan av glas och speglar förstärkte intrycken av varornas former och färger och skapade mängdverkan. Här stod rader av flaskor och karaffer med likör, vin och lemonad. När en ny ”schweizerbutik” öppnade på Drottninggatan i slutet av 1830-talet tog *Aftonbladet* med sina läsare in i lokalen, ”genom en elegant vestibul med mångfärgade glasdörrar” till en praktfull salong ... af 25 alnars längd ... fönster från golf till tak på ena sidan ... I fonden är sjelfva butiken (inköpsdisken, *min anm.*), elegant konstruerad med sina förföriska batterier af glas och bålar.⁴¹

Hur bearbetad och utsirad en sådan disk kunde vara framgår i detalj av en unik liten mönsterbok för snickarlärningar och gesäller i Nordiska museets samlingar.⁴² Den komponerades av Fredrik Rambach på 1830-talet, en av Stockholms mer kända snickarmästare. Bland soffor och divaner av senaste modell har han sist i boken tecknat fem förslag på ”Conditori-boutiksinredningar” med mått, sniderier och färgförslag (se s. 78). Allt sannolikt inspirerat av utländska tidskrifter som kontinuerligt spred nyheter och trender på inredningsfronten i Europa. Hela formspråket associerar till ett smyckat bakverk i jätteformat och harmonierar med mångfalden av dekorerade artiklar på hyllorna bakom skranket där bodmamsellen skulle stå. Sådana kurvigt snidade hyllor och diskar skymtar återkommande fram även i andra framställningar av Stockholms kaféliv från 1840-talet och framåt, också i de enklaste, stilerade skisserna: hyllplanen, glaset, sötakerna och en bodjungfru i blickfånget (bild s. 81).

Ritning till "Conditori
boutiksinredning" ur
Snickarmästare Friedrich
Rambachs mönsterbok,
Stockholm, 1830-tal.
Nordiska museets arkiv,
Friedrich Rambach: accnr.
183/1976.

Serveringsrummen var i sin tur möblerade med en mängd små – ofta runda – bord, uppställda på visst avstånd från varandra. Kring borden stod en eller flera stolar, eller soffor och stoppade fåtöljer, så att varje bord bildade en egen liten sittgrupp. Schweizeri-salongen vid Karl XIII:s torg i Kungsträdgården möblerades till exempel på 1840-talet med 24 bord som i olika konstellationer flankerades av sammanlagt 36 rottingstolar och tre rottingsoffor. Därtill bildade ytterligare sex runda bord och 24 pinnstolar smågrupper för umgänge.⁴³

Redan då Jeremias Schann och Jacob Cleopath anlände till Stockholm på 1780-talet vinnlade de sig om att skaffa en stor butik och när Schann efter något år ville öppna ställe i egen regi, valde han en lokal som kunde hysa många personer. Den hade två ”rymliga salurum” med ingång från Stads Smedjegatan och ytterligare två rum som kunde möbleras. Utöver detta fanns ett arbetsrum med farstu mot Kolmätaregränden, bagarestuga med spis och fyrugn, ett skafferier och tre latriner. ”[Ö]fver allt gipsade tak” och i varje rum ”porslinska kakelugnar”, oljefärgstapeter, bröstpaneler och ”stora fönster”. Det var en mycket påkostad bodinteriör vid den här tiden, i synnerhet kakelugnarna av porslin, fönsterglasen och de moderna tapeterna.⁴⁴

Mönstret går igen på adresser där schweizarna slog sig ner. I Storkyrkobrinken nr 7 till exempel, där Jacob Cleopath och landsmännen Johan Pedolin och Anton Mengelt avlöste varandra mellan 1799 och 1812, fanns flera rum, alla med stuckaturer, panelade väggar, ”porcellainskakelugnar och stora fönster”. Och då Melchior Grotti skulle flytta från Regeringsgatan till ett betydligt bättre läge på Stora Nygatan, alldeles vid Riddarhustorget, beskrevs den lediga lokalen som ”en stor och rymlig Salubod med kakelugn och Dörrar samt 2:e rum och et stort Kök ... Rummen bebos nu af en Pastejbagare som har god afgang.”⁴⁵

Mitt emot Jeremias Schanns nya butik, på den livliga Stads Smedjegatan som ledde in mot stadens kommersiella myller, hade sockerbagaren Carl Åkerstén sin salubod. Han var en etablerad och välbeställd borgare i staden som ägde sitt hus och basade över Sockerbagaresocieteten som dess huvudman. Mycket trafik och ärenden gick genom hans butik, men den var av helt annat slag jämfört med schweizarnas: en salubod och ytterligare ett rum innanför, vilket var enkelt ”avplankat” till ett ”mörkt arbetsrum” samt ett litet arbetsrum ”med sockerbagareugn”. Hos Åkerstén fanns varken paneler, stuckaturer eller tapet, inte 1807 och heller inte 1829, då huset åter besiktigades av brandkontorets anställda.⁴⁶

Historikern Roman Bühler som kartlagt migrationsmönstren mellan Graubünden och Ryssland menar att en särpräglad rumstyp kom att dominera schweizerbagarnas företagande i norra Europa, särskilt i Tyskland och storstäderna kring Östersjön.⁴⁷ Han kallar dem Konditorei

mit Kaffeestube, en kombination av sockerbageri och kaffeservering. Denna rumstyp motsvarar de butiksrörelser som kan identifieras också i Stockholm, även om just kaffet inte var huvudnumret till en början då schweizarna satsade på likörer och andra smakrika alkoholfria drycker.⁴⁸

Eleganta interiörer med påkostad inredning sågs hos Josty och Stehely i Berlin eller Branger i S:t Petersburg, ett rumskoncept som enligt Bühler vidarefördes med lärlingar och gesäller till städer i norr, öster och över hela tsarriket i takt med att schweizerbagare förgrenade sina nätverk under 1700- och 1800-talen. I rummen blandades glas, porslin, sniderier och speglar med punsch och choklad, bisquits och konfekt till ett vinnande butiksformat som successivt konkurrerade ut de redan befintliga och äldre kaffehusen. En schweizersockerbagares varor skulle ”avnjutas i en smakfullt inredd salong”, skrev Perini i handboken. Han underströk också – precis som Schann gjort i sin ansökan 1789 till Kunglig Majestät i Stockholm – hur viktiga de ”högt förfinade” dryckerna var som ett tillbehör för att maximera njutningen av de påkostade bakverken.⁴⁹ Helheten ingick i hantverket. Strategiskt applicerade migranterna på så vis de traditionella italienska städernas publika salonger på nya marknader. Nya idéer och ideal för urban socialitet omsattes därmed i en rumslig grundmodell som ännu kan studeras, exempelvis i Café Florian vid Markusplatsen i Venedig, etablerat 1720.

” I rummen blandades glas, porslin, sniderier och speglar med punsch och choklad, bisquits och konfekt till ett vinnande butiksformat som successivt konkurrerade ut de redan befintliga och äldre kaffehusen.

"Café Kahn", Drottninggatan, 1840-talet, Fritz von Dardel. Stadsmuseet i Stockholm, SSM 106150.

Allt tyder på att schweizerbagarna i Stockholm redan från början strävande efter att forma rum med hög standard, där rymd, elegans och bekvämlighet var ledorden. De rekommenderade sig på tidningarnas annonssidor med försäkringar om "bästa bekvämlighet", "all möjlig accuratess", "förmaste uppässning" och att "på bästa sätt betjena hwar och en".⁵⁰ Stadens kaférum kom med tiden också att uppmärksammas i pressen, i synnerhet de summor och omsorger som lades på dekorationer och möblemang. Att "med elegance pryda ett rum" ämnat åt "allmänhetens betjening" var inte vanligt här i landet, som en skribent för *Stockholmsposten* konstaterade efter att ha druckit en toddy hos Chergé vid Myntgatan 1810.⁵¹ Återkommande exempel, framför allt från senare delen av perioden, visar hur rörelseidkarna strävade efter att skapa tilltalande och bekväma miljöer för kunderna.⁵² Talet i tidningarna, i kombination med bouppteckningar och bilder, synliggör också de snart sagt obligatoriska komponenter som under 1800-talets lopp formade det emblematiske kaférummets scenografi: ljuskronor och spegelglas, förgyllda ramar, väggmålningar, marmorbord, ornamenterade järnstativ, stoppade sittmöbler, draperier, blomsterlådor och färgskalor i rött, vitt och guld.

III. Öppenhet

1800-talets kafémiljöer har i historieskrivningen ofta tecknats som slutna, som semipublika eller som avsedda för klientel ur bättre bemedlade skikt. I Helsingfors lär exempelvis besök hos schweizaren av ”mindre passande” personer kunnat undanbedjas och i Köpenhamn villkorade myndigheterna i flera fall tillstånden med att vanligt folk inte skulle få serveras i lokalerna. Historikern Jakob Parby, som studerat de bündnerska sockerbagarna i den danska huvudstaden, menar att schweizarnas kaféer där fungerade som en form av reservat, eller säkra zoner i det offentliga, där borgerskapet och den intellektuella eliten tryggt kunde socialisera i anständigt sällskap.⁵³

Kaféerna har också beskrivits som könssegregerade miljöer, strikt homosociala för ett manligt klientel, där den kvinnliga delen av befolkningen stängdes ute. Det sägs ha dröjt till senare delen av 1800-talet innan kvinnans svängradie i stadsrummet vidgades och hon med bibehållet anseende – och i takt med en expanderande varumarknad – började ta del av de kaféer, varuhus och butiker som då utformades för medelklasskvinnors konsumtion och förströelse.⁵⁴

Den här studien bekräftar inte den bilden. Liknande mönster med exempel på exkludering och territoriella anspråk framträder inte alls i Stockholms kafémiljöer under den studerade perioden. Varken myndigheter eller rörelseidkare formulerade några särskilda villkor i rummen. Inget tyder heller på att enbart övre skikt rörde sig i – eller efterfrågades till – miljöerna. Det gavs inga förbehåll vid dörren, krävdes inga inträdesavgifter. Tvärtom förefaller just strävan efter öppenhet och tillträde ha varit en viktig del av schweizerbagarnas affärsstrategi.

Till att börja med visar en närmare granskning av tilltalet i schweizarnas annonsering att de genomgående vände sig till den *respektive allmänheten*, med ett undantag. Då Jeremias Schann och Jacob Cleopath första gången presenterade sig för Stockholmspubliken 1788 talade de enbart till ”alla Respective Herrskaper”. Året därpå inkluderades ”kunder” i tilltalet och snart breddades målgruppen ytterligare med formuleringen ”Respective Innewånare” i kombination med ”Höge Herrskaper”.

Mot slutet av perioden omtalades gästerna regelmässigt som ”den wördade allmänheten” eller kort och gott som ”Respective Publicum”.⁵⁵ Det var dock vanligt att rörelseidkarna inte tilltalade någon alls utan enbart meddelade vad de hade att erbjuda. Belysande i sammanhanget är att stadens inhemska sockerbagare – som för övrigt annonserade i betydligt mindre omfattning – istället genomgående vände sig till ”Höga Respective Herrskaper” samt ”Herrskaper och bekanta” med sina tjänster.⁵⁶

Schweizarna höll också bokstavligen sina lokaler öppna under ovanligt många av dygnets vakna timmar, från morgonen till kvällen, vilket med tiden väckte kritiska kommentarer (se längre fram under rubriken Reaktion). Med sina öppna dörrar och stora fönster blev de en sorts gatans salonger, arrangerade för den förbipasserande att ta en paus, en munbit och förfriskning. I sällskap eller på egen hand. En sådan transparent och lättillgänglig bekvämlighet – med tillgång till tidningar och tobak, möjlighet till avskildhet eller konversation – erbjöds för övrigt, utanför hemmens privata sfär, huvudsakligen inom slutna sällskap, på klubbar och i stadens societeter. Och stora delar av ”den respective allmänheten” hörde inte dit. De saknade såväl rum som resurser för att bjuda på supéer, socialisera och hålla salong hemma, vilket annars var det normala och eftersträvansvärda i stadens översta skikt.⁵⁷

Främlingar på resande fot i Stockholm kring sekelskiftet 1800 har vittnat om hur svårt det var att ta sig fram – för övernattning, måltider och umgänge – utan kontakter. Tillträde gavs genom rekommendationer. Bladh poängterar att gränsen mellan offentligt och privat ofta var svår att urskilja, då många krogar och spiskvarter ofta utgjordes av ett rum i privata bostäder. De skulle hålla mat på bestämda tider, och i spiskvarteren till fasta gäster. Det var med andra ord vanligt att stadsborna åt på abonnemang.⁵⁸

Schweizerbodarnas välkomnande av ”hvar och en” utan vidare presentation eller inträdeskrav, till en välordnad miljö med tillgång till de övre skiktens desserter och modedrycker, var något annat. Med Ferdinand Tönnies välkända begreppspar kan kafékonceptet ses som ett brott i en äldre urban *gemeinschafts*-liknande struktur, där tillträde och tjänster villkorades av personliga band och kollektiv erkänsla: den ingen gick

i god för var på hal is i vardagen. Kaférummets allmängiltiga öppenhet rimmar bättre med individens rörlighet i ett storstadslikt *gesellschaft*, där det gick an att vara anonym.⁵⁹ Det räckte med att ha pengar på fickan för att köpa sig sittplats och bekvämlighet en stund. I miljöerna rörde sig okända gäster, som ingen kände till namnet. Detta framgår av tidningarna som då och då gjorde efterlysningar om att en gäst exempelvis förväxlat en hatt, glömt ett paraply eller råkat få med sig något från stället, som ”herren med det wäl igenkännliga håret och Surtouten, som den 20 i denna månad tog sig en kopp Chocolad hos herr Chergé wid Myntgatan, och förmodeligen af misstag [...] kom att medtaga en Silber Strödosa”.⁶⁰

Roman Bühler noterar att schweizerbagarna ständigt anpassade sitt koncept till de förutsättningar som rådde där de slog sig ner och tydligt strävade efter att bredda sina erbjudanden för att nå en så bred kundkrets som möjligt. Han ger exempel från Café Dominique i S:t Petersburg som med lagad mat till rimliga priser sökte öppna upp stället, inte bara för aristokrater och handelsmän utan även för mellanskiktet av studenter, hantverkare och gesäller. ”Vid dörrarna trängdes det ... folk strömmade in, släntrade omkring, den ene kom, den andre gick ...”⁶¹ Även hos schweizaren Florio Catani i Helsingfors sågs ett blandat klientel med studenter och liberal kreditgivning, säger historikern Sven Hirn. Ett rättsfall i staden 1815 visar att även mindre bemedlade skikt besökte schweizarnas ställen, då en grupp tjänstefolk ätit sockerbakelser i form av små blåkolorerade skor med kopparacetatförgiftning som följd.⁶² Bilden från Köpenhamn är dock lite annorlunda. Där sökte schweizaren Jacob Mini tillstånd att driva rörelse 1819 med argumentet att staden behövde segregerade, semioffentliga rum där herrskap kunde dricka te och choklad och träffa passande sällskap.⁶³ Frågan är hur schweizarna i Stockholm skulle ha definierat gruppen ”herrskap” vid samma tid. Strävade de, på samma sätt som i Köpenhamn, efter att forma slutna herrskapsrum för stadens sociala elit?

Det förefaller rimligt att rummets bekvämlighet och varornas exklusivitet inte avsåg att stänga vissa grupper ute. Strategin var snarare att erbjuda fler och bredare mellanskikt i staden tillgång och tillträde till

miljöer, service och socialitet som de annars inte kunde få, av klass- eller genusrelaterade skäl. Härigenom ökade kundunderlaget och omsättningen. Även en kvinnlig kundkrets bjöds nu belysande nog in att ta plats i det urbana kaférummet, det vill säga långt tidigare än vad som hittills är känt.

” Även en kvinnlig kundkrets bjöds nu belysande nog in att ta plats i det urbana kaférummet, det vill säga långt tidigare än vad som hittills är känt.

Den första som offentligt vände sig till stadens damer var schweizaren Pohl som på nyåret 1829 tog sig ”äran att anmäla” att han lyckats utvidga den lokal som han så många år haft mitt emot operahuset med ”ett nytt elegant Rum för Damer”. Här hade Pohl anordnat en särskild varuexposition av ”alla möjliga sorter nyligen inkomna Ostindiska frukter, såsom Ananas, paradisfrukt, dadlar, Ingefära, te jemte de wackraste Attraper och alla slag af de finaste Confecturer”. Rummet hade egen ingång från Jacobs torg och passade även för ”slutna sällskap”. Även Johan Wazau lät på samma sätt meddela att han efter flytt till större lokaler på Storkyrkobrinken nr 3 fått tillfälle att ”lemna serskilda Rum för Fruntimmer, samt Rökrum för Herrar”.⁶⁴ Valet av formulering i annonserna ger intrycket av att de båda rörelseidkarna gav ett efterlängtat besked, som om rumsseparering i kaféerna varit efterfrågad. Man kan tänka sig att tobaksröken i många av kaféernas öppna sällskapsrum upplevdes som besvärande för icke-rökande gäster. Rökandet var vid den här tiden en utpräglad manlig vana, vars bolmande enligt rådande etikett inte skulle behöva drabba en dam. Men värdens försäkran om att herrar och damer hölls isär i lokalerna kan framför allt ha utfästs som garanti för att kvinnors anseende och renommé inte skulle hamna i riskzonen när de besökte hans kafé. På så vis skapade stadens nya damrum förändrade förutsättningar för kvinnors tillträde till trygga publika umgängesrum, för konsumtion och en feminin homosocial gemenskap.

Dessa fynd tidigarelägger radikalt kvinnors delaktighet som konsumenter i en urban kafékultur. Ingenting talar dock emot att de redan från början omfattades av öppenheten på ”schweiziskt sätt”, räknades in stadens ”Respektive allmänheten” och i själva verket gästade kaférummen under hela den här studerade perioden. Tanken stöds av Jakob Parbys studie av Köpenhamns kaféliv, där han funnit flera röster vid sekelskiftet 1800 som talar om damers närvaro i kaféerna sedan ”främmande konditorers etablering blivit så vanlig”. Det nya med schweizerbagarna i Köpenhamn var, menar Parby, att de erbjöd uppässning, sittplatser och just tillät borgerskapets kvinnor att uppehålla sig i det offentliga.⁶⁵

Eftersom dåtidens krogar pekats ut som bannlysta zoner för en anständig kvinna, även ur de lägre klasserna, kan schweizerbodens rum med sin påkostade finish och förfinade dryckesutbud ha utgjort ett respektabelt och gångbart alternativ. Inte minst för kvinnor ur de växande mellanskikten. Enligt historikern Hanna Enefalk sågs inte alkoholintag i sig som skadligt för kvinnors moral och renommé vid den här tiden. Dryckeskulturerna var elaborerade i de övre skikten, med hög tolerans gentemot kvinnors alkoholkonsumtion.⁶⁶ Men som Enefalk påpekar – i ståndssamhället hade inte bara människorna utan också dryckerna status. Och punschen, som var på modet i de övre skiktens slutna salonger, fanns också att avnjuta för en bredare publik hos schweizaren.

Under 1830-talet slog kafé-begreppet igenom i Stockholm och varje kaféinrättning som öppnade erbjöd separata damrum och särskilda röktrum, såsom *Café Français* och *Café Scandinave* på Drottninggatan och *Caffé Allemande* vid Brunkebergstorg. En intressant detalj är upplysningarna i öppningsannonseringen om att damrummen ofta hade ”egen ingång” från gården eller en sidogata och även lämpade sig för ”slutna sällskap”. Man kan undra vilken typ av umgänge som kaféerna öppnade för, med en sådan formulering. Om rumssepareringen borgade för kvinnors bibehållna heder, underströk bara påpekandet om ”egen ingång” att risken för ett opassande möte på stället var helt eliminerad. Begreppet ”slutna sällskap” användes vid den här tiden för att beteckna umgänge i grupp i största allmänhet. Tjänster för slutna sällskap kunde gälla uthyrning av en ångslup, danslokal, festväning eller liknande.⁶⁷

Men det finns också exempel på betydelseglidning där ”rum för slutna sällskap” i tidningarnas rapportering avsåg plaster för umgänge med sexuella och omoraliska undertoner.⁶⁸ Då borgade ”egen ingång” snarast för att skydda dem som var ute i moraliskt opassande ärenden. Oavsett om kaféernas rum för slutna sällskap hyste grupper av vänner och familj utan egna sällskapsrum i bostaden eller enskilda individer i illegitima möten, erbjöd nu de publika kaféerna en ny insynsskyddad plats i staden, med vidgade möjligheter för umgänge och socialitet utanför hemmen, arbetsplatserna och gatan, där mer traditionella och snäva umgängeskoder var förhärskande.

REAKTION

De första tio åren efter ankomsten till Stockholm tycks Schann och Cleopath ha drivit sina affärer utan allvarligare hinder, i skydd av sitt kungliga privilegium för ”det Schweitziska sättet” från 1788.⁶⁹ De anslöt sig snart till stadens Holländsk-reformerta församling där de knöt nya kontakter i kretsen av etablerade hantverkare, köpmän och grosshandlarfamiljer i Stockholm.⁷⁰ Ett par år senare gifte de sig, skaffade större hushåll och 1797 köpte Schann till och med hela fastigheten i vilken han hyrde bod. Han fick det med tiden gott ställt, förvärvade ytterligare två fastigheter och flera åkdon. Väningen var välmöblerad och inredd med mahognymöbler och engelskt porslin. Där sov han på dunkudde i säng bäddad med fjäderbolster.⁷¹

De båda schweizarna var väl förankrade och samspelade i nätet av bündnerska företagare och familjer som sökt sig norrut. Inte minst Schann som kontinuerligt hämtade nya lärgossar och gesäller från Graubünden för vidare karriärer i städerna kring Östersjön.⁷² Bland anställda, som myndigheterna noterade i hushållet på Stads Smedjegatan fram till 1806, återfinns flera pojkar ur familjer och partnerskap som dokumenterats i nordöstra Europa under 1800-talets början, såsom Michael och Nutin Buchli (S:t Petersburg, Viborg, Helsingfors, Lovisa), Johan Pedolin (Berlin, Reval/Tallin, Riga), Andreas Gredig (Hamburg,

Moskva), Zacharias Fimian (Brandenburg, Jelgava/Mitau) Thom. Corei, Lorentz Stoffel (Åbo, Berlin) och Anton Mengelt (Hamburg). Och det kan ha funnits fler.⁷³

Snart slog Pedolin, Gredig och Mengelt upp dörrarna till egna inrättningar längs nyckelstråken och välkomnade nya gäster på tidningarnas annonssidor. Ruljansen med bodjungfrur, gäster, pigor, drängar, bakverk och likörer i de centralt belägna butikerna gjorde de nya schweizerbodarna allt mer synliga i stadsbilden. Scenförändringen beskrevs av stadens sockerbagare på följande sätt hösten 1807:

De senaste åren har en mängd främlingar tid efter annan fått tillåtelse att här i staden slå sig ner och utöfva så kallad "Schweitziskt Pasteij Bageri". Det är en näring som inte är beskriven, eller tillåten, enligt någon nu gällande författning – den har ingen bestämning alls. Men dessa främlingar har ändå tagit sig frihet att uti öppna salu-bodar icke allenast föryttra Liqueurer af alla slag, utan ock geléer och bakelser, de flesta av samma sort som hör till sockerbagarnas näringsfång och säljs uti Sockerbagare Societetens bodar. Dessa så kallade Schweiziska Pasteijbagare har också på senare tid ökat så i antal, att det kan jämföras med societetens egna medlemmar.⁷⁴

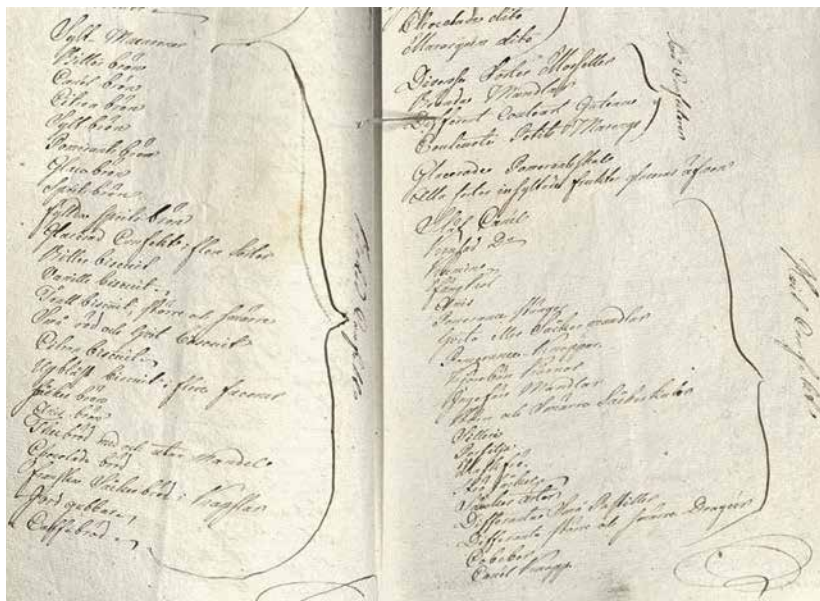
Inlagan var bara en av många skrivelser och klagomål som under kommande decennier lämnades in till Kommerskollegium och behandlades av olika remissinstanser i Stockholm. Det hela utvecklades till en långdragen kamp mellan Sockerbagaresocietetet och schweizerbagarna om vem som fick ta plats och rum i staden. Stridigheterna genererade ett 25-tal olika juridiska ärenden och mål mellan 1808 och 1838.⁷⁵ För att spegla hur staden och statsmakten förhöll sig till schweizerbagarna och deras butiker har åtta av dessa studerats mer i detalj. Fallen ger också röst åt schweizarna och deras syn på sig själva och det kommersiella Stockholm de befann sig i. Likaså åt sockerbagarna med sina argument om hävdvunnen rätt, borgerskap, fädernesland och främlingskap. Det hela ger sammantaget en bild av hur såväl myndigheter som enskilda förhandlade om gränser och sökte förhålla sig till influenser och nya mönster av konsumtion och socialitet i det begynnande 1800-talets Stockholm.

Sockerbagaresocieteten, som var den proaktiva parten i stridigheterna, drev i stort sett samma principiella klagan under hela perioden. De ville få bort schweizerbagarna från staden och processade om enskilda personers tillstånd liksom om ”det schweiziska sättets” legitimitet som näringsgren.

Sockerbagarnas ståndpunkter och schweizarnas svar kan tematiseras i åtminstone fyra återkommande punkter. Den första och mest brännande frågan handlade om otillbörlig konkurrens. Genom Sockerbagaresocietetens förordning från 1767, och i enlighet med skråväsendets principer, hade stadens sockerbagare ensamrätt att tillverka och sälja ”confecturer och alla sorters bakverk som innehöll socker och mandel”. Nu fann de sig förfördelade av ”så kallade Sveitzare eller utländske Pastej-Bagare” som i ”öfverflödig mängd” bosatt sig i staden och gjorde intrång i yrket. Trots att schweizarna fått tillåtelse att tillverka och sälja ”allehanda smörbakelser” försökte de ”dagligen mer och mer kringskantsa sig och oförskämt tränga sig in” med sina sockerkonfekt, biscuits, mandelmjök med mera. Längre hade man ”arbetat mot detta onda, utan att kunna hämma det”, klagade sockerbagarna och bad om konungens höga beskydd från den ”undergång som hotade”.⁷⁶

Schweizarna svarade att det hela var en missuppfattning. De sysslade med något väsensskilt annorlunda än de inhemska sockerbagarna. Både ”här i Sverige och å utrikes orter” utövade de ett hantverk som lärts ut långt innan några sockerbagare ens existerade. Skillnaden var lätt att begripa, den omfattade såväl sortimenten som försäljning och kundkretsens sammansättning. Deras bakelser tillverkades av smör, med ”viss tillsats av socker” och ”övriga ingredienser” och gräddades uti bakugnar på plåtar, medan sockerbagare däremot använde sig av kopparkittlar över öppen eld, där de tillverkade sina ”confiturer” och modellerade sockerarbeten – utan smör. ”de Bakelser jag i egenskap av Schweitzisk Bagare enligt Kungl Privilegium har rätt att dageligen i min vid Wästerlånggatan belägna salubod föryttra hafva icke någon likhet med de bakelser som af Säckerbagareämbetet förfärdigas”, förklarade Anton Mengelt. Och Pierre Isacc de Chergé tillade att den som hävdade motsatsen varken sett hur tillredningen gick till, än mindre ägde ”den Chemiska kunskapen” att avgöra bakverkens beståndsdelar.⁷⁷

Förteckning över "alla de större och mindre artiklar, hvarmed Söckerbagare Societeten af ålder, ägt en uteslutande rättighet att handel drifva" som Söckerbagaresocieteten gav Kommerskollegium då Kongl. Maj:t 1809 beslutat att en gräns mellan sockerbagarnärningen och det "Schweiziska sättet" måste upprättas. Förteckningen om fyra fullskrivna sidor omfattade 140-talet olika bakverk och söt-saker indelade i nio olika varugrupper.

Schweizerbagarna hade dessutom en annan marknad. De vände sig till alla "respective herrskaper" för deras enskilda vardagskonsumtion, i hemmen eller för bordsservering på ställena, medan sockerbagarnas "överflödsvaror" enbart passade för stora sällskap vid vissa högtidliga tillfällen, som gravöl till exempel. Om nu schweizarna tvingades inskränka sin verksamhet, innebar det med andra ord att "hufvudstadens respectabla herrskap" skulle fråntas rätten att själva välja om de ville köpa smörbakelser, och helt sonika föreskrivas – av sockerbagarna – att enbart äta konfekt. Orimligt, menade schweizarna.⁷⁸

För det andra klagade sockerbagarna högt över sin egen utsatthet och hotet mot staden, som de främmande utlänningarna utgjorde. De målades upp som en sorts parasiterande Andra, som "ifrån alla städer och länder öfversvämma hufvudstaden". Gavs de fritt spelrum, med rätt till rörelse på "det schweiziska sättet", skulle det inte bara leda till sockerbagarnas egen undergång, med "hustrur och barn". Dessa obehöriga "lärlingar" och andra "okunnige personer" skulle dessutom snart – i sin oförmåga – droppa av, bli arbetslösa, ansluta sig till "tiggarehopen" och

ligga stadens allmänna barmhärtighetsinrättningar till last.⁷⁹ Eller lika illa, sko sig på stadens bekostnad:

Som del av ett skattedragande Borgerskap, har det alltför länge varit vårt olyckliga öde att se oss allt mer förfördelade af dessa utlänningar som kommer hit och inkräktar på vår försörjning. De flesta brödlösa äventyrare som samlat en förmögenhet på bekostnad av oss och vårt lagliga arbete, utan att erlægga skatt därför [...] Hur vi lidit af de många utlänningar som skaffat sig rättigheter här är allmänt känt. Skulle nu dessutom varje hitländande Jude, Italienare eller Tyrk, under benämningen Sweitzer-bagare, genast få rättigheter att utan vidare upprätta sockerbagare-verkstad så skulle vi snart vara till den grad af utländska parasiter översvämmade att vi blev tvungna att upphöra med all borgerlig näring såsom Sockerbagare.⁸⁰

Eller i annan variant från Sockerbagaresocieteten på samma tema:

Allernådigaste Konung! Det är ingen avund som förmått eller någonsin förmå Societeten att missunna andra att på ärligt och lovligt sätt försörja sig [men] Vi är alla födde och uppfödde inom detta Land. Våra medtävlare dock till största delen utlänningar vilka, utan att lära och tjäna, genast fått rättigheter, som vi först efter mångåriga mödor kunnat förvärva oss.⁸¹

Schweizarna kunde mot sådana angrepp bara konstatera att de hade sina lagliga rättigheter och visa sina utbildningsbevis, betyg, tillstånd och privilegiebrev. Men ett och annat klagande bifogades också till Kommerskollegiets ledamöter.

Vi har sedan 1789 varit svenska borgare, ingått i gifte med svenske borgare-döttrar och har nu talrike familjer. Varje år uppfyller vi de plikter som åligger oss såsom redlige svenske borgersmän och trogna undersåtar. I synnerhet jag, Schann, som ofta blivit ålagd att betala större belopp till det allmänna än de skatter den förmögnare af sockerbagare societeten blifvit ålagd. Vi har även i egenskap av borgare deltagit i vakthållningen åren 1789 och 1790 och till skillnad från andra betalar vi årligen till borgerskapets militär. Vi vågar därför se oss berättigade till att i lugn och ro behålla de rättigheter som vårt burskap och avlagda borgared ger oss.⁸²

I vissa fall hettade det till, som när Jean Henri Venatier, vars ansökan om rättigheter avslagits, kommenterade sockerbagarnas farhågor om att ”utlänningar och tillströmmande främlingar” skulle ”öfversvämma landet och tränga bort svenska infödingar ur sina näringar”. Denna ”skorrande ton” kändes lätt igen som ”den skadliga skråandans wanliga”. Sverige behövde nog inte frukta för någon invasion. Själv torde han helt och hållet kunna betraktas som en ”Naturaliserad Svensk man” efter tio år i landet, som husägare i staden och far till barn som här uppfostrats. Efter fullgjord lärotid i Berlin, där han godkänts såsom skicklig sockerbagare och konditor, antogs han som gesäll hos Carl XIII, där han tjänade i sex år. Därefter som konditorchef vid Kronprinsens hov, sedermera Kungens hovstat. Nåväl, sa han, för ”den upplystare menisko-classen, som ej har Hufvudet fullt af inrotade Skrå-principer” spelar det väl mindre roll var han lärt sig sina konster – i Berlin eller här – men när det gäller Sockerbagaresocieteten så borde väl hans utländska meriter för länge sedan ha konfiskerats i tullarna, som en skadlig införsel till landet.⁸³

För det tredje klagade sockerbagarna över schweizarnas stora lokaler och vidlyftiga öppettider med invändningar av både ekonomisk och moralisk karaktär. Salubodarna besöktes enligt sockerbagarna ”alla dagar, från tidig morgon till sent om aftnarna”. Där köpte kunderna inte bara bakverk, utan också likörer av alla slag och ”i en sådan utsträckning att ställena snart sagt förvandlats till riktiga Liqueur-kamrar”. På så vis hade schweizarna kunnat skaffa sig en ”icke obetydlig förmögenhet” som deras medtävlare inte kunnat matcha. Sedligheten i staden hade nog inte heller alltid vunnit på detta, tillade societeten, och bad att få påpeka faran som dessa ”Sveitzareställen” skulle kunna medföra ”för sederne”. Det väckte ju allmän uppmärksamhet att ungdomar ”af bättre folk, både fruntimmer och karlar” börjat se det som ”en modesak” att när som helst på dagen gå dit och befolka lokalerna, och genom att njuta starka Liqueurer ”uphetsa sinnet till oordentliga intryck och lättsinniga företag”.⁸⁴

Schweizarna svarade att om nu ”någon Pastejbagare innehafver bättre local för sin rörelse och drifver den mera vidsträckt än en Sockerbagare”, så är det inte schweizarens fel, snarare den som inte tävlar och försöker

överträffa honom.⁸⁵ De ville dock framhålla att de själva var hänvisade till detta sitt enda ställe, medan sockerbagarna fick ta alla invånares beställningar till privata familjehögtider, bröllop, gravöl med mera. Societetens medlemmar fick även ha försäljningsstånd på allmänna torg, gator och öppna platser och hade förmånen att besöka rikets alla marknader.⁸⁶

För det fjärde och slutligen, återkom sockerbagarna till att deras situation var särskilt ömmande eftersom, som de sa, tiderna hade försämrats och ”en märklig förändring i lefnadssättet inom hufvudstaden i betydelig mån minskat förtjensten”. Folk handlade inte i samma utsträckning för privata hus längre, det var dåliga konjunkturen och konsumtionsmönstren tog nya vägar.

Det kunde schweizarna inte hålla med om. Tvärtom borde sockerbagarnas förtjänster vara betydligt större än de som inbringades av ”utminuterung af en eller flere Liquerer” med bakelser som tilltugg. Vid ”snart sagt alle Barnsöl, Bröllop och Begravingar lemna någon af Ämbetets Medlemmar mer eller mindre af sin tillverkning”. Det var på modet med stora beställningar, och sötsaker var enligt tidens smak högst begärliga. Det växande antalet nya schweizerbagare i Stockholm hade dessutom försämrat situationen för schweizarna själva. Affärerna uppgavs på 1810-talet ”inte på långt när vara så förmånlig[a] som de tidigare varit”.⁸⁷ Konkurrensen var nog hård och schweizarna höll inte alltid ihop inbördes. Exempelvis anhöll Schann om att hans gesäll och landsman Anton Mengelt skulle förvägras rättigheter till egen rörelse 1807. Det rådde varken brist på ”confecturer eller bakelser”, sa Schann, och avsättningen för de flesta som redan vunnit burskap var trög. Om ännu flera blev antagna, skulle de äldre ruineras och då minskade ju ofelbart också skatteintäkterna för staden och kronan.⁸⁸

I följetongen av konflikter gick stadens handelskammare och överståthållare regelmässigt på sockerbagarnas linje och avlog ansökningar eller drog tillbaka en rad tillstånd under åren. Schweizarna överklagade, vilket vanligen slutade med att Kungl. Maj:t och Kommerskollegium satte sig över stadens beslut, med en mer liberal hållning.⁸⁹ Kollegiet menade att inflödet av nya verksamheter och därmed nya arbetstillfällen var bra för staden. Det gick ingen nöd på stadens sockerbagare, vars klagan ofta bara

innehöll”obestyrkta uppgifter om intrång i hanteringen”.⁹⁰ Schweizarna fick också plats. Men det behövdes uppenbarligen en skarpare gräns mellan de båda näringarna, för att undvika ständiga klagomål om överträdelser och obehörigt intrång.⁹¹ Vad var en pastej? Fick den pudras med socker? Serveras med sylt? Efter ingående utredningar fastställdes gränsen i brev av Kungl. Maj:t augusti 1809. Det hjälpte föga, sockerbagarnas klagan om överträdelser fortsatte. Och det tillkom hela tiden fler schweizerbagare.

Förutom de läringar som lärts upp hos Schann och Cleopath, öppnade en hushållerska och en piga som tidigare arbetat hos Chergé egna ställen: Anna Marg. Zetterling på Drottninggatan (1806) och Maria Viger på Regeringsgatan (1803). De gavs rättigheter som pastejbagare enligt stadens handelskollegiums paragraf om att kvinnor fick idka handel med bakverk och andra livsmedel om ett fattigdomskriterium uppfylldes.⁹² Sina förvärvade erfarenheter från Chergés ställe omsatte de båda kvinnorna i varsin ”schweizerrörelse” enligt samma koncept som hos övriga schweizare i staden, med servering av ”alla sorter liqueurer och Pasteyer samt all sorts Bakelse, så wäl til hämtning som at spisa på stället”.⁹³

Från Stralsund och fristaden Danzig kom flera sockerbagare resande till Stockholm i samband med att Sverige avträdde Pommern efter Wienkongressen 1815. Det var Johan Fredrik Pohl, Abraham Behrens och Anton Lanique. De två förra tillhörde judiska församlingen men titulerades också schweizare med tillhörande rättigheter att driva rörelse. I slutet av 1810-talet gjorde också flera konditorer som tidigare tillhört hovstaterna sig fria och öppnade schweizerställen i centrala staden: Etiennes Gavuzzi 1818, Johan Schütz 1819, Ludvig Kuci 1820 samt Jean Henri Venatier 1821. Vid varje ny ansökan processade Sockerbagaresocieteten, men utan framgång i högre instanser.

En vattendelare

År 1826 bytte stadens sockerbagare strategi. De ingav en överraskande ansökan om att själva få bli schweizare med rätt att utöva yrket på "schweiziska sättet" som majestädet stadfäst år 1809. Stadens handelskollegium ville tillstyrka. De skulle få servera likörer, choklad och bakverk av smördeg precis som sina konkurrenter. Visst, sa schweizarna, på villkoret att vi får alla sockerbagarnas rättigheter i gengäld. Det gick inte sockerbagarna med på och saken var återigen utagerad från Kungl. Maj:ts och Kommerskollegiums sida. Fallet kan ses som en vattendelare i kaférummets historia. Det visar att schweizarnas affärsmodell vid det här laget etablerats som ett fristående koncept i huvudstaden. Rummet hade lösgjorts från sina upphovsmän och sågs som en del av urbaniteten och stadens gängse näringsliv. Då blev också sockerbagarna, av ekonomiska skäl, villiga att erkänna och adoptera nymodigheten, på samma vis som en "late majority", bestående av skeptiska traditionalister, i allmänhet sägs ta till sig innovationer enligt teorin.⁹⁴

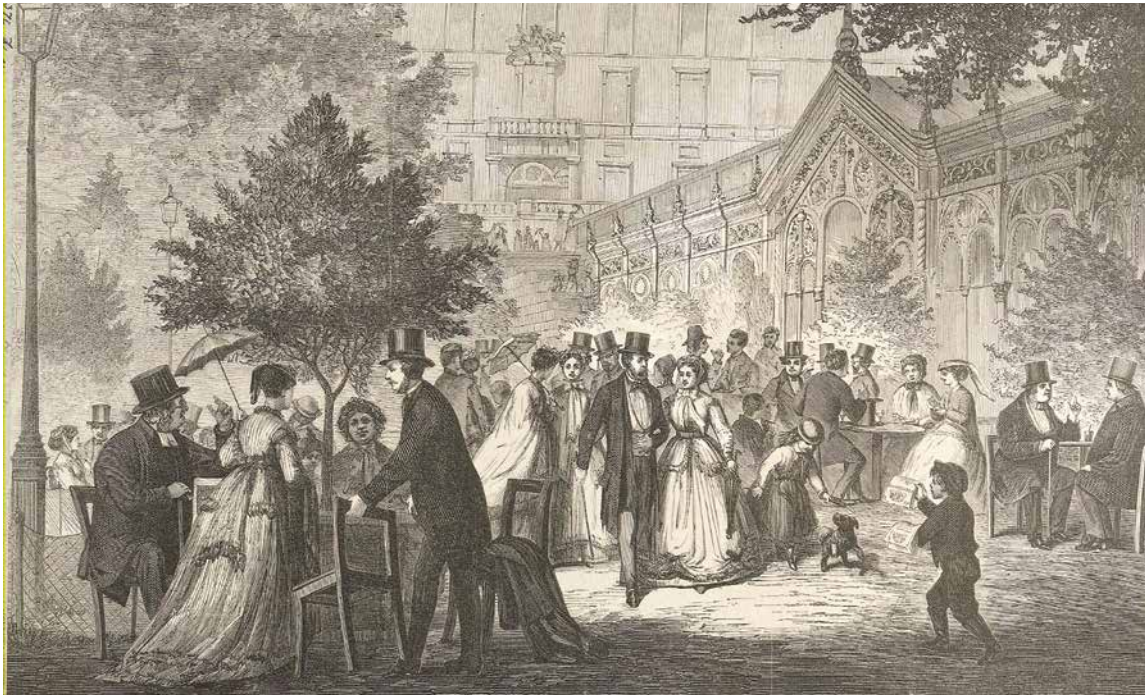
Sockerbagarna hade successivt förlorat kampen om sin hävdvunna, exklusiva rätt till stadens sötsaksmarknad. Tvistemålen visar hur de ohjälpligt satt fast i skråväsendets protektionistiska system, vars regler och gränser för yrket motverkade en expansiv och anpassningsbar affärsverksamhet. Deras förordning stipulerade till exempel att en sockerbagare bara fick ha en fast bod, belägen i samma hus som verkstad och bostad, där också alla anställda skulle inhysas.⁹⁵ Då sockerbagarna som regel hörde till den förmögnare, husägande klassen i staden var de låsta till sina egna fastigheter. Det var en skarp kontrast till de fria schweizarnas flexibla flyttmönster i stadsrummet och deras strävan efter strategisk placering. En sockerbagare hade heller ingen rätt att servera likörer eller annan spirituosa, vilket ingick i det schweiziska konceptet. På så vis fängslades sockerbagarna av samma reaktionära struktur som de försvarade, de kringskars av samma gränser de kämpade för att upprätthålla.

Publiken på kafé

I publikens ögon kom schweizarnas nya rumskoncept under perioden att bli ett alltmer välsett och välkommet inslag i stadsbilden. Det väckte – bortsett från sockerbagarnas klagan – varken negativa opinioner eller kritiska kommentarer i stadens offentlighet. Rummen blev däremot mer synliga och omtalade i tidningarna. Nya kaféer som inrättades i staden var på 1830-talet nyhetsstoff, ibland med långa ingående beskrivningar av inredning och rumsliga arrangemang, ofta i uppskattande ton. Med tiden tycks rörelseidkarna alltmer medvetet utforma ställena för att locka en bred och välvillig kundkrets. Rumskonceptet utvecklades och förfinades.

Behrens schweizeributik
vid Strömparterren nedanför
Norrbro, K.A. Ekvall,
Nordiska museets arkiv,
Topo Sthlm. Vol. 44.

När den lilla parken Strömparterren nedanför Norrbro öppnade 1833 beskrevs i *Aftonbladet* hur huvudstadsborna i talrika mängder börjat promenera på den uppbyggda rundeln vid Strömmen, där Behrens ”gjort

allt för att inreda ... den vackraste Schweitzeributik ... smakfullt klätt med vackra draperier ... speglar ... stora i olja målade landskapsstycken". Staketet vid vattnet tillät även barn på stället, vilket varmt välkomnades då det var ont om gröna platser i centrala staden. I Davidsons "vackra café-salong" vid Drottninggatan sågs "ständigt nya och pikanta arrangeringar" bereda allmänheten angenäma förströelser, och när Café du Bazar öppnade på Norrbro förflyttades besökaren till självaste Paris: här fanns ljuskronor, spegelglas, skimrande damastmöbler, marmorbord och blommande krukväxter. Konditorn hade kostat på med "en summa som hos oss förefaller enorm", skrev *Aftonbladet*.⁹⁶

En air av främmande influenser och kosmopolitiska ideal kom i slutet av perioden allt oftare att knytas till kafékonceptet, både i pressen och av rörelseidkarna själva. Med namn som *Café Allemande*, *Café Française* eller *Café Italien* kopplades rummen till en större värld, bortom den egna stads- och nationsgränsen. Kontinentens kaféliv, med vimlet längs boulevarderna, skildrades överhuvudtaget ofta som ett föredöme i tidningarna vid 1800-talets mitt. Motivet blev med tiden en egen liten genre bland resereportagen, en omhuldad symbol för urbanitet och modernitet. På samma sätt omtalades Stockholms kaféer som ett tecken i tiden på framsteg och utveckling. Att förädla och förfina intagandet av kaffe, te eller några förfriskningar, det var att civilisera och förädla den andliga människan, sa *Aftonbladet*, och påminde om när det bara fanns "källare och gårkök" i staden, där ett nerrökt, stinkande, smutsigt källarliv ständigt fortgick. Nu hörde det inte längre till "god ton" att besöka en källare, när kaféet låg några steg därifrån, en plats där publiken dessutom höll sig betydligt nyktrare.⁹⁷

Familjen på utflykt.
"En glace och 3 théskedar!",
Fritz von Dardel, Nordiska
museets arkiv, Topo Sthlm
vol. 52.

En genomgång av Äldre poliskammarens diarium mellan 1800 och 1815 bekräftar bilden av kaférummen som socialt städade och välordnade inrättningar. Det rapporteras varken om osedlighet, fylleri eller bråk på ställena.⁹⁸ Av den patrullerande polisbetjäningens anteckningar kan man dock i förekommande fall få en skymt av gäster och klientelet som rörde sig i miljöerna. Hos Cleopath på Storkyrkobrinken dricker en demoiselle Svartz ett glas liqueur. Chergé gästas en söndag under högmässan av en brukspatron i sällskap av en fabrikör från Nyköping och Maria Viger serverar handelsman Wikman i sitt schweizeri på Regeringsgatan. Även i tidningsspalterna skymtar ibland namngivna kafégäster fram, som en grupp handelsbokhållare och en student på väg hem efter en afton på Behrens Conditori, då de hamnar i bråk på Drottninggatan.⁹⁹

Märta Helena Reenstierna, frun på Årsta gård, beskriver åtminstone två kafébesök i sin välkända dagbok. Den 1 maj 1809 åker hon in till staden för att se riksdagens högtidliga öppnande. Efter frukost hos familjen Rylander ser sällskapet högtidligheterna vid Riddarhustorget, tar en promenad till Gustav Adolfs torg varefter aktualie Rylander bjuder allihop på persikolikör och bakelser hos Chergé. Dagen efter skriver Reenstierna att det var första gången hon hade något roligt på en första maj sedan hon gifte sig. Vid nästa besök har hon och hennes bror varit på teater i Stockholm och den här gången noteras hur kalaset betalades. ”Min broder betalade ock min billette, men ett glas Persicco [likör] och en bit Tårta åt oss hvardera, hos Chergée, betaltes till hälften av mig och min bror.”

Det var inte billigt hos Chergé och sannolikt – vilket de namngivna kafébesökarna antyder – hörde kafépubliken i allmänhet till stadens växande mellanskikt av handlanden och producenter, som under 1800-talets början fick en starkare ekonomisk och social position. Jämför man priserna hos Chergé 1805 med den samtida taxan för öl och brännvin i Stockholm ser man en väsentlig skillnad: en helbutelj Crème de Rose eller Amsette d'Hollande kostade hos Chergé 2 riksdaler riksgälds. Gick man till krogen fick man för samma summa 15 kannor god öl, motsvarande 39 liter (!). Eller 4,7 liter destillerat brännvin, om man så önskade.¹⁰⁰

ISBANOR

uti Trädgårds-Föreningens lokal vid Drottninggatan öppnas nästkommande Lördag den 26 Jan. kl. 12 middag. Subskribenter begagna banorna hvarje Måndag, Onsdag och Lördag, kl. emellan 12 och 5.

Med undantag af nämnde timmar Måndagar, Onsdagar och Lördagar, äro banorna alla dagar från kl. 11 f. m., och sedermera hela dagen tillgängliga för allmänheten. Afgiften för en timmas åkning med kälkar och allt tillbehör är 16 sk. hko. Biljetter erhållas i Hr Davidsons butik, der Resp. Herrskaper jemväl både i salongen och i enskilda rum serveras med bouillon, större och mindre pastejer m. m.

För entréen till Trädgården erlägger hvarje person 2 sk. hko.

"Montagnes Russes" på Djurgården 1830.
Kälkäkning i isbana var ett populärt vinternöje som Davidsons slog mynt av vid sin paviljong i Trädgårdsföreningen. Publiken välkomnades i *Dagligt Allehanda* 25/1 1839 och *Aftonbladet* noterade den 26/1 att Davidsons ställe därvid också uppfyllts av en verklig folksamling som ville roa sig. Nordiska museet, NMA.0035033.

ångbåt till Triest.

STOCKHOLM den 26 Januari.

H. M. Konungens födelsedag, hvilken såsom de flesta af våra läsare torde känna, är den 26 Januari, firas i dag med flere serskilda högtidligheter. Utom de vanliga kanonskotten vid middagstiden, har Konditorn Hr Davidsson vid sin präktiga Schweitzerbutik å Trädgårdsföreningens lokal i dag öppnat tvänne Ryska isbanor (montagnes russes) hvilka han der låtit uppföra, hvilket åskådades af en mängd människor, att det betänkliga fenomenet af en verklig «folksamling» inträffade; ty en del af gården och Drottninggatan utanföre, men i synnerhet Hr D:s egen salong voro uppfyllda af åskådare. På Kongl. Theatern är i afton spektakel till dagens ära, hvilket annars icke är fallet på Lördagarna, Dervid gifves utom Slottet Montenero, en ny pantomimballet, benämnd *Alfhild* eller *den underbara tyran*, i hela tre akter, hvilket påminner om Fru Lemngrens vers i hennes projekt till en opera:

J sälla två, er nu förenen — —

Folk, visa nu din fröjd med benen!

Slutligen lärer äfven på den till i afton annonserade maskerade i Kirsteinska huset Kon-

tu
gar
en
del
de,
mä
län
san

i
Car
Det
telt
het
trat
me
son
ord
här
hos
af
ära
tani
allt
kar
med
görr

Likören och bakelsen som Reenstierna intog hos Chergé i samband med promenad och teaterbesök är ett typiskt exempel på relationen mellan kafébesök och förlustelser som tydliggörs under perioden. Det var i allmänhet redan brukligt att bakverk, konfekt och finare alkoholhaltiga drycker serverades vid arrangerade tillställningar i staden, som baler och konserter, men med kaféerna fick en successivt framväxande nöjeskonsumtion ett eget rumsligt sammanhang. Strategiskt inrättade Pohl sitt schweizeri mitt emot Operahuset, Behrens inrättade ett vid Strömparterrens strandpromenad och Watzau en servering vid rotundan i Humlegården. En sådan tendens att söka förströ publiken och stimulera medelklassens fritidskonsumtion blev tydligare längre fram under perioden då fler rörelseidkare öppnade schweizerpaviljonger ute på Djurgården eller i Trädgårdsföreningen vid Drottninggatan. Det erbjöds sysselsättning och underhållning i form av spel och tidningar som många kaféer höll i ansenlig mängd.¹⁰¹ Skådespel och spektakler arrangerades, som fyrverkeri hos Behrens eller Cosmorama på Café Allemande, med förevisande av ”en större samling parisiska målningar”.¹⁰²

På 1810-talet började många rörelseidkare anordna större nöjesarrangemang, ofta i kompanjonskap med gästande artister, musiker och underhållare. Schweizaren Matthys var tidigt ute med den ”Mekaniska, fysiska och optiska konst-teatern” som bland annat visade Phantasmagorie, eller andars och rörliga skuggors framkomst, ”mekaniska maskiner och fysiska experiment”.¹⁰³ Under 1820- och 1830-talen blev musikunderhållning och konsertarrangemang på ställena allt vanligare. Det markerar början på en ny period i kaférummets historia, då konditorerna tar över som en sorts nöjesentreprenörer i huvudstaden. Inträden införs och nya nischade umgängesmonster tar form.

KONSEKVENSER

De första salubodarna som gruppen av schweiziska migranter från Graubünden öppnade i Stockholm i slutet av 1700-talet introducerade det som skulle komma att kallas kafékultur. Allt enligt ett redan formaliserat koncept för rum, konsumtion och socialitet. De rumsliga särdragen och intentionerna fanns där redan från början: här skulle stadens invånare köpa affärsinnehavarens varor, äta upp dem i bekvämlighet i rum för alla, men vid eget bord. Föreställningar och idéer om rummets sociala dimensioner hade migranterna också med sig som en del av sin erfarenhet och sitt yrkeskunnande. Med tradition och skolning förvärvad i italienska städers umgänges- och konsumtionskulturer var de, som Jacob Parby skriver, handelsresande i kaffe, likörer, choklad och kakor, men också i borgerlig offentlighet.¹⁰⁴ Eller kanske öppnare: i konsten att producera publika konsumtionsrum för en blandad och i stora stycken orutinerad stadsbefolkning.

Kaféliv, okänd konstnär.
Nordiska museets arkiv,
Topo Sthlm vol. 52.

Stockholm beskrivs vid den här tiden som en stad i stagnation, det stod stilla ekonomiskt och demografiskt. Det var samtidigt en stad i förändring. Enväldet och ståndssamhället bröts mot liberala strömningar samtidigt som ett orepresenterat medelskikt snart skulle växa sig större och börja rubba etablerade strukturer och hierarkiska ordningar.¹⁰⁵ Lyfter vi blicken och inkluderar ett europeiskt perspektiv beskrivs Stockholm vid sekelskiftet 1800 som en utmark, en småstad i periferin jämfört med de mer kosmopolitiska handelsstäderna kring Östersjön, som Hamburg, Warszawa, S:t Petersburg och Königsberg. Det är skälet till att historiker som kartlagt schweiziska migrationsmönster under perioden alldeles har missat den tidiga bündnerska expansionen av företagande i Sverige. Den sägs ha ägt rum först i en sista etableringsvåg några decennier in på 1800-talet då de schweiziska yrkesmännen även satsade på mer perifera platser – Norden, Wolgaområdet, Kaukasus och Centralasien – där den samhälleliga utvecklingen släpade efter och ett stadsväsende med bredare bildningsskikt, som schweizarna behövde för sin verksamhet, knappt existerade.¹⁰⁶ Det är en intressant missuppfattning som gör den övergripande frågan om schweizerbodarnas funktioner och sociala roller i Stockholm än mer angelägen.

Den här studien visar att Stockholm i själva verket mycket tidigt identifierades som ett strategiskt affärsområde för schweizarna och dessutom fungerade som en central nod med lärlingsutbyten mellan deras företagsbildningar kring Östersjön. Vad fanns det då för förutsättningar i den ekonomiskt stillastående staden att etablera ett nytt butikskoncept? Påverkades stadslivet av de nya rörelserna? Gav rummet konsekvenser? Kort sagt, vad gjorde kaférummen med Stockholm?

I åtminstone tre bemärkelser kan man se att det schweiziska butikskonceptet var produktivt och påverkade vissa grundläggande villkor och strukturer. För det första bidrog det till att vidga varucirkulationen i staden. För det andra gav det rum åt en ny rörlighet och nya gruppers socialitet med plats för enskildas möten och avskildhet. Slutligen och för det tredje, öppnade butikskonceptet för en kommersialisering av stadsrummet med nya urbana umgängespraktiker som förutsatte att gästen betalade för sig.

Tillgänglighet

Schweizerbagarnas produktion av sötsaker och bakverk som salufördes till allmänheten i öppna salubodar ökade utbudet och vidgade marknaden för exklusiva smaker och varuslag. Marknadsföringen bröt den monopolställning som sockerbagarna ägde, enligt skråordningens principer. Sockerbagarnas distribution var i sin tur begränsad, präglad av en fast struktur av traditionella konsumtionsmönster knutna till högtider och festligheter. Deras tillverkning på relativt sett dyrare råvaror (med sockret som huvudsaklig ingrediens) var för privata sammanhang och en resursstark kundkrets. Deras stängda verkstäder och anspråkslösa bodar stod i hjärt kontrast till schweizarnas stora, transparenta lokaler med fönster mot gatan och medvetna varuarrangemang där de tillgängliggjorde snarlika högstatusvaror till var och ens privata inköp och vardagskonsumtion. Genom att exponera utbudet och förevisa alternativa konsumtionspraktiker kunde nya målgrupper ur mellanskikten knyta egna idéer och betydelser till varorna, och på så vis införliva dem i sina egna sammanhang. Den vidgade varucirkulationen möjliggjorde därmed en begynnande process av demokratisering av sötvaruutbudet i Stockholm. Exklusiva varuslag, som använts på vissa sätt av en liten elit, får spridning till fler grupper, men i förenklade former för lättillgängligare bruk.¹⁰⁷

TILLTRÄDE

Rumskonceptet innebar att möjligheten till rörlighet och socialitet i stadens offentliga sfär vidgades. Här välkomnades allmänheten till möblerade salonger och förmak direkt från gatan utan krav på formell inbjudan eller personlig presentation. Miljöerna stod öppna för servering av små lätta moderna mellanmål och drycker under hela dagen, till skillnad från krogar och spiskvarter som serverade lagade rätter vid bestämda tider och där utskänkningsvillkorades med mattvång. I rangordningen av tillgängliga näringsställen placerade sig schweizerboden över krogarna, vilket innebar att den så kallade bättre allmänheten och de växande skikten av anställda med tjänsteyrken inom småhandel och hantverk, inklusive kvinnorna, här gavs ett helt nytt alternativ.

En viktig förändring som talar för att alternativet skulle efterfrågas är kost- och logipenningens införande under den studerade perioden. Den gav anställda lov att lämna sin arbetsgivares hushåll under dygnets lediga timmar för att fritt välja såväl boende som kosthållning. Härmed ökade rörligheten på gator och torg, mellan bostäder, matställen och arbetsplatser, varmed stadsrummets offentliga sfär fick större betydelse i människors vardag. Det möjliggjorde också formandet av nya sociala horisontella relationer, där grupper med samma ekonomiska och sociala status kunde söka varandras sällskap.¹⁰⁸ De öppna kaférummen – ”i allmänhetens tjänst” – gav dessa grupper från småhushåll med beskurna resurser möjlighet till bekvämlighet och mellanmål med modedrycker enligt samma mönster som de övre skiktens konsumtion i privata salonger. Kaférummet, som en sorts gatans publika salonger, genererade på så vis nya vardagspraktiker och förflyttade gränsen mellan privat och publikt i stadens sociala liv. Möten, bjudningar, kaffestunder och spontana samkväm, som tidigare ägt rum i människors hem, eller aldrig ägt rum i avsaknad av plats, kunde nu ta form i publika salurum, möblerade för såväl sällskap som enskildas anonyma besök.

Att köpa sig plats

Det publika kaféet bidrog slutligen till att kommersialisera urbana former för umgänge och sällskapsliv som successivt utvecklades utanför hemmets privata sfär. Även om allmänheten hade fritt tillträde till lokalen, var soffgrupper, bord och kaféstolar enbart tillgängliga för den som betalade för schweizerbagarens varor. I köpet ingick egen sittplats och rätt till ett eget litet hägn, där man inte bara konsumerade bakverk och likör utan även rummets inredning, dekorationer, bekvämlighet och socialitet.¹⁰⁹ Det skapade möjligheter för vissa att ta plats i stadens publika liv och satte samtidigt upp en exkluderande gräns mot gatan, där ett blandat folkliv rörde sig. Gränsen tenderade att bli skarpare med tiden, då fler kaféer slog upp dörrarna till alltmer elaborerade och påkostade miljöer som omgav konsumtionsprocessen. Med den mer medvetna scenografin följde även mer regisserade arrangemang i umgängesrummen, med underhållning, musik, bildvisning och andra uppföranden som krävde inträdesavgifter. I takt med att Stockholm växte sig större och befolkningen ökade, vässades kommersialiseringen av stadsrummet ytterligare. I brist på utrymme i hyresrum och småhus-håll kom kaféerna med sina fätöljer att bli ett allt vanligare uppehållsrum för ogifta och trångbodda. Det gällde både i Stockholm och de framväxande storstäderna på kontinenten: inträdesbiljetten bestod av "eine kleine schwartze", en öl, ett glas absint eller lemonad, sedan hade kafégästen "ett helt litet palats till sitt förfogande" med ljus, värme och husrum.¹¹⁰

Personer med titeln schweiziska pastejbagare och konditorer i Stockholm 1788–1840

Namn	Verksam, år	Schweizerbod (nuv. adress kurs.)	Ursprungsort	Namngivna lärlingar och gesäller noterade i hushållet*
Schann Jeremias {även Schan, Schaan}	1788–1831	Köpmangatan 172 <i>Köpmangatan 5</i> Stads Smedjegatan 10 <i>Västerlånggatan 11</i>	Rongellen Graubünden	Georg [äv. Jöri] Schann, Michael Buchli, Nut. Buchli, Johan Pedolin, Johan Li ... [svårläst Liver?], Zacharias Fimian, Andreas Gredig, Thom. Corey, Jacob [svårläst Torny?], Lorentz Stoffel, Anton Mengelt, Christian Buchli, G. Veraguth, Fredr. Veraguth, Baltzar Bely [äv. Beeli]
Cleopath Jacob {även Clopat, Clopath}	1788–1821	Köpmangatan 172 <i>Köpmangatan 5</i> <i>Storkyrkobrinken 3</i> <i>Västerlånggatan 22</i> <i>Södermalmstorg</i> <i>Drottninggatan 15</i>	Chur Graubünden	And. Kallenbach, Thom. [svårläst Lennar?], Johan Pedolin, N.B. Veraguth, Lion. Michelsson [samma som Linard Michael?], P. Frick, Hartman Köhl, Martin Buchli, And. P. Lindström, J. Gartman (gäst 1790–1793)
de Chergé Pierre Isaac	1798–1816	Drottninggatan <i>Drottninggatan 39</i> Norrbro Myntgatan, hus 3 <i>Myntgatan 5</i>	Lizant Charente Frankrike	Har varken lärlingar eller gesäller, men ständigt 2–3 hushållerskor eller pigor. Bland dessa finns Maria Viger, Anna Marg. Zetterling och Ulrika Björkholm som alla öppnar egna schweizerbodor med servering, efter att ha lämnat Chergé.
Grotti Melchior {även Grotte}	1799–1808	Västerlånggatan 22* Drottninggatan 28 <i>Drottninggatan 34</i> Regeringsgatan 72 <i>Regeringsgatan 17</i> <i>Storkyrkobrinken 13</i>	i.u.	---
Pedolin Johan	1800–1805	<i>Storkyrkobrinken 3</i> Drottninggatan <i>Drottninggatan 39</i>	Graubünden	Andreas Gredig, Georg Pedolin

Viger/Chergé** Maria (g. m. Matthys)	1803–1825	Regeringsgatan 97 <i>Regeringsgatan 20</i> Regeringsgatan 7 <i>Regeringsgatan 15</i>	[Stockholm]	[Förnamn saknas] Solus
Matthys J. Louis [Ludvig] (g. m. Viger)	1805–1825	Regeringsgatan 7 <i>Regeringsgatan 15</i>	[Graubünden]	Hjortsberg
Zetterling Anna Margareta	1806–1810	<i>Jakobs torg 3</i> Drottninggatan Drottninggatan 27	[Stockholm]	---
Mengelt Anton	1807–1827	<i>Storkyrkobrinken 3</i> Västerlånggatan 15 <i>Västerlånggatan 21</i>	Graubünden	---
Gredig Andreas {ä. Gredik}	1807–1816	Drottninggatan <i>Drottninggatan 39</i> Drottninggatan <i>Drottninggatan 28</i>	Graubünden	Bakli {äv. Buchli}
Björkholm Ulrika	1810–1823	Drottninggatan <i>Drottninggatan 27</i>	[Stockholm]	---
Pohl Johan Fredrik	1814–1854	<i>Jakobs torg 1</i> Operahusets foajé Djurgårdsslätten, Alberget 7 Djurgården, Pohlsro	Pommern/ Danzig (Fristad –1814)	Abraham C. Behrens, Abraham Levin, Pettersson, Rubensson
Lanique Anton	1817–1820	Myntgatan, hus 3 <i>Myntgatan 5</i>	Stralsund (inrest från)	
Gavuzzi Etienne f.d. hovkonditor {även Gauzzi}	1818–1826	<i>Stora Nygatan 6</i>	Turin/Sofia Magdalenas hov	
Schütz Johan Hubert f.d. hovkonditor	1819–1822	Drottninggatan 1 Rosenbad, hus 3	Tyskland/Karl XIV Johans hov	Carl Johan Klobeck
Kuci Ludvig	1820–1825	Drottninggatan, Willebrandska huset <i>Drottninggatan 63</i>	i.u.	Adolph Jolidon

Venatier Jean Henri f.d. hovkonditor	1821–1838	Västerlånggatan 60 Riddarhustorget 18 Storkyrkobrinken 16	Berlin/Hertig Karls hov och Karl XIV Johans hov	Nordgren
Behrens Abraham C.	1823–1855	Drottninggatan, kv. Johannes st. 4–5 Strömparterren	Mecklenburg Vorpommern	Zachrisson, Ferdinand de la Croix
Schütz Henrietta änka	1822–1834	Drottninggatan 30 Drottninggatan 28	Tykland	Schilling, Gustaf Pihlblad
Cleopath Gunilda Elisabeth f. Dahlström, änka	1822–1827	Södermalmstorg Besvärgatan Brännkyrkagatan 14 Myntgatan, hus 3 Myntgatan 5	Stockholm	
Kuci Charlotta Carol. f. Friis, änka	1825–1829	Drottninggatan, Willebrandska huset Drottninggatan 63	i.u.	
Wazau Johan	1827–	Myntgatan, hus 3 Myntgatan 5 Storkyrkobrinken	Graubünden	
Schann Elisabeth f. Kolck, änka	1831–1837	Stads Smedjegatan 10 Västerlånggatan 11	Stockholm	Georg [äv. Jöri] Schann
Schütz Carl son till makarna Hubert och Henrietta	1834–1847 [flyttar till annan adress]	Drottninggatan 30 Drottninggatan 28 Café Scandinave	Stockholm	
De la Croix Ferdinand		Malmtorgsgatan 8 Café Allemande Norrbrobasaren Pavillon du Bazar	Berlin	
Davidson August		Drottninggatan 17	Norrköping	
Wilhelm Davidson		Trädgårdsföreningen Paviljonger	Norrköping	

*) Inget anspråk på fullständighet här, då källorna har luckor. Fler lärningar och gesäller kan ha förekommit, för längre eller kortare tid.

**) Anställd som piga hos P.I. de Chergé ca 1800–1803 då hon öppnar eget under namnet Maria Chergé och "Den franska frun". P.I. Chergé dementerar dock äktenskapet i dagstidningarna.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Brandkontoret (BK)

Historiska arkivet
Besiktningsslistor

Kungliga biblioteket (KB)

Digitaliserad dagspress

Nordiska museets arkiv (NM)

Skrå 63.1:2

Riksarkivet (RA)

Riksarkivets ämnessamlingar. Personhistoria
Arkiv 1134. Kollegiers m.fl., landshövdingars, hov-
rätters och konsistoriers skrivelser till Kungl. Maj:t
Skrivelser från Kommerskollegiet 1651–1840

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Överståthållarämbetet för uppboordsärenden
Mantalslängder
Kronotaxeringslängder
Stockholms Rådhusrätt
Bouppteckningar
Holländsk-Reformerta församlingens kyrkoarkiv
Tyska S:ta Gertruds kyrkoarkiv
Äldre kyrkböcker i Stockholms stad
Husförhörslängder
Äldre poliskammarrens arkiv
Diarium

Tryckta källor och litteratur

Acerbi, Giuseppe, 1963 [1799]. *Resa i Lappland 1799*,
Helsingfors: Söderström.
Aftonbladet, skilda årgångar.
Albertrandi, Johannes Baptista, 1933. "1789–1790
skildrat av en polsk kanik". Inledning och översätt-
ning av Dagmar Anckarsvärd, i *Samfundet S:t Eriks
Årsbok*, s. 77–111.
Andersson, Peter K., 2014. *Kafémänniskan*. Stockholm:
Carlsson.
Asplund, Johan, 1991. *Essä om Gemeinschaft och
Gesellschaft*. Göteborg: Korpen.

Bladh, Christine, 1991. *Månglerskor. Att sälja från
korg och bod i Stockholm 1819–1846*. Stockholm:
Kommittén för Stockholmsforskning.
Bladh, Christine, 1997. "Kvinnors dubbla beroende av
sprit: beskänkta kvinnor och kvinnor med utskänk-
ning i Stockholm 1812–1816". I *Kvinnor och män
som aktörer och klienter. En antologi som skildrar tidigt
1800-tal och framåt*. Christine Bladh (red.), Elisabet
Cedersund och Jan-Erik Hagberg. Stockholm:
Nerenius & Santérus.
Bühler, Roman, 1991. *Bündner im Russischen Reich.
18. Jahrhundert – 1. Weltkrieg*. Disentis/Mustér:
Desertina.
Cowan, Brian William, 2005. *The social life of coffee.
The emergence of the British coffeehouse*. New Haven:
Yale University Press.
Cowan, Brian, 2007. "Publicity and Privacy in the
History of the British Coffeehouse". *History Compass*
(2007:4), s. 1180–1213.
Dagligt Allebanda, skilda årgångar.
Ellis, Markman, 2004. *The Coffee House. A cultural
history*. London: Weidenfeld & Nicolson.
Enefalk, Hanna, 2011. "En gustaviansk brygd:
Dryckesvanor och genus i svenska högreståndskretsar
ca 1772–1809". *Historisk Tidskrift* (2011:4),
s. 727–744.
Featherstone, Mike, 1998. "The Flâneur, the City, and
Virtual Public Life". *Urban Studies* (1998:5–6),
s. 909–925.
Folkets röst, skilda årgångar.
Haine, Scott W., 1996. *The world of the Paris Café.
Sociability among the French Working Class 1789–1914*.
Baltimore: The John Hopkins University Press.
Hayen, Mats, 2007. *Stadens puls. En tidsgeografisk studie
av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*.
Stockholms universitet: Studier i Stads- och
kommunhistoria 30.
Hirn, Sven, 1977. "Zuckerbäcker aus Graubünden.
I–II". *Bündner Monatsblatt: Zeitschrift für Bündner
Geschichte, Landeskunde und Baukultur* (1977:1–4),
s. 1–29; 75–107.
Hjort, Daniel, 1996. *Kaféliv. Författare på kafé under
hundra år*. Stockholm: En bok för alla.

- Hodell, Björn, 1948. "Schweizerier, utvårdshus och restauranger". I *Det glada Sverige, III*, Berg, Gösta (red.) m.fl. Stockholm: Natur och kultur, 1877–1925.
- Hudson, Ray, 2005. *Economic geographies. Circuits, flows and spaces*. London: Sage.
- Inrikes Tidningar*, skilda årgångar.
- Johansson, Lennart, 2008. *Staten, supen och systemet. Svensk alkoholpolitik och alkoholkultur 1855–2005*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Kaiser, Dolf, 1985. *Fast ein Volk von Zuckerbäckern? Bündner Konditoren, Cafetiers und Hoteliers in europäischen Landen bis zum Ersten Weltkrieg*. Zürich: Verlag Neue Zürcher Zeitung.
- Kaiser, Dolf, 2001. *Neues von den Zuckerbäckern aus Graubünden. Nachtrag zu einer Bestandesaufnahme*. Limburg a. d. Lahn: Starke Verlag.
- Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, Om Hwad, i anseende til den under Arrende uplåtne Husbehofs Brännerwins Bränningen, i akt tagas bör. Stockholm 20 december 1787.
- Krötzl, Christian, 1993. "Die süsse Eroberung des Nordens". I *Die Schweiz und Finnland. Menschliche Wechselwirkungen*, ed. Hannu Laaksonen. Åbo: Henrik Gabriel Porthan institutet, s. 9–18.
- Lefebvre, Henri, 1991. *The production of space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lindgren, Sven-Åke, 1993. *Den hotfulla njutningen: att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970*. Stockholm: Symposion.
- Lummel, Peter, 2002. *Kaffee – Vom Schmuggelgut zum Lifestyle-klassiker. Drei Jahrhunderte Berliner Kaffeekultur*. Berlin: be.bra Verlag.
- Lundin, Claës och Strindberg, August, 1882. *Gamla Stockholm. Anteckningar ur tryckta och otryckta källor*. Stockholm: Seligmann & comp.
- Magnusson, Gerhard, 1937. *Sockerbagaren genom tiderna. Minnesskrift 1852–1937*. Stockholm: Stockholms konditorförening.
- Michael-Cafilisch, Peter, 2007. "Wer leben kann wie ein Hund, erspart". Zur Geschichte der Bündner Zuckerbäcker in der Fremde". *Histoire des Alpes – Geschichte der Alpen* (2007:12), s. 273–289.
- Michael-Cafilisch, Peter, 2008. "Hier hört man keine Glocken". *Geschichte der Schamser Auswanderung nach Amerika und Australien*. Baden-Dättwil: Hier und Jetzt Verlag.
- Michael-Cafilisch, Peter, 2014. "Bündner Zuckerbäcker im Ausland". *Jahrbuch 2014 der Schweizerischen Gesellschaft für Familienforschung*, s. 233–299.
- Molbeck, Christian, 1815. *Resa i Sverige åren 1812 och 1813*. Stockholm, tryckt hos Olof Grahn.
- Oddner, Frans, 2003. *Kafékultur, kommunikation och gränser*. Lund: Sociologiska inst. Lunds universitet.
- Parby, Jacob Ingemann, 2015. *At Blive... Migration og identitet i København ca 1770–1830*. Roskilde universitet/ Københavns museum.
- Perini Giacomo, 1893. *Schweizerzuckerbäcker oder genaue Unterweisung zur Aufertigung aller in der Konditoriei vorkommenden Arbeiten* (5. Upl.). Weimar: Bernhard Friedrich Boigt.
- Qvist, Gunnar, 1960. *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*. Göteborg: Akademiförlaget Gumperts.
- Rehnberg, Mats, 1955. *Stora krogboken. Bilder ur restauranglivets kulturhistoria*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Rogers, Everett, 2003. *Diffusion of innovations*. New York: Free press.
- Shove, Elizabeth m.fl., 2012. *The dynamics of social practice. Everyday life and how it changes*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Shudson, Michael, 1984. *Advertising, the uneasy persuasion. Its dubious impact on American society*. New York: Sigerist, Stefan, 2015. *Schweizer in Europäischen Seehäfen und im spanischen Binnenland. Biographische Skizzen zu Emigration und Remigration seit der frühen Neuzeit*. Bochum: Winkler.
- Sjöberg, Tina, 1998. "Damkonditorier och herrkaféer. Borgerliga kvinnors och mäns skilda rum i 1890-talets Stockholm". *RIG* (1998:3), s. 140–153.
- Stobart, Jon m.fl., 2007. *Spaces of consumption. Leisure and shopping in the English town, c. 1680–1830*. London: Routledge.
- Stockholms Dagblad*, skilda årgångar.
- Stockholms kaféidkareförening minnesskrift 1894, 27/11 1934*, Magnusson, Gerhard (red.). Stockholm.
- Stockholmsposten*, skilda årgångar.
- Swenson, Bo (red.), 1994. *Ernst Moritz Arndt's Resa genom Sverige år 1804*. Degeberga: Ultima Thule.

- Tellström, Richard och Jönsson, Håkan, 2018. *Från krog till krog. Svenskt uteätande under 700 år*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Wallis, Patrick, 2007. "Consumption, retailing, and medicine in early-modern London". *Economic History Review* (2007), s. 1–31.
- Walsh, Claire, 1995. "Shop Design and the Display of Goods in Eighteenth-Century London". *Journal of Design History*, (1995:3), s. 157–176.
- Woloson, Wendy A., 2002. *Refined Tastes. Sugar, Confectionery, and Consumers in Nineteenth-Century America*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Öfver-Ståthållare-Embetets Kungörelse, Angående Wederbörandes skyldighet, at med behörige Tilstånds-Bref förse Liqueur-Kamrarne här i Staden, samt hwad å dem i öfrigt i akt tagas bör. Stockholm 14 november 1794.

Slutnoter

- 1 Albertrandi i Anckarsvärd, Dagmar, "1789–1790 skildrat av en polsk kanik". *Samfundet S:t Eriks Årsbok* 1933, s. 104.
- 2 Anckarsvärd 1933, s. 105.
- 3 "Från sundets våg till Lögarns strand: reseminnen", *Aftonbladet*, 19 november, 1839.
- 4 Butiksrum och inköpspraktiker har genomgått radikala förändringar, med automatisering, självbetjäningssystem, showrooms och e-handel. Även restaurationer av olika slag har förändrats, inte minst med senmodernitetens tendenser att integrera köksrum och matsal. Kaférumskonceptet är sig dock likt, enligt ursprunglig modell som ännu kan ses i europeiska städer, såsom Café Florian i Venedig, Café Central i Wien, Café Gerbeaud i Budapest.
- 5 Hjort, Daniel, *Kaféliv. Författare på kafé under hundra år*, 1996, s. 7.
- 6 "Stans kafé-elit öppnar nytt bageri på Söder", hämtad 20 maj 2020 från www.alltomstockholm.se.
- 7 Omdömen för olika kaféer i Stockholm, hämtade 20 maj 2020 från www.tripadvisor.se och www.cafekartan.se.
- 8 Se t.ex. Tellström, Richard och Jönsson Håkan, *Från krog till krog*, 2018; Oddner, Frans, *Kafékultur, kommunikation och gränser*, 2003, s. 57–118; Andersson, Peter K, *Kafémänniskan*, 2014, s. 26; Lundin, Claës och Strindberg, August, *Gamla Stockholm*, 1882, s. 506–509; Magnusson, Gerhard, *Sockerbagaren genom tiderna*, 1937, s. 142–144; Rehnberg, Mats, *Stora krogboken*, 1955, s. 109–111; Hodell, Björn, "Schweizerier, utevärdshus och restauranger", *Det glada Sverige III*, 1948, s. 1877–1925.
- 9 Jfr Sjöberg, Tina, "Damkonditorier och herrkaféer. Borgerliga kvinnors och mäns skilda rum i 1890-talets Stockholm". *RIG* 1998:3, s. 140–153. För kafékulturerens framväxt i europeiska storstäder, se Ellis, Markman, *The Coffee House. A Cultural History*, 2004; Haine, Scott W, *The World of the Paris Café*, 1996; Lummel, Peter, *Kaffee. Vom Schmuggelgut zum Lifestyle-klassiker. Drei Jahrhunderte Berliner Kaffeekultur*, 2002.
- 10 Se t.ex. Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846*, 1960, s. 219.
- 11 Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, 1991; Shove, Elizabeth m.fl. *The dynamics of social practice*, 2012.
- 12 Annons för Schann, Cleopath comp. *Stockholmsposten* 16 april 1788.
- 13 RA. Ämnessamlingar. Personhistoria: Schann, ansökan daterad 27 juni 1789. Citatet varsamt transponerat till modernare språkdräkt.
- 14 Brandkontoret, Historiska arkivet, Kv. Cepheus 113, Köpmangatan 172.
- 15 Se Kongl. Maj:ts Nädiga Förordning, Om Hwad, i anseende til den under Arrende uplätne Husbebofs Brännewins Bränningen, i akt tagas bör, Stockholm 20 december 1787. Jfr Öfver-Ståthållare-Embetets Kungörelse, Angående Wederbörandes skyldighet, at med behörige Tilstånds-Bref förse Liqueur-Kamrarne här i Staden, samt hwad å dem

- i öfrikt i akt tagas bör, Stockholm 14 november 1794.
- 16 RA. Ämnessamlingar. Personhistoria: Schann, ansökan daterad 20 februari 1800.
- 17 Parby, Jakob Ingemann, *At blive... Migration og identitet i København ca 1770-1830*, 2015.
- 18 Kaiser, Dolf, *Fast ein Volk von Zuckerbäckern? Bündner Konditoren, Cafétiers und Hoteliers in europäischen Landen bis zum Ersten Weltkrieg*, 1985; Kaiser, Dolf, *Neues von den Zuckerbäckern aus Graubünden*, 2001; Michael-Cafilisch, Peter, "Bündner Zuckerbäcker im Ausland", *Jahrbuch 2014 der Schweizerischen Gesellschaft für Familienforschung*, 2014; Michael-Cafilisch, Peter, "'Wer leben kann wie ein Hund, erspart'. Zur Geschichte der Bündner Zuckerbäcker in der Fremde", *Histoire des Alpes – Geschichte der Alpen*, 2007:12; Michael-Cafilisch, Peter, "Hier hört man keine Glocken". *Geschichte der Schamser Auswanderung nach Amerika und Australien*, 2008; Bühler, Roman, *Bündner im Russischen Reich. 18. Jahrhundert – 1. Weltkrieg*, 1991; Sigerist, Stefan, *Schweizer in Europäischen Seehäfen und im spanischen Binnenland. Biographische Skizzen zu Emigration und Remigration seit der frühen Neuzeit*, 2015.
- 19 Kaiser 1985, s. 11–12.
- 20 Cafilisch 2014, s. 236; Jfr Kaiser 1985, s. 15.
- 21 Michael-Cafilisch 2008; Bühler 1991.
- 22 Jfr Parby 2015; Hirn, Sven, "Zuckerbäcker aus Graubünden. I–II", *Bündner Monatsblatt: Zeitschrift für Bündner Geschichte, Landeskunde und Baukultur*, 1977; Krötzl, Christian, "Die süsse Eroberung des Nordens". *Die Schweiz und Finnland. Menschliche Wechselwirkungen*, 1993.
- 23 Se Schann i Mantalslängd 1800, Staden Västra, kv. Lychaon 99/100; Cleopath i Mantalslängd 1800, Staden Västra, kv. Minotaurus 78; Grotti i Krontaxeringsläng 1799, Staden Västra, kv. Euridice 39, jfr annons i *Dagligt Allehanda* 20 december 1804; Pedolins annonsering i *Dagligt Allehanda* 27 december 1800. Sammanställning av schweizerbagarnas verksamhetsår och adresser i Stockholm finns i bilaga 1.
- 24 Hayen, Mats, *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*, 2007, s. 54.
- 25 Hayen 2007, s. 91–92; s. 58–59.
- 26 Annonser för Chergés butik i "direktör Zethelius hus" på Norrbro, *Dagligt Allehanda* 11 november 1799.
- 27 Hayen 2007, s. 54, 99.
- 28 Hayen 2007, s. 106–107.
- 29 Det framgår av brandkontorets besiktningar av sockerbagarnas bodar, liksom i tvistemål om konkurrensfördelar mellan sockerbagare och schweizare där skillnaderna kommenterades. Se t.ex. RA. Arkiv 1134: 1815 19 september och 26 16 augusti.
- 30 Annonser för J. Schann, *Stockholmsposten* 11 november, 1789; *Dagligt Allehanda* 12 oktober 1794; Schann och Cleopath *Dagligt Allehanda* 12 november 1789; Chergé, *Dagligt Allehanda* 4 februari 1799.
- 31 Magnusson 1937, s. 144; RA. Arkiv 1134: 1826 16 augusti.
- 32 Bladh, Christine, *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846*, 1991, s. 45, 13.
- 33 Jfr Kaiser 2001, s. 64; Jfr Perini, Giacomo, *Schweizerzuckerbäcker oder genaue Unterweisung zur Aufertigung aller in der Konditoriei vorkommenden Arbeiten*, 1893.
- 34 Se t.ex. "Taxa för december månad 1805 hvarefter följande persedlar skola försäljas i Stockholm", *Dagligt Allehanda* 3 december 1805.
- 35 Annonser från P.I. Chergé, *Dagligt Allehanda* 4 november 1805.
- 36 Parby 2015, 190–191.
- 37 Kaiser 1988, s. 51.
- 38 "Om Illuminationen den 19 dec." *Inrikes Tidningar*, 24 januari 1815; Annonser för julsortimenten hos Behrens, *Dagligt Allehanda* 24 december 1824; Vackra varor på Caffé Francaise, *Aftonbladet*, 23 december 1834; Recension av Kafé-exposition, *Aftonbladet* 16 december 1840; Julklappssortiment i Café Skandinave, *Aftonbladet* 10 december 1840.

- 39 Jfr Wallis, Patrick, "Consumption, retailing, and medicine in early-modern London", 2007; Walsh, Claire, "Shop Design and the Display of Goods in Eighteenth-Century London", 1995.
- 40 Se t.ex. annonser för schweizerbodarnas utbud i *Dagligt Allehanda* 12 oktober 1794; *Dagligt allehanda* 30 november 1799; *Dagligt Allehanda* 18 december 1802.
- 41 "Herr Davidsons nya etablissement", *Aftonbladet* 12 oktober 1838.
- 42 Mönsterbok av Friedrich Rambach, Nordiska museets arkiv, accnr. 183/1976.
- 43 SSA. Stockholms rådhusrätt: Bouppteckning efter Abraham Borgström 1848: "Inventarier i salongen vid Carl XIII:s Torg".
- 44 Brandkontoret. Historiska arkivet: Lychaon 99–100, Stads Smedjegatan 10.
- 45 "Utbyjudes at hyra", *Dagligt Allehanda* 30 juni 1804.
- 46 Brandkontoret. Historiska arkivet: Neptunus 68, Stads Smedjegatan 13.
- 47 Bühler 1991, s. 247–250.
- 48 Kaffet var under 1700- och början av 1800-talet en vansklig vara, dyr, skattetung och i Sverige periodvis förbjuden enligt överflödsförordningarna. Så även om själva butiken, efter utländskt mönster, kom att kallas kafé, skulle det dröja innan kaffedrickandet dominerade på ställena. Den förändringen hänger i sin tur samman med nykterhetsfrågan och social- och näringspolitiska beslut som togs för att rensa upp bland utskänkningsstillstånden under 1800- och 1900-talet. Jfr *Stockholms kaféidkareförenings minnesskrift 1894–1934*, 1934; Lindgren, Sven-Åke, *Den hotfulla njutningen. Att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970*, 1993; Johansson, Lennart, *Staten, supen och systemet. Svensk alkoholpolitik och alkoholkultur 1855–2005*, 2008.
- 49 Bühler 1991, s. 248–249, 208.
- 50 Annonser i *Stockholmsposten* 11 november 1789; *Dagligt Allehanda* 4 februari 1799; 18 maj 1804; *Aftonbladet* 28 november 1834.
- 51 Kommenterat efter besök hos Chergé i "Något om Auktioner m.m." *Stockholmsposten* 4 juli 1810.
- 52 Se t.ex. notis om "Davidsons Café i Trädgårdsföreningen vid Drottninggatan...", *Aftonbladet* 18 december 1839; "Menniskoslägtet går, med allt större och större steg, till sin fullkomlighet...", *Aftonbladet* 1 november 1839; "Kaleidoskop" om Behrens nya schweitzer-butik, *Aftonbladet* 23 maj 1833.
- 53 Hirn 1977 del I, s. 13; Parby 2015, s. 193.
- 54 Se t.ex. Sjöberg 1998; Lummel 2002, s. 27; Featherstone 1998.
- 55 Se annonsering av Schann och Cleopath i Stockholmsposten 16 april 1788; 11 november 1789 samt i *Dagligt Allehanda* 12 november 1789; annonsering i *Dagligt Allehanda* av Chergé 14 juni 1798; Grotti 20 december 1804; Schann 8 mars 1816; Matthys 12 april 1824.
- 56 Annonser från sockerbagare Gustaf Adolph Sundberg, *Dagligt Allehanda* 8 juli 1800; Carl Fredrik Plöhn, *Dagligt Allehanda* 22 oktober 1800; Abraham Borgström, *Dagligt Allehanda* 9 december 1802; Samuel Johan Gräntzelius *Dagligt Allehanda* 17 oktober 1811.
- 57 Enefalk 2011.
- 58 Swensson, Bo, *Ernst Moritz Arndt's resa genom Sverige år 1804*, 1984; Molbech, Christian, *Resa i Sverige åren 1812 och 1813, 1815*; Acerbi, Giuseppe, *Resa i Lappland 1799, [1799] 1963*; Bladh, Christine, "Kvinnors dubbla beroende av sprit: beskänkta kvinnor och kvinnor med utskänkning i Stockholm 1812–1816", *Kvinnor och män som aktörer och klienter. En antologi som skildrar tidigt 1800-tal och framåt*, 1997; Qvist 1960, s. 216.
- 59 Asplund, Johan, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*, 1991.
- 60 Annonser, *Dagligt Allehanda* 25 april 1811.
- 61 Bühler 1991, s. 253.
- 62 Hirn 1877, s. 12
- 63 Parby 2015, s. 191–192.
- 64 Annonser från Pohl, *Stockholms Dagblad* 16 december 1829; Annonser från Watzau, *Stockholms Dagblad* 23 maj 1832.
- 65 Parby 2015, s. 196.
- 66 Bladh, 1997, s. 11; Enefalk, Hanna, "En gustaviansk brygd: Dryckesvanor och genus i svenska högreståndskretsar ca 1772–1809", *Historisk Tidskrift*, 2011:4, s. 736–738.

- 67 Jfr SAOB: Sällskap; se annonser i *Aftonbladet* 4 augusti och 30 november 1835; Stockholms Dagblad 15 november 1836.
- 68 "Den olycksaliga kyssen", *Folkets röst* 13 maj 1850; Notis om verksamhet vid Norra Smedjegatan, *Aftonbladet* 6 juni 1838.
- 69 RA. Arkiv 1134: 1826 16 augusti.
- 70 1790 upptogs de formellt i församlingen tillsammans med åtta landsmän, bl.a. lärlingar och gesäller: Michael Ton, N. Collet, Jeremias Hausman, [svärläst: Jean Chauves?], Jöri/Georg Schann, Jost Gartman, Michael Buchli och Johan Pedolin. SSA. Holländsk-Reformerta församlingens kyrkoarkiv. Födelse- och dopböcker 1760–1834: 1790 14 april. Deras fortsatta sociala liv och nätverk kan följas i kyrkoböckerna, genom val av faddrar, giftermål etc.
- 71 SSA. Stockholms rådhusrätt: Bouppteckning efter Jeremias Schann, 1831.
- 72 Jämförelser med tidigare studier av schweizerbagarnas rörlighet visar att de som kom till Stockholm hade kopplingar till släktingar/partnerskap på många platser i andra länder, vilket understryker Stockholms roll som viktig nod i de bündnerska nätverken i norra Europa, se Kasier 1985 och 2001; Bühler 1991; Parby 2015; Siegerist 2015.
- 73 Se kartläggningar av Bühler 1991; Kaiser 1985 och 2001 samt Hirn 1977. Mantalslängder för Stockholm finns inte bevarade i kompletta årsserier, varför hushållet inte kunnat följas mer kontinuerligt än vart femte år.
- 74 RA. Arkiv 1134: 1808 18 februari. Skrivelse från Sockerbagaresocieteten, daterad 8 oktober 1807. Språket här, liksom i följande citat, är delvis transponerat till modernare svenska för läsbarhetens och begriplighetens skull.
- 75 Åtta av dessa mellan 1808 och 1826 ingår i den här studien.
- 76 RA. Arkiv 1134: 1808 18 februari Angående Stockholms sockerbagares besvär över Mengelts erhållna sockerbagerirättigheter; 1815 19 september Ang. ansökan från Schann och Cleopath att fortsätta sina privilegier; 1817 16 december Ang. besvär från societeten över intrång i yrket från schweizarna.
- 77 RA. Arkiv 1134: 1809 28 februari Angående frågan om bestämd gräns mellan sockerbagares och schweiziska pastejbagares tillverkningar och rättigheter.
- 78 RA. Arkiv 1134: 1809 28 februari Angående frågan om bestämd gräns mellan sockerbagares och schweiziska pastejbagares tillverkningar och rättigheter.
- 79 RA. Arkiv 1134: 1808 18 februari Angående Stockholms sockerbagares besvär över Mengelts erhållna sockerbagerirättigheter: Skrivelse från Sockerbagaresocieteten, daterad 8 okt 1807.
- 80 RA. Arkiv 1134: 1826 16 augusti Skrivelse från Sockerbagare societeten, daterad 1 augusti 1826.
- 81 RA. Arkiv 1134: 1815 19 september Skrivelse från Sockerbagare societeten, ingiven 3 juli 1815.
- 82 RA. Arkiv 1134: 1809 28 februari Ang. frågan om bestämd gräns mellan sockerbagares och schweiziska pastejbagares tillverkningar och rättigheter. Skrivelse av Schann och Cleopath, inkom den 17 november 1808.
- 83 RA. Arkiv 1134: 1821 14 februari Ang. Sockerbagaresocietetens besvär över Venatier. Ur inlagor från Venatier, daterade mars 1820, 20 maj 1820.
- 84 RA. Arkiv 1134: 1817 16 december Ang. besvär från societeten över intrång i yrket från schweizarna, Skrivelse från Sockerbagaresocieteten, inkom 19 augusti 1817.
- 85 RA. Arkiv 1134: 1826 16 augusti Ang. societetens ansökan om att få utöva schweiziskt pastejbageri, Inlaga från Schann och Cleopaths änka, inkom 27 juni 1826.
- 86 RA. Arkiv 1134: 1815 19 september Ang. ansökan från Schann/Cleopath att fortsätta sina privilegier. Skrivelse, inkom 25 november 1814.
- 87 RA. Arkiv 1134: 1826, 20 maj, skrivelse från Schann o. Cleopath; 1815 19 september, Skrivelse från Schann och Cleopath, inkom 25 november 1814.
- 88 RA. Arkiv 1134: 1808 18 februari Ang. Stockholms sockerbagares besvär över Mengelts erhållna sockerbagerirättigheter. Intyg från Jeremias Schann, 23 februari 1807.
- 89 Se t.ex. RA. Arkiv 1134: 1808 18 februari; 1815 19 september, Överståthållarens avslag på

- ansökan från Schann och Cleopath att få behålla sina privilegier.
- 90 RA. Arkiv 1134: 1817 16 december Ang. besvär från sockerbagare societeten över intrång i yrket från schweizarna.
- 91 RA. Arkiv 1134: 1809 28 februari Ang. frågan om bestämd gräns mellan sockerbagares och schweiziska pastejbagares tillverkningar och rättigheter.
- 92 Qvist 1960, s. 191; jfr Bladh 1991, s. 29.
- 93 Annons för Maria Viger på Regeringsgatan, *Dagligt Allehanda* 18 maj 1803; Jfr Anna Marg. Zetterling Jakobs Torg, *Dagligt Allehanda* 24 oktober 1806.
- 94 Jfr Rogers, Everett, *Diffusion of innovations*, 2003.
- 95 För alla tillfälliga salustånd och marknadsbesök krävdes särskilda tillstånd, se vidare Magnusson 1937, s. 116.
- 96 Notis om "Davidsons Café...", *Aftonbladet* 18 december 1839; Notis "Menniskosläktet går med allt större steg till sin fullkomlighet...", *Aftonbladet* 1 november 1839; "Kaledioskop", *Aftonbladet* 23 maj 1833.
- 97 Se "Människosläktet går med allt större och större steg mot sin fullkomlighet..." *Aftonbladet* 1 november 1839.
- 98 Ett undantag från den gängse bilden utgör schweizaren Mengelt som vid flera tillfällen pliktade för att ha uppträtt berusad på allmänna plaster i staden, dock inte på sitt eget ställe. Han hade dock i sin tjänst en 12-årig flicka som polismyndigheten omhändertog för "[fräckt?] och liderligt uppförande". SSA Äldre poliskammarens arkiv: 19 januari 1807. Han åtalades även för misshandel 1812 och polisanmäldes 1815 för att inte betala sina skulder. *Inrikes tidningar* 16 juli 1812, SSA Äldre poliskammarens arkiv: 6 december 1815.
- 99 "Ofreden på Fredsgatan" *Aftonbladet* 11 april 1832.
- 100 Jämförelsen bygger på "Taxa för December månad 1805, hwarefter följande persedlar skola försäljas i Stockholm" *Dagligt Allehanda* 3 december 1805 samt bilaga med priser och utbud hos I.P Chergé, *Dagligt Allehanda* 4 november 1805.
- 101 Annons för G.B. Cleopaths nya ställe med in- och utrikes tidningar, *Stockholms Dagblad* 18 april 1826. Jfr Bühler 1991, s. 249, 277; Lummel 2002, s. 30.
- 102 Notis om Behrens fyrverkerier, *Dagligt Allehanda* 26 augusti 1833; Cosmorama på Café Allemande, *Aftonbladet* 4 januari 1838.
- 103 Annons för Optisk konst-theater, *Dagligt Allehanda* 17 januari 1816.
- 104 Parby 2015, s. 200–201.
- 105 Hayen 2007, s. 48–52.
- 106 Bühler 1991, s. 245.
- 107 Jfr Shudson, Michael, *Advertising, the uneasy persuasion. Its dubious impact on American society*, 1984, s. 181; Woloson, Wendy A., *Refined Tastes. Sugar, Confectionery, and Consumers in Nineteenth-Century America*, 2002, s. 5; Stobart, Jon m.fl., *Spaces of consumption. Leisure and shopping in the English town, c. 1680–1830*, 2007, s. 9.
- 108 Hayen 2007, s. 143–146, 195, 199–207.
- 109 Jfr Cowan, Brian, "Publicity and Privacy in the History of the British Coffeehouse", *History Compass* 2007:4; Hudson, Ray, *Economic geographies. Circuits, flows and spaces*, 2005.
- 110 Hjort 1996, s. 9; "Litet af Hvarje. Brev från Paris", *Folkets röst*, 25 aug. 1860.

"KÄRLEKENS BAKGATA"

NORRA SMEDJEGATAN OCH BORDELLENS HISTORIA I STOCKHOLM

Rebecka Lennartsson

SIN VANA TROGEN vek sedlighetskonstapel Nils Ljungh även denna tidiga oktobermorgon 1898 av från Hamngatan och slog in på Norra smedjegatan.¹ Husen längs gatan låg ännu slutna och stilla. Över taken svävade tusentals telefonrådar, vittnande om förbindelser över hela staden. De susade och spann och viskade om en ny, modern era. I övrigt stod den korta välvda gatan i kontrast till den omkringliggande stadens vaknande rörelse och brus: dunklare, hemlighetsfullare, som en rest av ett försvunnet Stockholm.

Vid hotell Garni på Norra smedjegatan 20, mellan hotell S:t Erik och den lilla blomsterhandeln La fleuriste, stannade konstapel Ljungh till. Det var ett slätputsat hus i ljust grått och gult med vita snickerier. Entrén han steg in i andades viss värdighet. Golvet var rutigt i röd och grå kalksten. Väggarna hade stuckatur som marmoreras i rött och inramade oljemålningar. Till vänster om porten, som en föraning om vad hotellet fungerade som täckmantel för, satt Venus själv i ett snäckskal, uppburen av två delfiner. Till höger var en Dianafigur placerad, vilande på en stubbe i en skog. Genom de blyinfattade glasen med jugendblommor i porten mot gården silades ett grynigt morgonljus. När konstapel Ljungh vräkte

^{dotter}
~~Johannes~~ Anna Mathilda Cecilia

Conf. P.B.

Binamn

ogift

född den 28 November 1877 (22) Högålsbygdas socken Järvis l. akt
af Föräldrarne hufvudsagorn Johannis Andersson s. k. k. Maria Johanna
Confirmerad när 15 års ålder i Högålsbygd
Christendomskunskap

Ålagd besigtningsskyldighet den 24 Januari 1899

Föregående sysselsättning, ofrigt hufvudsöden och fröjd

Uttredes i föräldrarnämnet till fyllda 11 år, hemsöfver. När fattad
hos slötköpsentill när var 15 år gammal, hade sedan tytt
Kamraten 2 år och i Skerfvingen 2 år och sedermera begy sig till
Stadskolan, hvarst har innehållit flera tjänster samt i Kellaren
Hamburger Bräu till nästan 1898 samt öfverförr. Prangföret sig
i Skerfvingen.

Har gått i Skola samt läst och skrifer, y. fästt barn smul
gångar vardags i Skolans samt hade vid 20 års ålder i Stadskolan
föret samlaget med en god hems öfverförr. man person.
Sjög. medelvärdig läst, ordnad, Kroppsbegagnad, brukbar,
hems öfverförr, pår, noll, ordnad, smul af hems samt öfverförr
ansökte

- + 1902 3/4 W. a. 1902 25/9 W. e. 1902 25/9 till Kunn 300 utskr - 1902 1/10 W. e.
- 1902 2/10 till Kunn 2 1/2 utskr - 1903 1/11 dömd till Ö. män. to: arb. 1903 7/7 fri
- 1903 2/2 inst. ö. W. e. 1903 1/11. 1903 1/9 W. e. 1903 1/9 till Kunn 2 1/2 utskr. 1903 5/10
- dömd till Ö. män. to: arb. 1904 8/5 frigifven 1904 20/5 W. e. 1904 2/5 ö. a.
- 1904 26/5 W. e. 1904 2/5 till Kunn 1/2 utskr 1904 22/6 W. e. 1904 13/10 W. e. 1904 1
- 2/10 dömd till Ö. män. to: arb. 1905 2/6 frigifven 1905 28/6 ö. a. W. e.
- 1905 1/7 W. e. 1905 3/7 W. e. 1905 2/9 till Kunn 1/2 utskr, har varit afstift den 17

Anteckningar.

Johannes blef den 24/1 1899 fäst vid sin hufvudsöden
och utskrift reglementet 1898 d. 25/10 W. a. Uppn 1897 d. 24/11 W. a. Uppn - 1899
24/1 till Kunn ö. d. 1/2 utskr - 1899 2/3 till Kunn ö. 1/4 utskr - 1899 7/4 till Kunn ö. 1/2 utskr
1899 7/2 W. a. off - 1899 4/1 till Kunn ö. 2 1/2 utskr - 1899 2/2 W. a. Uppn - 1899 2/1
9/8 d. a. Uppn - 1899 2/8 W. a. Uppn - 1899 9/10 W. a. Uppn - 1899 9/10 till Kunn ö. 1/2 utskr
1899 2/10 W. a. Uppn - 1899 2/10 W. a. Uppn - 1899 2/11 W. a. Uppn - 1899 3/11 W. a. Uppn - 1899
7/11 fri fr. häfvet W. a. Uppn - 1899 22/11 W. a. Uppn - 1899 27/11 W. a. Uppn - 1899
3/12 W. a. Uppn - 1899 1/12 W. a. Uppn - 1899 23/12 W. a. Uppn - 1900 1/1 W. a. Uppn - 1900 2/1
dömd till Ö. män. to: arb. - 1900 30/3 frigifven - 1900 34/11 W. a. Uppn - 1900 30/4
inst. till bes. ö. W. a. Uppn - 1900 2/4 W. a. Uppn - 1900 30/4 W. a. Uppn - 1900 3/5 till
Kunn ö. 1/2 utskr - 1900 25/5 W. a. Uppn - 1900 1/6 W. a. Uppn - 1900 2/6 W. a. Uppn - 1900
14/7 W. a. Uppn - 1900 2/7 fri fr. häfvet W. a. Uppn - 1900 26/7 W. a. Uppn
1900 3/7 W. a. Uppn - 1900 8/8 dömd till Ö. män. to: arb. - 1900 30/10 frigifven - 1900
3/11 inst. till bes. ö. W. a. Uppn - 1900 12/11 W. a. Uppn - 1900 13/11 W. a. Uppn -
1900 17/11 W. a. Uppn - 1900 22/11 W. a. Uppn - 1900 23/11 W. a. Uppn - 1900
29/11 till Kunn 1901 1/4 inst. 1901 1/4 till Kunn 1/2 utskr - 1901 2/5
W. a. Uppn - 1901 3/6 dömd till Ö. män. to: arb. - 1901 6/11 frigifven -
1901 13/11 inst. till bes. ö. W. a. Uppn. se protokoll utskr - 1901 13/11 till Kunn
13/11 utskr - 1901 23/11 W. a. Uppn - 1901 23/11 W. a. Uppn - 1901 17/12 W. a. Uppn
1902 4/1 till Kunn 1/1 utskr - 1902 15/1 dömd till Ö. män. to: arb. - 1902 22/1
frigifven - 1902 1/4 inst till bes. 1902 22/8 W. e. 1902 2/9 W. e. *

upp dörren till det första rummet stötte han på en kvinna, ensam och i färd med att klä sig. Hon sa sig heta Anna Mathilda Cecilia Johannesdotter. Nu fick hon skynda på och följa konstapel Ljungh ut från hotellet, över Norrbro och bort mot besiktningsbyrån på Trädgårdsgatan 3.

EN PERIFERI I STADENS HJÄRTA

Mitt i Stockholms pulserande hjärta, där shoppingcentret Gallerian i dag brer ut sig med butiker, kaféer och övertäckta gångstråk, låg för inte länge sedan Norra smedjegatan. Där hade den legat åtminstone sedan 1640-talet, till en början kantad av smedjor. Först i slutfasen av den omfattande regleringen av nedre Norrmalm jämnades gatan med sina hus med marken, med början 1967. Förslumningen var då långt gånge. Gatan hade lämnats åt sitt öde i väntan på rivning, omspunnen av historier om otuktensnästen och bordellhotell. Husen förföll, gatan övergavs.

Men kring sekelskiftet 1900 var Norra smedjegatan ännu en levande del i stadens inre. Då hade den kommit att bli den mest ökända gatan i Stockholm, beryktad långt utanför stadens gränser för sitt "vilda bordellliv". Norra smedjegatan kallades i folkmun "Kärlekens bakgata".² Den mytomsvävade Norra smedjegatan är här utgångspunkt för en mikrohistorisk betraktelse över bordellens plats i Stockholm. Syftet är att

Vänster sida: Anna Johannesdotters sida i rullan. Hon var en i raden av de omkring 7 000 kvinnor som mellan 1856 och 1918 skrevs in i besiktningsbyråns rullor. Sidan återger hennes liv i kortfattade noteringar. Genom biografen får vi veta att hon kom till Stockholm från Norrköping 1897 när hon var 20 år. Hon hade brunt hår och bruna ögon, ovalt ansikte och ordinar mun. Som alla kvinnor frågades hon ut om när och till vem hon förlorade oskulden. Hon berättade att hon första gången var med en okänd man sedan hon tagit tjänst på Hamburger börs. En räcka av varningar, kurhus, böter och fängelse följde. Den 17 februari 1906 dog Anna Johannesdotter i lungrot på försörjningsinrättningen Grubbens gårde. Stockholms stadsarkiv, Prostitutionsavdelningen, DVa1, Stamrullor.

Norra smedjegatan norrut från Herkulesgatan. Foto: E.M. Törngren, omkring år 1900. Stadsmuseet i Stockholm, Gräarksamlingen.

Utsnitt ur 1899 års karta över Stockholm av Alfred Bentzer, Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag. Kartan består av tolv kartblad och visar i sin helhet Stockholms innerstad med närmaste omgivning. Här syns Norra smedjegatans sträckning, inringad med rött. Hela kartan och alla kartblad finns på Stockholmskällan, stockholmskallan.se, Stadsarkivets kartsamling.

bidra till att problematisera prostitutionens roll i det rumsliga organiserandet av den moderna staden.

Bordellen har, med få undantag, alltid varit ett förbjudet rum i Stockholm – även under den period som denna undersökning rör, då prostitution under kontrollerade former var lagligt genom den så kallade reglementeringen.³ Reglementeringen innebar att kvinnor i prostitution ålades att besikta sig för könssjukdomar på en särskild byrå och följa en uppsättning regler som kraftigt beskar deras rörelsefrihet. När prostitutionens platser i staden idag analyseras betraktas de också ofta som en subversiv närvaro i staden, som platser och rumsligheter som den etablerade makten, myndigheter och stadsplanerare idogt arbetat för att städa bort. ”Andra kvinnor” och de platser som förknippats med dem i staden har genom århundranden kontrollerats och medvetet stängts ute: Ensamma mödrar, hysteriska kvinnor, prostituerade.⁴

Sexualitet organiserar stadsrummet, menar den brittiske kulturgeografen Phil Hubbard. Han pekar på hur lagstiftning och styrning ofta har varit restriktiv och konservativ med avseende på avvikelser från en begränsande norm.⁵ Heteronormativitet har så, enligt forskningen, medfört att kommersiell sexualitet medvetet har hållits på avstånd från det monogama familjelivet och de platser där detta har manifesterats,

som skolor, kyrkor och familjehem. Prostitution och andra former av icke-monogam sex brukar av det skälet enligt Hubbard förknippas med delar av staden som är fattiga, som utmärks av många olika yrken, arbetslöshet, lågt demokratiskt inflytande och hög närvaro av immigranter.⁶

Mot bakgrund av denna kunskap ter sig ”Kärlekens bakgata” som en märklig anomali, placerad mitt i stadens vibrerande och mest tätbefolkade centrum, i absolut närhet till stadens officiella framsidor och med en katolsk kyrka i dess mitt. Hur kunde det komma sig att just denna gata blev ett nav i syndens geografi? Vad utmärkte Norra smedjegatan? Ska vi förstå den som en upprorisk rest av en försvinnande stad som myndigheterna arbetade för att utradera? Gick Norra smedjegatans bordellstråk under myndigheternas radar? Eller var ”Kärlekens bakgata” resultatet av andra processer? Hur ser bordellens historia i Stockholm ut om vi försöker undersöka den utifrån denna rumslighet?

Gömda, glömda, förbjudna rum

Att skriva bordellens rumsliga kulturhistoria är behäftat med en rad utmaningar. Bordellen har aldrig varit en del av det etablerade kulturarvet. Det har inte varit en plats att lyfta fram och visa upp. Den har inte lämnat några självklara avtryck i stadslandskapet i form av gatunamn eller plaketter på husen. Inte heller kan bordeller enkelt spåras i museernas samlingar och arkiv. Följaktligen finns – såvitt jag vet – inga bordeller dokumenterade, insamlade eller förtecknade, till skillnad från exempelvis apotek, kaféer, högreståndshem eller andra urbana platser med väggar och tak och fysiska artefakter. Ordet ”bordell” som sökord ger heller inte någon större utdelning, vare sig i föråldrade system med katalogkort eller i sökmotorer kopplade till digitaliserade kulturarvs-samlingar. Ändå är bordellen en central del av vårt urbana kulturarv, ett rum som både inverkat på och påverkats av såväl stadens materialitet som dess sociala och kulturella dimensioner. Bordellen som rum har den märkliga benägenheten att samtidigt befinna sig i marginalen och i hjärtat av den urbana erfarenheten. Det är ett rum med en egen idéhistoria,

knuten, vill jag påstå, både till moderna rädslor och dystopier och till samhällseliga ideal om den goda staden. Bordellen är ett förbjudet rum, ett hemligt rum i staden, ett rum som samtidigt utmanar, implicerar och förstärker gränserna för det urbanas bekömda rumsligheter.

Hur hittar man då de gömda, glömda och förbjudna rummen i våra kulturarvssamlingar? Ett sätt är att knyta dem till en plats: ett kvarter, en gata, en adress. Många arkiv har geografiska sökingångar. Hittar man en sådan plats – i bemärkelsen en fysisk miljö som samtidigt är utmärkt på stadens karta – öppnar det plötsligt upp för nya möjligheter. Fram träder material som man som historieforskare kanske inte normalt arbetar med: foton, inventeringar, bevarade byggnadsdetaljer och föremål. Mitt arbete fick så inledas med det omfattande material som reglementeringen gav upphov till. I rapportböcker och i listor över bordeller, miss-tänkta hotell och ingripanden framkommer adresser. Jag listade dem och upptäckte snart mönster i gatusträckningar, kvarter och byggnader. En plats som återkommer påfallande ofta i materialet från sedlighetspolis

Innergård längs Norra smedjegatan med köks-handdukar på tork.
Foto: Manne Lind, 1967.
Stadsmuseet i Stockholm,
ML67-10 457 31.

och besiktningsbyrå är just Norra smedjegatan. När jag söker vidare i andra material utifrån Norra smedjegatan dyker den upp även i skönlitterära skildringar och i dagspress. Från tiden närmast före rivningarna – och sedan rivningarna startat på 1960- och 70-talen – visade det sig dessutom finnas gott om både fotografier och utförliga inventeringar av byggnaderna, genomförda av Stadsmuseet i Stockholm. Inte minst de fantastiska bilderna av fotografen Manne Lind från 1960-talet ger en inblick i gatans arkitektur och säregna stämning inför rivningarna.⁷ Med hjälp av dessa källor blir det möjligt att vandra gatan fram, kika in på innergårdarna och gå in genom portarna. I gatuvy blir det bland annat tydligt hur brant gatan faktiskt var – något som inte kan skönjas på kartbilden.

Av den faktiska platsen syns däremot inte längre några spår. Norra smedjegatan är uttraderad från stadens karta. Men även från äldre tider är spåren mycket få. Det finns inte många bilder bevarade från Norra smedjegatan från tiden före 1960. Kanske kan det i sin tur utgöra en ledtråd till gatustråkets öde. Norra smedjegatan var inte en plats som utmärkte sig för sin bebyggelse, sina butiker eller sina vyer. Det var inte en plats att visa upp eller frysa i tiden. Tack vare det bildmaterial som trots allt finns, och de utförliga inventeringar av gatans byggnader som genomfördes inför rivningarna, kan vi ändå skapa oss en förståelse för platsens fysiska förutsättningar. Finns ledtrådar till gatans rykte som en bakgata för ljusskygg sexhandel i materialiteten, i gatans karaktär och geografiska belägenhet? Var det i så fall av slump eller beräkning? Och hur hanterades det av myndigheterna?

” Bordellen är ett förbjudet rum, ett hemligt rum i staden, ett rum som samtidigt utmanar, implicerar och förstärker gränserna för det urbanas bekönade rumsligheter.

Vänster: Man på väg upp-
för Norra smedjegatan
norrut mot Hamngatan.
Foto: Manne Lind, 1967.
Stadsmuseet i Stockholm,
ML67-07 414 05.

Höger: Troligen Norra
smedjegatan 20 (Hotell
Garni) eller 22. Badmin-
tonspel på bakgård.
Foto: Manne Lind, 1967.
Stadsmuseet i Stockholm,
ML67-06 409 20.

För att hitta vad som med sociologen Henri Lefebvres terminologi är det konceptualiserade rummet – det planerade, iscensatta och regisserade rummet – måste man se både till platsens materialitet och till myndigheternas hanterande av densamma.⁸ Det material jag har att tillgå är dels bilder och beskrivningar av Norra smedjegatan som plats, vilka återfinns i Stadsmuseet i Stockholms samlingar i form av fotografier och byggnadsinventeringar, dels det omfattande material som återfinns i besiktningsbyråns och sedlighetspolisens arkiv, och de avtryck Norra smedjegatan gjort i politisk debatt och agerande.

Men rummet äger fler dimensioner. Norra smedjegatan är i hög utsträckning också ett föreställt rum – med Lefebvres teminologi ett representationsrum – som tagit form genom berättelser, rykten och fiktion,

nära sammankopplade med bordellen som drömt rum och fantasi. Som sådan återfinns platsen i litteratur, i tidningarnas tablåer och i både fin-kulturella och populära representationer. Mest utmanande att spåra, men också mest intressant och sammansatt, är kanske Norra smedjegatan som erfarenhetsrum – en plats där människor levt och verkat och erfarits med alla sinnen. För att återigen använda Lefebvres begreppsapparat rör det sig om ett rum som varseblivits. Hur rummet har använts och upplevts hänger intimt samman med både det konceptualiserade och det föreställda rummet – men det kan också gå på tvärs, utmana och påverka övriga rumsbildningar. Vilka människor rörde sig på Norra smedjegatan, och i vilka sammanhang? Hur bemöttes deras rörelser, och hur påverkade de i sin tur gatan? En utgångspunkt är att genus spelade en avgörande roll. Att slå in på Norra smedjegatan hade helt olika implikationer om man uppträdde som man eller som kvinna. I rock och hatt var det möjligt att passera obemärkt och utan misstanke; kanske var mannen på genomresa och sökte hotell, kanske skulle han uppsöka en järnhandel eller någon liten verkstad. Eller var han faktiskt på väg till någon av Norra smedjegatans ökända hotell? Det kunde möjligen rendera honom någon förebräelse – men han riskerade inte att föras bort, lagföras och få sitt liv omdefinierat. Kort sagt: Hade Anna Johannesdotter varit man, hade sedlighetspolisen inte gripit henne den där oktobermorgonen 1898.

För att hitta spår efter detta rum som har förnummits med alla sinnen har jag letat i olika materialtyper; i minnesuppteckningar, vittnesmål, brev och insändare. I alla moment rör det sig om skärvor och fragment av ett försvunnet Stockholm, integrerade och sammanflätade i en rumslighet som inte låter sig beskrivas på något enkelt och entydigt sätt. Till min hjälp tar jag begrepp som beskriver tre olika rumsbildande principer: dels vad den amerikanske litteraturkritikern Steven Marcus har kallat pornotopia och dels den franske filosofen Michel Foucaults analytiska begrepp panoptikon och heterotopia.⁹ Vi ska återkomma till vad som utmärker dessa rumsbildningar. Norra smedjegatan kan sägas återspegla drag från dem alla.

Manne Lind arbetade som fotograf inom bygg- och anläggningsbranschen. På sin fritid fotograferade han andra motiv. Hans bilder från 1960- och 1970-talen skildrar en försvinnande stad, med fokus både på arkitekturen, ofta i upplösning och förfall, och på människorna som befolkade den stad som snart skulle utplånas. Ett stort antal bilder finns från just Norra smedjegatan.

En promenad längs Norra smedjegatan 1898

Om man kring sekelskiftet 1900 vek av från Hamngatan och slog in på Norra smedjegatan fann man sig på en smal gata mellan Brunkebergs torg och Regeringsgatan som krängde sig i en båge längs med Brunkebergsåsens rygg. Höjdskillnaden mot den omkringliggande staden var omkring tio meter.¹⁰ Gatan var inte mer än 300 meter lång, satt med tuktad sten och kantad av smala trottoarer. Den sträckte sig genom fyra kvarter – Sankt Per, Trollhättan, Torviggen och Åskslaget – och utmynnade i Jakobsgatan. Det var en ganska anonym stadsgata, knappast fashionabel men heller inte torftig. Den flankerades av putsade fasader i grå och roströda kulörer med tre till fem rader av höga spröjsade fönster. Bara Eugeniakapellet, den katolska kyrkan som saknade torn, skilde ut sig med sina stora välvda fönsterbågar och ett kors på taket.

Genom körportar anades innergårdarnas avträden, tvättlinor och kullersten. Ekportar ledde in till trapphallar med rutiga kalkstengolv. De flesta tycktes anonyma, men över flera dörrar hängde skyltar. Här fanns några verkstäder, tryckerier, en brödbod och en skomakare. Vad som mest präglade gatan var emellertid den långa raden av lätt skamfilade små hotell med diskreta anslag: Fridhem, Rexi, de France, Stettin, Royal, Sankt Erik, Thor, Britannia, Garni. Fönstren var mörka, gardenerna fördragna.

Norra smedjegatans läge var anmärkningsvärt för sin närhet till fashionabla nöjeskvarter och knutpunkter för resande. Härifrån var det nära till såväl hamnar med livlig ångbåtstrafik som till centralstationen med förbindelser till hela landet och till stadens populäraste shoppingstråk, restauranger och krogar. Kring sekelskiftet ökade folkströmmen konstant i de kvarter som omgav gatan. Kvällstid var parkpromenader, trottoarer och torg upplysta av gatlyktor och ljus som strömmade från skyltfönstren. Norra smedjegatan förblev en bakgata.

Kvarteren var slutna. Få möjligheter fanns att smita in på gatan utöver dess mynningar i bägge ändar. I den ena änden anslöt Norra smedjegatan till den breda, upplysta och butikskantade Hamngatan, där det stora varuhuset NK 17 år senare skulle komma att påbörja sina trendsättande

skyltningar mitt emot Norra smedjegatans mynning. I den andra änden låg Gustav Adolfs torg med det populära Hotell Rydberg. Från Kungsträdgården med omkringliggande nöjespalats som hotell Kung Carl, Blanchés café och Berns salonger kunde man ta en genväg via den smala Kocksgränd från Regeringsgatan. Från Brunkebergstorg, med sina droskor, lockande skyltfönster, konditorier, fashionabla hotell och festvåningar, fanns en smitväg som inte kan ses på kartorna. På torgets östra sida låg sedan 1849 klädeshandlare Folckers storstättliga varuhus med entré mot torget.¹¹ Genom hela huset gick en elegant butikspassage, inspirerad av de europeiska metropolernas ingenjörskonst. Passagen utmynnade i Norra smedjegatan, mitt emot det katolska kapellet, en blomsterbutik och hotell Garni. Det var det hotell där Anna Mathilda Cecilia Johannesdotter greps 1898.

Det ursprungliga hotell Garni hade varit en fashionabel inrättning i det så kallade Hildebrandska huset på Drottninggatan 3. När det öppnade 1832 var det Stockholms första moderna hotell. Ansvarig för driften var hovkonditor Abraham Christopher Behrens, som även ägde schweizeriet på Strömparterren.¹² Hotellet stängde redan 1855. Hotell Garni på Norra smedjegatan år 1898 var av ett helt annat slag.

Precis som flera av de andra hotellen i omkringliggande kvarter hade Garni öppnat på 1860-talet. Det var den tid då Norra smedjegatan upplevde sina glansdagar. Mellan 1857 och 1859 renoverades flera av husen.¹³ Sedan basarlängan på Norrebro över Norrström mellan Gustav Adolfs torg och Slottet invigts 1839, med lyxiga handelsbodas och kaférum, hade stadens centrum förskjutits norrut. Norrmalm förvandlades från ett glest bebyggt område i Stockholms utkant till en pulserande del av dess hjärta. Under 1860-talet hade även ångbåtstrafiken kommit igång och Nybroviken var en viktig kaj. Längs den närliggande Norra smedjegatan kunde billigare boenden erbjudas än hos de större och finare etablissemangen, men med samma närhet till stadens nya nöjescentrum. På bekvämt gångavstånd fanns Drottninggatan, Regeringsgatan, Kungsträdgården och Hamngatan med konditorier, restauranger, upplysta promenadstråk och shopping. Norra smedjegatan rustades, många av husen växte på höjden, byggdes om och öppnade upp för

övernattande gäster. När Centralstationen invigdes vid Vasagatan 1871 växte en mängd små hotell och rum för resande fram också i Klara-kvarteren. Dessa kom att konkurrera med Norra smedjegatans hotellkorridor, som allt mer fick karaktär av bakgata.

När Anna Johannesdotter 1898 greps av sedlighetspolisen var hotell Garni sedan länge känt som ett partihotell – det vill säga ett hotell som tog betalt ”per parti” och halvtimme, och inte frågade efter huruvida par som hyrde rum var gifta eller inte. Att nyttja partihotell var den vanligaste formen för att bedriva sexhandel i det sena 1800-talets Stockholm.¹⁴ Att som Anna Johannesdotter befinna sig på en sådan plats i staden, som ensam kvinna en tidig morgon, var tillräckligt för att hon skulle häktas misstänkt för prostitution. I förhöret frågades hon ut: hade hon bostad? Vad gjorde hon på Norra smedjegatan? Hade hon någon gång varit inskriven på kurhus? Jo, två gånger – men prostituerad var hon inte, hävdade hon enträget. Hon slapp ut, men hamnade snart på byrån igen och erkände till sist att hon tagit betalt av män för sex. Därefter besiktades hon – det vill säga undersöktes av läkare för könssjukdomar – skrevs in i den tjocka prostitutionsrullan under nummer 3149, tilldelades ett exemplar av det reglemente som hon hädanefter var ålagd att följa och skickades ut i staden igen som registrerad byråflicka. Det var en roll hon aldrig skulle komma att lämna.¹⁵

”STOCKHOLMS-MYSTERIER” – BORDELLEN SOM REPRESENTATIONSROM

Det var i och med Norra smedjegatans långsamma förfall under senare delen av 1800-talet som stråket kom att få ett rykte som ”Kärlekens bakgata”. Men redan tidigare under seklet hade gatan kommit att förknippas med hemlighetsfulla och syndfulla rum. I Carl Fredrik Ridderstads voluminösa och mycket populära äventyrsroman *Stockholms-mysterier* från 1851 spelar bordellen en framträdande roll som nav i stadens skuggrika undre värld.

I en del av romanen figurerar Norra smedjegatan.¹⁶ I kvarteret Sankt Per nr 4 förlade författaren en bordell och spelhåla. Adressen motsvarades av Norra smedjegatan 22. Fyrtio år senare skulle Hotell Britannia komma att ha sina lokaler i huset – också det ett så kallat partihotell, förknippat med prostitution. I Ridderstads version var innehavaren en förmögen excentriker vid namn Ahrengren, en man med utlevande religiositet och djupa försänkningar i den undre världen. Hans hotell låg i gatans smalaste och tystaste ände, tre våningar högt och med en ekport som alltid var stängd. För att bli insläppt ringde man på dörrklockan.

Då man ringde på klockan, utkom vanligtvis en kvinna, med ett kraftigt, starkt, nästan manligt yttre, vars grå ögon, skarpa blick, vassa näsa och grova röst gjorde ett obehagligt, till och med vidrigt intryck. Hon hette Christine och var portvakterska.¹⁷

För fönstren var ogenomträngliga jalousier alltid nedfällda. De hade påmålade siluetter, så att det såg ut som att människor rörde sig i huset. Ahrengrens hotell präglades i Ridderstads rumsbeskrivning av en bisarr inredning. I ett rum förvarade han sin egen likkista på en lår, där fanns en mängd bibliska referenser och gipsfigurer och ett separat rum med en halvrund divan. Rumsbeskrivningen är nästan besynnerligt detaljrik och en längre utvikning berättar om Ahrengrens vidare och tämligen sorgliga öden.

Ridderstads litterära succé förebådade en nygenre inspirerad av social-reportaget, där läsaren fick inblickar i den samtida stadens nattsidor med kriminalitet, fattigdom och prostitution.¹⁸ Handlingen utspelade sig på platser som läsaren var bekant med och dialogen efterhärnade verkligt talspråk och slang. Som författare eftersträvade han autenticitet och varvade dramatiska scener med detaljrika rumsbeskrivningar. Metakommentarer riktade direkt till läsaren om miljöer, händelser och människor bidrog, tillsammans med förklarande noter, till känslan av närvaro och trovärdighet.

Huruvida bordellen på Norra smedjegatan i *Stockholms-mysterier* hade en motsvarighet i verkligheten kan vi inte veta. Ridderstad berömde sig i alla händelser av mycket utförliga fältstudier inför skrivandet. Inspirerad av den franske författaren Eugène Sue och hans klassiska roman *Paris mysterier* studerade han under ett par års tid Stockholms undre värld; han besökte krogar och bordeller, lärde sig ”tjuf-språket” och lät sig spärras in på Långholmen.¹⁹ Det verkar troligt att han hade en förebild för spelhålan och bordellen på Norra smedjegatan – och kanske låg den också precis där.

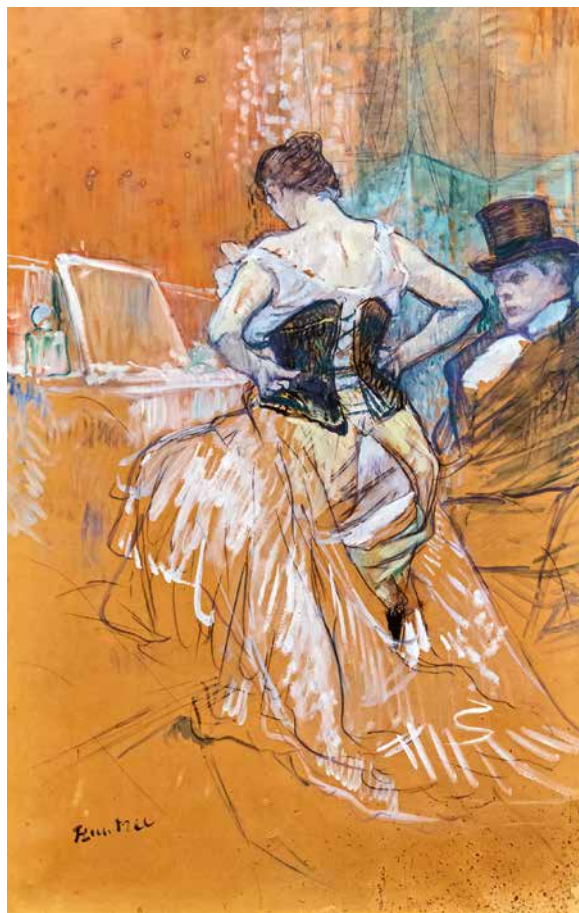
I Birgit Gejvalls bok *1800-talets Stockholmsbostad* finns en ritning över lägenhetsplaner i samma hus på Norra smedjegatan där Ridderstad förlagt Ahrengrens bordell.²⁰ Huset var enligt Gejvall ritat för en sekreterare A. Ahrengren år 1815.²¹ Genom planen kan man vandra runt i lägenheten – och här ser det verkligen ut att finnas något som liknar en halvrund divan i ett separat rum och en låda på den plats där romanens likkista var placerad. Oavsett grund i verklighet eller fullständig fantasi berättar *Stockholms-mysterier* något väsentligt om bordellernas historia i Stockholm. Äventyrsberättelsen förebådade en ny tid, präglad av både fascination och förskräckelse inför de baksidor som den växande staden i sig tycktes frambesvärja, där den fallna kvinnan var en central symbolgestalt och bordellen alltid en nyckelskådeplats.

Pornotopia och bordellen som fantasmagori

Bordellen blev under 1800-talet ett representationsrum i Lefebvres mening; ett mentalt, abstrakt rum omgärdat av berättelser, bilder, associationer och föreställningar. Det är en utveckling som lämnat spår i många olika typer av källor. Romaner, brev- och memoarlitteratur fullkomligt kreverar i representationer av de hemliga bordellernas inre rum.²² Temat speglades såväl i den framväxande masskulturen som i den av samtid och eftervärld högt skattade konsten. Manet, Degas, Guys, Renoir – alla de stora konstnärerna målade motiv från detta gömda och förbjudna rum. Mest känd för både samtid och eftervärld är kanske Henri de Toulouse-Lautrec (1864–1901), vars verk inspirerade till affischkonst även i Sverige och påverkade västvärldens urbana visuella kultur.²³

Bordellen framstår i representationerna omväxlande som en labyrintisk, mörk och skrämmande miljö, där ljusskygga gestalter möts, och som ett rum som förenade privatlivets idealt avslappnade atmosfär med en affärsmässig hållning och förströelsen hos en nöjespark. ”Ett slags den tidens folkhem [...] på det borgerliga samhällets avigsida”, skrev Sven Lidman om ett bordellbesök, där generaldirektörer och riksdagsmän, skaldar och grossörer kunde mötas ”utan att titulera varandra eller skvallra på varandra”.²⁴ I en växande halvpornografisk bokproduktion blev bordellen också viktig. Böcker som *Stockholms nattfjärilar*, *Från Österlånggätans mysterier*, *Stockholmska nätter och äfventyr*, *Stockholmska skuggsidor* och *I sängkammare och budoirer* utgav sig för att återge verkliga händelser och skildra verkliga platser. Där framställdes

Kvinna i underkläder framför spegel, betraktad av man i ytterplagg. Henri de Toulouse Lautrec, *Conquête de passage*, 1896. Wikimedia commons.

bordellen som en avspegling av stadens baksida, med mörka vindlande gångar, kikhål, hemliga dörrar och prång – eller som rum för en lustbetonat voyeuristisk blick in i det mest intima och ombonade privatliv, där lättklädda kvinnor ligger som draperade över divaner omgivna av tunga gobelänger och tjocka mattor.

Det var män som skrev och målade, internationellt liksom i Sverige: August Strindberg, Sven Lidman, Sigfried Siwertz, Karl-Erik Forsslund, Ola Hansson, Hjalmar Söderberg. Alla reproducerade de bordellen som ett rum för iscensättning av drömmar, som ett slags glipa mellan offentligt och privat med sina egna, oskrivna regler; som en skenvärld, ett bländverk, en fantasmagori.

Det var ett nytt och urbant fenomen. Tidigare fanns i Stockholm ingen motsvarande laddning kring de platser där sexhandel ägde rum.²⁵ Prostitutionen hade under 1700-talet företrädesvis organiserats av kopplare och kopplerskor, som upplät sina egna hem eller organiserade baler för illegala sexuella möten. Handeln med sexuella tjänster var en mycket rörlig företeelse, med tydligare koppling till individer än till platser. Bordellen hade ännu inte blivit en specifik plats i staden, en separat sfär med en egen benämning, en adress och med kulturella associationer i form av särskilda möbler och särskild rekvisita.

Under 1800-talets gång blev bordellen ett symbolbemängt urbant rum, ett chambré separé, ett sagorum som erbjöd verklighetsflykt och lustresor eller spänningshöjande inblickar i stadens nattsidor. Det bär inte så få drag av vad den amerikanske litteraturkritikern Steven Marcus i klassikern *The other Victorians* har kallat pornotopia: per definition en icke-plats, en fantasi bortom tid och rum där allt relaterar till sex och är befriat från normala sociala konventioner.²⁶ Marcus användning av begreppet begränsade sig till de litterära världar han studerade i pornografin. Andra forskare har visat hur de principer för lust och laddning av både människor och ting som präglar pornotopias fiktiva världar också avspeglas i visuell och materialiserad kultur.²⁷ Parallellt med att bordellen började framstå som ett representationsrum, ett mentalt rum byggt på pornotopias principer, antog rummet också fysisk form i staden.

Medan kaférummet under samma period konceptualiserades och tog plats i Stockholm genom en mycket medveten strategi, en iscensättning och marknadsföring av platsen som ett exponerat uttryck för stadens framsida, konceptualiserades bordellen istället som en plats utanför stadens scen, som ett dolt och hemligt rum.²⁸ Men precis som kaférummen fick sin scenografi, sitt rumsliga koncept med såväl materiella som sociala dimensioner, tog också bordellen rent faktiskt plats i Stockholm på ett sätt som saknat motstycke tidigare i historien.

I svenska tidningar dyker begreppet bordell upp först på 1840-talet.²⁹ Redan ett år tidigare fanns ordet emellertid med i en svensk boktitel. August Timoleon Wistrand gav 1843 ut en publikation om bordellväsendets historia i Europa genom tiderna. Enligt Wistrand lånades ordet från franskans gamla uttryck för dåligt hus: bordeal eller bordeau. I de franska, engelska och tyska språken återfanns även en stor rikedom av synonymer för både bordell och prostituerad. Svenskan, menade Wistrand, var fattigare på liknande uttryck. Horhus, kaffehus och skökohus kunde möjligen ses som liktydiga med det franska ordet bordell.³⁰

Från 1840-talet till 1880-talets början pendlar antalet träffar på ordet bordell i svenska tidningar mellan fem och tjugo, med en påtaglig ökning 1873. Från och med 1880-talet ökar frekvensen markant till mellan 25 och 60 träffar, med någon topp på över 100 uppslag.³¹ Det speglar av allt att döma också en verklig utveckling i staden. Bordellen kom att bli ett centralt rum i den nya offentlighet som växte fram i det moderna Stockholm, samtida med lyxhotell, schweizerier och varuhus liksom stråk för lustvandring i parker och fönstershopping – men till skillnad från dessa inte ett officiellt, annonserat och synliggjort rum. Medan kaférum, skyltfönster och parker dirigerade stadens rörelser med visuella och påtagliga avtryck i den byggda miljön, verkade bordellen i det fördolda, som en hemlighet alla kände till. I den mån bordellen figurerade i media var det i samband med rapporter om oegentligheter och brottslighet eller som spänningshöjande vinjetter från stadens skuggsidor. Här dyker bordellen upp som skådeplats för ljusskygga verksamheter generellt, men också som en plats som till sin natur inbegrep lagöverträdelser.

Norra smedjegatan återkommer i medias rapportering, liksom flera gatustråk på Stadsholmen, i den del av staden som idag kallas Gamla stan.

Den ovan nämnda romantrilogin *Stockholms-mysterier* inleds med en detaljrik skildring av en verklig plats: Kaffehuset London. Med myndigheternas goda minne hade en verksamhet startat 1838 i Skeppar Karls gränd mot Skeppsbron i Gamla stan.³² Det var en av två bordeller som fått tillstånd från Överståthållaren, varefter liknande verksamheter kom att kallas för tillståndshus. Ridderstad öppnar sin berättelse genom att låta läsaren följa med in i det mörka och slippriga etablissemang som skyltades som kaffehus. Han ger en detaljrik beskrivning av en till synes oskyldig serveringslokal – och en övervåning som spärrats av med en järnslå. En disk, en lackerad ljuskrona, rödmålade bord och stolar och en soffa med svart läderöverdrag; detaljerna är många i rumsbeskrivningen. För invigda signalerade de röda gardiner som täckte kaffehusets fönster att andra tjänster fanns att tillgå.

Ljuset inifrån kaffehuset var starkare och förhöjdes ännu mer af de tilldragna, cinoberfärgade gardinerna, dessa, för en viss slags krogar och kaffehus i hufvudstaden, så moderna, oskyldigt vägledande skyltar för alla dem, som eljest icke känna, hvar lasten bor.³³

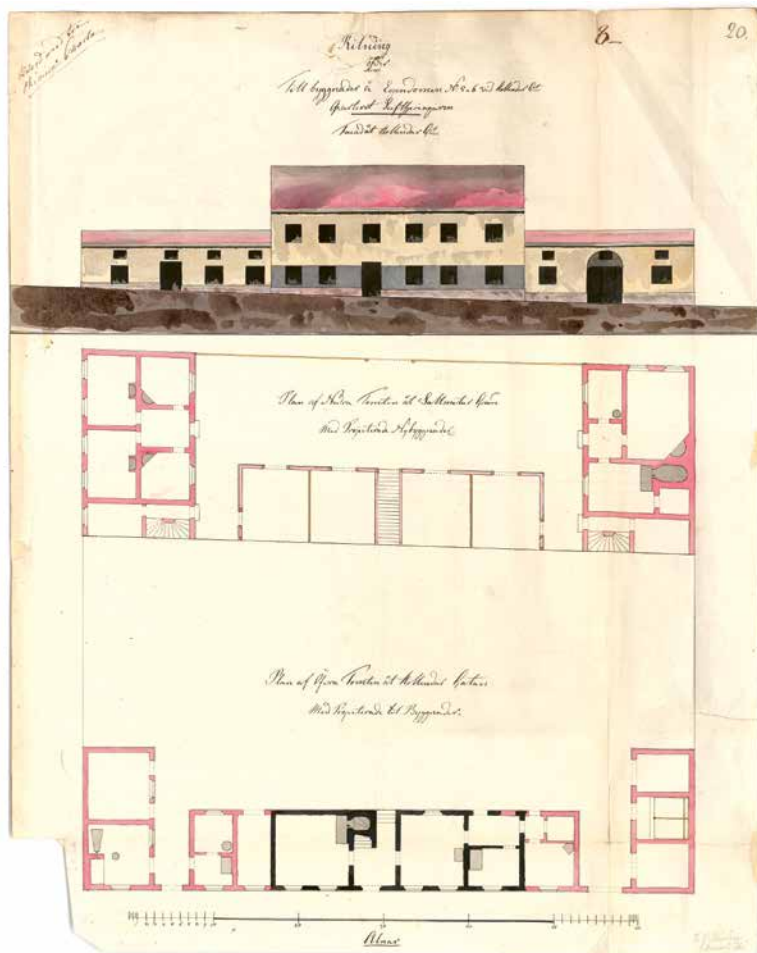
Kaffehuset London och hotell Hamburg på Järntorget några kvarter bort återkommer i flera materialtyper.³⁴ Sannolikt hade Ridderstad besökt dem för att studera hur rummen såg ut. London och Hamburg figurerade också i pressen. I somliga fall gav relaterade rättegångar upphov till rubriker och hela serier av artiklar. Ett sådant rättsfall inleddes den 25 januari 1841, och kan ge oss ledtrådar till de tidiga bordellernas rumsliga organisation.

HÄNDELSER PÅ HOLLÄNDARGATAN – BORDELLEN SOM RUMSLIG PRAKTIK

Kyrkoherden i Adolf Fredriks församling, N.J. Ekdahl, anklagade vårvintern 1841 bagaren Thure Arenander för att bedriva en ”vederstygglig verksamhet” på Holländargatan 32, där bagaren höll krog.³⁵ Rätten försökte utröna huruvida de kvinnor som serverade maten också erbjöd andra tjänster. Symamsellen Carolina Frank, skänkjungfrun Margaretha Lundqvist, Syjungfrun Mathilda Lundqvist, Charlotta Holmqvist, Anna Charlotta Forsman, Cecilia Eklund, Anna Margareta Enderberg och Ewa Maria Wallin hördes allesammans. Alla nekade de till att de ”använts till annat” än till servering. En polis som besökt adressen omkring 30 gånger i jakt på efterlysta kvinnor menade att de drog sig undan när han kom, men han bedömde deras åldrar till mellan 17 och 30 år. Han hade aldrig sett dem befatta sig med gästers upppassning – däremot blev de själva upppassade av kyparen. Alla kvinnorna hävdade i förhören att de hade slutat sina tjänster hos Arenander under förlidna oktober. Några av dem hade gått över till näringsidkarskan Anna Carlström – densamma Carlström, för övrigt, som drev den semiofficiella bordellen London i Skeppar Karls gränd.³⁶

I en lång sedeskildring med titeln *Osedligheten i Stockholm* gav nämnde kyrkoherde Ekdahl 1866 en bakgrund till historien. Där hävdade han att Arenander dels hade lärts upp av Anna Carlström på kaffehuset London, dels att även bagaren innehade ett privilegiebrev och därmed tillstånd att driva bordell.³⁷ Till en början hade Arenander hållit till på Skeppsbron intill källaren Reisens. Efter häftiga protester från både prästerskap och grannar hade polisen motvilligt ingripit, och verksamheten rensades bort – men enbart för att genast flytta till Bryggaregränden i Klara församling. Också där beklagade sig grannarna över det vilda liv som fördes. Efter ett par år flyttade den Arenanderska asylen åter och hamnade i fastigheten på Holländargatan som förvandlades ”med alla dess många rum och lägenheter till ett i alla afseenden ändamålsenligt osedlighetshem”.³⁸

Ritningen över huset på Holländargatan 32 visar på många små rum och två flyglar. Bygglov 1713–1874, Stockholms äldre bygglovsritningar. Stockholms stadsarkiv.

I rättsfallet Ekdahl mot Arenander kallades flera vittnen. Före detta fanjunkaren Hellström hade hos Arenander sett flera okända karlar och husets egna kvinnor prata och dricka tillsammans i snygga kläder. En av karlarna hade vid källardisken frågat Arenander vad det kostade att följa en flicka till rummet. De gjorde upp om priset om två riksdaler, vilket inte inbegrep övernattning, varefter Arenander gav en nyckel till paret som lämnade salongen för att inta ett av smårummen i husets vänstra flygel. Arenander förde själv bok över sina flickor, antecknade varifrån

de kom och vad de ätit. För ett vittne hade han berättat att han hade en egen svältinrättning på mjölk och bröd för de av hans flickor som smittats med venerisk sjukdom.

Protokollen ger en inblick i hur lokalerna var beskaffade. Fler vittnen trädde fram och återgav liknande berättelser. Karlar och kvinnor drack parvis i salongen och drog sig tillbaka sedan nyckel utkvitterats vid disken och kvinnorna hämtat lakan från Arenanders rum. Brukskamreren Löfgren kunde berätta att tio till tolv yngre kvinnor bodde i källarrummen. Varje kväll kom kvinnorna upp via en spiraltrappa, lämnade sin nyckel till Arenander och uppehöll sig sen i salongen med karlarna. Ett vittne hade följt efter ner i källaren för att samtala med en av karlarna, och då sett hur flickan tog nyckeln ur dörren. Vittnet hade knackat på, och när flickan öppnat låg mannen redan i sängen. Vid andra tillfällen var det Arenander eller hans hustru som läste dörrarna. Arenander hade själv tillkännagivit att hans avsikt med kvinnorna var att ”låta karlar vistas ensamme och ostörde tillsammans med dem i enskildt rum”.³⁹

Nyckelhålets semiotik och det obscena rummet

Spelet med nycklar och dolda rum framstår som centralt. I det tidiga 1800-talets stad var enskildheten uppenbart suspekt. Kanske har det att göra med att gränsen mellan det offentliga och privata kom att inskräpas under seklets gång. Den avspeglades i de borgerliga hemmens arkitektur, med slussar mellan gatans värld och hemmets och gränsdragningar som skiktade hushållets medlemmar: köksingångar och portvakter, serveringspassager, rökrum och pigkammare.⁴⁰

Det låsta rummet är ett slags politisk arkitektur, som producerar själva skillnaden mellan det privata och det publika som en beköad gräns, menar Paul B. Preciado i sin uppslagsrika text över sexualiserad modern arkitektur.⁴¹ Modern pornografi, föreslår Preciado, uppstod som en ”ob-scen” plats; en plats bokstavligen utanför scenen, undångömd och dold för flertalet men konstruerad för underhållning av ett fåtal. I *Gender, Sexuality, and the Biopolitics of Architecture* analyseras två rum som i tidigmodern västerländsk kultur vann popularitet och bidrog till

att inskräpa genus: boudoiren och kabinetten. Bägge rummen implicerade en ny avskildhet, en privat plats separerad från offentlighetens brus. De var för ensamhet eller intimt umgänge. Det manligt kodade kabinettet erbjöd utrymme för att läsa, dricka och vila. Här fanns kanske rökdon, starka dryckesvaror och lämplig läsning, möjligen också hemlig lektyr som gömdes i låsta skåp. Preciado menar att denna arkitektoniska nyhet gav förutsättningar för framväxten av en pornografisk litteratur som kunde läsas ostört. I den kvinnligt konnoterade boudoiren var spegeln istället det centrala föremålet – och kvinnlighetens intima rum var i planritningarna försedd med ett kikhål.⁴² Det bidrog till att upprätthålla den bekönade gränsdragningen mellan intimsfären och offentligheten – men också till att ladda den med erotiska innebörder.⁴³ Det manligt kodade rummet byggde på behovet av att dra sig undan, låsa sin dörr och åstadkomma en privat intimsfär. Det kvinnligt konnoterade rummet låtsades detsamma, men laddades med erotik och perforerades av en blick som var både panoptisk och sexualiserad.

Nyckelhålet har sin egen semiotik. Det möjliggör ett hemlighållande genom nyckeln som låser ute och stänger inne. Men det öppnar också upp för den kittlande möjligheten att tjuvkika på det som befinner sig på andra sidan. Separerandet och sexualiseringen av rummet hänger samman. I rättegångsprotokollet gällande Arenanders hus uppehåller sig rätten vid detta separerande: kvinnorna som bara kommer upp ur sin källare om kvällen, de små rummen där nere som nås via en gömd spiraltrappa och nycklarna som övervakas av bordellägaren själv.

Behovet av att dölja och hemlighålla bordellens verksamhet hade förvisso att göra med att den var ett förbjudet rum. Men det var också ett hemlighållande som laddades med spänning. Liksom boudoiren konnoterade det fördoldas erotik, uppstod en voyeuristisk lust efter stadens hemliga rum. Den återspeglades i bordellen som representationsrum, i de många berättelser och bilder som rummet gav upphov till. Det som ägde rum här var mer eller mindre hemligt, en iscensättning för besökarens fantasi, en sfär fri från gatans konventioner. Det var rum med egna regler, gatekeepers, symbolsystem och konnotationer och outtalade överenskommelser besökare emellan. Sinnebilden av en

bordell efterliknar än idag det sena 1800-talets borgerliga intimsfär i sin möblering och rekvisita: medaljongtapeter, tunga gardiner, sinnliga former och mörk och tung möblering. Det signalerar avskildhet och ombonad intimitet. Bordellen leker med en upplösning av det offentliga och det privata men upprätthåller ett strikt regelverk, det låtsas intimitet men präglas av konsumism och anonymitet, signalerar utvaldhet men är öppet för alla män som kan betala, det presenterar sig som ett rum bortom tidsrumsliga normer – här är evig skymningstimma – men är i hög grad en flyktig ort, det maskerar sig som ett rum för njutning och avslappning, men förutsätter kvinnornas disciplin och döljer leda, rädsla, äckel och avsky, det lockar med gränslöshet men verkar för att inskräpa en gräns mellan parallella världar och hålla kvinnor som räknas till olika världar ifrån varandra.

Också i det levda, varseblivna rummet fick enskildheten och det fördolda erotiska undertoner – men med stora variationer beroende på perspektiv. Gränserna till de förbjudna och dolda rummen hade mycket starka genusrelaterade implikationer. Som vi ska se nedan gav det upphov till koder och signalsystem, till alternativ geografi och infrastruktur i en dold värld.

Cigarrboden, konditoriet och välgörenhetsinrättningen

Stockholms sedlighetspolis hade kring sekelskiftet 1900 till sin hjälp en beredvillig allmänhet som höll utkik efter oegentligheter och anmälde kvinnor som misstänktes prostituera sig. Brevens med angivelser ger en provkarta på uppfinningsrikedomen när det gällde att undandra sig myndigheternas uppmärksamhet.⁴⁴ Bordeller gömde sig under täckmantel av strykinrättningar, glasmästerier, hotell, konditorier, bolagskrogar, kaffestugor och butiker. Prostitution bedrevs på övervåningen till restauranger, bakom skynken i handelsbodas och i helt vanliga lägenheter. Flera cigarrbodas var av sedlighetspolisens kända som förtäckta bordeller – så många att de hade en egen rubrik i myndighetens listor över syndens tillhåll i staden.⁴⁵ De var överhuvudtaget sedda som

tvivelaktiga inrättningar, med sena öppettider och unga flickor bakom disken. Flera brev till byråpolisen vittnar också om hur för prostitution misstänkta kvinnor gömde sig i garderober, på vindar, i hemliga rum och under sofflock.⁴⁶

Ett annat material som vittnar om 1800-talsstadens dolda bordeller är de intervjuer som etnologen och folkloristen Carl Herman Tillhagen och hans adepter genomförde under 1930- och 1940-talen med äldre människor om deras ungdomstid i Stockholm.⁴⁷ En mängd ämnen avhandlas i intervjuerna, från högtidernas firande till yrkesliv, boende, hygien och sedlighet. Intervjuerna är genomgående frispråkiga och ger förvånansvärt många inblickar i de stadens baksidor som annars representerades antingen i medicinska eller moraliska termer i debatten kring reglementeringen, eller i en framväxande litterär spänningsgenre.

Under en intervju berättade fru Sigrid Johansson för Tillhagen att det i samma hus där hon i sin ungdom hade arbetat fanns en våning där en ung dam bodde ensam. På dörrskylten stod det: "Föreningen för välgörenhetens ordnande". Enligt Johansson tog kvinnan ofta emot män mot ersättning.⁴⁸ Strykinrättningar nämns i en annan uppteckning som täckmantel för bordeller.

Fru Anna Larsson på Rosengatan 3 hade strykinrättning och innanför butiken hyrde hon ut rum för två flickor som höllo hus. Likaså fanns det strykinrättning vid Adolf Fredriks kyrkogata 1. Det var ett envåningshus och där hyrde två fnask under samma betingelser som nyssnämnda. Dessa togo emellertid tre kr. gången då de voro unga och fräscha och innehavarinnan skulle ha avance på rörelsen.⁴⁹

Tillhagens informanter berättade ur minnet om sin ungdomstid. Deras berättelser, liksom samtida uppteckningar, kan ha präglats av bordellen som representationsrum, av åtskilliga bilder och historier om stadens nattsidor. Men det rör sig ändå om glimtar av människors verkliga erfarenheter och minnen, och bilderna de ger skiljer sig från andra representationer av staden. Här skymtar människor fram som levde sina liv på den skuggsida som avhandlades i press och debatt och som exploaterades i konst och litteratur. Namn – och framför allt öknamn – på

kvinnor nämns: Kinesen, Skrubbasutta, Värmlands-Fia och Ryss-Fia i Roslagstorg nr 16, Sne-myntan som drabbats av slaganfall och bar ett grönt flor över ansiktet, Göteborgs-Augusta och Stockholms oreda hade alla satt avtryck i minnet hos stockholmare.⁵⁰

Så hadde vi en jäkla människa, som hette Stockholms oreda. Hon va för djävlig. Hon höll mycket till på 32:ans kaffé vid Bastugatan. En jäkla människa! Söp å slogs å ställde till.⁵¹

Uppteckningarna är spår efter en rumslig praktik som inte lämnat några materiella avtryck, men som i någon mån måste ha påverkat många stockholmare.

I 41:an Tullportsgatan var det ett jäkla busliv. En riktig barack. Dom stog i klunger utanför om kvällarna å vänta på att få komma in. Å likadant i 6: an Rådmansgatan å 44: an Luntmakargatan! Ett jäkla liv! Kvinns å busar så, f-n efter. I 44: an Luntmakargatan bodde bara två tjejer. Det var Kinesen och Skrubbasutta - ena jäkla subber! Men dom slog sej på torghandel i tid dom där så småningom. En annan jäkla lärka hette Fanny Lundin - en stilig tjej! Men en riktig fullpiskad grönsiska. Jäkla människa! Hon blev - missionär! Jo, tammefaan!⁵²

Prostitutionen i sekelskiftets stad framstår i materialet som utbredd och synlig, trots försöken att hålla den hemlig och undangömd. I flera fall förstår man direkt eller indirekt att männen som lämnar uppgifter varit mycket väl orienterade i de miljöer de skildrat, och att de själva varit kunder på bordeller. I sällsynta fall tar materialet läsare även bakom kulisserna och utifrån oväntade perspektiv.

En Stockholmsbordell på 1880-talet

Ett skamlöst utnyttjande av flickor och unga kvinnor kan skönjas i flera vittnesmål från sekelskiftets bordeller. Vårdar tog ockerhyror, försåg kvinnorna med alkohol och försatte dem i skuld. Några fall av uppteckningar förser oss med exempel på köparens perspektiv. En berättelse är skriven av en man som köpte sexuella tjänster av kvinnor i Gamla stan.

Det hus han besökte låg på Österlånggatan och hade ”flickor i vartenda rum, ja äldre kvinnor, och vilken dörr som valdes kvittade lika. Det var en bikupa av ’horor’”. Under rubriken ”En horas mottagningsrum” beskriver han möbleringen i ett sådant hus:

I rummet stod en bred schäslong, en kommod, en toalettblåsa och ett bord med buteljer, brännvin, vin, öl, porter. Porter var ”ludernas signum för krafter”. Båda skulle dricka porter omåttligt för samlag på samlag och det gällde locka karlen full så att han somnade. Då rök vartenda öre i portmonän med, klocka och värdesaker.⁵³

Rummet liknade många andra kvinnors sovrum. Här fanns inga röda sammetsgardiner, inga medaljongtapeter eller mjuka divaner, som bordellen ofta framställdes i konst och litteratur. Undantaget var de många flaskorna med alkohol. Ur den sexköpande mannens perspektiv var rusdryckerna snarast till för att lura kunden. Han beskrev även mötet med kvinnorna, hur de var klädda och hur de betedde sig. Han berättade om hur kvinnorna drog i männen för att få kunder, hur de kunde skynda på expedierandet och vilken betalning de begärde. Språket är grovt och kvinnorna framstår som beräknande och giriga. Ändå finns även i denna uppteckning en medvetenhet om kvinnornas utsatta situation.

En käring hyrde våningen, hon också hora, och hade flickorna som inneboende. Hon lär ha kontrollerat inkomsten och tog det mesta av vad som intjänades. Flickorna hölls som slavar, sades det.⁵⁴

Bordellen som både fantasi och realitet växte under 1800-talet till en plats på stadens baksida där den köpande mannen var konsument, turist och tillfällig besökare. Bordellens kvinnor var istället både säljare och produkt, både aktörer – i ordets dubbla mening – och varaktiga invånare. Den plats där deras vardag utspelade sig blev för besökaren en högst tillfällig frizon. Väggen som skilde bordellrummet från gatan bar på en stark symbolik. Utanför den fanns gatan, med sin offentlighet som krävde takt och ton och medvetenhet om sociala rangskalor och vedertagna seder.

Innanför väggarna rådde istället en outtalad överenskommelse om att tillfälligt sätta sociala rangskalor män emellan ur spel. Här var alla besökare du och bror, alla delade en gemensam hemlighet, tryggt förborgad genom ett tyst samförstånd. Men så snart mannen lämnade bordellen och klev ut på gatan återgick allt till rådande ordning. Villkoren för kvinnorna på andra sidan väggen var – och förblev – helt andra. Mycket få inifrånperspektiv från bordellerna finns i källorna – i synnerhet utifrån en kvinnas blick. Sofia Hjelms berättelse är ett undantag.

Sofia Hjelm kom som sjuttonårig flicka till Stockholm och tog plats som barnpiga hos familjen Westman på Mäster Samuelsgatan, bara något kvarter från Norra smedjegatan. Hennes uppgift var att mot fem kronor i månaden se efter paret Westmans tre år gamla dotter och hjälpa till i hushållet. Lägenheten rymde fyra rum och kök. Sofia sov i en lusbemängd skuff i köket. Utöver Sofia hade familjen i varje rum andra unga flickor inneboende. Från runt tio på kvällen och nätterna igenom tog de emot män:

Flickorna fick betala fem kronor om dygnet till fru Westman. Dessutom fick dom betala för all sprit och porter dom beställde upp. Och det var inte litet dom konsumerade. Mest höll dom sig inne om dagarna. Då sov dom, så dom var utvilade till natten. Rätt fint hade dom i sina rum. Det finaste var sängen förstås. Men så lagomt renliga var dom. I en garderob hade dom en hink med lock över. Där gjorde de sina behov. Många gånger fick jag tömma den där hinken, bära ner den då och tömma den på torrklosetten nere på gården. Jo, det var fina damer.⁵⁵

En natt hörde Sofia fru Westman glänta på dörren till köket där hon sov och säga åt en besökande herre: ”Ska ni ge mej hundra kronor för en oskyldig flicka?” Historien berättar både om hur en ung kvinna på en sådan plats riskerade att omvandlas till en vara som kunde saluföras av hennes arbetsgivare, och hur porösa gränserna för flickans privata sfär var. Köksdörren kunde hon inte låsa, genom den passerade husets övriga invånare och besökare fritt. Efter den stunden var Sofia ständigt på sin vakt.

Nattskäktaren och luderkupan

Bland Nordiska museets etnologiska folkminnesuppteckningar över yrken finns en berättelse som skiljer sig från övriga näringsgrenar. A.S. Suneson inlämnade på eget initiativ 1946 en detaljrik redogörelse för de iakttagelser han gjort av Stockholms prostitution under sin tid som anställd vid Svea artilleriregemente, med hänvisning just till att detta var en dold och föga dokumenterad verksamhet.⁵⁶

En bit in från Vallhallavägen och kasernen där Suneson var verksam övergick platsen först från ordnad regementspark till ett gytter av kojor och burar för fåglar och rävar och andra djur, och sedan till natur med nakna berghällar med busksly. Där kunde man stöta på både sällskap med matsäckskorgar och ensamma kvinnor, klädda i trasor och märkta av fattigdom. Enligt Suneson var de ofta ”smyg” – det vill säga de sålde sex utan att vara registrerade som prostituerade:

Ibland roade vi oss med att genom en stor tub iakttaga vad som försiggick i bergsskrevorna. Där kunde mitt på dagen ligga flera par i solskenet och ha trevligt. Där förekom också slagsmål, men dessa kommo vanligen i gång först på kvällarna.⁵⁷

Också i Stadshagen, med sina små kåkar av brädlappar med plåtrör genom taken, menade Suneson att fattiga och utstötta kvinnor höll till. De kallades berglärkor. 1800-talets stad skapade en mängd nya begrepp för kvinnor i prostitutionen. Några var direkta följder av prostitutionens reglementering, som alla kombinationer med ordet byrå – byråflicka, byråfnask – och med ordet smyg, som syftade på hemligt prostituerade: smyghora, smygluder och så vidare. Några beteckningar hänvisade till dygnets rytm. Att som kvinna vistas ute nattetid var i sig suspekt. ”Nattfjäril” är till exempel återkommande. Flera av begreppen relaterade också till platser och var specifika för staden eller rent av för Stockholm: berglärkor, gatjäntor, gatlafsor, grändkärringar och gräsbitare, Nygatslärkor och Sjöbergsplanare. Namnen speglade också en platsrelaterad hierarki. ”Shanor” och ”singlartjejer” höll till på det nydanade Östermalm

och kunde betinga ett högre värde, medan ”prostitutionsdrägget” räknades till de skabbigare gränderna i Staden mellan broarna, där betalningen kunde bestå i en sup.⁵⁸

Samtidigt bidrog prostitutionens närvaro till stadslandskapets mentala rumsligheter genom att ge upphov till alternativa namn på platser. Den pampiga Birger Jarlsgatan kallades i folkmun Horstret och delar av det nybyggda Östermalm fick heta lärkstaden – officiellt efter de många kvarteren döpta efter fågeln, men inofficiellt med en blinkning till bergsskrevornas ”lärkor.” Norra smedjegatan fick utifrån denna det varseblivna rummets alternativa geografi beteckningen ”Kärlekens bakgata”.

Sexhandeln och bordellerna skapade också en urban infrastruktur parallell med den lagliga. Dåtidens svarttaxi – ”nattskäktare” – var män som skjutsade folk utan att ha lagstadgade rättigheter. De saknade uniform, hade enkla kärror och en fotogenlykta på kuskbocken. Enligt ett par uppteckningar från Nordiska museet fanns det gott om dem i 1890-talets Stockholm, och det var framför allt om kvällarna som de kom fram för att köra ”karlarna när de skulle bort åt Lutternsgatan och Norra Smedjegatan och träffa flickor, för där fanns det gott om varan. Nattskäktarna och nattfärlarna passade bra ihop”.⁵⁹ Att ”köra porslin” var ett annat uttryck för de fall då kvinnor och deras kunder istället för att uppsöka ett hotell, en lägenhet eller en undanskymd vrå nyttjade en droska för sina möten.

” Även ord som ”nattskäktare”, ”luderkupa”, ”byråflicka”, ”smyg” och ”berglärka” är främmande idag. De berättar om ett försvunnet Stockholm med andra materiella, geografiska, demografiska och politiska förutsättningar och bär vittnesbörd om rumsligheter som inte kan avläsas på kartan eller i officiella platsbeskrivningar och dokument.

Ett annat ord som ofta återkommer i icke-officiella källor från det sena 1800-talet som en omskrivning för Stockholms många så kallade flickställen är ”luderkupor”. De idag ofta stora och uppskattade vindsvåningarna rymde under 1800-talet ofta ännu enkla lägenheter. Bebyggelsens beskaffenhet gav upphov till nya begrepp, inverkade på sexhandelns uttryck och påverkade på så sätt hela stadsbilden. Både delar av Gamla stan och nuvarande Östermalm präglades av äldre och lägre bebyggelse med takkupor. Luntmakaregatan återkommer i upp-teckningarna.

Luntmakaregatan var okänd för alla luder som fanns där. Jo, där fanns det att välja på. Där Aterieum nu ligger var det fullt av luderkuper. Likaså ovanför Tunnelgatan också. Där låg det fullt. Ock efter hela Luntmakaregatan. Där behövde man inte leta länge.

Där fanns på den tiden fullt av små envånings- och tvåvåningshus av trä, och i kuporna till dom där hölls jäntorna. Och god marknad hade dom bland åkardrängarna efter Stora Bastugatan och på Träskängen och litet varstans. Bagarna inte att förglömma. Se, det fanns så många på den tiden, som inte tjänade tillräckligt för att gifta sej och bilda familj, och dom höll sig till gatjänterna. Så där var full skjuts för jämnan det.⁶⁰

Från takkupornas fönster ropade kvinnorna till förbipasserande. Det skapade stråk i staden som uppsöktes av vissa och undveks av andra. Men även mellan kupor gjordes skillnad. I ”löjtnantskuporna” på Östermalm återfanns kvinnor som rankades högre, medan ”luderkuporna” i Gamla stan rymde kvinnor som befann sig lägre ned i hierarkin.

Kulturgeografen Allan Pred skriver i *Lost words and lost worlds* om hur försvunna ord också speglar förlorade världar och en erfarenhetsbaserad platsförståelse.⁶¹ Platser som ”Kärlekens bakgata” och ”Horstret” vittnar om en alternativ geografi sprungen ur både det föreställda och det varseblivna rummet, där det planerade och tillrättalagda inte fått avsedda effekter. Även ord som ”nattskäktare”, ”luderkupa”, ”byråflicka”, ”smyg” och ”berglärka” är främmande idag. De berättar om ett försvunnet Stockholm med andra materiella, geografiska, demografiska och

politiska förutsättningar och bär vittnesbörd om rumsligheter som inte kan avläsas på kartan eller i officiella platsbeskrivningar och dokument. Alla orden relaterar till en sexhandel där det dolda, det undangömda och hemliga både var en nödvändig praktikalitet och en källa till spänning, lust och nyfikenhet i enlighet med nyckelhålets semiotik. Behovet av dessa mer eller mindre kända hemligheter skapade också behov av att kommunicera på alternativa sätt. Att orientera sig i sekelskiftets snåriga urbana undervegetation krävde kännedom om dolda budskap och tyst kommunikation – en specifik urban kompetens.

Handväskan och kökshandduken

Många källor, såväl insändare i tidningar, inkomna klagomål till besiktningensbyrå som minnesuppteckningar och intervjuer, berättar om kvinnor som bokstavligen ropade efter kunder och skyltade med sig själva på stadens gator och torg. Men prostitutionen gav också upphov till informella teckensystem.

Röda gardiner för fönstren var ett sätt för bordeller att relativt diskret skylta med sin verksamhet. Att täcka fönstren tycks ha varit ett vanligt sätt att signalera för de förbipasserande att det bakom väggen bedrevs bordellverksamhet. Och medan några, som de partihotell som hade adress på Norra smedjegatan, skyltades som hotell, kunde andra helt sakna skylt. ”Privathotell” är ett begrepp som dyker upp i sedlighetspolisens handlingar. I Kurt Langes roman *En storstads skuggsidor* från 1904 skildras just ett sådant hotell. I kapitlet ”Rummet nummer 12” får läsaren följa med när huvudpersonen Bertil stiger in i ett gammalt hus på Mäster Samuelsgatan. ”Hotellet” saknar både skylt och portier, däremot har Bertils sällskap en egen portnyckel.⁶² En förstuga leder till en brant trappa och de dörrar som passeras tycks gå till privatbostäder. Längst upp i huset möts han av en dörrskylt med texten ”privathotell”.

Enklare etablissemang kunde meddela sig genom budskap i fönstren ut mot gatan. I en uppteckning återges hur kvinnor kunde signalera att de var tillgängliga och lediga genom att placera tidskriften *En rolig halvtimme* i fönstret, eller genom att hänga ut en kökshandduk:

Det var fullt upp med sådana där Nygatslärkor i Gamla stan.

– Ska du följa med på ett nöje för två kronor?, var ett vanligt stridsrop. Det var herrarna inte opigga på. Och det fanns allehanda knep för att annonsera rörelsen. Här och var i husen fanns det flickor och unga kvinnor, som levde på att ta betalt av herrar. En hade alltid en tidning i fönstret, när det var ledigt för besök. Hon hade alltid ”En rolig halvtimme” uppsatt. En annan satte alltid en blomma på lut. Såg herrarna den, visste de att det var fri passage. En tredje kunde hänga upp en rödrutig handduk eller med särskilda tecken ange, att hon för tillfället hade ”arbete” eller inte.⁶³

Men också utanför husen, på gator och torg, uppstod koder för att meddela sig i det fördolda på ett sätt som skulle passera obemärkt för den som inte redan var insatt. Att sälja blommor eller citrusfrukter från en korg sågs sedan länge som något dubiöst, och en benämning som ”apelsinflicka” kunde fungera som synonym till prostituerad. Nya rumsligheter i staden skapade också förutsättningar för nya rörelsemönster och umgänge med främmande människor. I en stad där gatans rörelser alltmer reglerades och borgerlighetens återhållsamma ideal blev normen för interaktion mellan främlingar på gatan, kunde det räcka med subtila signaler för att meddela tillgänglighet: att möta och hålla kvar någons blick, att gå långsamt för att sedan utstuderat stanna upp för att knyta sina kängor, att dröja vid skyltfönster men låta blicken vandra över annat än det skyltade.⁶⁴

Hos vissa byråskrivna, registrerade och därmed lagligt prostituerade kvinnor fanns uppenbarligen även ett behov av att skilja ut sig från de kvinnor som ännu var okända för myndigheterna och som kallades ”smyg”. Byråskrivna kvinnor meddelade sig enligt en uppteckning genom att bära handväska, och skilde på så sätt ut sig från de hemligt prostituerade. ”De gjorde tecken. Den legitima bar alltid en handväska som skylt. Gud vet vad signal väskan visade – ty det språket lärde jag mig icke.”⁶⁵

För den som hade nycklarna till stadens nattsida, som kunde avläsa koderna och på så sätt få tillträde till det fördolda, öppnade sig nya möjligheter och nya rumsligheter som presenterade sig som revor i stadens tidsrum, som spänningsladdade möten mellan det representerade och det levda – men som också var konceptualiserade rum i Lefebvres mening: rum som speglade en tanke, en plan, en politisk vilja.

TILLSTÅNDSHUSET – BORDELLEN SOM DISCIPLINÄR ARKITEKTUR

I ett försök att identifiera de bästa metoderna för att begränsa köns- sjukdomarnas spridning i Stockholm prisades år 1872 läkarna Anders Fredrik Kullberg och Per Axel Levin av Svenska läkaresällskapet för sina respektive förslag.⁶⁶ Bägge förespråkade inrättandet av bordeller. Dess funktion, menade Kullberg, var att upprätthålla en verklig skiljevägg mellan sedlighet och osedlighet, genom att sortera kvinnor och hålla dem separerade från varandra.⁶⁷ Levin gav i sin skrift en utförligare beskrivning av den ideala bordellens arkitektur och funktion.⁶⁸ Bordellen skulle anpassas efter en ritning som myndigheten tagit fram, samt godkännas av stadsläkaren. Tillstånd skulle ges av den kommunala myndigheten efter ansökan. De begrepp Levin använder är just "tillståndshus" och "anstalt". Endast ansedda personer – som i texten antas vara män – eller bolag kunde komma i fråga för tillstånd. Placeringen skulle vara en föga trafikerad gränd och byggnadens fönster skulle ha blindglas, alternativt målas med täckande limfärg. Gardiner var inte tillräckligt. Gränsen mellan den inre och den yttre världen måste hållas intakt genom en ogenomtränglig ridå.

Levin uppehöll sig också vid bordellens inre arkitektur. Den skulle bland annat inrymma en avskild badlokal så att kvinnorna för "allas intresse" kunde hålla sig rena. Varje kvinna skulle vidare ha en egen säng, om möjligt även ett eget rum. Utöver detta skulle det finnas ett separat rum med gynekologstol och besiktningsläkarens inventarier. Där skulle kvinnorna besiktas minst varannan dag. Därutöver föreslog Levin ett antal regler för bordellens kvinnor. De fick inte lämna porten öppen efter stängning, inte öppna dörrar eller fönster eller ropa på folk och inte sitta vid fönstret med ljuset tänt. Innan en kvinna togs in i Levins ideala bordell skulle hon, åtföljd av bordellvärden, inställa sig vid stadens besiktningsbyrå för inskrivning. Samma sak gällde bordellens kvinnliga tjänstehjon. Därefter rådde ytterst begränsad rörelsefrihet. Kvinnorna måste ha ett giltigt skäl och be värden om lov för att alls lämna huset och efter sju på kvällen fick de inte vistas utomhus överhuvudtaget. För

besökande herrar skulle de kunna uppvisa sundhetsbevis. Överträdelser skulle straffas med tio dagars husarrest.

Bordellen skulle således framstå som ett anonymt hus i en enslig gränd, tillbommat och undangömt. Hur männen skulle hitta dit nämner inte Levin. Däremot hade han idéer om hur de besökande männen skulle tas emot. De fick enbart göra entré genom huvudingången och vakt-rummet. Där skulle taxan finnas anslagen och det var även platsen där inträdeskortet inköptes. Värden eller hans ombud skulle alltid "finnas till hands vid gästens inträde". I ett särskilt utrymme skulle det finnas möjlighet att tvätta och desinficera sig, om man så önskade. Besökande kvinnor var inte tillåtna: "Främmande qvinna får ej inom tillståndshuset vistas på besök, eller dröja utöfver den tid ett uppgifvet ärende kräfver."⁶⁹

Läkarvetenskapens vision om 1800-talets ideala bordell framstår som en blandning mellan fängelseanstalt och sjukhus. Den panoptiska princip som präglade modernitetens institutioner genomsyrar tillståndshuset: nogsam och orkestrerad övervakning, hygien, rumslig separation av kroppar och funktioner, i kombination med osynliggörande. Bordellens entré skulle vara övervakad, in- och utträde krävde särskilda praktiker och uteslöt barn och kvinnor som inte redan via inskrivning vid byrån transformerats till prostituerade – en kategori de därefter tillhörde under dygnets alla timmar och årets alla dagar. Det var drag som präglade statliga och kommunala bordeller i flera delar av Europa under samma tid.⁷⁰ Utan bordellen, menade Kullberg, hotades den allmänna ordningen och sedligheten.⁷¹

Den ideala bordellen framstår som ett välsmort maskineri, en inrättning översköld av ljus, besynnerligt befriad från hemligheter, passioner, mystik. På flera sätt framstår det som en antites både till bordellen som ett representationsrum – ett spänningsfält mellan det lustfyllda och hotfulla – och till det levda rummets brokigare erfarenheter. Det är ett närmast panoptiskt rum, en disciplinär arkitektur där övervakningen tränger in i det privata rummet och kontrollerar subjekten. Som sådant är den ideala bordellen också ett konceptualiserat rum i Lefébvres terminologi – ett abstrakt institutionellt rum, diskursivt producerat men ämnat att manifesteras fysiskt i stadslandskapet. Så vad hände med idéerna?

Den reglementerade prostitutionen

Med undantag från de semiofficiella försöken med tillståndshusen hotell London, Stadt Hamburg och bagaren Arenanders inrättning på 1830- och 1840-talen förblev bordeller förbjudna i Stockholm. Inte heller Levins prisade förslag förverkligades. Ändå kan conceptualiseringen av prostitutionen under 1800-talet kopplas till denna strävan efter platsbestämmelse. Redan de första försöken med lagliga bordeller i Stockholm hade ambitionen att få synden under kontroll genom att knyta den till en plats som möjliggjorde övervakning, kontroll och löpande besiktning. Som Preciado visat avspeglas prostitutionens moderna historia i arkitekturens biopolitik.⁷² Genom privatisering, isärhållande och segmentering av urbana offentliga platser spatialiserades de moderna rädslor som följde med urbaniseringen: moralens förfall, alienation, ambivalens och sammanblandning av klasser och kön.

Den reglementering av prostitutionen som 1847 genomfördes i Stockholm medförde flera av de panoptiska drag som Levins bordellvision omfattade, och utsträckte på sätt och vis det tidiga försöket med lagliga bordeller till att omfatta hela staden.⁷³ Modellen var varken ny eller unik. När besiktningsbyrån öppnade 1859 hämtades inspiration från bland annat London och Paris. Kvinnor som bedömdes huvudsakligen försörja sig genom prostitution – för övrigt ett ord som vid denna tid togs i bruk och definierades – ålades veckovis besiktning. Byråns lokaler låg i ett anonymt hus i en smal och föga trafikerad gränd, Trädgårdsgatan 3 i Gamla stan. Hur kvinnorna fick ta sig till besiktningen reglerades. Vissa vägar var förbjudna och de fick inte åka vagn. Ordningen i väntrummet övervakades av en konstapel och fönstren ut mot gatan fick inte öppnas.⁷⁴ Läkare undersökte svalg och underliv. Smittade kvinnor skickades till kurhuset Eira på Kungsholmen, och de som var symptomfria fick gå med ett friskhetsintyg. I början av byråns verksamhet var runt 350 kvinnor registrerade. Stockholm hade då en befolkning om drygt 100 000 invånare. Runt sekelskiftet 1900 hade antalet byråflickor ökat till närmare 900 – men då hade stadens befolkning också närapå tredubblats.⁷⁵

Samma år som besiktningsbyrån öppnade hade sedlighetspolisen etablerats i samma lokaler, som en särskild avdelning inom polisen. Uppgiften var dels att gripa hemligt prostituerade – så kallade ”smygar” – och dels att övervaka redan registrerade kvinnor. Dessa måste hålla sig till reglementet; en uppsättning regler som påminde om Levins bordellvision. Reglementet innebar bland annat att kvinnorna inte fick vistas ute efter elva på kvällen. De var förbjudna att tilltala folk eller på annat sätt dra till sig uppmärksamhet, gå i grupp, röra sig för snabbt eller för långsamt, stanna under gatlyktor eller dröja i portgångar. Flytt eller resor krävde godkännande från byrån. De måste klä sig anständigt, och i sina egna hem fick de inte visa sig vid fönstren, som skulle vara täckta av luckor eller gardiner.⁷⁶

Reglementet vittnar om platsens betydelse. De kvinnor som skulle kontrolleras var ”utestrykande”. Genom att kraftigt begränsa deras rörelsefrihet och tillgång till staden ville man skapa kontroll och ordning. Enligt ett anslag på besiktningsbyrån var vissa platser dessutom förbjudna för de byråskrivna kvinnorna. Det fick inte vistas på Strömparterren, de fashionabla promenadstråken i Kungsträdgården eller längs trottoarerna utanför Kungliga Operan, Hotell Rydberg och andra mer ansedda hotell. Gamla stans vindlande gränder var också förbjuden mark för byråskrivna kvinnor.⁷⁷ De olovliga platserna representerade geografiskt två ytterligheter: de fashionabla nöjeskvarteren och de mest skamfilade delarna av staden.

Reglementeringen innefattade således alla de moment Levin eftersträvade med sin ideala bordell: spatial sortering, separering, osynliggörande, hygienisk kontroll och övervakning. I kombination med förbudet mot bordeller kan man hävda att det gav upphov till nya rumsligheter i staden – rumsligheter där den ideala bordellens principer eftersträvades, men sällan efterlevdes.

Flickställen och partihotell

Så kallade flickställen och partihotell blev under senare delen av 1800-talet nya inslag i stadsbilden. I politisk debatt och i diskussionerna kring reglementeringens former hittar jag inga uttalade och formella beslut om

Vänster sida: En kvinna går i stadens gränder. Hon är klädd i hatt och bär parasoll. Fotografen Erik Tryggelin tycks ha positionerat sig i en portöppning eller en anslutande gränd, snett bakom en annan gestalt som också det kan vara en kvinna. Texten på fotots baksida antyder att kvinnan av fotografen antogs vara på väg till besiktning. Konstnären och fotografen Erik Tryggelin (1878–1962) dokumenterade folklivet i Stockholm med kamera och pensel. Ofta hade han kameran med på strövtåg i staden och dokumenterade såväl spatserande par som torggummor, hamnsjåare och fina damer. Hans bilder finns på Nordiska museet och Stadsmuseet i Stockholm. Foto: Erik Tryggelin, 1902. Stadsmuseet i Stockholm. Erik Tryggelins samling.

att myndigheterna skulle tolerera sådana platser för prostitution. Ändå vill jag påstå att de uppstod som en effekt av förbudet mot bordeller, i kombination med reglementeringens krav på en osynlig men samtidigt övervakad prostitution, samt av de direkta och indirekta fysiska platsanvisningar och gränsdragningar som det medförde. Det ledde till en politik som i praktiken beredde väg för, snarare än trängde undan, bordeller – under namn av flickställen och partihotell – och gav upphov till en ny urban geografi.

Flickställen var hyreshus som mot ockerhyror – upp till sju kronor per dag – accepterade byråskrivna kvinnor som hyresgäster. Sju kronor kunde 1898 köpa lika mycket varor och tjänster som 475 kronor kan 2021. Det motsvarar en månadskostnad på 14 250 kronor för ett rum.⁷⁸ Hyresvärdarna var ofta kvinnor. Det är uppenbart att dessa gjorde goda förtjänster på hyresgästernas herrbesök. De tog del av intäkterna och utövade stor makt över sina hyresgäster. De kunde sätta sina hyresgäster i skuld eller beslagta deras ägodelar och kläder, så att de hindrades från att gå ut. Det var också vanligt att värdinnorna serverade alkohol. Flickorna uppmanades att dricka med kunderna, men fick inte själva suppa sig fulla. Olaga utskänkning var en verksamhet som sedlighetspolisen inte hade samma överseende med som sexhandel, och det hände att värdinnor dömdes för brottet.⁷⁹

Det var på ett sådant flickställe, på Apelbergsgatan 40, som Anna Johannesdotter hamnade sedan hon gripits av sedlighetspolisen på hotell Garni 1898. Det kallades kort och gott Hotellet. Under perioder då hon senare satt i fängelse eller låg på kurhus, ska värdinnan ha brutit sig in i hennes koffert och berövat henne de kläder hon ägde.⁸⁰

I praktiken rörde det sig således om något som knappast kunde skiljas från bordeller. Som den stridbare reglementeringsmotståndaren Jöns E. Johansson skrev så utgjorde ”tolererandet av flickställen och partihotell [...] den viktigaste betingelsen för prostitutionen i den form, den uppträder här i Stockholm”.⁸¹ Johansson var en av ytterst få läkare som bröt med den gängse positiva hållningen i reglementeringsfrågan.

Enligt läkaren Anders Lindblad var det till flickställena man företrädesvis skulle gå om man var lagd åt voyeurism eller andra avvikande

behov.⁸² Flickställena, menade Lindblad, var huvudsäte för den allt vanligare "onaturliga otukten". Mot slutet av 1800-talet kände polisen till 40 flickställen i Stockholm. Nästan en fjärdedel av de reglementerade kvinnorna i Stockholm bodde i ett sådant hus. Troligen var det svårt att hitta andra bostäder. Förutom den allmänna bostadsbrist som rådde i staden var det långt ifrån alla hyresvärdar som var beredda att ge rum åt en byråskrivna kvinna. Vissa adresser var till och med uttryckligen förbjudna för reglementerade kvinnor. Till de kända flickställena kunde sedlighetspolisen däremot anvisa nyinskrivna kvinnor och flickor.⁸³ I praktiken blev de då boende på en bordell, utan möjlighet att skapa en privat plats bortom den tillskrivna identiteten som prostituerad – precis som den ideala kommunala bordellen var ämnad att fungera.

Partihotell var till skillnad mot flickställena inte att betrakta som bostadshus. Det var hotell vars personal tog betalt per parti och halvtimme och inte intresserade sig för huruvida de par som hyrde ett rum var gifta eller ej. Enligt en undersökning från 1910 var inkvartering på sådana hotell det vanligaste sättet att bedriva prostitution i Stockholm. I slutet av 1904 kände sedlighetspolisen till 34 partihotell.⁸⁴ Sammantaget rymde de 405 rum. Många återfanns i Gamla stan, det område som då kallades "Staden mellan broarna". De var ökända tillhåll. Minnesuppteckningar och intervjuer, brev till sedlighetspolisen och insändare i tidningarna berättar om stadsdelen som en plats i förfall, präglad av otrygghet, våld, fylla och prostitution. Oron över områdets såväl materiella som sedliga upplösning är återkommande också i politisk debatt kring sekelskiftet. En bit in på 1900-talet höll ett antal politiker brandtal i kommunfullmäktige angående gränder nedsmorda med snusspott, urin och uppkastningar, där endast krogar och bordeller kunde finnas.⁸⁵

Allra tätast låg dock bordellhotellen längs Norra smedjegatan. Genom mantalslängderna kan man ta reda på vilka som förestod hotellen. En liten majoritet tycks ha varit kvinnor.⁸⁶ Hotell Garni drevs exempelvis av hovlakejänkan Lovisa Kristina Schultz. Medvetenheten kring bordellhotellen längs Norra smedjegatan tycks ha varit stor. Märkligt nog lyser den politiska debatten kring gatan och dess bordellhotell ändå med sin frånvaro.

Byråns bostadsböcker – den panoptiska staden

De spår som myndigheternas bevakande och kontrollerande blick lämnat efter sig är många och tydliga. Förhörsprotokoll, besiktningsregister, förteckningar över binamn, noteringar om antal graviditeter, kurhusvistelser och anställningar tillsammans med sedlighetspolisens dagrapportböcker vittnar om övervakningens praktik och maktutövningens hierarkiska organisation. Även ”detektiven allmänheten” försåg sedlighetspolisen med iakttagelser av misstänkta kvinnor. Det finns gott om brev i byråns arkiv med angiverier.⁸⁷ Från 1859 förde sedlighetspolisen

också bostadsbok över byråskrivna kvinnor. Bostadsböckerna och de rapporter som ligger till grund för dem är kanske de mest flagranta exemplen på den disciplinära övervakningens genomgripande karaktär. I bostadsböckerna är varje kvinna införd med sitt fullständiga namn och sina bostadsadresser vid olika tillfällen.

Övervakningen av kvinnor som misstänktes för prostitution eller var inskrivna vid byrån var omfattande. När fototekniken på 1860-talet utvecklades och blev mer tillgänglig togs också den i bruk för att lättare kunna identifiera kvinnorna. Innan polisen hade egen kamera tog de hjälp av porträttfotografer. På Polismuseet i Stockholm finns ett album från stadens sedlighetspolis med porträttfoton från 1860–1880-talet. Det liknar ett vanligt fotoalbum med studioporträtt där kvinnorna poserar uppklädda och med rekvisita. Polismuseet.

Varje år genomförde prostitutionsbyrån en omfattande statistisk sammanställning där det redogjordes för varje kvinnas belägenhet i ett antal punkter.⁸⁸ Här nämns hennes sida i rullan, födelseår och ort, föräldrarnas yrke, när hon flyttade hemifrån, vad hon arbetat med innan inskrivning, vid vilken ålder hon skrevs in, var hon blivit förförd, om hon gått i skolan eller ej, huruvida hon straffats för brott, remitterats till kurhuset, om hon fött barn, ingått äktenskap, om hon någon gång ”förkommit” för att senare återfinnas. Dessa uppgifter lutade sig mot utfrågningar av kvinnorna själva. Bostadsstatistiken byggde däremot på iakttagelser, av allt att döma från stadens rotemän. De underlag från rotlarna som levererats till sedlighetspolisen är uppbyggda på lite olika sätt, men de är ofta detaljerade och tycks bygga på löpande iakttagelser och nitälskan. Reglementeringen överförde den panoptiska princip som Levins bordellvision innefattade – institutionaliserandet av en struktur ämnad att etablera känslan av att alltid vara iakttagen – men nu på hela staden.

Kartläggningen visar på en stor rörlighet. Kvinnorna flyttade ofta. Samtidigt återkommer flera adresser år för år. De återfinns över hela Stockholm. De kvinnor som övervakades bodde på Hammarbygatan långt ned på Söder, vid Vanadislundens i Norr, bortom Narvavägen i öster och längst ned på Fleminggatan på Kungsholmen.

Fryser vi bilden vid ett specifikt datum och år kan vi skapa en ögonblicksbild av kvinnornas placering i staden. Kartan visar ett försök att göra just detta, den 1 september 1898.⁸⁹ Spridningen är stor, men några förtätningar finns. I hörnet av Nybrogatan och Karlavägen på Östermalm rapporterades om nio kvinnor i ett litet kvarter. I samma del av staden, i kvarteren mellan Grevgatan och Styrmansgatan, bodde som vi kan se många av kvinnorna. Få återfanns på Kungsholmen och de som hade sin adress där bodde företrädesvis långt från centrum, närmare Stadshagen. Fyra kvinnor hade dock sin adress på Kungsklippan där Stockholms stadsarkiv idag har sina lokaler.

I de fattiga kvarteren nedanför Mosebacke och norr om Katarina kyrka på Söder hade flera kvinnor sin adress. Längre ned på Söder, i kvarteret Timmermannen och kring Nytorget, återfanns flera kvinnor på samma adress. Den tydligaste förtätningen är emellertid relativt långt

LADUGÅRDEN

M Ä L A R E N

R I D D A R E
V J Ä R D E N

S A L T S J Ö N

S A L T S J Ö N

H A M M A R B Y
V I K

H A M M A R B Y

upp på Norrmalm, i trakterna väster, söder och öster om S:t Johannes kyrka. På Grevgatan, David Bagares gata och Lutternsgatan delade flera kvinnor bostad. Där låg enligt sedlighetspolisens listor också flera så kallade flickställen. Apelbergsgatan, där Anna Johannesdotter bodde, uppvisar också många kvinnor på samma adress. Det är svårt att utläsa något tydligt mönster ur karteringen. Adresser förekommer i olika typer av stadsdelar, från nybyggda högborgerliga kvarter i anslutning till den nydragna Birger Jarlsgatan, till lutande små träkäkar i Vita bergen. Gemensamt är möjligen att de områden där många av kvinnorna bodde var just bostadsområden snarare än kommersiella stråk och att de låg förhållandevis centralt.

Man kan avläsa en viss diskrepans mellan kvinnornas boenden och sedlighetspolisens förteckningar av ”hotell och dylika lokaler”, som listade platser där misstänkta kvinnor hade anträffats.⁹⁰ Kartläggningarna över ingripanden ger en bild över hur och var prostitutionen i Stockholm bedrevs kring sekelskiftet 1900. Här är Norra smedjegatan mycket framträdande. I övrigt är Klarakvarteren frekvent förekommande. Enligt kartläggningen över kvinnornas boenden är det däremot ytterst få av dem som hade sin bostad i Klara – och endast ett fåtal hade någon gång sin adress på Norra smedjegatan. Av det kan vi dra åtminstone två slutsatser. Det ena är att många av kvinnorna i den reglementerade prostitutionen bedrev sin verksamhet på annan plats än där de bodde. Det andra är att reglementeringen alls inte medförde att sexhandeln drevs till stadens utkanter.

Sexualitet organiserar staden. Det är ett faktum som upprepats av många forskare och som styrks av otaliga exempel på hur städer planeras och omvandlas. Heteronormativitetens fokus på kärnfamiljen har präglat byggandet av trädgårdsstäder och förorter, placeringen av skolor, kyrkor och bostäder.⁹¹ Med hjälp av belysning, placering av urinkurer och bänkar, bortbyggandet av mörka vrår och skuggrika dungar i parkerna har stadens styre arbetat för att rensa bort de synliga uttrycken för icke normativ sexualitet.⁹² I samma anda har den kommersiella sexualiteten i många städer förskjutits från centrum, till obefolkade eller fattiga delar i stadens utkanter. Denna återkommande strävan att städa

Vänster sida: Kartering av bostadsboken över prostituerade kvinnor i Stockholm, den 1 september 1898. Siffrorna anger antal kvinnor i prostitution som vid tillfället uppges bo på samma adress. Gamla stan finns inte med i denna kartering. Stockholms stadsarkiv, Kartsamling NS 442, Atlas öfver Stockholm upprättad och utgifven af A. R. Lundgren, 1885. Bild: Mats Hayen, Stockholms stadsarkiv.

bort de synliga uttrycken för sexhandeln i stadslandskapet har ofta påtalats i forskningen. Utgångspunkten är att prostitution representerar en önskad, motarbetad sexualitet, som något subversivt och av etablissemanget bekämpat.

Norra smedjegatan – bordellkorridoren som konceptualiserat rum

Norra smedjegatan passar inte in i det mönstret. Trots det centrala läget intill stadens centrum för nöjen, resor, shopping och parkpromenader tolererade sedlighetspolisen bordellhotellen längs gatan, och politikerna i kommunfullmäktige tycks inte ha varit intresserade av att vidta några åtgärder. Kanske hade det något att göra med att Norra smedjegatan i så hög grad karakteriserades av samma materiella egenskaper som den ideala bordellen i Lewins vision. Norra smedjegatan hade som vi sett trots sitt läge karaktären av anonym och föga trafikerad bakgata. Bara några steg från folkvimlet på Hamngatan, Brunkebergstorg eller Gustav Adolfs torg låg ett stycke periferi, mitt i centrum. Svängde man om hörnet eller strövade iväg genom handelshuset Folckers passage befann man sig där. Gatan hade en relativt brant stigning och saknade större butiker och restauranger. Fasaderna var slutna; inga upplysta skylfönster luckrade upp gränserna mellan husens inre och gatan eller kastade ljus över trottoarerna. Gatan lockade inga flanörer. Hit kom människor med ett ärende.

Att Norra smedjegatan attraherade prostitution är kanske inte att förvånas över. Tack vare partihotellen kunde den reglementerade sexhandeln fortgå, diskret men på bekvämt avstånd från nöjeskvarter och upplysta gångstråk. Men gatustråket framstod sannolikt som en ideal plats också ur myndigheternas perspektiv, för en övervakad och kontrollerad prostitution, dold bakom fasaderna, undangömd för kvinnor och barn men samtidigt enkelt tillgänglig för köparna. På samma sätt som avloppstrummor och rörledningar i den moderna staden befriade gator och torg från föroreningar skulle bordellen samla upp både manliga lustar och veneriska smittor. Och liksom kloaker doldes under jord, skulle prostitutionens platser och människor vara en osynlig närvaro.⁹³

Höger sida: Akvarellen "Ett aber" av Per Fredrik Röding 1914 föreställer en man i Hamngatsbacken nattetid. Kanske är han på väg hem efter en glad kväll på krogen. Han har tappat sin hatt och står lutad mot väggen med blicken mot Norra smedjegatan, som anas mellan huskropparna. Kanske ämnar han sig dit. Stadsmuseet i Stockholm, Papperskonst, SSM 5018450.

om
OR
OR

P. Rödina

Svaret på varför anhopningen av bordellhotell tolererades av myndigheterna just här finns kanske också i platsens fysiska beskaffenhet. Samtidigt som det var möjligt att inkognito slinka in på gatan, hade den med sina sammanhängande kvarter få smitvägar. Sedlighetspolisen hade god kännedom om på vilka adresser prostitution förekom. Det underlättade för dem i deras uppdrag att vittja hotellen på "smygar" – kvinnor i sexhandeln som ännu inte registrerats. Det verkar troligt att hotellen samarbetade med polisen. Portiererna var de som kunde förse konstaplarna med information om i vilka rum som eftersökta eller nya kvinnor fanns. I sedlighetspolisens minutiösa statistik över ingripanden mot "lösaktiga kvinnor" på hotell, bordeller och cigarrbodas runt om i staden, finns ibland noteringar som "nattportier tar emot".

En annan fördel för myndigheterna var det korta avståndet till besiktningebyrån. Från Norra smedjegatans ena ände var det inte mer än några hundra meter till Trädgårdsgatan 3 i Gamla stan där byrån och sedlighetspolisens kontor låg. För att nå den undanskymda gränden gick man bara över Gustav Adolfs torg, passerade Norrbro och rundade slottet. Till skillnad från Norra smedjegatans anonyma kvarter var sträckan ett trafikerat och populärt gångstråk, där den gripna måste ha riskerat att bli igenkänd. Flera berättelser i Tillhagens intervjumaterial vittnar om hur välkänd byrån var, trots sitt undanskymda läge, och hur tillfällen för besiktning lockade nyfiken publik.⁹⁴ I en uppteckning beskrivs det som ett "gratisnöje" att se "jänterna gå till 3:an klockan 12 om dagarna".⁹⁵ För många av kvinnorna påminde det kanske snarare om ett schavotterande, ett skamstraff.

Det fanns således flera skäl för sedlighetspolisen att låta partihotellen fortsätta bedriva sin verksamhet på Norra smedjegatan. Hotellkorridoren bidrog till en mer överskådlig och kontrollerbar syndens geografi. Kanske kan man tala om hur bordellen som ett konceptualiserat rum här överfördes till en hel gata, ett stadsrum som skulle återspegla reglementeringens moderna idé och läkarvetenskapens kliniska ideal genom de panoptiska principerna om isärhållande och övervakning. Samtidigt saknas – såvitt jag har kunnat utröna – någon uttalad ambition att knyta bordellen som konceptualiserat rum till en specifik plats i Stockholm,

PORÖSA GRÄNSER – NORRA SMEDJEGATAN SOM HETEROTOPIA

Uti hörnhuset vid Hamngatan och Norra Smedgatan här i staden med adressnummer 38 vid Norra smedjegatan finnes inrättadt ett så kalladt hotell som i sjelfva verket endast är ett tillhåll för prostituerade fruntimmer. Derstädes förekomma till den grad oanständiga och för sedligheten sårande uppträden att undertecknade, samtliga boende i grannskapet eller egare till närliggande fastigheter, finna sig alldeles nödsakade att härom till öfverståthållare Embetet göra anmälan [...] Att beskrifva de upprörande scener, som vi ofrivilligt nödgats bevitna, kan naturligtvis ej ifrågakomma men torde det vara tillräckligt att påpeka, att de i ofvan nämnda hus boende prostituerade kvinnorna plägadt stå lutade ut genom fönstren och med alla slags anstötliga tecken försökt locka till sig kunder, hvarefter de drifvit sitt skändliga yrke likaledes inför öppna fönstär, och utan att några gardiner varit nedfällda [...].⁹⁶

Till skillnad från det konceptualiserade rummet och representationsrummet, låter sig människors rumsliga erfarenheter inte enkelt identifieras bland källorna. När rumsligheten kan kopplas till en plats som Norra smedjegatan, blir det emellertid möjligt att finna källor. Brevet ovan återfinns bland besiktningsbyråns inkommande handlingar och rör hotell Birger Jarl på Norra smedjegatan 38. Många andra vittnesmål från boende på gatan och från människor som passerade återfinns bland breven. Gardinerna var långt ifrån alltid fördragna, kvinnorna som var verksamma där inte alltid diskreta. Längs Norra smedjegatan kastades glåpor efter män och kvinnor som gick förbi, kvinnor blottade sig eller bedrev verksamhet framför öppna fönster. Brev från utmattade grannar till partihotellen larmade om stökiga nätter och att det var riskabelt för ”ordentliga fruntimmer” att röra sig längs gatan. Boende, tillfälliga besökare och förbipasserande beklagade sig över kvinnor som uppträdde hotfullt och berusat och antastade dem på gatan.

Får härmed vördsamt anmäla hos Kongl. Poliskammaren, att vid bordellhotellet ”Fridhem” vid norra Smedjeg tillställes en noggrann polisuppsigt nattetid; ty det är omöjligt för folk som bor midtemot att få ringaste nattro, och riskabelt för ordentliga fruntimmer som måste passera Norra smedjegatan, händer oftast att de blifva förolämpade af de damer, som har sit tillhåll derstädes.⁹⁷

Även i flera av Tillhagens intervjuer framstår hus, kvarter och hela gator som präglade av prostitutionens närvaro kring sekelskiftet 1900. Norra smedjegatan är återkommande i sagespersonernas minnen och berättelser. ”Det värsta tillhållet var emellertid Norra smedjegatan, där det fanns hotell efter hela gatan, och där alla voro bordeller.”

Den verklighet som många upplevde här hade få likheter med det bordellideal som reglementeringen omfattade. Men Norra smedjegatan rymde naturligtvis långt fler erfarenheter och lager av mening än de som framkommer genom källor som vittnar om den disciplinerande maktens misslyckanden. Ännu 1898 bodde det människor i våningarna – fler, faktiskt, än längs många andra gator i den centrala staden.⁹⁸ Här hade skraddare, bokhållare, bokbindare och fabrikörer, familjer och änkor sina hem. Några hade tjänstefolk boende hos sig och flera av husen hade portvakter – precis som de fashionabla flerfamiljshusen på Östermalm.⁹⁹

Även om bilderna från platsen och tiden är få kan vi föreställa oss rörelsen här. Gatan hade sannolikt en annan rytm än den på Hamngatan och Brunkebergstorg – men obefolkad var den inte. På sin väg till katolska kyrkan passerade nunnor, gosskörer och kyrkobesökare. På innergårdarna hängde kvinnor tvätt på tork. Barn lekte kurragömma och spelade spel, katter strök i gathörnen. Mjölkbud och iskarlar, latrintömmare och tidningsgummor, barnjungfrur och sömmerskor passerade in och ut ur portarna bittida och sent. Herrar i rock och hatt klev ut från baksidan på Folckers varuhus och hamnade oförhappandes mitt emot hotell Garni. Kvällstid stannade droskor till utanför hotellet. Tidiga morgnar patrullerade konstaplar målmedvetet över krönet och unga kvinnor vispade snabbt iväg mot Hamngatan, långt innan ljusen tänts i skyltfönstren.

Karl Gunnar Larsson hälsar på syster Hildegund, som bär på en discokula, i hörnet av Norra smedjegatan och Herkulesgatan. Foto: Manne Lind, 1967. Stads-museet i Stockholm, ML67-12 475 37.

Norra smedjegatan rymde aspekter av både pornotopia och panoptikon, som återspeglar av representationsrummet och det konceptualiserade rummet. I bordellen sammanfaller det till synes subversiva och det övervakande draget: här möts pornotopia och panoptikon, det mentala och det konceptualiserade rummet. Bordellen representeras i den ena rumsbildningen som en mörk, mystisk och subversiv plats. I den andra framstår den som en lokalitet översköld med de medicinska vetenskapernas renande ljus. Men gatan som ett varseblivet rum kan också sägas bära drag av heterotopia. Det är ett begrepp som myntades av den franske filosofen Michel Foucault, tillämpat och tolkat i många skilda sammanhang men utan egentlig definition.¹⁰⁰ Några drag är dock

återkommande. Till skillnad från utopier kan heterotopier lokaliseras till en faktisk plats. De kan sägas spegla företeelser och livsvillkor som är normaliserade men osynliggjorda, och samtidigt kasta om dessa, förvränga eller invertera dem. ”Heterotopias are defined as sites which are embedded in aspects and stages of our lives and which somehow mirror and at the same time distort, unsettle or invert other spaces”, skriver Peter Johnson i *The geographies of heterotopia*.¹⁰¹ Om vi med heterotopia menar rumsligheter som bär på flera lager av mening och relationer till andra platser än vad som omedelbart avslöjar sig, en parallell sfär som rymmer oönskade kroppar, en plats som hindrar förverkligandet av ett konceptualiserat rum, så stämmer det väl in på Norra smedjegatan kring sekelskiftet 1900.

Kyrkoherden, polismästaren och modern

I prostitutionsbyråns arkiv finns ett intressant material som berättar något om de skilda erfarenheter som skapade Klarakvarterens rumsligheter kring sekelskiftet 1900. Under rubriken ”Samlade tidningsklipp tillhör P.J. Pettersson” återfinns ett stort antal artiklar som alla rör Klarakvarteren saxade ur dagstidningar, prydligt inklistrade och daterade.¹⁰² Vem P.J. Pettersson var framgår inte. Eftersom materialet ingår i prostitutionsbyråns arkiv verkar det troligt att han arbetade där. Uppenbarligen hade han ett särskilt intresse för just Klara. Kanske var han en av de konstaplar som patrullerade gatorna i dessa kvarter.

Flera insändare, artiklar och öppna brev ur olika tidningar påminner om källor med andra minnesbilder och vittnesmål från grannar och förbipasserande, som breven till sedlighetspolisen och de intervjuer som Tillhagen och hans medarbetare genomförde. De har rubriker som ”Hotellnästena i Klara”, ”Stadslivets nattsidor”, ”Det osedliga gatulifvet” och liknande. Här försiggick, menade journalister och upprörda medborgare, oblyg och anstötlig prostitution. I *Svenska Morgonbladet* beskrevs ”snuskighetens och råhetens” Klara, och Norra smedjegatan liknades vid ett ”kräftsår som sprida stank och smitta och förruttelse vida omkring”.¹⁰³ Det konservativa *Vårt Land* larmade om frestelser

till synd. I Klarakvarterens fönster hängde osedliga brevkort och andra okristliga avbildningar – ett signum för Klarakvarteren som skulle komma att få eko många årtionden senare, då Klara norra kyrkogata under 1970-talet kallades Klara porra.¹⁰⁴ Staden, menade skribenten i *Vårt land*, förvandlades här till skådeplats för den ”lösaktiga kvinnliga befolkningens orgier”. Kvinnorna var visserligen förbjudna att röra sig på vissa platser – men det bidrog samtidigt till att de svärmade desto mer på andra. Tidskriften *Kvällen* tycks ha stått för en religiöst influerad moralistisk hållning. En vinjett över en prostituerad kvinnas liv påminner om andra kristet sedelärande berättelser från stadens skuggsidor vid tiden.

... hennes lif flyter fram genom ”rum för resande”, bordellens mystiska ruskiga krypin, samt bakgatebordellernas pråligt luxuöst inredda sängkammare med deras champagneorgier och allehanda utsväfningar.¹⁰⁵

Enligt samma artikel sjönk kvinnan som vistades i bordellmiljöerna ner i dyn och blev ett av dessa ”vedervärdiga vämjeliga monster, hvaraf det finnes fasans bjudande många i Stockholm – sålunda ett par bortåt sextioåriga prostituerade – eller ett lik på anatomisalens bord”.

I materialet finns röster från boende och förbipasserande, från sedlighetsivrare, konstaplar och präster. Till delar sammanfaller de med en stereotyp diskursiv ordning. Annat bryter mot det förväntade. Den skarpaste åtskillnaden syntes vara mellan polismyndigheten och kyrkans företrädare. Klara församlings kyrkoherde A. Strandell antydde i ett antal artiklar att de patrullerande konstaplarna inte skötte sitt arbete. Det var en anklagelse som återkom även från andra och i andra sammanhang. Sedlighetspolisen beskylldes för att ta mutor och för att stå i maskopi med bordellvärdar eller med de kvinnor som befolkade bordellerna. Polisen å sin sida intervjuades av tidningen kring frågan om ”det osedliga gatulifvet i Klara”.¹⁰⁶ Tidningen vände sig till ordningspolisen i Klara. Sagesmannen hade jobbat fyra år i kvarteren. Det rädde ingen tvekan om att antalet prostituerade ökat i Klara, menade han – men sexhandeln där hörde enligt honom till den mer välordnade.

De osedliga småhotellen äro ofta i sanitärt hänseende oantastliga och i allmänhet icke tillhåll för vanliga lösdrivare eller kända förbrytare. Gästerna där, äfven kvinnorna, äro nästan alltid väl klädda, och de manliga hotellbesökarna hvad man kallar ”bättre folk”.¹⁰⁷

Under flera dagar i januari 1903 pågick en öppen brevväxling i *Svenska Dagbladet* mellan kyrkoherde Strandell och polismästare Hintse. Där vässades argumenten ytterligare. Kyrkoherden hävdade att kvinnorna blev beroende av värdar och värdinnor som levde på ocker och antydde att polisen var mutad eller i maskopi med bordellägarna. I *Dagens Nyheter* skrevs om polismästaren och bötesystemet, något som starkt påminde om mutor eller beskyddarsystem. Hintse, i sin tur, uttalade sig i *Svenska Dagbladet* och förklarade att mycket har gjorts för att stävja prostitutionens avarter.¹⁰⁸ Vårdinnan för ett av de värsta hotellen på Klara västra kyrkogata – Pisa – hade tvingats stänga. Vårdinnan ägde också ett stort hus på Mäster Samuelsgatan och ett annat hus på Brännkyrkagatan. Hon hade uppenbarligen tjänat stora pengar. Strängaste åtgärden hade dock skett mot en värdinna på Klara norra kyrkogata – ”en veritabel pesthärd” – som hade blivit förbjuden att släppa in några som helst kvinnor.

Konstapeln och polismästarens hållning till bordellstråken och hänvisning till ”Klarakvarterens ordningsamma klientel” står i kontrast till en förståelse av ordningsmakten som uteslutande repressiv och prostitutionen som en subversiv närvaro. När konstapel Nils Ljungh ingrep mot Anna Johannesdotter i oktober 1898 bidrog han inte till att motarbeta prostitutionen eller bordellverksamheten. Sedan hon skrivits in i prostitutionsrullan var hon per definition prostituerad, och kunde fortsätta ta betalt av män på hotell längs Norra smedjegatan utan att gripas av polis. Sedlighetspolisen och den medikaliserade förståelsen av staden bidrog mycket bokstavigt till att göra plats för prostitution – inte bara att förminska, utrota eller mota bort den från stadslandskapet. Debatten mellan kyrkoherden och polismästaren visar hur strider om rumsligheter utspelade sig på gatunivå och mellan individer med skilda agendor. Norra smedjegatan framstår som en arena för diskursiva duster med

faktiska konsekvenser för både platsen och de människor som rörde sig där: sexköpare och hotellvärdinnor, smygar och byråskrivna, sedlighetskonstaplar och kyrkans män.

Men på Norra smedjegatan rörde sig också individer som alls inte passade in i de gränsgenomkorsade rummen – och i någon mån har också de lämnat spår i källorna. Trots upprepade hotbilder om vad som kunde hända med kvinnor som avvek från de upplysta gångstråken kring schweizerier, parker och skyltfönster, rörde sig kvinnor också i Klarakvarteren och längs Norra smedjegatan – kvinnor som varken hörde till den reglementerade eller den hemliga prostitutionen. De var på väg hem från sina arbeten, de hade ärenden till skomakare eller möbelpolerare eller sömmerskor. Kanske var några helt enkelt nyfikna på den beryktade ”Kärlekens bakgata”. Andra var ute efter att störa den rådande ordningen. En artikel i P.J. Petterssons klipparkiv är undertecknad av ”En moder”. Skribenten berättar om hur hon hade tagit för vana att gå fram till män som stod och köpslog med kvinnor i Klarakvarteren och avbryta. Vid något tillfälle var mannen en bekant till henne som var gift.¹⁰⁹ Situationen blev pinsam när kvinnan bröt den imaginära gränsen och störde bordellens bekönade logik som spillde ut på gatan.

Även kvinnorna i de sällskap hon störde kunde ilska till. Vid ett sådant tillfälle, berättade skribenten, hade hon fortsatt att samtala med den unga kvinnan, sedan köparen lämnat dem.¹¹⁰ Den unga kvinnan var inskriven vid besiktningsbyrån sedan hennes älskare lämnat henne för att gifta sig, berättade hon. Sedlighetspolisen hade ingripit omedelbart. Flera gånger hade kvinnan i artikeln försökt att bryta sig loss från reglementeringen men blivit återhämtad av polisen – eller drängarna, som hon kallade dem. Brev till besiktningsbyrån från män som åtog sig att ansvara för byråskrivna kvinnor – ibland åtföljda av markeringen ”älskarinna” i marginalen – antyder att sådant förekom, liksom det omvända: att män avsvor sig ansvaret för en älskarinna, och bad sedlighetspolisen att ta kontroll över henne.¹¹¹

Under rubriken ”En gatans kvinna” berättar en annan skribent om hur hon och en annan kvinna bjöd en blek och tård olyckssystemer i Klara på kaffe.¹¹² Kvinnan var byråskrivna och berättade om hur hon själv vid 18 års

ålder sökt upp ”osedlighetsbyrån” för att hennes matmor uppmanat henne att gå dit. Själv visste hon alls inte vad det innebar. Kommissarien och en konstapel på plats hade skrattat åt henne för att hon kommit självmant. De frågade ut henne, skrev in henne i rullan och begärde hennes namnteckning på bekännelsen. När hon då ångrade sig skrev kommissarien under i hennes ställe; han brukade göra så, sa han enligt artikeln.

I det fåtal spår i källorna som kvinnor har lämnat i arkiven om sina upplevelser av stadsrummet finns alltså också indirekt de än mer sällsynta rösterna från kvinnor som befolkade bordellerna. Om dem finns däremot många andras röster: från läkare, forskare, politiker, myndighetspersoner och filantroper. Det betyder naturligtvis inte att tidningarnas vittnesmål är några tillförlitliga källor. Vi vet ingenting vare sig om skribenterna eller om de händelser de berättar om. Men de ger ändå prov på röster och händelser som bryter de dominerande rumsbildningarnas logik och vittnar om möten över den gränsdragning mellan kvinnor från skilda världar som bordellen strävade efter att upprätthålla.

Anna Johannesdotter och bordellen inifrån

Norra smedjegatan var kring sekelskiftet 1900 en plats med vitt skilda betydelser för de människor som rörde sig längs den korta sträckan och de hus den rymde. Det var en ökad och mytomsvävad plats, inskriven i en växande populärkulturell urban genre där bordellen bar en nyckelposition. Det var också en plats som aktivt användes av myndigheterna för att förverkliga den moderna visionen om en övervakad och välordnad prostitution. För den man som åkte hit med nattskåptaren efter en glad kväll på Rydbergs var sannolikt bägge aspekterna av värde. För honom fanns på denna anonyma gata både spänning och trygghet; en tillfällig utsvävning, en förströelse, ett rus.

Vad betydde Norra smedjegatan för de kvinnor som greps av sedlighetskonstaplar? Vad betydde den för Anna Johannesdotter? Hur tedde sig bordellen från den andra sidan väggen?

Om de rumsliga perspektiven är svåra att nå i arkiv och samlingar, är spår efter vissa erfarenheter än mer sällsynta. Den reglementerade

prostitutionens kvinnor tillhör de som många uttalat sig om, men vars egna röster sällan hörts. Just Anna Johannesdotter utgör ett undantag. När hon dog 1906 vid 26 års ålder efterlämnade hon en samling dagboksblad. Klara Johansson, författare, litteraturkritiker och reglementeringsmotståndare, såg till att de publicerades som en bok under rubriken *Den undre världen – en livshistoria* redan ett år efter Johannesdotters död.¹¹³ Boken har karaktären av en bekännelseskrift och är närmast schablonmässig i sin skildring av ett liv på stadens baksidor. Men här glimtar också mänsklighet fram i såväl medkänsla som bitterhet och upproriskt vrede. Ett genomgående tema är upplevelsen av att alltid vara övervakad, att livsutrymmet var kringskuret. ”Öfverallt var jag då förföljd, inte en fläck på jorden fanns det, där jag kunde vara ostörd.”¹¹⁴ För minsta förseelse mot reglementet häktades hon och straffades med höga böter. ”Så fort jag satte min fot på gatan, drucken eller nykter, bråkig eller stilla, tog polisen mig.”¹¹⁵ Någon gång hade hon bett en karl bjuda henne på porter. En annan gång var hon så smutsig att barn samlades kring henne för att kasta glåpord. En tredje gång hade hon lagt sig i en snödriva för att dö. Ingenstans hade hon en egen sfär, en plats där hon kunde separera sig från den tillskrivna identiteten som prostituerad – vare sig på gatan eller i sitt eget hem på flickstället.

Den panoptiska princip som också hade laddats med det fördoldas bekönade erotik representerade för Anna Johannesdotter förföljelse. För henne fanns ingen fredad plats. Hon upplevde sig själv som ”en fågel i en bur”. Den reglementerade prostitutionen är ett tydligt exempel på växelverkan mellan den planerade staden, dess fysiska iscensättning och den urbana erfarenheten och dess kopplingar till kön, sexualitet och andra stratifierande principer.

Norra smedjegatan formades både av de villkor som stadsplanering, utveckling och omdaning uppreste, av prostitutionspolitik och myndighetsutövning, av efterfrågan på köpt sex och av överskottet på unga kvinnor utan försörjningsmöjligheter, av pornotopias fantasivärldar och av panoptikons visioner om kontroll och ordning, och alla de individuella ställningstaganden som bokstavligen tog plats i denna del av staden – tills den slutligen upphörde att vara just en plats.

Stad av försvinnanden och förblivanden

Partihotellen försvann från Norra smedjegatan omkring 1920. Ett par år dessförinnan hade den reglementerade prostitutionen upphört. Sexhandeln flyttade till Birger Jarlsgatan och Kungsgatan, och så småningom till Malmskillnadsgatan. Några av hotellen längs Norra smedjegatan fortsatte att fungera som bordeller.¹¹⁶

Från sent 1920-tal fram till 1950 planlades regleringen av nedre Norrmalm. Under den perioden stagnerade stadsdelen. Ingenting rustades, husen förslummades. Från 1950 grusades kvarter efter kvarter vid Sveavägen, Brunkebergstorg och Tegelbacken. Norra smedjegatan hängde sig kvar sist. År 1963 påminde borgarrådet Joakim Garpe kommunfullmäktige om att miljövärden inte endast rörde "gaturummets och byggnadernas former och ytornas finish"; det handlade också om att ersätta tristess, förslumning och mörker med solljus och trivsel.¹¹⁷ Mot slutet, när husen var märkta av förfall, flyttade folk ut, dörrar spikades igen och stadens vinddrivna existenser gjorde sig plats i portgångar och på innergårdar.

Rivningen av fastigheter längs Norra smedjegatan har påbörjats. Till höger Norra smedjegatan 23 och 25. Foto: Manne Lind, 1968. Stadsmuseet i Stockholm, ML68-03 495 11.

Interiör från ett bebott rum på hotell Lindé.
Foto: Lennart af Petersens, 1956. Stadsmuseet
i Stockholm, SSMFo65923.

Hotell Lindén 19 Kl. V. Kyrkog.

1910	20/4	Fanns ingen	Carlberg & Nordin
"	22/11	Euf. O. M. fr. 4: a Anna Rindly och var hade hon på natten varit med en man på lustvand och luft bavlog med betelning	Rindly
"	26/11	Fanns ingen	Friskman & Lindholm
1913	7/7	Stodin, Anne Kristina	hämtad } Friskman & Carlberg
"	"	Poensson, Almas Maria	"
"	23/10	Fanns ingen	Friskman & Lindholm
1916	14/2	Bosundahl, Lydia, Engströms Selma	Carlberg och
"	"	Hedlund, Anna	Hultman
"	19/4	Fanns ingen	Kommission. Djurich & Carlberg

Sedlighetspolisen grep ofta kvinnor för prostitution på
hotell Lindén. Stockholms stadsarkiv, Anteckningar för
besök å hotell m fl ställen, DVIIIb, 1902-1918.

När Klarakvarteren revs under senare delen av
1900-talet inventerades husen av Stadsmuseet i
Stockholm. I några fall samlades också föremål in.
I museets samlingar finns kakelugnar, fönsterkarmar,
dörrvred, dörrar och andra lämningar efter byggnader
som raderats från stadslandskapet. Dörren till
vänster är från hotell Lindén på Klara västra kyrkogata
21, som revs 1956. Under många år var Lindén i likhet
med Garni och övriga hotell längs Norra smedjegatan
ett så kallat partihotell, där sedlighetspolisen hämtade
in kvinnor. Inventering, föremålsbeskrivningar och
katalogkort berättar ingenting om den historien.
Fotografierna och föremålen i sig rymmer dock
ledtrådar till det försvunna. Fotografierna uppvisar
ett enkelt hotell med små rum och smala järnsängar.
Dörren är tagen ur sitt historiska sammanhang.
Till skillnad från dörren i ett bevarat och renoverat
hus vittnar det dock genom sina lager av färg, kvar-
glömda skyltar, hårt slitage och flertalet låsmekanismer
både om husets utveckling och om dess förfall.
Stadsmuseet i Stockholm.

När det försvunnna stad idag ska återkallas är det ofta det gamla Klara och dess människor som aktualiseras – kanske för att det utplånades så grundligt. I synnerhet Norra smedjegatan har uttraderats från stadens karta. Ingenting kvarstår som minner om denna periferi i hjärtat av staden. I olika representationer lyfts offentlighetens Klara fram: tidningskvarteren, blomsterförsäljarna, typograferna, särlingarna, Klarabohemerna. Det är en manlig värld som återberättas och återkallas i minnet.

Platsen är raderad. Men som mentalt rum lever Norra smedjegatan vidare, omvärd av ett nostalgiskt skimmer.¹¹⁸

Klarabohemen Karl-Olof Johansson ("den intellektuelle") vid Linds kaffe-stuga på Norra smedjegatan höjer flaskan mot en passerande ung kvinna. Foto: Manne Lind, 1967. Stadsmuseet i Stockholm, SSM ML67_7_405S.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Nordiska museet (NM)

Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A. S. Suneson i Bankeryd 1946
Tillhagen, Carl Herman, Uppteckningsmaterial

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Bygglovs 1713–1874, Stockholms äldre bygglovsritningar
Kommunfullmäktigettrycket, 1863–2009
Mantalslängd, rote 7, 1898
Norra förstadens östra kämnärsrätt, Protokoll i kriminalmål, 25 januari, 1841, Arenander och Ekdahl

Prostitutionsavdelningen

Anonyma skrivelser till byrån, EII, 1865–1907
Anteckningar för besök å hotell m fl ställen, DVIIIb, 1902–1918.
Bostadsböcker, ÖÄ, 1898
Förteckning över hotell och dylika lokaler, DVIII, volym 2, 1902–1918, volym 3, 1866–1913
Inkomna skrivelser till byrån, EI, 1859–1918
Minnes- och rapportbok, DIIa2, 1882–1906, 1904
Statistik över prostituerade, DVIIIId, volym 26, 1898
Tidningsklipp, ÖI, 1902–1904

Stadsmuseet i Stockholm (SSM)

Normalmsinventeringen, 1963
Tillhagen, Carl Herman, Uppteckningsmaterial

Tryckta källor och litteratur

Bell, David, 1995. *Perverse Dynamics, Sexual Citizenship and the Transformation of Intimacy*. I Bell, David och Valentine, Gill (red.). *Mapping Desire. Geographies of Sexualities*. London: Routledge.
Bergengren, Kurt, 1970. "Förord". I Lind, Manne. *Norra smedjegatan*. Stockholm: Norstedt.
Borg, Alexandra, 2012. *Brottsplats: Stockholm. Urban kriminallitteratur 1851–2011*. Stockholm: Stockholmia förlag.
Carlström, Anna, 1841. *En modig qvinnas händelserika lefnad, antecknad af henne sjelf*. Stockholm.

Ekdahl, Nils Johan, 1866. *Osedligheten i Stockholm och dess botemedel*. Stockholm.
Feldman, Beate och Svensson, Birgitta, 2006. "Människor i centrum". I Stefan Larsson (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*, Riksantikvarieämbetet: Stockholm.
Foucault, Michel, 1993. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv förlag.
Foucault, Michel, 1994. *The order of things. An archeology of the human sciences*. London: Routledge.
Gejvall-Seger, Birgit, 1954. *1800-talets Stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*. Stockholm: Stockholmia förlag.
Gullberg, Anders, 2001. *City. Drömmen om ett nytt hjärta*. Stockholm: Stockholmia förlag.
Hedström, Per, 2008. "Toulouse-Lautrecs affisher och 2000-talet. Ett samtal om konst och reklam på Toulouse-Lautrecs tid och idag". I *Toulouse Lautrec*. Stockholm: Nationalmuseum.
Hubbard, Philip, 1999. *Sex and the city. Geographies of prostitution in the urban west*. Aldershot: Ashgate.
Johansson, Jöns E., 1910 a. "Särskilt yttrande". I *Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande av de smittosamma könssjukdomarnas spridning*. Stockholm: Isaac Marcus.
Johansson, Jöns E., 1910 b. "Statistisk utredning angående reglementeringen i Stockholm 1859–1905". I *Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande av de smittosamma könssjukdomarnas spridning*. Stockholm: Isaac Marcus.
Johansson, Jöns E., 1913. *Reglementeringen i Stockholm*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
Johannesdotter, Anna, 1907. *Den undre världen. En lifshistoria*. Stockholm: Isaac Marcus.
Johanson, Klara (red.), 1907. *Anna Johannesdotter, Den undre världen. En lifshistoria*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
Johnson, Peter, 2013. "The Geographies of Heterotopia". I *Geography Compass* 7 november 2013, s. 790–803.
Kullberg, Anders Fredrik, 1873. *Om prostitutionen och de verksammaste medlen till de veneriska sjukdomarnes*

- bämmande, med särskildt afseende fästadt på förhållandena i Stockholm*: prisbelönt täffingskrift. Stockholm.
- Lange, Kurt (Kerfve, Axel), 1904. *En storstads skuggsidor. Sederoman från våra dagars Stockholm*. Stockholm: Silén.
- Lefebvre, Henri och Nicholson-Smith, Donald, 1991. *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Lennartsson, Rebecka, 2001. *Malaria urbana. Om byråfflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Lennartsson, Rebecka, 2007. *Den sköna synderskan. Sekelskiftets Stockholm. Beträktelser från undersidan*. Stockholm: Norstedts.
- Lennartsson, Rebecka, 2019. *Mamsell Bohmans fall. Nattdöpskor i 1700-talets Stockholm*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Levin, Per Axel, 1872. *Om prostitutionen och de verksamaste medlemmarna till de veneriska sjukdomarnes bämmande*. Stockholm.
- Lidman, Sven, 1957. *Vällust och vedergällning*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lind, Manne, 1970. *Norra smedjegatan*. Stockholm: Norstedts.
- Lindblad, Anders, 1910. "Statistisk undersökning angående skörlefvande kvinnors lefnadsförhållanden". I *Underdånigt betänkande*, del III. Stockholm: Isaac Marcus.
- Löfgren, Orvar och Frykman, Jonas, 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber läromedel.
- Marcus, Steven, 1966. *The other Victorians. A study of sexuality and pornography in mid-nineteenth century England*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Preciado, Beatriz, (senare Paul B. Preciado), 2013. *Gender, Sexuality, and the Biopolitics of Architecture: From the Secret Museum to Playboy*. Princeton: Princeton University.
- Preciado, Paul B., 2014. *Pornotopia. An essay on Playboy's architecture and biopolitics*. New York: Zone Books.
- Pred, Allan, 1990. *Lost words and lost worlds. Modernity and the language of everyday life in late nineteenth-century Stockholm*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poynor, Rick, 2006. *Designing Pornotopia. Travels in Visual Culture*. London: Laurence King.
- Ridderstad, Carl Fredrik, 1994 [1851]. *Samvetet eller Stockholms-mysterier*, band 1–3. Gideå: Vildros förlag.
- Svanström, Yvonne, 2006. *Offentliga kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918*. Stockholm: Ordfront.
- Wilson, Elizabeth, 1991. *The sphinx in the city. Urban life, the control of disorder, and women*. Berkeley, California: University of California Press.
- Wistrand, August Timoleon, 1843. *Några drag af bordellväsendets historia och osedlighetens förhållande i åtskilliga europeiska samhällen förr och nu*. Stockholm: Huldbergs boktryckeri Fahlun P A.
- Öhman, Anders, 1994. Efterord. I Ridderstad, Carl Fredrik, 1994 [1851]. *Samvetet eller Stockholms-mysterier*. Gideå: Vildros förlag.

Digitala resurser

- tidningar.kb.se
 sok.riksarkivet.se/bostadsbocker
 sok.stadsarkivet.stockholm.se/kommuntryck

Slutnoter

- 1 Stycket bygger på SSM, *Norrmalmsinventeringen*, 1963, Lennartsson, Rebecka, *Malaria urbana*, 2001, samt Johanson (red.). Klara Johannesdotter, 1907, *Den undre världen. En livshistoria*.
- 2 SSM, Tillhagen, 14/7, Prostitution vid sekelskiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, upptecknare C.-H. Tillhagen 1946.
- 3 I Stockholm gällde reglementeringen mellan 1847 och 1918. Den fanns i flera andra svenska städer och i stora delar av Europa. För mer läsning om reglementeringen i Stockholm och i Sverige, se Lennartsson 2001 och Svanström, *Offentliga kvinnor*, 2000.
- 4 Hubbard, Philip, 1999. *Sex and the city. Geographies of prostitution in the urban west*, s. 10,

- Wilson, Elizabeth, *The sphinx in the city. Urban life, the control of disorder, and women*, 1991, s. 61, Preciado, Beatriz, (senare Paul B. Preciado), 2013. *Gender, Sexuality, and the Biopolitics of Architecture: From the Secret Museum to Playboy*, s. 259. Bell, David, 1995. "Perverse Dynamics, Sexual Citizenship and the Transformation of Intimacy". I Bell, David och Valentine, Gill (red.). *Mapping Desire. Geographies of Sexualities*.
- 5 Hubbard, 2013.
- 6 Hubbard, 2013, s. 95 f.
- 7 I boken *Norra Smedjegatan. De sista åren* (1970) publicerades flera av Manne Linds bilder med korta bildtexter och med en inledning av Kurt Bergengren. Flera av Manne Linds bilder finns nu på Stadsmuseet i Stockholm och har digitaliserats inom ramen för projektet Bekönade rum.
- 8 Lefebvre, Henri och Nicholson-Smith, Donald, 1991. *The production of space*.
- 9 Marcus, Steven, 1966. *The other Victorians. A study of sexuality and pornography in mid-nineteenth century England*; Foucault, Michel, 1993. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*; Foucault, Michel, 1994. *The order of things. An archeology of the human sciences*.
- 10 Bergengren, 1970, s. 8.
- 11 Bergengren, 1970, s. 11.
- 12 Se Ulrika Torells bidrag i denna antologi.
- 13 SSA, Stockholms äldre bygglovsritningar, Bygglov 1713-1874.
- 14 Johansson, 1913, s. 69.
- 15 Anna Johannesdotter dog i tuberkulos i februari 1906 på den allmänna försörjningsinrättningen Grubbens gårde. Hon blev 28 år gammal. SSA, Allmänna försörjningsinrättningens handlingar 33A, Rapportbok 1904-1906.
- 16 Ridderstad, Carl Fredrik, 1994 [1851]. *Samvetet eller Stockholms-mysterier*, band 1-3.
- 17 Ridderstad, band 1-3, 1994 [1851], s. 248. Om portvakternas betydelse i 1800-talets stad, se Karin Carlssons bidrag i denna antologi.
- 18 Borg, Alexandra, 2012. Brottspat: Stockholm.
- 19 Öhman, 1994 [1851], s. 709 f. "Efterord". I Ridderstad.
- 20 Gejvall-Seger, Birgit, 1954. *1800-talets Stockholmsbostad*. Materialet som ligger till grund för Gejvalls studier finns på Nordiska museet och har digitaliserats inom ramen för projektet Bekönade rum.
Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, År 1845, SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:44/11845, Jakob.
- 21 Det sambandet upptäcktes och påtalades av Kurt Bergengren i hans inledning till *Norra smedjegatan*, 1970, s. 12.
- 22 Lennartsson, 2007 [2001]. *Den sköna synderskan*.
- 23 Hedström, Per, 2008, "Toulouse-Lautrecs affisher och 2000-talet. Ett samtal om konst och reklam på Toulouse-Lautrecs tid och idag". I *Toulouse Lautrec*.
- 24 Lidman, Sven, 1957. *Vällust och vedergällning*.
- 25 Om sexhandeln i 1700-talets Stockholm, se Lennartsson, Rebecka. *Mamsell Bohmans fall*, 2019.
- 26 Marcus, 1966.
- 27 Se t.ex. Poynor, Richard, 2006. *Designing pornotopia*, och Preciado, 2013.
- 28 Om framväxten av kaférummen, se Ulrika Torells bidrag i denna antologi.
- 29 Sökning av ordet "bordell" i KB:s tidsskrifts-databas. <https://tidningar.kb.se/>
- 30 Wistrand, August Timoleon, 1843. *Några drag af bordellväsendets historia och osedlighetens förhållande i åtskilliga europeiska samhällen förr och nu*.
- 31 Sökning på ordet "bordell" i KB:s tidsskrifts-databas. <https://tidningar.kb.se/>
- 32 De båda tillståndshusens existens finns belagda i flera källor. För mer om tillståndshusens tillkomst, se Svanström, 2006, s. 45 ff.
- 33 Ridderstad, 1994 [1851], s. 6.
- 34 London drevs av Anna Carlström, Stadt Hamburg av Maria Martell. Bägge var änkor. Efter Anna Carlström finns något så ovanligt som en levnadsteckning, som trycktes under hennes levnad. Den berättar om hennes barndom, hennes äventyrliga färd till Stockholm och det ombytliga och dramatiska liv hon förde i storstaden. Ordet bordell nämns aldrig. Carlström, Anna, 1841, *En modig kvinnas händelserika lefnad*.

- 35 SSA, Stadens kämnärsrätt, A3A, Protokoll i kriminalmål, 25 januari, 1841, Arenander och Ekdahl.
På Hölländargatan 32 ligger sedan 1930-talet Stockholms universitets kärhus. Från det hus där Arenander drev sin bordell finns en mängd föremål bevarade på Stadsmuseet i Stockholm, bland annat flera kakelugnar.
- 36 Alla hänvisningar till rättsfallet 1841 i texten rör SSA, Norra förstadens östra kämnärsrätt, 25 januari, 1841, Arenander och Ekdahl.
- 37 Ekdahl, Nils Johan, 1866. *Osedligheten i Stockholm och dess botemedel*.
- 38 Ekdahl, 1866, s. 33.
- 39 SSA, Norra förstadens östra kämnärsrätt, 25 januari, 1841, Arenander och Ekdahl.
- 40 Löfgren, Orvar och Frykman, Jonas, 1979. *Den kultiverade människan*. Se även Karin Carlssons bidrag i denna antologi.
- 41 Preciado, 2013, s. 94. Se även Preciado, 2014.
- 42 Preciado, 2013, s. 154. Huruvida boudoirer verkligen byggdes med kikhål är oklart. Googlar man på ordet boudoir idag ger en mängd träffar instruktioner om boudoir-fotografering; en ny trend med erotiskt fotografi för ”kvinnans egen skull” i en intim och avskild sängkammarmiljö.
- 43 Preciado, 2013, s. 133.
- 44 SSA, Prostitutionsavdelningen EI, Inkomna skrivelser till byrån 1859–1918, och SSA, Prostitutionsavdelningen, EII, Inkomna skrivelser till byrån 1865–1907.
- 45 SSA, Prostitutionsavdelningen, DVIII, Förteckningar över hotell och dyliska lokaler.
- 46 För fler exempel och ett utvecklat resonemang om sedlighetspolisens övervakning och kvinnornas strategier för att undkomma, se Lennartsson 2001, fr a s. 125–175.
- 47 Materialet har digitaliserats inom ramen för projektet Bekönade rum. Delar av det finns på Nordiska museet, där Tillhagen var verksam, och på Stadsmuseet i Stockholm. Till delar överlappar källorna varandra.
- 48 SSM, Tillhagen, Prostitution vid sekelskiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, upptecknare C.-H. Tillhagen. Uppteckning 123/16, sagesperson Rickard Wicksell, född 1880, upptecknare Lars Wickström, 1944.
- 49 SSM, Tillhagen, Uppteckning 123/16, sagesperson Rickard Wicksell, född 1880, upptecknare Lars Wickström, 1944.
- 50 Uppteckning 123/16, sagesperson Rickard Wicksell, född 1880, upptecknare Lars Wickström, 1944.
- 51 SSM, Tillhagen, 14/6, Sedeslöshet, sagesperson fiskar Sjöblom, 75 år, upptecknat 1940.
- 52 SSM, Tillhagen, 14/6, Sedeslöshet, sagesperson fiskar Sjöblom, 75 år, upptecknat 1940.
- 53 NM, Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A.S. Suneson i Bankeryd 1946.
- 54 NM, Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A.S. Suneson i Bankeryd 1946.
- 55 SSM, Tillhagen, 14/1, sagesperson Sofi Hjelm, född 1867, upptecknare C.-H. Tillhagen 1943.
- 56 NM, Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A.S. Suneson i Bankeryd 1946.
- 57 NM, Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A.S. Suneson i Bankeryd 1946.
- 58 Lennartsson 2007, s. 140 ff.
- 59 NM, Stockholms folkminnen, Tillhagen, sagesperson K.E. Jansson, född 1869.
- 60 SSM, Tillhagen, 14/8, Luntmakaregatan på 1880- och 90-talet, sagesperson G.A. Enqvist, född 1869, upptecknare C.-H. Tillhagen, 1943.
- 61 Pred, Allan, 1990. *Lost words and lost worlds. Modernity and the language of everyday life in late nineteenth-century Stockholm*.
- 62 Lange, 1904, s. 19 f.
- 63 SSM, Tillhagen, 14/7, Prostitution vid sekelskiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, C.-H. Tillhagen, 1946.
- 64 I Thomas Wimarks bidrag i denna antologi ges flera exempel på hur män som sökte andra män för sexuella ändamål genom rörelser, blickar och till synes vardagliga tilltal kunde närma sig främlingar utan att väcka anstöt. Nya rumsligheter i staden skapade förutsättningar för nya

- rörelsemönster och umgänge med främmande människor.
- 65 SSM, Tillhagen, 14/7, Prostitution vid sekelskiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, C.-H. Tillhagen, 1946.
- 66 Levin, Per Axel, 1872, *Om prostitutionen*. Kullberg, Anders Fredrik, 1874, *Om prostitutionen*. Läkaren Per Axel Levin var under 1870-talet en av den reglementerade prostitutionens ihärdigaste förespråkare. Med tiden kom han att utvecklas till en av dess skarpaste kritiker.
- 67 Kullberg, 1874, s. 15.
- 68 Levin, 1872.
- 69 Levin, 1872.
- 70 Preciado, 2013, s. 365.
- 71 Kullberg, 1874, s. 17.
- 72 Preciado, s. 259.
- 73 Stycket bygger på Lennartsson, 2001, s. 55 ff.
- 74 Lennartsson, 2001, s. 114 ff.
- 75 Lennartsson, 2001, s. 117.
- 76 Lennartsson, 2001, s. 114 ff.
- 77 SSA, Prostitutionsavdelningen, DIA2, Minnes- och rapportbok 1882–1906, 1904.
- 78 <http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm>
- 79 Johansson, 1913, s. 103.
- 80 Johannesdotter, 1907, s. 48, Lennartsson, 2001, s. 133 f. SSA, Prostitutionsbyrån, DVC, adressbok.
- 81 Jöns E Johansson, 1910. Särskilt yttrande i "Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande av de smittosamma könssjukdomarnas spridning", s. 177 f.
- 82 Lindblad, Anders, "Statistisk undersökning angående skörlefvande kvinnors lefnadsförhållanden", i *Underdånigt betänkande III*, 1910.
- 83 Johansson, 1913, s. 65.
- 84 Johansson, 1913, s. 69.
- 85 Sökning på orden bordell och Norra smedjegatan i Stockholms kommunfullmäktigetryck för åren 1860–1918. Trycket omfattar protokoll, beslut och andra handlingar från 1863–2009 och finns digitaliserat på SSA.
- 86 SSA, Mantalslängd 1898, rote 7.
- 87 SSA, Prostitutionsavdelningen, EI, Inkomna skrivelser till byrån 1859–1918, EII, anonyma skrivelser till byrån, 1865–1907.
- 88 SSA, DVIII d, volym 26, 1898, Prostitutionsavdelningen, Statistik över prostituerade, SSA.
- 89 Stort tack till Mats Hayen på Stadsarkivet för hjälp med detta försök att kartera materialet. Bostadsboken är digitaliserad inom ramen för projektet Bekönade rum.
- 90 SSA, DVIII b, Anteckningar för besök å hotell m.fl. ställen, 1902–1918.
- 91 Hubbard, 1999, s. 10.
- 92 Se Thomas Wimarks bidrag i denna antologi.
- 93 Lennartsson 2001, s. 199.
- 94 Se t.ex. SSM, Tillhagen, Prostitution vid sekelskiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, upptecknare C.-H. Tillhagen.
- 95 SSM, Tillhagen, Gamla stan på 80-talet, sagesperson Gustav Adolf Adolfsen, mars 1939.
- 96 SSA, Prostitutionsavdelningen, E II, Inkomna skrivelser, anonyma.
- 97 SSA, Prostitutionsavdelningen, E II, Inkomna skrivelser, anonyma.
- 98 SSA, Mantalslängd, rote 7, 1898.
- 99 Jfr Karin Carlssons bidrag om portvakter i denna antologi.
- 100 Begreppet nämns av Michel Foucault första gången i förordet till *The Order of Things*, 1971.
- 101 Johnson, Peter, 2013, "The Geographies of Heterotopia". I *Geography Compass* 7 november 2013, s. 790–803, s. 798.
- 102 SSA, Prostitutionsavdelningen, Tidningsklipp ÖI, 1902–1904. Alla artiklar som anges i detta kapitel är hämtade ur klippboken.
- 103 *Svenska Morgonbladet*, 27 februari, 1904.
- 104 *Vårt Land*, 26 januari, 1903. Om Klarakvarteren som porrdistrikt under 1970-talet, se Klara Arnbergs och Orsi Husz kapitel i denna antologi.
- 105 *Kvällen*, "Frågan för dagen", 8 mars 1903.
- 106 DN, "Det osedliga gatulifvet i Klara. Hvad polisen säger", 23 januari, 1903.
- 107 DN, "Det osedliga gatulifvet i Klara. Hvad polisen säger", 23 januari, 1903.
- 108 *Svenska Dagbladet*, 18 februari, 1903.

- 109 *Svenska Morgonbladet*, "Storstadslivets nattsidor. Ett ångestrop ur de prostituerade kvinnornas led", 15 januari, 1903. Här finns vissa paralleller till den mamma på 1970-talet som gick till angrepp mot porrklubbarna längs "Klara porra" och bröt den outtalade överenskommelsen om vem som kunde röra sig fritt längs gatan. Se Arnbergs och Husz bidrag "Den svenska syndens skyltfönster" i denna bok.
- 110 *Svenska Morgonbladet*, 15 januari, 1903.
- 111 Noteringar i marginalen i sedlighetspolisens handlingar antyder att de verkligen höll sig informerade om vilka kvinnor som var "hålldamer" och vilka som saknade sådant skydd. Se Lennartsson 2001, s. 180 f för en utvecklad diskussion i frågan.
- 112 *Svenska Morgonbladet*, "En gatans kvinna", 18 mars, 1903.
- 113 Originalhandlingarna som låg till grund för den tryckta boken har inte återfunnits. Klara Johansson intygade i sitt förord att hon endast med lätt hand redigerat texten, men det är naturligtvis omöjligt att avgöra vad som verkligen är författarens ord, och vad som eventuellt påverkats av redaktören. Johannesdotter, 1907.
- 114 Johannesdotter, 1907, s. 81.
- 115 Johannesdotter, 1907, s. 59.
- 116 Bergenfeldt, Förord i Lind, 1970.
- 117 SSA, Kommunfullmäktigetrycket, 1863–2009, Yttrande 9, 18 november 1963, Förslag till ny cityplan, borgarrådet Garpe.
- 118 Feldman, Beate och Svensson, Birgitta, 2006, "Människor i centrum". I Stefan Larsson, red, *Nya stadsarkeologiska horisonter*, s. 173.

STADSPARKEN

HUMLEGÅRDEN SOM HOMOSEXUELL SKÅDEPLATS

Thomas Wimark

SENT EN TISDAGSKVÄLL sedan molnen skingrat sig den 24 mars 1903 spatserade Karl i skymningen längs Humlegårdens slingrande gångar. Inte många var ute. Träden var ännu avlövnade, men både doft och växtlighet signalerade att våren var i annalkande. Karl hade av läkare blivit rädd att för sin sviktande hälsa motionera och insupa frisk luft. I urinkuren nära Engelbrektsgatan gjorde han en paus. Medan han stod där och ägnade sig åt sina behov, inkom en för honom okänd man iklädd Kungliga flottans uniform. Karl lämnade kuren och gick mot Karlavägen. Efter att ha sneglat över axeln noterade han att mannen följde efter honom. Han stannade upp och fick snart sällskap av mannen i uniform som undrade vad klockan var. Snart satt de på en parkbänk och språkade, och strax därpå återvände de båda, men med en stunds mellanrum, till urinkuren.¹

Historien ovan kan ge betraktaren intrycket av att det var ett oskyldigt möte mellan två promenerande främlingar i Humlegården i början på 1900-talet. I folkminnet var dock Humlegården sedan länge känd som mötesplats för homosexuella män. Humlegården som plats eller rum kan därmed ge mening åt händelsen ovan. Men hur kommer det

Humlegården med vy mot Kungliga biblioteket, 1897. I förgrunden ses en man promenera ensam på en av gångarna i parken. Ett av idealen som präglade Humlegårdens utveckling när Stockholms stad tog över skötseln var att kunna promenera i frisk luft. Foto: okänd, 1897. Stadsmuseet i Stockholm, C1371.

sig att Humlegården och vissa andra platser i staden förknippades med homosexuella?

Folkminnet, i betydelsen muntligt traderade anekdoter, minnen och berättelser, har fått stor betydelse för vår förståelse av Humlegårdens historia sedan det till stor del saknas formell dokumentation eller skriftliga skildringar av Humlegårdens historiska betydelse för homosexuella män.² Det är inte överraskande eftersom kunskapsproduktion vanligtvis utgår ifrån källmaterial från specifika arkiv. För att skildra en stadspark är det exempelvis rimligt att studera arkiv som innehåller material om parkens tillkomst och förvaltning. Ärenden som beskriver män som åtrår män är nästintill obefintliga i sådana arkiv. Det kan bero på att sådan praktik skett i skymundan eller att material över personer som faller utanför normerna har raderats eller helt enkelt inte samlats in. För att kunna hitta spår av sådana erfarenheter och perspektiv krävs därför sökningar i många olika arkiv – källpluralism – med rummet som ingång. I exemplet ovan har handlingar i sedlighetspolisens arkiv sökts fram genom att utgå från Humlegården som plats. Det här kapitlet syftar till att

studera hur man med rummet som ingång i arkiv och samlingar kan förstå hur Humlegården kommit att förknippas med homosexuella män.

PARKIDEAL, PARKPRAKTIK OCH PARKFÖRESTÄLLNINGAR

Rum är inte endast tredimensionella behållare där det sociala livet utspelas. Rum ska även ses som *produkter* av socialt liv. Så förhåller det sig förstås också med Humlegården. Liksom andra parker är det dels en plats som skapas av planerare, politiker, fastighetsägare och andra som söker att konceptualisera parken i enlighet med tankar och ideal om vad en park ska representera, hur den ska se ut och användas. Genom ritningar, kunskapsproduktion, planteringar, byggnader, staket och gångvägarnas dragning skapas och iscensätts kontinuerligt nya parkideal. Det kan sägas representera den del av rumsskapandet som Henri Lefebvre i *La production de l'espace* kallar det *konceptualiserade rummet*. Det iscensätts exempelvis av aktörer som planerare, politiker och teknokrater vilka leds av ideal, tankar och idéer om hur rummet ska gestaltas och användas. *Rumslig praktik* i Lefebvres terminologi är istället det förnumna rummet, det som upplevs i vardagslivet av människor som rör sig i parken – som genar över gräsmattor, motionerar hundar, jäktar till jobbet eller smyger till hemliga kärleksmöten. Det rymmer både de materiella beståndsdelarna i parken och människornas vardagliga praktiker och appropriering av platsen. Slutligen har stadsborna ett myller av mentala föreställningar om parken och många försöker att beskriva och förändra förståelsen av den. Dessa parkföreställningar kan återfinnas i muntligt traderade berättelser, skildringar i media och litteratur eller i konst. Det är exempel på vad Lefebvre kallar *representationsrum*, det vill säga den mentala aspekt där vi strävar efter att greppa, förstå och förändra det upplevda rummet genom fantasi, minnen, drömmar och symboler.³

I Lefebvres teoribildning är de tre olika delarna av rummet oskiljbara och står i ständig dialektik med varandra. Rum skapas i en kontinuerlig process där det pågår en kamp om att skapa, definiera och ge rummet mening.

VÄGAR IN I ARKIVEN

För att nå en förståelse av hur Humlegården kommit att förknippas med homosexualitet krävs källor och metoder som relaterar till det tredelade rummet. Källmaterialet består i huvudsak av tre olika materialkategorier genom vilka vi kan fånga in rummets tredelning. Viss komplettering har skett med annat källmaterial. För att fånga in parkideal har jag studerat dokument som berättar om Humlegårdens planer och förvaltning. Här har Drätselnämndens andra avdelnings arkiv 1880–1920, Gatukontorets parkavdelnings arkiv 1900–1950 (inklusive kart- och ritningsarkivet) och Gatukontorets parkavdelnings polisrapporter 1941–60 gett viktig information. För en kompletterande bild har jag även gjort sökningar i Stockholm stads kommunfullmäktigetryck 1870–1960 och Stockholm stads årsberättelser för perioden 1870–1910. Där har sökord relaterade till Humlegården, parker och sexualitet använts, exempelvis variationer av osedlighet, sedlighetssårande, otukt och homosexualitet.

För det andra har jag valt källmaterial genom vilka den rumsliga praktiken i relation till samkönade möten i Humlegården kan lyftas fram. Som nämndes ovan kan det vara svårt att finna källmaterial om samkönad kärlek eftersom det varit illegitimt och synnerligen omoraliskt, och kanske därför ansetts oviktigt att samla in material om. Det kan även vara så att material om samkönad kärlek gallrats, gömmts undan eller, i extrema fall, raderats.⁴ I en svensk kontext har forskare dock lyckats spåra källor med vilka de har kunnat beskriva samkönad kärlek i historien.⁵ Denna har bland annat utgått från förenings- eller personarkiv vilka innehåller information om individer som varit kända som – eller misstänkts för att ha varit – homo- eller bisexuella. Ytterligare en metod har varit att söka i polisens eller rättsväsendets arkiv efter personer som praktiserat samkönat sex under perioder då homosexualitet eller könsöverskridande varit olagligt.⁶ Sådana myndighetsarkiv har varit betydelsefulla för att finna spår av samkönad parkpraktik i Humlegården. Inspiration har hämtats bland annat från tidigare arbeten av Jens Rydström och Greger Erman.⁷ Inga av de fall som valts ut för djupare analys i den här studien berör individer som fortfarande är i livet. Vidare har namn och möjliga

identifierbara aspekter ändrats eller tagits bort för att skydda eventuella efterlevande.

För det tredje har jag valt källmaterial som kan ge oss en bild av föreställningar kopplade till livet i Humlegården. Här har jag i första hand använt mig av Kungliga bibliotekets digitaliserade dagspress för åren 1902–1960. De analyserade artiklarna har identifierats genom sökord relaterade till Humlegården, parker och sexualitet, exempelvis variationer av osedlighet, sedlighetssårande, otukt och homosexualitet. Vidare har pressklippssamlingen på Stadsmuseet i Stockholm använts. Den är ordnad geografiskt och innehåller artiklar från 1850-talet och framåt.⁸ Sammantaget har detta möjliggjort en djupare analys av parkpraktik, parkideal och parkföreställningar i Humlegården.

I det följande ges en bakgrund till framväxten av Humlegården som offentlig park med fokus på de parkideal som rådde. Därefter analyseras parkpraktiken, det vill säga hur vissa delar av parken användes, till och med approprierades, av män som åträdde män. Avslutningsvis beskrivs hur föreställningen av Humlegården som en skådeplats för homosexuella växte fram och hur det i sin tur påverkade möjligheterna för män att mötas.

PARKIDEAL SOM FORMAT HUMLEGÅRDEN

Vid 1800-talets början fanns det inte många offentliga parker för allmänheten i Stockholm. De enda parker som var tillgängliga för stadsborna var de av kungahuset ägda Kungsträdgården och Humlegården.⁹ De första offentliga parkerna som kom till stånd var Strömparterren och Berzelii park. Deras tillkomst präglades av borgerliga ideal. Båda var relativt små till ytan och skapades som utställningar av växter som besökarna kunde njuta av. Staden, som hastigt växte med industrialiseringen, sågs som en ohälsosam plats där stadsborna lockades till osedlighet. Med avsmak beskrev skribenter, stadsplanerare, arkitekter och politiker från det borgerliga samhällsskiktet i politisk debatt den omoral som stadslivet tycktes medföra. Dryckenskap på krogarna, prostitution, umgänge mellan kön och klasser, folk som urinerade på öppen gata och blottade det mest privata. Därutöver levde de under miserabla boendeförhållanden i konstellationer långt ifrån det borgerliga ideala familjelivet med mamma, pappa och barn. Trångboddheten bland stadens arbetande befolkning var mycket stor. Basen för de borgerliga idealen var kärnfamilj, hälsa, nykterhet och bildning. Parkerna sågs som ett viktigt redskap för att uppfostra stadsborna och den breda allmänheten att omfatta dessa ideal. En stilla promenad med familjen i parken, där barnen var med men inte störde, betraktades som ett passande sätt att umgås på. Parkens kontrollerade natur sågs som välgörande och hälsosam för kroppen, till skillnad mot de ofta osunda och trånga arbetarhemmen eller det otyglade levernet på gator och krogar. Det fanns en önskan om att styra umgängeslivet till lämpliga platser, såsom till en vattenbutik i parken i stället för till krogen. Samtidigt kunde stadsborna bildas i flora och kultur. Museer, statyer och bibliotek förlades till parkerna.¹⁰ Sammantaget, resonerade skribenter, stadsplanerare, arkitekter och politiker, var parkerna utmärkta platser för att styra in stadsborna mot ett civiliserat leverne där man på ett opersonligt sätt kunde mötas genom promenader utan att skapa en djupare relation.

Dessa ideal präglade stadsplanerarnas utveckling av Humlegården när denna gick från kungligt ägande till att bli en del stadens administra-

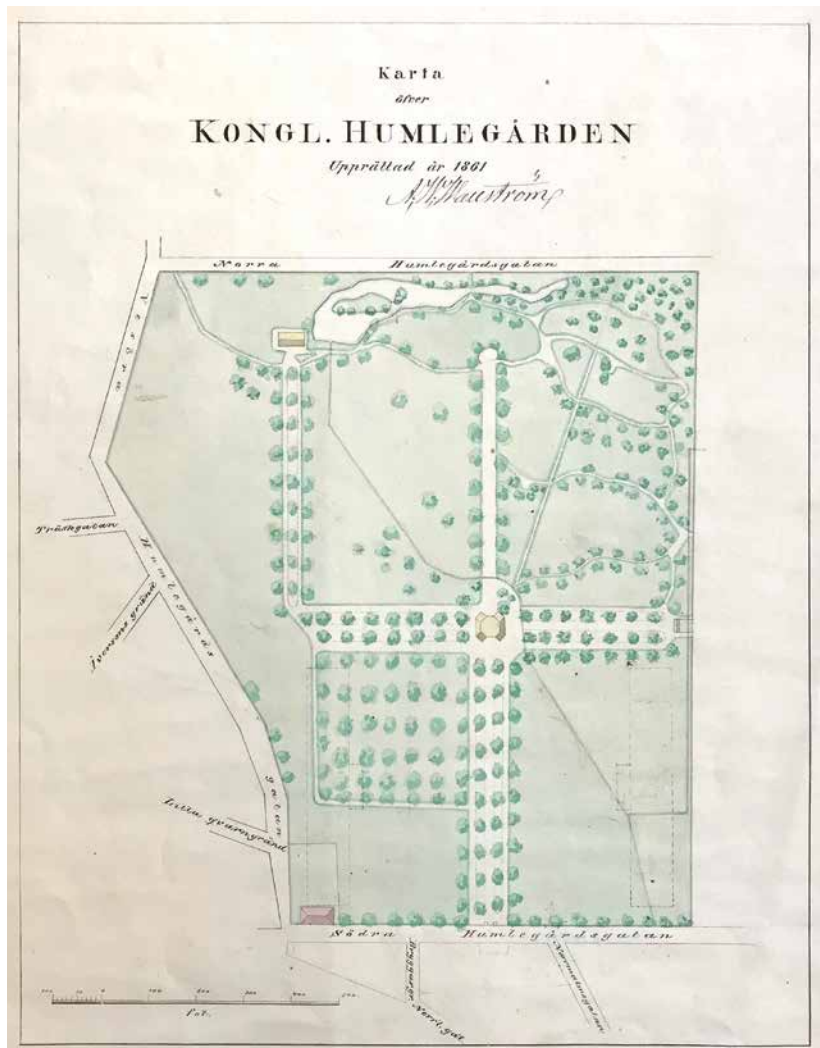
” **Sammantaget, resonerade skribenter, stadsplanerare, arkitekter och politiker, var parkerna utmärkta platser för att styra in stadsborna mot ett civiliserat leverne där man på ett opersonligt sätt kunde mötas genom promenader utan att skapa en djupare relation.**

tion.¹¹ Redan 1870 började Stockholms stad arrendera Humlegården av kronan för att tillgängliggöra den som promenadplats för allmänheten utan avgift.¹² Under denna tid var Humlegården till stor del inhägnad av ett trästaket och en mur med en portal mot Södra Humlegårdsgatan. Humlegården fungerade vid tiden på många sätt som en nöjesplats för stadsborna. Om sommaren lekte barn på gräsmattorna och om vintern åkte de kälke i kälkbacken. Det fanns också flera byggnader i parken som under kvällarna öppnades upp för olika nöjen som till exempel teater, rotunda och dansbana. Rotundan och dansbanan gav upphov till mycket oro och debatt. I rotundan bedrevs krogverksamhet av ”mamma Lundström”. Där dracks öl och brännvin till föreställningar av lättklädda kvinnor. Även på dansbanan festades det med alkohol till danserna, och nöjeslivet bredde ut sig på gräsytor runt omkring.¹³ År 1911 beskrev en av *Svenska Dagbladets* skribenter hur osedligheten i ”Humlegårdens skumma gånger och vildmarksliknande snår” kunde fortgå sedan mörkret fallit, då ”folkets s.k. fria kärlek brann som hetast”.¹⁴ Området runt Humlegården var på 1860-talet ännu inte reglerat, och den låga träbebyggelse som präglade miljön gav snarare ett uttryck av lantlig utmark än modern stad. Ändå samlades här stadens olika klasser för att förnöja sig. Ur ett borgerligt perspektiv var denna parkpraktik djupt opassande.¹⁵

På 1870-talet skedde också stora förändringar runt Humlegården. När Stockholms stad tog över parken låg den fortfarande i utkanten av staden. De norra delarna av Humlegården användes omväxlande som jordbruksfält och park. Omgivningarna i direkt närhet till Humlegården präglades av småskalig bebyggelse och de flesta gatorna var fortfarande belagda med grus. Under 1870-talet kom detta att ändras då gata för gata

på Norrmalm började regleras efter beslut i kommunfullmäktige 1878. Under 1872 stenbelades Södra Humlegårdsgatan och därefter följde Sturegatan och Norra Humlegårdsgatan (nuvarande Karlavägen).¹⁶ Till slut rätades även Västra Humlegårdsgatan (nuvarande Engelbrekts-gatan) 1880 genom utbyte av mark med kronan.¹⁷ Omgivningarna fick en helt annan karaktär när stora hyreshus med påkostade fasader växte

Ritning över Humlegården, 1861. I mitten Rotundan och i det nordvästra hörnet syns en byggnad där den öppna danspaviljongen uppfördes 1868. Humlegårdsteatern stod direkt väster om rotundan. Notera att gångsystemet syftar till att leda flanörer mellan de olika byggnaderna eller in i parken. Det gjorde att flera delar av parken blev otillgängliga och perfekta tillhåll för andra aktiviteter. Riksarkivet, Överintendentsämbetet, profana byggnader, ritning PS87:2 av A.W. Wallström, 1861.

fram. Norr om Humlegården tog den fashionabla Villastaden form. Kvarter som tidigare varit bebodda av mindre bemedlade fylldes av stadens mest välbärgade invånare.¹⁸

I samband med att staden tog över skötseln av Humlegården kom de nya idealen om skötsamhet att skrivas in i den fysiska strukturen. Stads-trädgårdsmästare Alfred Medin utvecklade parken efter engelsk stil och ett nytt vägsystem anlades som underlättade promenader i parken.¹⁹ Muren och byggnaderna i parken revs och omfattande planteringar skapades i anslutning till det nya vägsystemet. Den betydelse som stadens politiker lade vid dessa planteringar kan skönjas i stadens årsberättelser. Där beskrivs planteringarnas framväxt år för år fram tills det att den nya statyn av Linné avtäcktes 1885 och arbetet ansågs färdigt.²⁰ Linnéstatyn var ett av flera konstverk som placerades ut för att kunna beundras under promenaderna. Det var viktigt att promenera på gångarna i parken, att beträda gräsmattorna var därför inte tillåtet. Barn som ville leka i parken fick till skillnad mot tidigare uppehålla sig på gångarna eller vid sandlådan, även om Kälkbacken vid Floras kulle fortsättningsvis kom att anläggas vintertid.²¹ Omdaning kan ses som ett tydligt uttryck för vad Lefebvre kallar det konceptualiserade rummet. Invånarna skulle fostras till ett sunt leverne med hjälp av ett strategiskt planerat och iscensatt rum. Byggnader som förknippades med osunt leverne revs. Rörelsemönster reglerades och barnens lek begränsades. De gräsmattor där barn tidigare lekt och där nöjesliv fritt ägt rum fick inte längre beträdas. Det nya parkidealet omfattade en moralisk och fostrande princip. Parkens användare skulle lära sig att umgås civiliserat och distanserat med främlingar. Vägarna hade inget mål utom promenaden i sig under vilken man kunde visa upp sig själv och sin civiliserade yta, lära sig nicka mot andra flanörer eller artig och opersonligt konversera dem man mötte.

I slutet av 1800-talet kom idealen om parken som en plats för främjandet av arbetarklassens hälsa, bildning och rekreation att bli allt starkare. Samtidigt fick debatten om barns fostran och välmående större utrymme och kom att speglas i parkens iscensättning. Parken skulle nu ses som ett vardagsrum där man kunde träffas, umgås och återhämta sig. Ytor avsattes specifikt för detta. Parken sågs också som en plats för

att främja barnens hälsa genom lek, sport och idrott. Till skillnad mot tidigare anlades nu större lekplatser. Bollplaner och gräsmattor fick beträdas. Humlegården, och andra parker som låg centralt i staden med borgerskapet i närheten, kom däremot att behålla sin tidigare karaktär av utställningspark. Exempelvis förblev gräsmattorna avstängda där.²² Av parkplanerna att döma är det dock tydligt att barnen fick en allt större plats även i Humlegården. Under 1920-talet blev till exempel den nordvästra delen av parken tydligare avsatt till barn och ungdomar genom att parken utökades med en större lekplan i sand och gräs. Med stadsträdgårdsmästare Holger Blom kom det att bli ännu mer plats för barnen. På 1940-talet anlades en rund sandlåda och en större lekplats mot Karlavägen. På 1950-talet fick också ungdomarna en egen plats genom att en bollplan byggdes i den nordvästra delen.

Stadsträdgårdsmästaren Alfred Medins plan för Humlegården. Notera skillnaden mot den tidigare planen i gångsystemet där Medin skapade gångar som snirklade sig genom hela parken och där alla delarna kunde besökas. I figuren har bekvämlighetsinrättningen (i mitten till vänster) och urinkurerna i (mitten nederst och till höger nederst) markerats i rött. Fastighetskontorets arkiv hos Trafikkontorets arkiv, Stockholms stad, onummerad ritning.

Bilden visar den del av Humlegården som var avsedd för lek, 1902. Alfred Medin lät anlägga en sandlåda och några lekhästar. Lägga märke till att gräsmattan är avskild med ett symboliskt stängsel eftersom den inte fick beträdas. Foto: Lamms samling, 1902. Stadsmuseet i Stockholm, E29084.

TILLRÄTTALAGD PARKPRAKTIK I HUMLEGÅRDEN

Katalogbild över urinkur från Bolinder, 1896. Den centrala placeringen av urinkuren i figuren (framför Grand hotell och Bolinderska huset) tyder på vikten av denna nya typ av urinkurer med plats för flera män samtidigt. Foto: okänd. Bolinders Mekaniska Verkstads arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria, Bolinders 1844–1930, minnesalbum 1, s. 52.

I det nya sociala livet i Humlegården återspeglades parkidealen. I insändare till dagspressen från början på 1900-talet beskrivs Humlegården exempelvis både som en plats för stilla promenader och som en plats för barnens lekar. Ofta nämns källbacken i Floras kulle.²³ Parkidealen med civiliserade (anonyma) promenader och ordnade lekar för barnen präglade av materialet att döma parkpraktiken i Humlegården. Det var en tydlig skillnad mot det rum som Humlegården var innan omdaning. Humlegården hade tidigare utmärkts av flertalet platser där olikkönad samvaro och intimitet kunde äga rum, exempelvis på dansbanan och i rotundan. I boken *Nya Stockholm* från 1890 beskriver Claës Lundin hur ”tillståndet” i Humlegården var sådant ”att de kvinnor som användes att städa gångarne knapt midt på dagen kunde begifva sig åt parkens norra del till följd af de scener, som där uppfördes af stadens sämsta befolkning.”²⁴ Skillnaden mot det nya Humlegården kunde inte vara större. Där saknades platser där olikkönad intimitet kunde äga rum. I princip fungerade endast gångarna som platser för kontrollerade lekar och ordnade vuxenmöten. De enda platserna där stadsborna kunde stanna upp på var i vattenbutikerna eller på en parkbänk. Lundin fortsätter:

Där stoja i uppfriskande lekar de många barn, hvilkas föräldrar af bristande tillgångar eller andra orsaker icke kunna föra dem ut på landet. I synnerhet vår och höst äro alléerna nu mera fyllda af det unga Stockholm eller åtminstone det unga Ladugårdslandet, som förlustar sig med mångahanda glada tidsfördrif. Här och där är ett sällskap ifrigt upptaget af krocketspel och låter icke störa sig af de många promenerande. Det är lif och glädje bland de unga i parken, stilla förnöjsamhet bland de äldre. Ingen stör den andra. Inga opassande uppträdanden förefalla där nu.²⁵

Att promenera eller *flanera* i staden och genom parkerna var ett ideal som krävde att män var mobila på ett anständigt sätt. Historikern Andrew Israel Ross beskriver exempelvis att borgerligheten i Paris fann det viktigt att skapa möjligheter för mäns rörelsefrihet. Gator

1896 •

• URINKURAR •

URINKUR N:8 • J FONDEN GRAND HOTELL DÄRINTILL BOLINDERSKA Huset • dia 825

URINKUR N:12 • KOMBINERAD MED EN KVINNOAVDELNING • dia 826

ENKLA URINKURAR

- 1 MANS • 2 MANS •
- 3 MANS • 4 MANS •
- 5 MANS och 8 MANS •

DUBBLA URINKURAR

- 2 MANS • 4 MANS •
- 6 MANS • 8 MANS •
- 10 MANS och 12 MANS •

URINKUR N:8 • J FONDEN KUNGL. TEATERN OCH JACOBS KYRKA •

8 KANTIGA
URINKURAR
FÖR 7 MAN •

eller gångar i parker var inte nog utan än viktigare blev de offentliga pissoarbyggnaderna, de så kallade urinkurerna. Genom urinkurerna kunde männen uträtta sina behov under promenaden, vilket gjorde dem mobila men även anständiga eftersom de då inte exponerade sina privata delar för andra.²⁶ I Stockholm växte urinkurerna fram som vackra utsmyckningar i staden och man kan ana en slags stolthet i besluten om att utöka antalet kurer. Strävan att efterlikna kontinentens moderna metropoler var betydande. Både i Berlin och i Paris hölls offentliga utlysningar där arkitekter uppmanades komma med förslag på nya modeller av urinkurer.²⁷ Det är också därifrån som de tidiga urinkurerna av större modell köptes in.

År 1881 ställdes exempelvis den första större urinkuren av "Parisermodell" upp vid Nybron.²⁸ Den hade glastak, vilket var praktiskt eftersom det ännu inte fanns belysning i urinkurerna. Skydd från insyn fanns endast mellan axel och vad, måttat efter en normalväxt man.²⁹ Några år senare, 1885, köptes en större urinkur in från Tyskland med plats för sju män.³⁰ I arkivmaterialet går det inte att utläsa vem som tillverkade dem och det saknas bilder som visar hur de såg ut. Det är först flera år senare, 1896, som en fabrikör uttryckligen nämns i kommunfullmäktigettrycket som leverantör av urinkurer, då man köpte in två stycken från Bolinder.³¹ Det är också genom dessa som vi kan få en bild av hur urinkurerna såg ut, se bilden på föregående sida. Statistiken vittnar om stadens intresse för urinkurerna: 1870 fanns det 26 urinkurer i Stockholm, 1883 var det 41 stycken och 1907 fanns hela 90 urinkurer utställda i Stockholm.³² Urinkurer, kan vi sluta oss till, signalerade modernitet, urban ordning och estetisk medvetenhet.

Till en början fanns det inte några byggnader där man kunde uträtta sina behov i Humlegården. Till Drätselnämnden inkom klagomål om detta, vilket gjorde att man under år 1885 beslutade att flytta en äldre urinkur av trä till Humlegården mot Engelbrektsplan.³³ Ett år senare flyttades ytterligare en äldre urinkur från Oxtorget till Humlegården i hörnet av Södra Humlegårdsgatan och Sturegatan.³⁴ Samma år beslutades att inrätta en bekvämlighetsinrättning, det vill säga en offentlig toalettbyggnad, i Humlegården mot Västra Humlegårdsgatan efter

” Statistiken vittnar om stadens intresse för urinkurerna: 1870 fanns det 26 urinkurer i Stockholm, 1883 var det 41 stycken och 1907 fanns hela 90 urinkurer utställda i Stockholm. Urinkurer, kan vi sluta oss till, signalerade modernitet, urban ordning och estetisk medvetenhet.

ritningar från Byggnadskontoret.³⁵ I denna fanns även en mindre del för kvinnor. De flesta bekvämlighetsinrättningar som ställdes ut i staden under den här tiden var annars urinkurer för män. I slutet av 1886 byttes de två äldre urinkurerna ut mot nya moderna urinkurer.³⁶ De var större, fabriksproducerade i gjutjärn, och med plats för sju män. Det innebar att det i slutet av 1880-talet fanns tre specifikt manliga platser i Humlegården som möjliggjorde männens sedliga promenader.

Humlegården från Humlegårdsgatan vid Sturegatan, november 1938. Det saknas foton på urinkurerna i Humlegården. I bilden här skymtas urinkuren Humlegårdsgatan/Sturegatan till höger om reklampelaren. Foto: F. Svantesson, november 1938. Gatu-kontorets arkiv hos Trafikkontorets arkiv, Stockholms stad, 121.80.

Stockholms arbetande klass var mycket trångbodd. Många hyrde ut rum för att själva ha råd med sitt boende. Möjlighet till privatliv var de mer bemedlades privilegium. Det var de som hade tillgång till privata rum eller som kunde betala för ett hotellrum för natten. Offentliga enkönade – och specifikt manligt kodade – platser såsom urinkurer, blev därför rum där män som åtrår män kunde träffas, oavsett hur lite medel som fanns i fickan.

Stockholmspolisen var tidigt medveten om detta och konstaplar övervakade urinkurerna vid flera tillfällen. Det finns arkivmaterial som visar att polisspaningar över ”sedlighetsförbrytare” skedde kring urinkurerna i Berzelii park, Kungsträdgården och vid Nybron från hösten 1883 till våren 1884. Det indikerar att sedlighetspolisen var väl medveten om att urinkurer fungerade som mötesplatser för män som sökte intimitet med andra män.⁴⁰ Det var också vid dessa platser som de första större urinkurerna var utställda med plats för flera män samtidigt. Först när de större urinkurerna ställdes upp i Humlegården finns arkivmaterial som visar att homosexuella träffades även där. I oktober 1887, samt i juli 1888, skedde en rad arresteringar av män som praktiserat intimitet med andra män i urinkurerna.⁴¹ Även bekvämlighetsinrättningen i Humlegården figurerar i arkivmaterialet. Under maj månad 1891 greps två män för otukt där. Se ritningen på sidan 192 för urinkureernas och inrättningens plats i Humlegården.⁴²

Tidigare forskning menar att offentliga toaletter och pissoarer, vilka ofta kallats ”tearooms” på engelska eller ”café frisk luft” på svenska, utgjorde viktiga platser för mäns möjligheter till intimitet med andra män.⁴³ Även om det var ett offentligt rum hade det kvaliteter som fick det att likna ett privat rum. Å ena sidan var det ett rum som alla män hade tillträde till. Å andra sidan utgjorde urinkurerna en enkönad plats utan insyn där det mest intima fick blottas för andra av samma kön. Det innebar att det för män som åtrår män blev en plats där de kunde vara förtrogna med andra män med (potentiellt) samma begär.⁴⁴ De rättsfall över män som dömts för *otukt som mot naturen är* i Stockholms rådhusrätt vittnar om hur det kunde gå till när män träffade män under denna tid.⁴⁵

En lördagskväll i augusti 1911 träffades Olofsson och Persson i en av urinkurerna. De pratade inte med varandra. I rättsprotokollet återges att Olofsson väntat på spårvagnen i hörnet av Sturegatan och Humlegårdsgatan när han plötsligt känt att han behövde utträta sitt behov. Persson, som hade sett Olofsson gå in i urinkuren, följde strax efter. Olofsson hade sedan, utan att de bytt några ord, runkat av Persson. Därefter blev de båda arresterade av en konstapel.⁴⁶

Urinkurerna fungerade också som träffpunkt i bredare bemärkelse, vilket antyds i ett annat rättsfall. När Petterson träffar en man i en av urinkurerna en sommardag 1911 föreslår mannen direkt att de ska ”gå någon annanstans”.⁴⁷ Det fanns en risk för upptäckt för män att träffas i urinkurerna. Avslöjanden kunde resultera i fängelsestraff och, kanske än värre, personliga tragedier. Att ”gå någon annanstans” var därför ett sätt att minimera risken att bli upptäckt av polisen.

Ett udda material som bidrar till bilden av urinkurerna som mötesplatser för män som åtrår män är klotterböckerna ”*Dass*”-*Buch* som finns bevarade på Hallwylska museet.⁴⁸ Bengt Claudelin arbetade för grevinnan Wilhelmina von Hallwyl i paret Hallwyls palats på Hamngatan med att förteckna grevinnans omfattande samlingar av konst och föremål. Från sekelskiftet fram till 1930-talet tillbringade han delar av sin fritid med att skriva och rita av klotter från olika bekvämlighetsinrättningar i Stockholm. Klotterböckerna består av fem anteckningsblock men det är främst den första ”*Dass*”-*Buch* som beskriver sexualpraktik och skvaller och det finns även flera exempel på kontaktannonser skrivna av män som sökte sexuella möten, både kommersiella och icke-kommersiella. I februari 1907 besökte Claudelin en bekvämlighetsinrättning i Birger Jarlspassagen med sin anteckningsbok. Från väggen kopierade han texten: ”Kära Karlar! En stilig hästgardist med stilig kuk träffas härutanför hvar Lördag kväll kl. 11”.⁴⁹ I författaren Dodo Parikas *Stockholms soldaters hemliga liv* beskrivs sexuella möten och prostitution mellan yngre män i militären och homosexuella män från slutet på 1800-talet till och med mitten på 1960-talet.⁵⁰ ”Kontaktannonser” som den här och andra som skrivits av i ”*Dass*”-*Buch* visar hur kommersiella möten kunde arrangeras.

Urinkurerna i Humlegården möjliggjorde träffar mellan män – men hur omgivningen var ordnad hade lika stor betydelse för den utvecklingen. Gångsystemet som anlades i Humlegården kompletterade gatusystemet och gjorde det möjligt att flanera runt i cirklar och stanna till vid en parkbänk utan att väcka uppseende eller misstänksamhet. Tidigare hade vägarna syftat till att ta sig från plats a till b och det skulle ha verkat konstigt om man promenerade fram och tillbaka mellan två platser. Genom det nya systemet kunde man uppehålla sig i parken under längre tid utan att det verkade alltför suspekt. Under anonyma möten med andra män kunde man sedan testa om det fanns intresse eller inte. I följande rättsfall, som nämndes ovan i kapitlets inledning, ges en detaljerad beskrivning av hur det kunde gå till:

Tisdagen den 24 dennes [mars] på qvällen, som för sin helsas vårdande af läkare varit rådd att vistas minst 2 timmar ute i det fria, gått omkring i olika gångar i Humlegården för att få frisk luft. Klockan mellan 10 och ½ 11-tiden e.m. hade han passerat den gång i Humlegården som är belägen närmast Engelbrektsgatan. Då han kommit till den omnämnda urinkuren, hade han ingått därstädes och aflåtit sin urin. Karlsson hade dervid iakttagit, att en för honom okänd man iklädd Kungl. Flottans uniform jämväl inkommit i urinkuren. Sedan Karlsson aflåtit sin urin, hade han fortsatt de omnämnda gången till i närheten af Karlavägen, där han vändt om och gått samma väg tillbaka. Han hade dervid iakttagit, att den i Kungl. Flottans kläder klädde mannen, i hvilken han sedermera igenkände bemålde Eriksson, gått efter och förbi Karlsson i riktning mot Karlavägen. Då Karlsson på återvägen kommit till stora allén i närheten af den nyssnämnda urinkuren, hade han stannat en kort stund. Eriksson hade dervid upphunnit Karlsson och frågat huru mycket klockan var. Efter det Karlsson svarat på den framställda frågan, hade han satt sig å en i närheten stående soffa, hvilket Eriksson likväl, utan uppmaning af Karlsson, gjort. Efter en stunds samtal om det vid tillfället rådande vackra vädret, hade både begifvit sig in i den omnämnda urinkuren. Eriksson hade gått några steg före Karlsson.⁵¹

Kvinnor samtalar på en parkbänk under dagtid. På kvällen och natten var det männen som dominerade i parken och då gav parkbänken en möjlighet till att stanna upp och undersöka intresset hos den andre. Foto: Gråark-samlingen. Stadsmuseet i Stockholm, E9259.

Praktiken som beskrivs i rättsfallet brukar idag benämnas "cruising". Det är en praktik som exempelvis innefattar ömsesidiga något för långa blickar, en blick över axeln sedan man gått förbi varandra eller ett operosonligt samtal mellan främlingar där intresset hos den andre skannas av. Det är detta vi ser i rättsfallet ovan när Karlsson vände sig om och Eriksson ställde den intetsägande frågan om vad klockan var. Situationen skulle kunna uppfattas som ett möte mellan två män vilka båda flanerar i parken på kvällen och där Karlsson stannar till en stund för att inandas frisk luft eller beundra vårvädret. Eriksson, som just erinrat sig att han hade en tid att passa, frågar Karlsson om vad klockan är. Men efter att han ställt frågan sätter han sig på parkbänken, vilket indikerar att han inte alls hade en tid att passa utan att han istället ville prata

mer. Historikern Mark Turner, som studerat cruising i New York och London, menar att detta skapar en tvetydighet mellan (den oskyldige) flanören och den som praktiserar cruising. Det kan vara ett oskyldigt flanerande men även, som i fallet ovan, vara ett sätt att visa intresse för den andre.⁵² Likt de enkönade platserna skapar praktiken en förtrolighet genom vilket det offentliga rummet mer liknar ett privat rum där intimitet kan delas. I de borgerliga ideal som det konceptualiserade rummet iscensatte sammanlänkades intimitet med privata rum. Parken var en offentlighet där distans skulle praktiseras under civiliserade former. I det förnumna rummet kunde intimitet istället komma att knytas till särskilda sfärer i det offentliga.⁵³

Trots kunskapen om att bekvämlighetsinrättningarna kunde leda till intima möten mellan män som åtrår män finns det inget som tyder på att polisen försökte påverka staden att förändra urinkurerna. Tvärtom verkar myndigheten ha varit angelägen om att skapa fler. I Drätselnämndens protokoll finns 16 pläderingar från Överståhållarämbetet om fler eller större urinkurer i staden mellan 1880 och 1907. Polismyndighetens intresse för ett ökat antal urinkurer i staden kan ha flera förklaringar.⁵⁴ En anledning kan vara att befolkningsökningen i städerna under 1800-talet ledde till att Stockholms renhållning var hårt ansatt. Många hus saknade faciliteter. Detta i kombination med flera kolerautbrott satte stadens hygien på agendan.⁵⁵ En annan anledning kan vara kostnaden för latrintömningen som troligen ledde till att många valde att endast använda latrinerna för att tömma tarmen medan gatan eller busken användes för att kissa.⁵⁶ Ytterligare en anledning kan vara att otillräckliga bekvämlighetsinrättningar på stadens krogar och barer ledde till att gatan användes av besökarna.⁵⁷ Detta var också orsaker som återropades i polisrapporterna. Stockholmspolisen var ingalunda ensam i sina pläderingar för fler och större urinkurer. Liknande pläderingar från 1870-talet finns exempelvis beskrivna från Berlin och i Paris, där nya urinkurer till och med användes som valfläk.⁵⁸

Osedlig parkpraktik efter mörkrets inbrott

En annan aspekt av de offentliga parkerna som påverkade parkpraktiken var belysningen. Som historikern Joachim Schlör menar skapar natten och mörkret möjligheter för stadsbor att utforska begär när stadens ljus försvinner och rum blir svårare att kontrollera.⁵⁹ Även om gasbelysningen från 1860-talet växte fram över malmarna var den fortfarande på 1880-talet begränsad, vilket gjorde Stockholm till en mörk stad nattetid.⁶⁰ Gatubelysningen var tänd enligt en belysningskalender, vilket innebar att gatorna lystes upp endast under den mörka tiden av året, från den 20 augusti till och med den 20 april.⁶¹ Fram till slutet av 1884 tändes inte heller någon gasbelysning de datum då det enligt almanackan fanns månljus. De kvällar gatubelysningen väl var tänd släcktes den klockan halv ett på natten. Ända fram till början av 1900-talet släcktes hälften av gatlyktorna i enlighet med den regeln. Det är därför inte konstigt att Humlegårdens belysning diskuterades flitigt under lång tid.

Till en början saknades belysning i Humlegården och den tillgängliga belysningen kom från de omkringliggande gatorna. År 1877 sattes gaslyktor upp på Södra Humlegårdsgatan, Norra Humlegårdsgatan och på Sturegatan.⁶² Humlegården var en mörk plats nattetid. Först 1878 fick parken en mindre belysning då sex gaslyktor sattes upp.⁶³ De nästkommande femton åren var detta den enda belysning som fanns, vilket gjorde att stora delar av parken fortfarande var mörk om natten. Först efter en insändare till *Stockholms Dagblad* 1885 började man utreda möjligheterna till bättre belysning. I artikeln klagades det på att ”anständigheten [tillfogades] sårande scener, synnerligen om klockan slagit 10, då hvarje permitterad gardist eller artillerist anser parken som sin tillhörighet, och der oordningar af värsta slag, fritt, utan fara för straff, kunna föröfvas”.⁶⁴ Det var många som kom att klaga på liknande händelser i parken. Överbibliotekarien vid Kungliga biblioteket klagade i två skrivelser på att det ”aftnar och nätter under den mörka årstiden bedrives en svår mängd otäckheter och liderlighet av kringströfvande mans- och qvinspersoner, som till och med göra

vägen osäker för gåenden”.⁶⁵ Överståhållarämbetet anhöll till och med om att inhägna och stänga Humlegården nattetid på grund av otrygghet orsakad av ungas stök. Drätselnämndens andra avdelning verkade dock inte alltför angelägen om att lösa frågan och avtog olika förslag mellan 1885 och 1892.⁶⁶ Materialet vittnar om att Humlegården nattetid var en plats för fler grupper än män som åtrår män. Parkpraktiken av olik-könad intimitet från tiden innan omdaningens levde till viss del kvar in på 1890-talet men hade alltså även sällskap av andra oönskade aktiviteter.

Det var inte bara Humlegården som behövde belysning. Drätsel-nämndens andra avdelning ville ha en billigare lösning för stadens par-ker än elektrisk belysning, som var kostsam. Gasbelysning var avsevärt billigare och man bad därför om yttrande från stadsträdgårdsmästaren Medin om hur gas kunde påverka träd och planteringar. Enligt Medin kunde de ”till betydlig del skadas”.⁶⁷ Vidare testades petroleumlyktor, men det visade sig vara en dåligt fungerande lösning. Gasverksstyrelsen förordade därför gas eller elektrisk belysning till stadens parker.⁶⁸ Den 25 juli 1894 beslutades att gasbelysning av Humlegården med 131 lampor skulle verkställas av Gasverksstyrelsen och att hänsyn skulle tas till att växtligheten kunde skadas av utströmmande gas.⁶⁹

Parkträffar som kräver lagom ljus

Belysningen gjorde parken möjlig att besöka vid olika tider samtidigt som den blev en tryggare plats för stadens medborgare. Men belysningen ökade även möjligheterna till möten mellan män som åtrår män. Lite ljus behövdes för att göra det möjligt att överhuvudtaget se varandra. Starkt ljus hämmade däremot möjligheterna till att träffas i skymundan. Det är därför inte förvånande att de som förekommit i utredningar om otukt i Humlegården påträffats under tider då parken präglats av ljus som låg mittemellan starkt och svagt under kvälls- och nattetid. I de första polis-rapporterna över sedlighetsförbrytare i Humlegården på 1880-talet kan uttolkas att män hade sexuella möten under datum och tider då ljuset var svagt – men inte för svagt. En polisrapport från den 26 september år 1887 nämner exempelvis klockslaget 23:30.⁷⁰ I Stockholm är mörkret

kompakt nattetid i september. Det aktuella datumet var det emellertid nästintill fullmåne, och gatubelysningen var antagligen släckt. Vidare var det en mulen kväll, vilket innebar att det med största sannolikhet var mörkt i parken när månen gick i moln.⁷¹ Urinkurerna som vette mot gatorna hade mer ljus i närheten, vilket gjorde det lättare att träffas där under mörka kvällar. En annan polisrapport från den 27 maj 1891 anger klockslaget 23:45.⁷² Eftersom det var sommar var belysningen släckt, men det var nästan fullmåne och klar himmel.⁷³ Bekvämlighetsinrättningen, som låg inne i parken, hade då mer mörker vilket underlättade träffar där under ljusa kvällar.

Under en vecka i november år 1900 genomfördes polisspaningar i Humlegården. Två poliskonstaplar antecknade under sin spaning en omfattande aktivitet i närheten av de två urinkurerna och bekvämlighetsinrättningen i Humlegården, främst mellan klockan 23:30 och 01:00 under veckan. Genom deras rapporter får vi reda på att gasbelysningen inte var tillräckligt stark för att avskräcka från nattliga möten, och att den efter klockan tre på natten var släckt. Den andra rapporten avslutas exempelvis med ”På efternatten hade det varit mycket månlyst och klart”.⁷⁴ I ett ingripande på slätten nedanför bekvämlighetsinrättningen beskrev också den ena poliskonstapeln att han ”smygde sig fram till platsen” och att männen skyndade därifrån och ”försvunno i mörkret”.⁷⁵ Även om belysning var installerad i Humlegården var det alltså inte så pass ljusst nattetid att parkträffar omöjliggjordes.

När Överståthållarämbetet anhöll om utökad parkbelysning såg de det som ett sätt att underlätta övervakning av ungdomars stök eller att försvåra för stadsborna att urinera utanför i stället för inne i urinkurerna under natten. Det finns däremot inget som tyder på att de ansåg belysningen som nödvändig för att hindra män att söka intimitet med andra män.⁷⁶ Det finns inga ärenden som behandlar urinkurerna eller bekvämlighetsinrättningen i Humlegården i Drätselnämndens arkiv fram till 1900-talets början. En förklaring till detta kan vara att Överståthållarämbetet redan påpekat belysningen i Humlegården som helhet. En annan tolkning kan vara att polisen vid denna tid inte såg manliga möten som ett större problem. Det senare ligger i linje med resultat

som historikern George Chauncey, som studerat hur homosexuella träffades i New York vid samma tid, kommit fram till. Han menar att polisen under den här tiden inte hade något större intresse av att kontrollera män som träffar män på offentliga platser utan bara sporadiskt förföljde dem.⁷⁷ Det är en klar skillnad mot i Paris, London och Amsterdam där mer regelbunden övervakning ägde rum.⁷⁸ Särskilt Amsterdam utmärkte sig, då staden arbetade fram en ny design av urinkurerna för att stoppa träffar mellan män.⁷⁹ Samma tendens framträder inte i Stockholm. Det finns inga diskussioner om design av urinkurer eller belysning i relation till samkönade möten i Drätselnämndens arkiv. Möten mellan män som åtrår män verkar också ha skett på flera platser i staden och inte bara i Humlegården, som både arkivmaterialet över män dömda för otukt och annat källmaterial tyder på.⁸⁰ Det innebär att det inte fanns någon specifik plats för Överståthållarämbetet att lägga fokus på i sin korrespondens med Drätselnämnden.

FÖRESTÄLLNINGEN OM HOMOSEXUELLA I HUMLEGÅRDEN

Humlegården som rum har skapats i en dialektik mellan ideal manifesterade i planteringar, utsmyckning, stigars dragning och belysning, och det faktiska användandet av parken. Praktik och ideal överensstämmer sällan. Men rumslighet präglas i hög grad också av berättelser, rykten och idéer. Föreställningarna om Humlegården – eller, med Lefebvres terminologi, den mentala rumsbildningen – är minst lika viktiga för vilket slags rum parken blir. Föreställningarna i sig hänger samman med en mängd mentala, sociala och kulturella aspekter av staden som rum, av rent och smutsigt, offentligt och privat, sunt och osedligt. Synen på män som sökte intimitet med andra män har stor betydelse för föreställningarna om Humlegården.

Under 1900-talets första halva skedde en förändring i synen på män som åtrår män. Inom läkarvetenskapen delades sexuella beteenden in i kategorier och grupper och därigenom uppstod begreppet

homosexualitet. Med begreppet följde en ny syn på personer som har sex med individer av samma kön. Från att samkönat sex tidigare varit en otillåten handling – *otukt som mot naturen är* – började det nu även betraktas som en sjukdom, som definierade den utpekade individen.⁸¹ Vissa debattörer menade att homosexuella inte borde straffas eftersom de var att betrakta som sjuka. Av detta följde att lagen om otukt 1944 ändrades, så att den enbart gällde sex med underåriga. Men långt ifrån alla var nöjda med förändringen. I den offentliga debatten framfördes många farhågor med effekten av straffrihet, som befarades försätta barn och ungdomar i en sårbar position. Dagstidningarna började också intressera sig för homosexuell prostitution mellan ungdomar och vuxna män. I ett antal artiklar från 1946 och framåt skildrades homosexuella som just ett hot mot ungdomen.⁸² I början av 1950-talet kan en brytpunkt skönjas. Artiklarna blev fler och det hela kom till slut att likna en hetsjakt eller förföljelse av homosexuella. Det skrevs ett antal omfattande artiklar om olika ”homosexaffärer”.⁸³ I Kejne-affären påstod Karl-Erik Kejne, en pastor vid Stockholms stadsmission, att det fanns en liga av homosexuella som organiserade manlig prostitution. I dagspressen ”avslöjade” han ”djävulsdyrkan och slaveri bland de homosexuella” och hävdade senare att han var förföljd av ligan och att den hade kopplingar in i statsapparaten.⁸⁴ I en annan affär, Haijby-affären, hävdades att Kurt Haijby, en mångsysslare och senare restauranginnehavare med kriminellt förflutet, hade haft ett sexuellt förhållande med kung Gustav V och att statsapparaten försökt att dölja detta under många år. Utöver detta florerade minst ytterligare två ”homosexaffärer” i dagstidningarna.⁸⁵

Internationell forskning har visat på samma brytpunkt, dock med vissa variationer. I Tyskland kan vi till exempel se hur förföljelse av homosexuella ökade redan i samband med nazisternas övertagande och att homosexuell prostitution kontrollerades hårt efter kriget genom övervakning.⁸⁶ I USA var det först efter andra världskrigets slut som homosexuella kom att framställas som en fara både för nationen och för barnen.⁸⁷ För att försvåra och förhindra intima möten mellan män kom vissa länder, utöver polisövervakning, att förändra stadens materialitet. Amsterdam är kanske unikt eftersom det skedde decennier tidigare.

Redan på 1880-talet skapade man speciella urinkurer som skulle stävja sexuella möten.⁸⁸ Flera forskare har även visat hur stadsförvaltningar tog ”tag i” homosexuella offentliga möten först på 1950-talet. Det var exempelvis då som man stängde offentliga toaletter som var kända som mötesplatser bland homosexuella i London, Amsterdam och Paris.⁸⁹ I det följande ska vi se närmare på vilka diskussioner kopplade till manlig homosexualitet och offentliga platser i Stockholm som fördes under 1900-talets första hälft.

En föreställning om Humlegården som otidsenlig

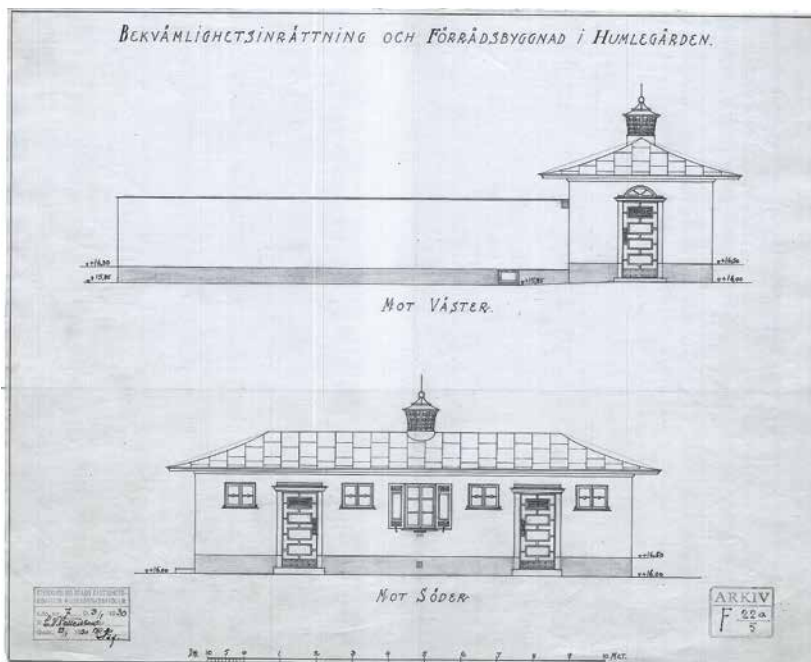
Genom en analys av den dåtida debatten om homosexuella i media kan vi se hur vissa offentliga platser kom att förknippas med homosexuella – media hade börjat skaffa sig en bild eller föraning om en ”homosexuell geografi”. Till en början rapporterade tidningar bland annat om skandaler i borgarklassen. Skådeplatserna i den rapporteringen var privata, låsta rum, såsom hemmet eller hotellrum. En begynnande föreställning om offentliga platser som approprierades av homosexuella kan också skönjas. I en artikel i *Dagens Nyheter* från 1911 diskuteras exempelvis att klotter i Skeppsholmens urinkur använts av män för att stämma träff med andra män.⁹⁰ I den begynnande föreställningen om homosexuella mötesplatser hade man ännu inte satt parker och homosexualitet i tydlig förbindelse. Ännu på 1930-talet, då det diskuterades hur homosexuella kunde bli offer för utpressare och att ”det är en känd sak att i alla större städer och även i Stockholm finns en ganska utbredd manlig prostitution”, saknas beskrivningar av Stockholms offentliga parkmiljöer.⁹¹ Detta innebär däremot inte att allmänheten eller polisen var omedveten om detta, vilket ska diskuteras nedan. Dessa föreställningar hade bara inte nått dagspressen än.⁹²

Det verkar inte heller vara allmänt känt inom staden att homosexuella träffades på offentliga platser. I Parkavdelningens diarium finns exempelvis inte mycket som tyder på att de kände till de homosexuella träffarna i Humlegården. Däremot var man engagerad i att stävja andra oönskade beteenden i stadens andra parker. Som exempel kan nämnas

att Parkavdelningen i slutet av 1920-talet diskuterade lösningar för de "ljusskygga ungdomar och förbrytartyper av alla åldrar" som härjade i Vasaparken och Vanadislunden efter mörkrets inbrott.⁹³ Mer övervakning av polisen och en starkare belysning lanserades som lösningar. Det ledde till utökad belysning i inte mindre än elva av Stockholms offentliga parker.⁹⁴ Humlegården omnämns dock inte i dessa åtgärder. I slutet av 1920-talet diskuterades bekvämlighetsinrättningen. Eftersom den var gammal föreslogs 1925 att en ny skulle byggas på samma plats. Den kom aldrig till stånd.⁹⁵ Först 1930, när en ny kombinerad förrådsbyggnad/bekvämlighetsinrättning föreslogs i direkt anslutning till distriktskontoret blev en ny bekvämlighetsinrättning verklighet, se motstående sida.⁹⁶ Det är dock inte troligt att det var parkträffarna som var orsaken till den nya bekvämlighetsinrättningen eftersom den snarare underlättade än hindrade parkträffarna.

I dagspressen beskrevs Humlegården snarare som "sliten och otidsenlig" än som ett tillhåll för homosexuella. I *Stockholms Tidning* framförde exempelvis generalkonsuln Sven Lovén 1935 ett klagomål på att Humlegården inte "fungerar effektivt som en vilopark" för "de äldre med lekplatser för barn" och lade fram ett reformförslag.⁹⁷ Flera andra instämde i Lovéns kritik och gav ytterligare förslag. I en annan artikel önskar skribenten att toalettbyggnaden helt elimineras: "Väck framför allt med den rysliga bekvämlighetsinrättningen vid Engelbrektsgatan. Måste en dylik finnas så gräv ned den i jorden!"⁹⁸ Märk att denna då var relativt nybyggd och det är troligt att det fanns ett rykte om den men att detta inte uttryckligen nämndes i dagspressen. Till Parkavdelningen inkom även förslag om förändringar i Humlegården från medborgare.⁹⁹ Denna uppmärksamhet kan vara orsaken till att staden utlyste en tävling för "Humlegårdens ordnande" i slutet av 1930-talet. Av detta följde vissa smärre förändringar.¹⁰⁰ Värt att notera är att bekvämlighetsinrättningen och urinkurerna inte berördes av omdaningen.

Parkavdelningens synbara okunskap om eller ointresse för parkträffarna mellan män kan verka konstigt eftersom det samtidigt finns arkivmaterial som visar att man vidtog åtgärder mot ungdomar. Förklaringen kan ligga i att det ansågs viktigare att fostra den unga generationen in

Ny bekvämlighetsinrättning, 1930, ritning. Notera urinoarens lägliga placering för parklekarna, lite avskilt med ingång mot Engelbrektsgatan, vilket gör det lätt att slinka förbi eller undkomma snabbt om det behövs. Husbyggnadsavdelningen i Fastighetskontorets arkiv hos Trafikkontorets arkiv, Stockholms stad, onummerad ritning.

i rätt beteende, framför allt eftersom samlingar av ungdomar i parkerna betraktades som ett större problem under 1920-talet.¹⁰¹ En annan orsak till Parkavdelningens okunskap eller ointresse kan vara att man fortfarande såg parkträffarna mellan män som en polissak och därför inte brydde sig om dem. En sådan förklaring skulle ligga i linje med tidigare forskning som visat att det i flera Europeiska städer ansågs vara en polissak och alltså inte en sak för staden, med undantag för Amsterdam.¹⁰²

De små fysiska förändringarna i Humlegården verkar inte heller ha haft någon påverkan på träffarna i Humlegården fram till 1930-talet. Tvärtom finns det flera källor utöver rättsfallen som tyder på att de homosexuella träffarna blomstrade i Humlegården. Ett sådant exempel är Nils Santessons dagboksanteckningar. Santesson hade redan 1907 dömts till tio månaders straffarbete på Långholmen för otukt genom ett uppdragat förhållande med en kollega. I hans dagboksanteckningar från 1910- och 1920-talet fixerar han Humlegården som en av

träffpunkterna för homosexuella.¹⁰³ I Dodo Parikas studier av soldatprostitution mellan yngre militärer och homosexuella män omnämns även Humlegården, som låg nära flera regementen, bland flera andra platser i Stockholm.¹⁰⁴ Även i Claudelins *"Das"-Buch* med klotter från olika bekvämlighetsinrättningar i Stockholm finns flera inlägg som indikerar att Humlegården var en mötesplats för homosexuella. Ett flertal av det klotter som han tecknade av var från bekvämlighetsinrättningen och från urinkurerna i Humlegården. År 1904 noterade han till exempel att någon – på bekvämlighetsinrättningens vägg – skrivit "[h]är knullade en sjöman mig ...", och 1916 tecknade Claudelin av klottret: "I natt knullade en flottist mig med sin djävla stora kuk...", vilket han fann på en av urinkurernas väggar.¹⁰⁵

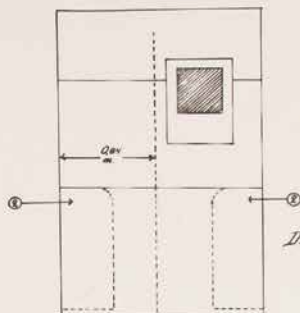
I Drätselnämndens arkiv finns möjligen spår av att man hade kunskap om parkträffarna. År 1916 inkom exempelvis ett klagomål till Drätselnämnden från KFUM som påpekade att insidorna på urinkurerna "äro ofta vanprydda med ytterst obscena ritningar eller inskrifter, vidriga att iakttaga för den som icke har smak för sådant och utan tvivel innebärande en skadlig äggelse för sådana, vilkas sinnen äro tillgängliga för dylika uttryck".¹⁰⁶ Hos polisen fanns däremot tydlig kunskap om parkträffarna. År 1930 klagade en arg medborgare hos polisen: "Varför blir man immerfort antastad av Humlegårdens busar? Finns det ingen möjlighet att göra rent hus i och omkring därovarande bekvämlighetsinrättning? Avskummet tycks helt ha tagit den vackra parken i besittning. Högaktingsfullt Adolf Bergkvist".¹⁰⁷ Sammantaget tyder dessa källor på att aktiviteterna i Humlegården mellan män som åtrår män var både kända av polisen och figurerade som föreställningar hos vissa delar av allmänheten även om det inte nått dagspressen.

Media lyfter idén om stadens parker som homosexuella mötesplatser

Under 1940-talet framträder i dagspressen ett trendbrott i synen på träffar mellan män som åtrår män. Det har sannolikt sin förklaring i en ökad medvetenhet om homosexuellas existens, vilket i sin tur var en följd av att ett antal offentliga utredningar i ämnet publicerades samtidigt som homosexualitet debatterades i media.¹⁰⁸ Historikern Jens Rydström har, genom att lyfta fram hur antalet män som åtalades för otukt ökade, visat hur polisens intresse för homosexuella tilltog från början på 1930-talet. Det ökade intresset återspeglas även i att polisen allt oftare agerade på inkomna klagomål, bland annat genom att övervaka bekvämlighetsinrättningar i Stockholm. Till skillnad mot tidigare började polisen även förhöra misstänkta.¹⁰⁹ En möjlig förklaring kan vara att man började sammankoppla *parker* i vidare mening med homosexuella, inte enbart urinkurer. I en artikel i *Dagens Nyheter* från 1943 skrivs exempelvis explicit att en norrman började ”uppehålla sig i en av Stockholms parker, där homosexuella brukar hålla till”.¹¹⁰ Tidigare sammankopplades homosexuella och bekvämlighetsinrättningar. Nu började även föreställningen om parken som förknippad med homosexuella möten att få en större spridning.

Det var också vid denna tid som Parkavdelningen började övervaka parker, en roll som tidigare varit polisens. I december 1940 skedde ett inbrott i förrådet intill bekvämlighetsinrättningen i Humlegården. Tjuvarna hade brutit upp en skrivbordslåda på kontoret, men inte stulit något. Ur förrådet hade några småsaker försvunnit. Något senare åkte två ynglingar fast för ”vissa förseelser” och de erkände även inbrottet i Humlegården.¹¹¹ Ett par månader senare skedde ytterligare två inbrott i samma förråd. Vid dessa tillfällen saknades igen några mindre saker och dessutom hade ”eld uppgjorts på golvet, varvid stor risk förelegat för ildsolycka”.¹¹² Inbrotten ledde till att nattvakter infördes för att kontrollera Parkavdelningens lokaler under hela 1940-talet.¹¹³ Ungefär samtidigt, på försommaren 1941, införde även stadsträdgårdsmästare Holger Blom speciella parkordningsvakter i Stockholm som kom att finnas kvar

Norra väggen

SKISS

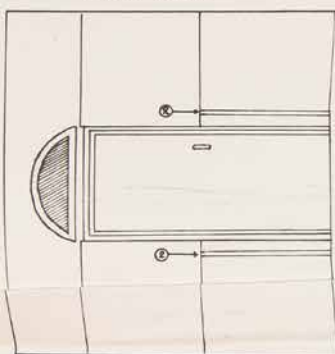
Över urinoaren i bekvämlighetsinrättningen i Humlegården vid Iversonsgatan.

Korsprojektion.

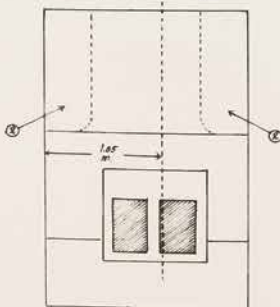
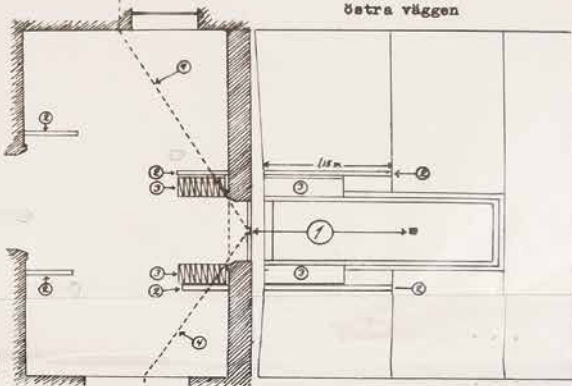
0m 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11m

Västra väggen

Östra väggen

Södra väggen

- 1) Tittglugg.
- 2) Avbalkning.
- 3) Värmeledningselement.
- 4) Gräns för synfältet genom tittgluggen.

Skissens ändringar i och med projekteringen i Humlegården.

(M: 292/1441)

Strukturlösen i Humlegården

av projekteringen

av projekteringen

den 16/11/41

M. Carl

fram till slutet av 1970-talet. Deras uppgift var att övervaka ordningen i parkerna samt rapportera missförhållanden till Parkavdelningen.¹¹⁴ Patrulleringen verkar dock inte ha fokuserat på män som åtrår män utan snarare på barn och ungdomar. Visst finns det spår av att bekvämlighetsinrättningen övervakades. Exempelvis rapporterade ordningsvakt Gunnar Pettersson att han den 6 oktober 1941 ”avvisat en herre, som stod och urinerade utanför kabinettet”.¹¹⁵ Men övervakningen skedde sällan efter klockan tio på kvällen medan parkträffarna skedde senare.

Polisens förhållningssätt till parkträffarna förändrades också successivt, om man ser till hur de agerade på inkomna anklagelser. Som nämnts fick de redan 1930 ett tips om parkträffarna i Humlegården, som de inte agerade på. När liknande anklagelser inkom på 1940-talet var reaktionen annorlunda.¹¹⁶ Då började polisen övervaka toalettgästerna genom ett titthål i väggen till urinoaren. Genom detta titthål kunde de bevittna otukten med egna ögon och därigenom få till åtal i fall som annars var svåra att bevisa. Under 1940-talets början anhölls och åtalades över tjugo män för otukt. Även om lagen om otukt togs bort 1944 finns det tecken på att övervakningen av parkerna fortgick. I ett sammanträde mellan stadsträdgårdsmästaren och ordningspolisen utlovade stadsträdgårdsmästaren exempelvis ”att polisen får disponera ordningsvaktstyrkan för speciella razzior, om så påfordras”.¹¹⁷

Även om det skedde ett trendbrott på 1940-talet genom att övervakningen ökade finns det inget som tyder på att Parkförvaltningen gjorde några fysiska förändringar i Humlegården som påverkade parkträffarna. En ny urinoar placerad mot Engelbrektsgatan och utökade förrådslokaler föreslogs, men de kom aldrig till stånd.¹¹⁸ Den enda fysiska förändring som kan tänkas ha påverkat parkträffarna var att Parkavdelningen 1949 ändrade parkbänkarnas placering. Nu koncentrerades de i rader på mera upplysta platser, vilket inte gillades av alla. I ett klagomål till Parkavdelningen skrev exempelvis en missnöjd medborgare att det nu ”stå en mängd bänkar hopade i rad” och att ”parkbesökande i allmänhet icke tycka om att sitta i rader utan föredraga att sitta på spridda bänkar och gärna, där det är skuggigt på sommaren”.¹¹⁹

Vänster sida: Polisens titthål i bekvämlighetsinrättningen i Humlegården, 1941. Stockholms stadsarkiv, Stockholms rådhusrätt, avdelning 6, brottsmål, 1941, nr 397.

Något måste göras åt ”homosexuella Humlegården”!

Om 1940-talet stod för ett trendbrott i föreställningen om parkträffar som ledde till ökad övervakning, kan 1950-talet ses som den stora brytpunkten när kontroll och kväsande av homosexuella träffar genomfördes på allvar. Det ska ses i ljuset av den mediehysteri som pågick under början av 1950-talet. I dagspressen radades de olika ”homosexaffärerna” upp med jämna mellanrum, där unga pojkar påstods utnyttjas av äldre homosexuella män. Homosexuella träffar började också beskrivas på nya sätt i början på 1950-talet. Det var först då som en central del av diskussionen berörde *var* homosexuella träffades. Humlegården blev den plats som diskuterades oftast i artiklarna.¹²⁰ I exempelvis artiklar om Kejneaffären beskrevs den homosexuella prostitutionen i Humlegården ofta.¹²¹ Artiklar kunde även bara antyda att Humlegården var skådeplats även om det skett på annan plats. I en artikel om ett mord på en homosexuell man hävdades exempelvis att ”alla spår ledde till Humlegården”, trots att det skett i ett privat hem.¹²²

” Till utskottet rapporterade polisintendent Hawor att fler än tjugo av alla bekvämlighetsinrättningar och urinkurer samt flertalet parker ”äro kända som tillhåll för homosexuella personer” eller ”lösa element och homosexuella”. Humlegården nämndes som en av dessa parker. Han förordade skärpt belysning, nedklippta buskar, ansade träd och att urinkurerna skulle bytas ut ”mot kurer för endast en person med möjlighet till insyn”.

Det är också under 1950-talet som kopplingen mellan homosexualitet och parker tydligt framträder i stadens arkiv. Ordet ”homosexuell” förekommer för första gången i Parkavdelningens diarium den 16 februari 1951 i ärendet ”Åtgärder för motverkande av homosexualitetens skadeverkningar”.¹²³ Ärendet vittnar om ett omfattande utredningsarbete inom stadens olika förvaltningar i början på 1950-talet för att få bukt

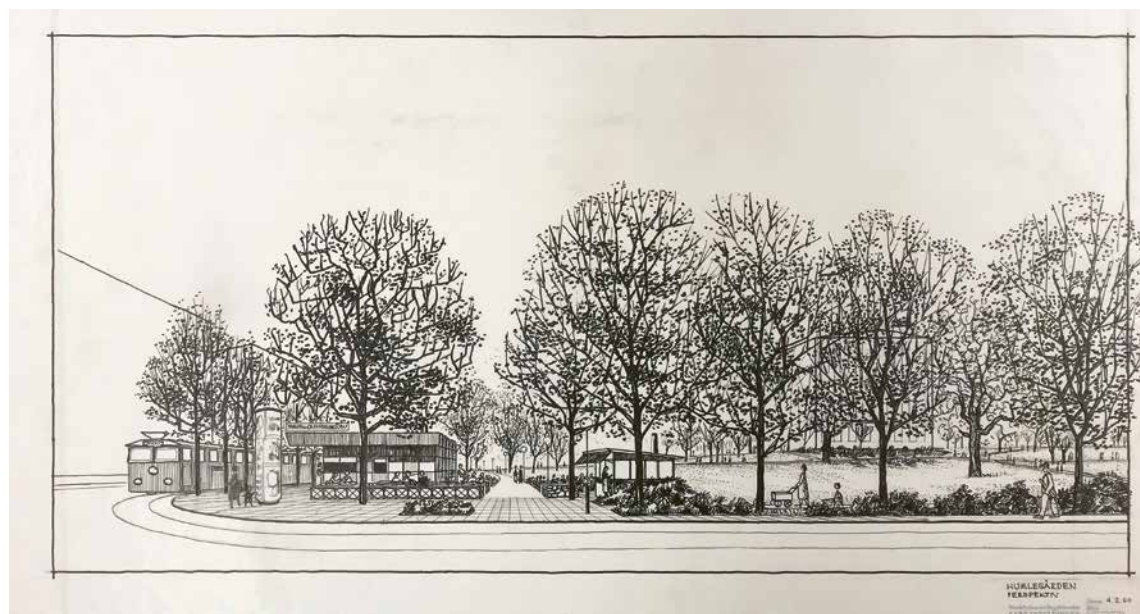
med den i dagspressen beskrivna homosexuella prostitutionen mellan unga män och vuxna. Ärendet startar med att Överståthållaren i juli 1950 kallade till möte där "motverkandet av homosexualitetens skadeverkningar" skulle diskuteras. Därefter tillsattes ett arbetsutskott som skulle förorda lösningar. Till utskottet rapporterade polisintendent Hawor att fler än tjugo av alla bekvämlighetsinrättningar och urinkurer samt flertalet parker "äro kända som tillhåll för homosexuella personer" eller "lösa element och homosexuella". Humlegården nämndes som en av dessa parker. Han förordade skärpt belysning, nedklippta buskar, ansade träd och att urinkurerna skulle bytas ut "mot kurer för endast en person med möjlighet till insyn". Vidare föreslog Hawor förstärkning av kriminalpolisens femte avdelning om tio konstaplar för patrullering under tiden mellan klockan tio på kvällen och två på natten. För Barnavårdsnämndens del föreslog barnavårdsdirektören Wrangson likaså utbyte av urinkurer men även "återupptagande och utbyggnad av ungdomsbyråns uppsökande verksamhet". I praktiken innebar det sistnämnda "patrullering" med jämna mellanrum inom staden under kvällar och nätter. I november samma år sammanträdde utskottet igen och förordade då att förslagen skulle realiseras.¹²⁴

I och med att föreställningen om homosexuella i Humlegården nu fanns i både dagspressen och i stadens förvaltningar kan vi anta att den även spridits mer brett i samhället. Det är också troligt att detta var orsaken till de starka reaktionerna inom staden. I januari 1951 begärde socialborgarrådet att Gatunämnden skulle vidta åtgärder "som nämnden kan finna påkallade". Till Gatukontoret inkom dessutom flera yttranden från bland annat Renhållningsavdelningen och Parkavdelningen. Renhållningsavdelningen gick igenom alla av polisen nämnda bekvämlighetsinrättningar och urinkurer och föreslog skärpt belysning och utbyte av urinkurerna mot "moderna enbåsigas kurer".¹²⁵ I Humlegården noterade man exempelvis att de två gamla urinkurerna av gjutjärn med plats för sju personer borde "utbytas mot moderna urinkurer, varvid det vore önskvärt att buskagen gallrades". Vidare föreslog de att toalettavgifter skulle återinföras vid bekvämlighetsinrättningen. Stadsträdgårdsmästare Blom förordade ökad belysning, starkare lampor,

Ny vänthall vid Sturegatan, 1960. Notera att där en av urinkurerna stod har man öppnat upp ytan genom att lägga plattor och ta bort buskage. Kart- och ritningsarkivet hos Gatukontorets parkavdelnings arkiv, Stockholms stadsarkiv, ritning nr 121.203.

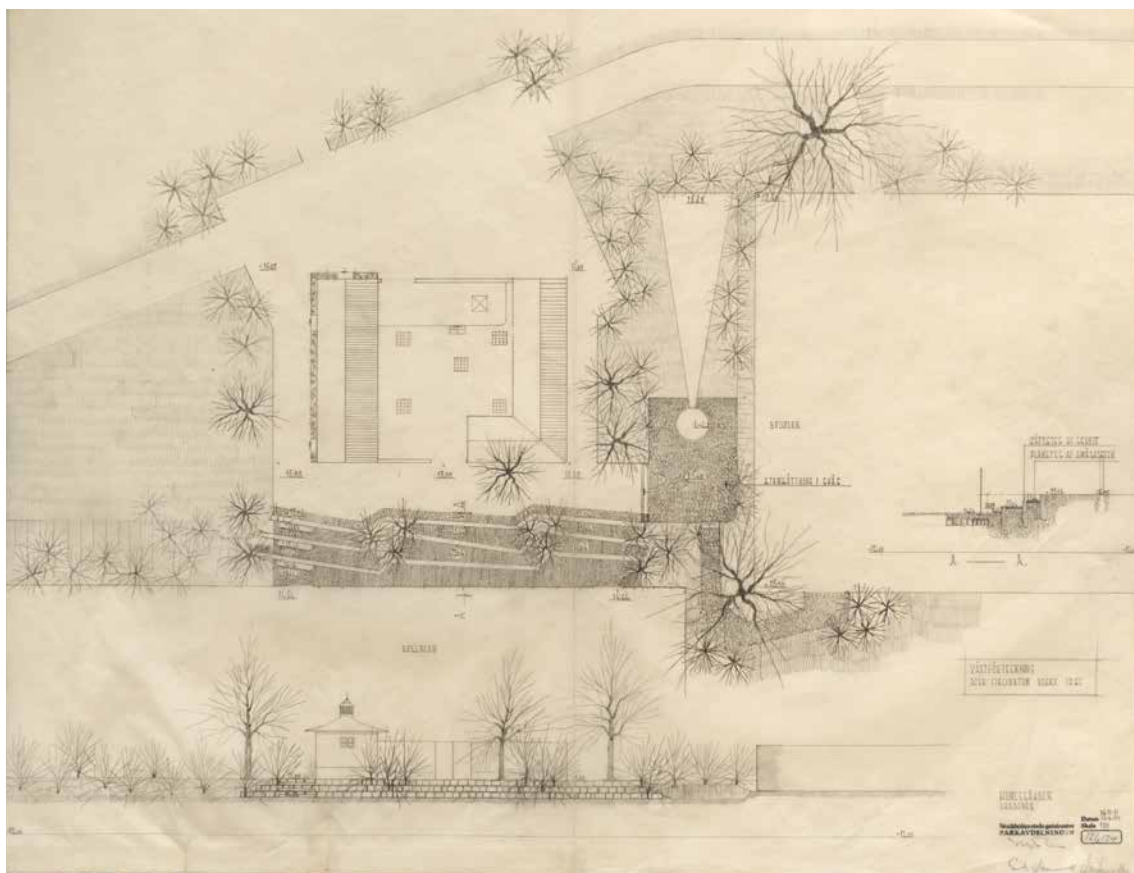
gallring av vegetation och fällning av träd vid de tjugotalet platser som polisen nämnt. I Humlegården föreslog han till exempel gallring av buskage, nya belysningspunkter vid urinkuren vid Sturegatan och bekvämlighetsinrättningen samt en ny parkväg vid bekvämlighetsinrättningen "varigenom urinoarens omgivningarna bliva mer frilagda". Gatukontoret meddelade därefter Gatunämnden att de redan startat ett moderniseringsarbete av urinkurerna, vilket bland annat innebar att de gamla större kurerna ersattes med enmansbås. Prioriteringsordningen skedde efter polisens rekommendationer. Vidare meddelade Gatukontoret att de snarast skulle komma att "vidtaga åtgärder, som påkallats med avseende på skärpt belysning och gallring av växtligheten, där denna invid bekvämlighetsinrättningar och urinkurar är sådan, att den är ägnad att dölja ljusskygga förhävanden".¹²⁶

Genom detta, främst fysiska, arbete förändrades sedan sakta men säkert förutsättningarna för parkträffarna för män som åtrår män i Humlegården. Redan 1951 startade arbetet med ökad belysning utanför bekvämlighetsinrättningen.¹²⁷ Några år senare, 1954, var urinkuren mot

Engelbrektsplan utbytt mot en enbåsig urinkur.¹²⁸ I slutet av 1959 beslutades även om en större omvandling av Humlegården. I samband med omvandlingen revs bekvämlighetsinrättningen ”kring vilken de kriminella samlades” och nya toaletter inrymdes i Lidingöbanans vänthallsbyggnad vid Humlegården. Stadsträdgårdsmästare Blom menade att ”detta har avsevärt förbättrat förhållandena”.¹²⁹ I *Dagens Nyheter* var man glad att ”homofiltoaletten” nu var borta.¹³⁰ Samtidigt satsade man starkt på ”en omdisponering och förstärkning av belysningen i parken, varigenom man hoppas, att det klientel, som besöker Humlegården efter mörkrets inbrott och givit parken ett mindre gott rykte, skall försvinna”.¹³¹ År

Plan för avsatser vid den nya bollplanen, 1951. Notera att byggnaden i bilden är den toalett för allmänheten som beskrivs i texten och byggdes först 1960 om till personalbyggnad för Parkavdelningen. Kart- och ritningsarkivet hos Gatukontorets parkavdelnings arkiv, Stockholms stadsarkiv, ritning nr 121.174.

1960 revs den sista urinkuren.¹³² Förutom detta fortgick samtidigt en ”genom polis och ordningsvakter förstärkt bevakning i parken”.¹³³ I en motion till stadsfullmäktige går det att utläsa att polisen gjorde ”återkommande razzior för att upprätthålla ordningen” i Humlegården.¹³⁴ 1961 hade man infört den ökade belysningen ”till de många ljusskygga elementens sorg men till hyggliga medborgares trivsel och glädje”, gick det att läsa i dagstidningen.¹³⁵

Trots att det i de ovan nämnda utredningarna framkommit att fler än tjugo olika platser i staden var mötesplatser för homosexuella och att andra källor visar på en mer diversifierad geografi, fick Humlegården i dagspressen status som huvudmötesplats.¹³⁶ Detta trots att exempelvis Barnavårdsnämnden i en kartläggning av pojkprostitutionen 1949 noterat att i ”Humlegården och Berzelii Park var inslaget av ungdomar icke påfallande”. De menade istället att andra platser, som till exempel Söder Mälarstrand, var väl frekventerade.¹³⁷ Det är troligt att Humlegården med tiden blev en imaginär huvudskådeplats för homosexuella möten i det offentliga medvetandet. Men oavsett om det handlade om föreställningar eller faktisk praktik blev Parkavdelningen tvungen att agera hårt. Och då räckte det inte enbart med övervakning, utan även Humlegårdens fysiska struktur behövde förändras.

DISKUSSION

I inledningens vinjett träffades två män i Humlegården och talades vid på en parkbänk. Till synes var det inget utöver det ordinära – två främlingar möttes, talades vid och skildes åt. Källmaterial som beskriver liknande händelser i historien går lätt förbi utan större notis. Det är först när fokus läggs på rummets egenskaper som händelsen kan ges en annan tolkning. Humlegården var i folkminnet förknippat med homosexuella möten. Tolkningen kan då bli att det var två män som åtrår män som stiftade en ny bekantskap. Kunskap om olika stadsrum är med andra ord central för att tolka materialet. I det här kapitlet användes Humlegården som exempel för att visa hur en stadspark blir förknippad med vissa föreställningar. I linje med Lefebvres förståelse om rummet som en produkt av det sociala livet har tre delar beskrivits – parkideal, parkpraktik och parkföreställningar – vilka alla tillsammans skapar förståelsen av rummet.¹³⁸

I den första delen av kapitlet diskuterades hur borgerliga parkideal kom att påverka planer och förändringar av parken där behovet av avstånd till den tidigare parkens osedliga nöjen blev viktigt. Ett nytt gångsystem anlades där besökare kunde visa upp sig och mötas som främlingar utan att behöva bekanta sig med varandra. För arbetarnas fostran skulle, i denna kontext, vattenbutiken ersätta krogen. Barn skulle tuktas – beträd inte gräsmattan! Platser där osedlighet hade skett raderades helt enkelt från parkmiljön. I den andra delen i detta kapitel avhandlades hur detta påverkade parkpraktiken från att tidigare ha varit inriktad mot (osedliga) nöjen till en ordnad promenadpark där barnen kunde leka på avsedda platser. Här diskuterades även hur det till synes sedliga flanerandet kunde liknas vid vår tids cruising mellan män som åtrår män eftersom det hade samma bas – den nyfikna opersonliga promenaden där män som var främlingar kunde mötas. Samtidigt kom nya enkönade platser – urinkurer – till för att frigöra männens mobilitet i staden. Dessa blev också centrala punkter i stadsparken där män kunde träffas i skymundan utan större insyn av allmänheten. I den tredje delen diskuterades hur dessa manliga (otillättna) nöjen kom att växa fram i det allmänna

medvetandet, först i liten skala bland personer som använde parken och polisen. Sedan, när dagspressen kom att börja skriva om homosexuella möten i Humlegården, blev parken huvudskådeplats. Det föranledde staden att övervaka och förändra den fysiska parken igen för att få den i linje med de borgerliga ideal som initialt legat till grund för parkens utformning.

Beskrivningen liknar en kamp om hur stadsträdgården skulle förstås där aktörer som stadsplanerare, arkitekter, politiker, poliser, debattörer och vanliga stadsbor försöker att skapa, definiera och ge Humlegården mening. Vissa av aktörerna har haft större möjligheter att utöva makt men har ändå inte lyckats att låsa fast förståelsen av stadsparken. När det borgerliga parkidealet återspeglats i användning av och föreställning om parken – som när idealet om Humlegården som ”promenadpark” präglade både parkpraktik och parkföreställning – fanns det ingen anledning att förändra parken även om det existerade parkpraktik i skymundan och alternativa beskrivningar av parken. Först när alternativa förståelser av rummet börjat konkurrera i lika styrka, där föreställning och praktik kunde rubba det borgerliga idealet, krävdes förändring. Som när Humlegården kom att förknippas med homosexualitet i parkpraktik och parkföreställning. När möten mellan män kom att beskrivas i dagspress och parkidealet som promenadpark kunde misstolkas som en cruisingpark – kom staden att tvingas cementera den borgerliga meningen av parken. Även om den förståelsen till stor del fortfarande är den mest förekommande i historiska beskrivningar, bidrar den här studien till att låta Humlegården bli ihågkommen som ett (temporärt) homosexuellt rum i Stockholms geografi.

Som nämnts på flera ställen i kapitlet ska inte denna analys ses som ett bevis på att Humlegården var den enda eller den viktigaste platsen för män som åtrår män. Genom analysen av parkideal, parkpraktik och parkföreställningar belyser detta kapitel ett rum i Stockholm där Humlegården lyfts fram som en homosexuell skådeplats. I Lefebvres förståelse av rummet som en produkt av det sociala livet kom inget annat rum där män som åtrår män träffades i att diskuteras på samma vis.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Hallwylska museets arkiv (HMA)

Claudelin, Bengt *"Dass"-Buch*

Kungliga biblioteket (KB)

Svenska dagstidningar 1902–1960

Nils Santessons arkiv, Santessons dagböcker,

1919-10-06 samt 1926-0824

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Drätselnämndens andra avdelnings arkiv (Drät.)

1880–1920

Gatukontorets parkavdelnings arkiv (G.Park.)

1900–1950 (inklusive kart- och ritningsarkivet)

Gatukontorets parkavdelnings polisrapporter 1941–

1960

Stadsbyggnadskontorets kart- och ritningsarkiv

(St.Kart.)

Stockholm stads kommunfullmäktigettryck 1870–1960

Stockholm stads årsberättelser för perioden 1870–1910

Stockholms rådhusrätt (St.Råd.), Avdelning 1–8,

Avdelningen för brottmål 1880–1944 (baserat på mål

funna av Greger Eman samt Jens Rydström)

Överståthållarämbetet (ÖÅ). Polisärenden,

Kriminalavdelningen, FIVb 1874–1905

Överståthållarämbetet (ÖÅ). Polisärenden. Kriminal-

avdelningens 5:e rotel, E:2 ink. Klagomål och

angivelser. 1919–1945

Stadsmuseet i Stockholms (SSM)

Pressklippssamlingen, Humlegården, 1850-talet

och framåt

Topografica, Vol 11

Muntliga källor

Sveriges meteorologiska och hydrologiska institut (SMHI)

Sverker Hellström, klimatolog vid Enheten för statistik och information. Korrespondens via e-post den 10 och 11 februari 2020, utskrift i författarens ägo.

Tryckta källor

Stockholms gasverk, 1903. *Stockholms belysning.*

Utgifven med anledning af Gasverkets femtio-åriga tillvaro, den 18 december 1903. Stockholm: Stockholms gasverk.

Stockholms kommunalförvaltning, 1869. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid.* Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1872. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid.* Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1876. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid.* Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1877. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid.* Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1878. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid.* Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1879. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid.* Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1880. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid.* Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1881. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid.* Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1882. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid.* Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1883. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid*. Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1884. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid*. Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1885. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid*. Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Stockholms kommunalförvaltning, 1886. *Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning jämte statistiska uppgifter för samma och föregående tid*. Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Litteratur

- Asker, Bertil, 1986. *Stockholms tekniska historia 2. Stockholms parker. Innerstaden*. Stockholm: Liber.
- Bell, David, 1995. "Perverse Dynamics, Sexual Citizenship and the Transformation of Intimacy". I Bell, David och Valentine, Gill (red.). *Mapping Desire. Geographies of Sexualities*. London: Routledge, s. 304–317.
- Bärthel, Himlar, 2000. "Tempel aus Gusseisen". *Berlinische Monatsschrift* 11 (2000), s. 26–35.
- Chauncey, George, 1994. *Gay New York. Gender, Urban Culture, and the Making of the Gay Male World, 1890–1940*. New York: Basic Books.
- Chauncey, George, 2014. "Privacy Could Only Be Had in Public. Gay Uses of the Street (1995)". I Gieseking, Jen Jack, Low, Setha, Saegert, Susan, Mangold, William och Katz, Cindi (red.). *The people, place, and space reader*. Hoboken: Routledge, s. 202–206.
- Deland, Mats, 2016. "The social park. Stockholm, 1900–1939". I Clark, Peter (red.). *The European City and Green Space: London, Stockholm, Helsinki and St. Petersburg, 1850–2000*. Aldershot: Ashgate, s. 151–164.
- Dufwa, Arne och Pehrson, Mats, 1989. *Stockholms tekniska historia. Snöröjning, renhållning och återvinning*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- d'Emilio, John, 1989. "The homosexual menace: the politics of sexuality in Cold War America". I Lee Peiss, Kathy, Simmons, Christina och Padgug, Robert A. (red.). *Passion and power. Sexuality in history*, Philadelphia: Temple University Press, s. 226–240.
- Edlund, Bengt, 2018. *Vårt gröna Stockholm. Parker, parklekar, promenader och konst*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Ehrensverd, Ulla, 1970. *Kungl. Humlegården*. Stockholm: Billbergs bokhandel.
- Eman, Greger, 1999. "Café Frisk Luft. Den homosexuella infrastrukturen i Stockholm 1880–1920". I Silverstolpe, Fredrik, Eman, Greger, Parikas, Dodo, Rydström, Jens och Söderström, Göran (red.). *Sympatiens hemlighetsfulla makt: Stockholms homosexuella 1860–1990*. Stockholm: Stockholmia förlag, s. 104–127.
- Ericsson, Martin och Brink Pinto, Andrés, 2019. *Den bråkiga staden. Ungdomsupplopp och ungdomspolitik i efterkrigstidens Stockholm*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Evans, Jennifer, 2003. "Bahnhof boys: policing male prostitution in post-Nazi Berlin". *Journal of the History of Sexuality* 12(4), s. 605–636.
- Fierro, Alfred, 1996. *Histoire et dictionnaire de Paris*. Paris: Laffont.
- Granberg, Björn, 2008. "Stockholm i mitten av 1800-talet, en ursprunglig röra". I Pettersson, Ronny, Fuehrer, Paul och Höjer, Mattias (red.). *Bekvämlighetsrevolutionen. Stockholms hushållen och miljön under 150 år och i framtiden*. Stockholm: Stockholmia förlag, s. 18–57.
- Hekma, Gert 1999. "Amsterdam". I Higgs, David (red.). *Queer Site. Gay Urban Histories Since 1600*. London: Routledge, s. 61–88.
- Hellgren, Christina och Wiorek, Lena, 2007. "Allmänna parker och odlingar i Stockholm ca 1870–1970". Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 2007, s. 86–113.
- Houlbrook, Matt, 2000. "The private world of public urinals: London 1918–57". *The London Journal* 25(1), s. 52–70.
- Humphreys, Laud, 2017 [1970]. *Tearoom trade. Impersonal sex in public places*. London: Routledge.

- Lefebvre, Henri och Nicholson-Smith, Donald, 1991. *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Lundin, Claës, 1890. *Nya Stockholm*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Lysholm, Gustaf Adolf, 1973. *När jag var femton år*. Stockholm: Bonnier.
- Malmström, Birgit, 1942. *Stockholms elektricitetsverk 1892–1942*. Några data ur verkets utveckling. Stockholm: Elektricitetsverket.
- Mandén-Örn, Kerstin, 2009. "Älskade parker. 1800-talets mötesplats för flanörer och stöjiga barn". I Sörenson, Ulf (red.). *Stockholm. Den gröna staden*, Stockholm: Samfundet Sankt Eriks årsbok, s. 114–119.
- Manns, Ulla, 2018. "Om synlighet och läsbarhet. Samkönad sexualitet och kvinnorörelsens historiskrivning". I Borgström, Eva och Markusson Winkvist, Hanna (red.). *Den kvinnliga tvåsamhetens frirum. Kvinnopar i kvinnorörelsen 1890–1960*. Stockholm/Göteborg: Appell förlag, s. 297–317.
- Nilsson, Arne, 1998. *Säna & riktiga karlar. Om manlig homosexualitet i Göteborg decennierna kring andra världskriget*. Göteborg: Anamma.
- Nolin, Catharina, 1999. *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*. Stockholm: Byggförlaget.
- Nolin, Catharina, 2016. "Stockholm's urban parks: meeting places and social contexts from 1860 to 1930". I Clark, Peter (red.). *The European City and Green Space. London, Stockholm, Helsinki and St. Petersburg, 1850–2000*. Aldershot: Ashgate, s. 135–150.
- Norrhem, Svante, Rydström, Jens och Winkvist, Hanna, 2008. *Undantagsmäniskor. En Svensk HBT-historia*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Parikas, Dodo, 1999. "Stockholms soldaters hemliga liv. Unga soldater och civila män". I Silverstolpe, Fredrik, Eman, Greger, Parikas, Dodo, Rydström, Jens och Söderström, Göran (red.). *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1990*. Stockholm: Stockholmia förlag, s. 522–553.
- Petersson, Britta, 1990. "Pressklipp i Faktarummet". *Stadsvandringar 13*, Stockholm: Stockholms stadsmuseum, s. 92–102.
- Petersson, Stig-Åke, 1983. *Bara bögförtrycket blomstrade. Sambällets åtgärder mot den sk kriminella homosexualiteten i Stockholm under 1950-talet*. Stockholm: Rosa Rummet.
- Pålsson, Ann, 2017. *Parkstaden. Stockholms landskap och stadens rum*. Stockholm: Samfundet S:t Erik.
- Ross, Andrew Israel, 2019. *Public City/Public Sex. Homosexuality, Prostitution, and Urban Culture in Nineteenth-Century Paris*. Philadelphia: Temple University Press.
- Rydström, Jens, 1999. "Polisen och de perversa. Klagomål och angivelser rörande homosexualitet 1925–1944". I Silverstolpe, Fredrik, Eman, Greger, Parikas, Dodo, Rydström, Jens och Söderström, Göran (red.). *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1990*, Stockholm: Stockholmia förlag, s. 371–387.
- Rydström, Jens, 2003. *Sinners and citizens. Bestiality and homosexuality in Sweden, 1880–1950*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schlör, Joachim, 1998. *Nights in the Big City. Paris, Berlin, London 1840–1930*. Översättning av Pierre Gottfreid Imhof och Dafydd Rees Roberts. London: Reaktion books.
- Sibalis, Michael, 1999. "Paris". I Higgs, David (red.). *Queer Sites. Gay Urban Histories Since 1600*, London: Routledge, s. 10–37.
- Silvander, Johan, 1998. "Humlegården. En folklig park i Stockholm". I Andrén, Anders (red.). *Staden. Himmel eller helvete. Tankar om människan i staden*, Stockholm: Informationsförlaget, s. 69–87.
- Silverstolpe, Fredrik, Eman, Greger, Parikas, Dodo, Rydström, Jens och Söderström, Göran, 1999. *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1990*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Steorn, Patrik, 2010. "Queer in the museum: Methodological reflections on doing queer in museum collections". *Lambda Nordica. Tidskrift om homosexualitet* (3–4), s. 119–122.
- Stone, Amy och Cantrell, Jaime, 2015. "Something Queer at the Archive". I Stone, Amy och Cantrell, Jaime (red.). *Out of the Closet, Into the Archives. Researching Sexual Histories*, New York: State University of New York Press, s. 1–22.

- Söderström, Göran, 1999. "Homosexaffärernas' och 'rättsrötans' tid". I Silverstolpe, Fredrik, Eman, Greger, Parikas, Dodo, Rydström, Jens och Söderström, Göran (red.). *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1990*, Stockholm: Stockholmia förlag, s. 412–421.
- Tamagne, Florence, 2000. *Histoire de l'homosexualité en Europe. Berlin, Londres, Paris, 1919–1939*. Paris: Seuil.
- Trumbach, Randolph, 1999. "London". I Higgs, David (red.). *Queer Sites: Gay Urban Histories Since 1600*. London: Routledge, s. 89–111.
- Turner, Mark, 2003. *Backward glances. Cruising the queer streets of New York and London*. London: Reaktion Books.
- Vanegas, Angela, 2003. "Representing lesbians and gay men in British social history museums". I Sandell, Richard (red.). *Museums, society, inequality*, London: Routledge, s. 98–109.
- Wahlberg, Gunvor, 1998. "Humlegården". I Callert-Holmgren, Kerstin och Höglund, Margaretha (red.). *Stockholm. Vår gröna stad. En vandring i parker och trädgårdar*. Falköping: Hushållningssällskapens Multimedia, s. 29–36.
- Wängberg-Eriksson, Kristina, 1983. *Humlegården genom tiderna*. Stockholm: Stockholms universitet (avhandling).

Slutnoter

- 1 Alla namn i texten är genomgående ändrade till för tiden vanligt förekommande namn. Exemplet bygger på ett rättsfall i Stockholms stadsarkiv, Stockholms rådhusrätt (St.Råd.) 1903.3.164 samt information från SMHI:s historiska källor gällande väder.
- 2 Se t.ex. Asker 1986; Deland 2016; Edlund 2018; Ehrensvärd 1970; Hellgren och Wiorek 2007; Mandén-Örn 2009; Nolin 1999, 2016; Pålsson 2017; Silvander 1998; Wahlberg 1998; Wängberg-Eriksson 1983. Notera att Silvander 1998 nämner det i förbigående.
- 3 Lefebvre och Nicholson-Smith 1991.
- 4 Steorn 2010, s. 125–126; Vanegas 2003, s. 98–99; Stone och Cantrell 2015, s. 3.
- 5 Se t.ex. Manns 2018; Rydström 2003; Norrhem m.fl. 2008; Silverstolpe m.fl. 1999.
- 6 Se t.ex. Rydström 2003.
- 7 Jfr med tidigare analyser av samma källmaterial i arbeten av Rydström 2003 och Eman 1999.
- 8 Se Petersson 1990.
- 9 Nolin 2016, s. 111.
- 10 Nolin 1999, s. 48–52.
- 11 Nolin 2016, s. 112–113.
- 12 Stockholms kommunalförvaltning 1876, s. 80–81.
- 13 SSM, Pressklippssamling, *Svenska Dagbladet* 19 juli 1925.
- 14 SSM, Pressklippssamling, *Svenska Dagbladet* 23 juni 1911.
- 15 Nolin 2016, s. 113.
- 16 Stockholms kommunalförvaltning 1872, s. 62.
- 17 Stockholms kommunalförvaltning 1880, s. 52.
- 18 Nolin 1999, s. 310.
- 19 Edlund 2018, s. 36, 198.
- 20 Stockholms kommunalförvaltning 1879, s. 103; 1880, s. 107; 1881, . 91; 1882, s. 71; 1883, s. 95; 1884, s. 135; 1885, s. 133.
- 21 Edlund 2018, s. 200; Wahlberg 1998, s. 36.
- 22 Edlund 2018, s. 200; Wahlberg 1998, s. 36.
- 23 SSM, Pressklippssamling (A163/1941), 1908 samt Svenska dagbladet 26 juni 1920.
- 24 Lundin 1890, s. 48.
- 25 Lundin 1890, s. 49.
- 26 Ross 2019, s. 61–66.
- 27 Se Bärthel 2000, s. 26–31, och Fierro 1996, s. 1176–1178.
- 28 SSA, Kommunfullmäktigetryck, 1881, bihang 30, s. 21.

- 29 Dufwa och Pehrson 1989, s. 179.
- 30 SSA, Kommunfullmäktigettryck, 1885, bihang 111, s. 62.
- 31 SSA, Kommunfullmäktigettryck, 1896, bihang 60, s. 49.
- 32 SSA, Kommunfullmäktigettryck, 1870, bihang 20, s. 40; 1883, bihang 44, s. 51; 1907, bihang 96, s. 104. Det kan jämföras med Paris som redan 1843 hade 468 urinkurer för mer än en person utställda i staden (Fierro 1996, s. 1176–1178).
- 33 SSA, Drät., Protokoll, 1885, s. 287–288.
- 34 SSA, Drät., Protokoll, 1886, s. 30.
- 35 SSA, Drät., Protokoll, 1886, s. 171.
- 36 Stockholms kommunalförvaltning 1886, s. 97.
- 37 Sibalis 1999, s. 19–20.
- 38 Chauncey 1994, s. 65; Hekma 1999, s. 70–73; Trumbach 1999, s. 106.
- 39 Rydström 2003, s. 275.
- 40 SSA, ÖÄ., Polisärenden, Kriminalavdelningen, FIVb, Pm ang. sedlighetsförbrytare 1883–1900, 132 sidor.
- 41 SSA, ÖÄ., Pm ang. sedlighetsförbrytare 1883–1900, s. 93–94, 97.
- 42 SSA, ÖÄ., Pm ang. sedlighetsförbrytare 1883–1900, s. 99. Jfr även tidigare tolkningar i Eman 1999 och Rydström 2003.
- 43 Se t.ex. Humphreys 2017, Eman 1999 och Nilsson 1998.
- 44 Bell 1995, s. 304–309.
- 45 Sammantaget 137 rättsfall under perioden 1880–1943, jfr med tidigare analys av samma material i Rydström 2003 och Eman 1999. Endast fall där båda är över 15 år har beaktats.
- 46 SSA, St.Råd., 1911.3.380.
- 47 SSA, St.Råd., 1911.5.201.
- 48 Bengt Claudelin kallade boken för ”Dass”-Buch I, vilket sannolikt anspelar på das Buch på tyska, som i sin tur betyder ”boken” på svenska. Dassboken börjar med ett utklipp ur en artikel från *Dagens Nybeter* den 13 april 1911 där toalettklotter sammankopplas med annonser för homosexuella möten i en bekvämlighetsinrättning på Skeppsholmen, men notera att Claudelin tecknade ned klottet flera år tidigare.
- 49 HMA, Claudelins ”Dass”-Buch (Claud.), s. 34.
- 50 Parikas 1999.
- 51 SSA, St.Råd. 1903.3.164.
- 52 Turner 2003, s. 9.
- 53 Chauncey 2014, s. 202–206.
- 54 Bland pläderingarna från ÖÄ finns en polisrapport i vilken det anhålls om belysning i en urinkur på Skeppsholmen. I rapporten beskrivs att unga män uppehåller sig vid urinkuren. En poliskonstapel befarar att de sysslösa unga männen ska begå fickstölder. SSA, Drät., Handlingar, 1903, Diarienummer 232.
- 55 Nolin 1999, s. 23; Granberg 2008, s. 19, 37.
- 56 Granberg 2008, s. 40.
- 57 SSA, Drät., Protokoll, 1894.
- 58 Fierro 1996, s. 1176–1178, Bärthel 2000, s. 26–31.
- 59 Schlör 1998, s. 217.
- 60 Malmström 1942, s. 11.
- 61 Stockholms gasverk 1903, s. 107–108.
- 62 Stockholms kommunalförvaltning 1877, s. 90.
- 63 Stockholms kommunalförvaltning 1878, s. 129.
- 64 SSM, Pressklippssamling, Stockholms Dagblad 1 maj 1885.
- 65 SSA, Drät., Protokoll, 1887, s. 5, Diarienummer 313; 1892, s. 402 samt Drät., Handlingar, 1887, Diarienummer 313.
- 66 SSA, Drät., Protokoll, 1885, s. 647; 1890, s. 783, Diarienummer 417; 1891, s. 736; 1892, s. 399; 1892, s. 450; Kommunfullmäktigettryck, 1894, utlåtande 110, s. 20.
- 67 SSA, Drät., Handlingar, 1894, Diarienummer 211.
- 68 SSA, Drät., Handlingar, 1894, Diarienummer 112.
- 69 SSA, Drät., Protokoll, 1894, s. 573.
- 70 SSA, ÖÄ., Pm ang. sedlighetsförbrytare 1883–1900, onummerad sida.
- 71 SMHI 2020.
- 72 SSA, ÖÄ., Pm ang. sedlighetsförbrytare 1883–1900, onummerad sida.
- 73 SMHI 2020.

- 74 SSA, ÖÄ, Pm ang. sedlighetsförbrytare 1883-1900, 7 november, onummerad sida.
- 75 SSA, ÖÄ, Pm ang. sedlighetsförbrytare 1883-1900, 6 november, onummerad sida.
- 76 SSA, Drät., Protokoll, 1894.
- 77 Chauncey 1994, s. 65.
- 78 Trumbach 1999, s. 104; Hekma 1999, s. 70-72; Sibalis 1999, s. 19-20.
- 79 Hekma 1999, s. 72.
- 80 Se t.ex. Rydström 1999 och Lysholm 1973.
- 81 Rydström 2003, s. 159-165.
- 82 Söderström 1999, s. 420-421.
- 83 Söderström 1999, s. 420-421.
- 84 Söderström 1999, s. 421.
- 85 Petersson 1983, s. 35.
- 86 Evans 2003, s. 621-625; Tamagne 2000, s. 9.
- 87 d'Emilio 1989, s. 226-240.
- 88 Hekma 1999, s. 72.
- 89 Hekma 1999, s. 81; Sibalis 1999, s. 22; Houlbrook 2000, s. 60.
- 90 *Dagens Nyheter* 11 april 1911.
- 91 *Dagens Nyheter* 3 juni 1932.
- 92 I Parikas 1999 studier av soldatprostitutionen har han hittat artiklar i veckotidskriften Fäderneslandet där olika platser diskuteras redan på 1920-talet. Exempelvis nämndes att soldatprostitution skedde på "Sturegatan, Hamngatan, Nybroplan, Karlavägen och i Humlegården" (Fäderneslandet 1919-04-09) samt på "Vallhallavägen - [...] via Stureplan, Tornbergs klocka, Strandvägen, Djurgårdsbron [...]." (Fäderneslandet 1921-07-09). Det innebär dock att inga specifika platser fixeras utan att större områden diskuteras.
- 93 SSA, G.Park., 1928, ärende 687.
- 94 SSA, G.Park., 1929, ärende 13.
- 95 SSA, St.Kart., 299, 1925.
- 96 SSA, St.Kart., F22a/5, 1930.
- 97 *Stockholms Tidning* 5 april 1935.
- 98 *Stockholms Tidning* 6 april 1935.
- 99 SSA, G.Park., 1937, ärende 509.
- 100 SSA, G.Park., 1938, ärende 175, 229 samt 741.
- 101 Deland 2016, s. 137.
- 102 Hekma 1999, s. 70-72.
- 103 KB, Nils Santessons arkiv, Santessons dagböcker, 1919-10-06 samt 1926-08-24.
- 104 Parikas 1999, s. 522-553.
- 105 HMA, Claud., s. 9, 226
- 106 SSA, Drät., Handlingar, 1916, Diarienummer 216.
- 107 SSA, ÖÄ, Krimavd. 5:e rotel, E Ink handlingar, 1930-1934. Brev 1930-04-28.
- 108 Petersson 1983, s. 120.
- 109 Rydström 2003, s. 254-268.
- 110 *Dagens Nyheter* 24 juli 1943.
- 111 SSA, G.Park., 1940, ärende 905.
- 112 SSA, G.Park., 1941, ärende 144.
- 113 Se exempelvis SSA, G.Park., 1941, ärende 144; 1943, ärende 43; 1948, ärende 1429.
- 114 Silvander 1998, s. 83.
- 115 SSA, G.Park., Parkordningsvakternas rapporter, 1941.
- 116 Rydström 2003, s. 254-268.
- 117 SSA, G.Park., 1949, ärende 1613.
- 118 SSA, G.Park., 1941, ärende 944; 1947, ärende 149, 390.
- 119 SSA, G.Park., 1949, ärende 789.
- 120 Ericsson och Brink Pinto 2019 visar även i Den bråkiga staden att Berzelii park figurerade flitigt i diskussionerna om var homosexuella träffades.
- 121 Se t.ex. *Svenska Dagbladet* 11 november 1950.
- 122 *Expressen* 8 december 1950.
- 123 SSA, G.Park., 1951, ärende 273.
- 124 SSA, Gatukontoret, 1951, ärende 487.
- 125 Moderna urinkurer kan antas vara den enbåiga urinkuren "telefonkiosktypen" som började införas från 1920-talet och framåt (Dufwa och Pehrson 1989, s. 181).
- 126 SSA, Gatukontoret, 1951, ärende 487.
- 127 SSA, G.Park., 1951, ärende 530.
- 128 SSA, G.Park. kart- och ritningsarkiv, 121.194, 1954.
- 129 SSA, Kommunfullmäktigettryck, 1960, utlåtande 230, s. 2390.
- 130 *Dagens Nyheter* 9 september 1951.
- 131 SSA, Kommunfullmäktigettryck, 1960, bilang 18.
- 132 SSA, G.Park. kart- och ritningsarkiv, 121.200, 1960.

- 133 SSM, Topografica, Vol 11. Hornsgatspuckeln – Hötorget, Humlegården, Skrivelse om ”De aktuella förhållandena i Humlegården, om vilken mer eller mindre vederhäftiga rykten varit i svang under en följd av år” av Holger Blom till Gatunämnden 28 januari 1960.
- 134 SSA, Kommunfullmäktigetryck, 1959, motion 56, s. 143.
- 135 *Svenska Dagbladet* 4 mars 1960.
- 136 Se t.ex. Rydström 2003 och Söderström 1999.
- 137 SSA, ÖÄ, Betänkande från Kommitté för motverkande av homosexualitetens skadeverkningar, 1950, bilaga 15 ”Rapport över ’speciellt uppdrag’”, s. 3.
- 138 Lefebvre och Nicholson-Smith 1991.

Ett stort tack till Jens Rydström för hans generösa delning av material och tidigare arbete. Även ett tack till Jean-Yves Duriaux som översatt texter från franska.

ERLANDSSON
PORTVAKT

KONSTEN ATT GÖRA ENTRÉ

DÖRRAR OCH PORTENS VÄKTARE I DET FÖRRA SEKELSKIFTETS STOCKHOLM

Karin Carlsson

I HARALD BEIJERS roman *Brita i grosshandlarhuset* får läsaren följa hur Brita Månsdotter målmedvetet byter fattigdom, surt saltat fläsk och skogsstigar mot kristallkronor, ostron och storstadsavenyer.¹ Såsom många andra unga flickor i det tidiga 1900-talets Sverige stiger hon av tåget i Stockholm för att ta tjänst som piga. Hon är klädd i sin bästa vadmalsklänning, hemstickade strumpor och smorläderskängor.

Vid perrongen väntar hennes faster Ida. Genom sitt arbete som tro-tjänarinna hos den rika grosshandlarfamiljen ansågs fastern ha ”kommit upp sig i världen” och blivit ”släkten Månssons märkvärdigaste person”.² I romanens inledning målas kontrasterna mellan den torftiga torpar-tillvaron och det fashionabla storstadslivet fram genom Britas blick. Ett flertal gånger tvingas hon att stanna till ”i häpenhet”. Hon imponeras över hur ett hus kan vara så stort att det sväljer ett helt tåg. Hon överväldigas av de ståtliga bostäderna och beundrar gatans stiliga hatt- och handskklädda flanörer. På väg mot sin nya arbetsplats betraktar Brita hungrigt köttbutikens enorma utbud av korvar och skinkor samtidigt som hon drar in doften av bageriernas sockrade kaffebröd, krokanter och bakelser som ”pöste över med vispgräde”.³ Under den kombinerade

drosk- och promenadturen till våningen berättar fastern att grosshandlaren är en av stadens rikaste män och att hans bostad är placerad vid stadens finaste gata. Även huset skulle visa sig vara ett av de finaste. Stort och prytt av tinnar och torn kunde det misstas för ett slott. När de stannar framför den rikt dekorerade huvudentrén får Brita sin första lektion i de arkitektoniska gränsernas anatomi: ”Detta är den stora porten. Den får du inte på villkor gå igenom. Du får inte finnas där [...]”⁴ De fortsätter sedan runt hörnet för att ta köksvägen till våningen. Via en trång och brant kökstrappa inramad av smutsgröna väggar når de till slut bostadens köksingång.

I filmen från 1946, som är baserad på boken, tar sig Brita istället på egen hand från stationen till grosshandlarhuset. Väl framme vid porten finns ingen vid hennes sida som kan hjälpa henne att avkoda arkitekturens meddelanden. I sin okunskap stegar hon rakt in i den pampiga entrén. När hon tagit några steg uppför marmortrappan sticker portvakten ut sitt huvud genom en glugg i väggen och påkallar hennes uppmärksamhet: ”Det blir till att gå in andra vägen”, säger han. ”Ja, runt hörnet. Den uppgången är för bud och ... tjänstefolk.”⁵ Brita får vända ryggen till marmortrappan och i takt till mattpiskan kliver hon istället över den enkla innergården för att ta kökstrappan till sin nya arbetsplats.

Romanens beskrivning av det slottsliknande flerfamiljshuset påminner om det Bünsowska huset vid Strandvägen 29–33 i Stockholm. Det är också den adressen, mer specifikt nummer 31, som filmteamet valt som grosshandlaren bostad. Huset, vars exteriör ritats av arkitekten Isak Gustaf Clason (1856–1930), stod klart 1888 och var vid tiden ett av stadens modernaste bostadshus, utrustat med elektricitet, hissar och vattenledningar. Liknelser som riddar- och försvarsborg återkommer i arkitekturhistoriska beskrivningar av fastigheten. I jämförelse med tidigare stilideal är denna byggnad massiv och tung med en sockel av kalksten som i sin tur vilar på en bas av granit. Den långsträckt fasadens mörkröda tegel kan upplevas som en kompakt mur. De två större torn som ramar in byggnaden, tillsammans med två mindre tureller som är placerade på fasadens mitt, ökar byggnadens fästningslika karaktär.⁶ På så sätt kom fastigheten att skapa en förstärkt visuell gräns mellan de

privata bostadsytorna och gatans offentliga rum. Men ogenomtränglig var den inte. Boende och besökare hade, utöver de tre huvudentréerna, ytterligare fjorton olika dörrar att välja mellan när de önskade att ta sig in i fastigheten.⁷ Och om husets form och arkitektur misslyckades med sin guidning fanns, liksom för filmens Brita, husets portvakter där, vilka dels fungerade som vägvisare, dels som förstärkningar av de materiella gränserna.

Tidigare forskning har visat hur de samhällsomvandlingar som skedde under 1800-talet medförde förstärkta gränser mellan privata och offentliga sfärer. För borgerligheten kom begrepp som familj, föräldraskap

Bünsowska huset vid Strandvägen 29–33. Teckning av Herman Feychting, 1889. Stads-museet i Stockholm, Gråarkssamlingen, Kvarteret Korporalen, s. 2.

och hem att fyllas med nya betydelser.⁸ Bostaden, som visserligen kunde fungera som en semioffentlig scen och plats för social samvaro, var samtidigt ett rum för lugn och återhämtning. Hemmet under denna period har beskrivits som ett skydd mot omvärlden och ur det perspektivet blev bostaden en kontrast till livet utanför: till arbete, produktion och stadens smuts och myller.⁹ Den amerikanska historikern John Gillis är en av dem som lyft fram hur gränsen mellan det privata och offentliga rummet under 1800-talet blev allt tydligare. I en västerländsk kontext var 1700-talets rörelsemönster mer flödande och icke avtalade visiter kunde ske via öppna dörrar. Under kommande sekel ersattes sådana spontana möten med inbokade besök och låsta portar. Det blev helt enkelt svårare att kliva över de (rent symboliskt) allt högre trösklarna. Trösklar, liksom väggar, dörrar och lås, fick nya betydelser och kom att förstärka skillnaderna mellan ute och inne, mellan varmt och kallt, intimitet och anonymitet.¹⁰ Ett flertal forskare har beskrivit hur den privata och den offentliga sfären samtidigt blev tydligt genuskodade. Medan hemmet, utifrån borgerliga ideal, kom att förstås som kvinnans primära plats blev det offentliga rummet mannens. Kvinnan ansvarade för hushåll, barn och att familjens anseende återspeglades genom hemmets ordning och inredning. Mannen, med det primära försörjaransvaret, kopplades istället samman med stadens och maktens rum. Om det så var kaffehus och tavernor eller rum där samhällsekonomiska riktlinjer formulerades och politiska beslut togs.¹¹ Men gränsen mellan privat och offentligt var samtidigt instabil och har inte enbart skiftat över tid utan även sett olika ut för olika grupper av individer. Som den amerikanska historikern Jessica Kross påpekat kunde det till exempel skapas tillfälliga semi-officiella rum i och med att det privata hemmet öppnades upp för informella politiska sammankomster där samtal mellan elitens män tog plats.¹² Den spanska arkitekturhistorikern Beatriz Colomina har å sin sida lyft fram hur gränsen mellan ute och inne, mellan privat och offentligt, hela tiden har genomkorsats, störts och brutits upp av modernitetens nymodigheter som tidningar, telefoner, radioapparater och elledningar.¹³ Separationen mellan de två sfärerna är ofta, för att låna den amerikanska historikern Leonore Davidoffs ord, skenbar.¹⁴

I det följande intresserar jag mig för gränser och öppningar mellan den privata boendesfären och stadens offentliga rum. Jag undersöker hur stadens materialitet, i form av fastigheternas rumsliga utformning, återspeglar ideal och föreställningar om hur samhället skulle ordnas samt hur den materiella omgivningen har potential att forma individers rörelsemönster. Jag riktar blicken dels mot det förra sekelskiftets portar och dess portvakter, dels mot de obevakade köksingångarna. Genom dessa passerade varor, föremål, människor – och kanske även tankar och känslor – på olika sätt. Det är dessa gränser och öppningar samt deras eventuella töjbarhet som ska stå i fokus. På så vis gör jag ett försök att återskapa rörelser i – och mellan – några sammanlänkande urbana rum. På ett övergripande plan undersöker jag samspelet mellan individen och platsens materialitet.

FASADER OCH DÖRRAR, GRÄNSER OCH ÖPPNINGAR

Genom fasaden delas en geografisk yta upp i två olika rum som skapar ett ”ute” och ett ”inne”. För vissa kan en sådan rumslig avgränsning upplevas som en skyddande inkludering, för andra kan samma avgränsning signalera separation och utanförskap.¹⁵ Som bland andra sociologen Andrea Mubi Brighenti och arkitekturteoretikern Mattias Kärrholm påpekat är muren, eller i detta fall fasaden, full av paradoxer. Hur den ska tolkas och förstås handlar om vilka perspektiv som används, vilka individer som sätts i fokus och på vilken sida av en specifik vägg någon rör sig eller något utspelar sig. Olika grupper av individer kan alltså – i relation till en specifik gräns – stängas in eller ut, välkomnas eller avvisas. Utöver detta kan olika sociala processer och interaktioner underlättas eller försvåras, allt beroende på husets form och materialitet. Gränser och passager kan även vara sammankopplade med både formella och informella regelverk vilka tillsammans med de materiella gränserna hjälper till att skapa, förstärka eller återspejla maktrelationer och sociala hierarkier.¹⁶

Men även om fasader och väggar skapar slutna rum så finns en rad öppningar mellan ute och inne, mellan den offentliga gatan och den

privata bostaden. Ytan är aldrig slät och ogenomtränglig och istället finner vi ofta öppningar i form av till exempel fönster och dörrar. Men medan fönstret – med filosofen och sociologen Georg Simmels ord – är en ”path for the eye”, utgör dörren en öppning för hela individen. För mer än ett sekel sedan diskuterade Simmel hur dörren kan visa på en önskan att separera samtidigt som den fungerar som en länk mellan olika rum. Å ena sidan kan den alltså ”störa” eller upphäva fasadens rumsliga avgränsning, å andra sidan kan den stängda dörren förstärka densamma.¹⁷ Tillsammans skapar väggarna med dess öppningar, i kombination med en fastighets passager, möjliga flöden mellan olika rum. På så sätt har arkitektens utformning potential att styra kroppens rörelser.

” Olika grupper av individer kan alltså – i relation till en specifik gräns – stängas in eller ut, välkomnas eller avvisas.

Genom att närmare studera dessa fasader och dörrar finns inte enbart möjlighet att urskilja dåtida rörelser, utan även föreställningar, värderingar och attityder som varit aktuella under en viss tid och på en viss plats. Stadens materiella lager kan återspegla tankar och värderingar knutna till de individer (och de samhällen) som skapat dem eller som använt och rört sig bland dem.¹⁸ En studie av detta gör att vi, som bland andra den brittiska historikern Karen Harvey har påpekat, kan komma närmare dåtida vardagsliv. Genom föremål och byggnader, i kombination med de kontexter som är kopplade till dem, kan vi fånga in ny kunskap om förfluten tid. Här handlar det om att se till samspelet mellan det materiella och individen, att försöka förstå hur den fysiska omgivningen påverkar individers erfarenheter och rörelser.¹⁹ På samma sätt har den brittiska antropologen David Miller diskuterat hur individen och det materiella är beroende av varandra. För samtidigt som individen skapar föremålen så är föremålen en del av processen i skapandet av individen.²⁰

Analysen utgår från tre delundersökningar. I en första fas intresserar jag mig för vad den franska sociologen Henri Lefebvre kallar det conceptualiserade rummet. Genom att studera planritningar, byggnadsinventeringar samt den fysiska miljön försöker jag fånga in arkitekters och byggherrars intentioner. Fokus riktas mot de olika passager och entréer som skapar en materiell länk – eller hinder – mellan ute och inne, mellan stad och hem. Mer specifikt studeras i detta avsnitt huvudentréer, köksingångar och vägar från gatan till våningen. Med Lefebvres ord placerar jag alltså maktens rum i centrum och försöker avtäcka vilka ideologier och tankar som ligger bakom olika typer av rumsliga ordningar.²¹ I den andra delen placeras portvakten i centrum, ett yrke och en roll som ritades in i många av de bostadshus som byggdes under decennierna kring sekelskiftet 1900.

För att komma närmare de sociala mönster som uppstod i relation till ett specifikt rum riktar jag även blicken mot de rörelser och individer som intog detsamma. I den sista delen analyseras därför vad som sker när dessa utrymmen befolkas. Här spårar jag rörelser mellan staden och den privata våningen och försöker fånga in vilka grupper av individer som valt, eller drivits mot, olika entréer och passager. Med hjälp av begrepp som klass och genus diskuteras hur den byggda miljön skapar olika flöden och möten. För att återknyta till Lefebvre betyder detta att jag intresserar mig för det levda och varseblivna rummet genom vilket vi kan få syn på rumsliga vardagliga praktiker.²² Avslutningsvis berör jag kort hur den ursprungliga rumsliga idén över tid mister sina funktioner och hur det materiella i sin tur omformas i relation till skiftande ideologiska, kulturella och samhällsliga förändringar.

KÖKSVÄGEN TILL KÖKSINGÅNGEN

Som begrepp används köksingången ibland symboliskt. I dagspressen dyker liknelsen allt oftare upp under tidigt 1900-tal för att illustrera hur någon eller något tar sig in ”bakvägen”. När en journalist i *Dagens Nyheter* 1910 bekymrat noterade hur dålig kolportagelitteratur spreds i samhället förklarade han att böckerna tagit köksvägen till hemmens bokhyllor. Ett antal tävlingscyklister tvingades 1927, enligt samma tidning, att ta ”köksvägen” till målgången efter att tävlingen avbrutits på grund av dåligt väder.²³ Trots att kökstrapporna idag till stor del har avfolkats så lever metaforen kvar. Ett företag som tar köksvägen till börsen har, genom att köpa upp ett redan börsnoterat företag, hittat en bakväg till ett för dem eftertraktat rum.²⁴ En rad kokbokstitlar signalerar att det är möjligt att ta köksvägen till både kändisar, ”en flickas hjärta” och till Portugal. I dessa fall ses mat och matlagning som en indirekt väg till insyn i kändisars privatliv, till att förföra en potentiellt framtida partner eller som ett sätt att lära känna ett land utan att själv besöka det.²⁵ Detta visar hur köksingången varit, och fortsatt är, en välanvänd metafor trots att den sedan nästan ett sekel tillbaka ritats ut ur flerfamiljshusens arkitektur.²⁶

Trappuppgångar och köksentréer, med den ofta tillhörande och separata kökstrappan, var byggda för att dölja. Samtidigt var det där som mycket av det mest vardagliga pågick. Som jag ska visa skapades köksingången för att styra vissa individer och varor bort från huvudentrén, och på så vis kunde de större och mer påkostade passagera mellan staden och de privata våningarna hållas fria från rörelser som kopplades samman med stadens smuts och rörighet. Men det som under vissa perioder medvetet gömmts och dolts är inte alltid lätt att spåra idag. Det mest vardagliga är inte heller det som, historiskt sett, i första hand har bevarats för eftervärlden. Frekvent upprepade och rutinmässigt återkommande praktiker har även en tendens att försvinna ur våra minnen. Eller rättare sagt kan de ofta uppfattas som så triviala att de inte ansetts värda att dela med sig av. Kökstrappor, portvaktsrum och köksingångar återkommer till exempel sällan i museers och arkivs minnesuppteckningar, och

endast i undantagsfall har de uppmärksammats i byggnadsinventeringar. Att spåra vad som utspelade sig i dessa rum och passager har med andra ord varit en utmaning.

Symptomatiskt nog använder etnologerna Billy Ehn och Orvar Löfgren just ordet ”köksvägen” för att beskriva hur en forskare metodologiskt kan gå till väga för att finna spår av företeelser som inte självklart eller direkt avspeglas i olika typer av källmaterial. Genom att studera *en* företeelse kan man få svar på något helt annat.²⁷ Det handlar om att hitta nya vägar in i arkiven och söka på ställen som inte är till synes uppenbara. I detta sammanhang har digitaliserade och OCR-kodade samlingar varit ett viktigt verktyg då de möjliggjort sökningar i stora mängder av material såsom dagstidningar, tidskrifter, minnesuppteckningar och romaner. Detta innebär även att jag inte varit låst av dätida taggningar och sökord vilket kan vara fallet när sökande sker i arkivinstitutions samlingar. När en sökning har genererat en träff, har nya sökord kunnat identifieras vilka i sin tur utökat antalet träffar successivt. När en källa väl identifierats har jag sedan kunnat studera den i sin helhet för att på så sätt få en bild av det större sammanhang den är en del av.

Minnesuppteckningar och svar på olika frågelistor har även varit värdefulla källor, både i fysisk och digitaliserad form. Inte heller här finns uppteckningar som specifikt behandlar köksingångar, trapphus eller portvakter. Däremot finns spår av detta under helt andra teman, som till exempel tjänstefolk, bostäder eller i svar på frågelistor som handlar om olika typer av försörjning. Samtida populärkultur har också varit en viktig källa. Som historikerna Ulrika Holgersson och Tommy Gustavsson i sina respektive studier påpekat är det möjligt att genom kommersiella spelfilmer fånga in utbredda och tidsspecifika föreställningar eller praktiker. Eftersom det oftast finns kommersiella intressen bakom den typen av produktioner bryter innehållet sällan kraftigt mot tidens normer eller ”publika referenser”. Samtidigt är det vanligt att aktuella debatter eller teman skrivs in i handlingen. Även om filmen, eller brett spridd skönlitteratur, inte kan ses som en återspeglning av verkligheten så kan den utgöra en möjlig väg för att fånga in samtida kulturella, ekonomiska eller politiska diskussioner och vardagliga praktiker.²⁸

De empiriska exemplen hämtas i första hand från Östermalm, en stadsdel som idag betraktas som ett av de mest exklusiva områdena i Stockholms innerstad. Som exempel kan nämnas att nio av de tio dyraste gatorna räknat i pris per kvadratmeter i Sverige är placerade där.²⁹ Det är en stadsdel där gränser mellan staden och det privata bör ha varit extra påtaglig och i och med det också möjliga att spåra. Jag landar i decennierna kring sekelskiftet 1900 med start kring 1880 då byggandet av flerfamiljshus i Stockholm ökade kraftigt, något som – med ett undantag mellan 1885 och 1895 – höll i sig fram till sekelskiftet. Mellan 1875 och 1900 byggdes till exempel i medeltal 135,9 bostadshus per år i Stockholm, vilket kan jämföras med 40,9 åren 1840–1874.³⁰ Den bortre tidsgränsen är något mer flytande. I huvudsak sträcker sig undersökningen fram till 1930-talet, en period där nya inredningsideal tränger ut gamla samtidigt som en mer genomgripande omorganisering av välfärdens resurser påbörjas. Vissa nedslag görs dock under de efterföljande decennierna.

Undersökningen tar avstamp i en period då området genomgår en kraftig omvandling. I boken *Nya Stockholm* från 1890 beskriver författaren och journalisten Claës Lundin (1825–1908) hur Ladugårdslandets omvandling gick ”i största hast” och hur tobakslanden och de ”ruskiga men måleriska kojorna” och de snedvridna ladorna ersattes av höga hyreshus ”ända ut i skogsbrynet”. ”Kogubbarna” trängdes undan och i de nybyggda bostadshusen flyttade välbärgade familjer in.³¹ Stadsdelen tycktes vid en första anblick i huvudsak befolkas av grupper med god ekonomisk ställning. När journalisten Beyron Carlsson (1869–1928) i boken *Hela Stockholm* från 1912 låter läsaren uppleva staden filtrerad genom en ung notaries blick, fångar han in de nya sociala skiktningar som följde av Ladugårdslandets omvandling. Liket den unga kvinnan i boken *Brita i Grosshandlarhuset* blickar notarien ut över gatorna och vill inget hellre än att få vara en del av den ”fina världen”. Han vill ”träda ut i lifvet [...] på Strandvägen” och ”simma omkring bland crème de la crème på samhällets yta och känna sig om en integrerande del af dagens hela Stockholm”.³²

STADENS MATERIALITET: OM RUMSLIGA FLÖDEN OCH SKILLNADSGÖRANDE

De bostadshus som byggdes på Östermalm från 1880- till 1920-talen hade, så gott som alla, särskilda köksingångar. Som till exempel byggnadsantikvarien Britt Wisth påpekat ritades både portvaksrum och olika typer av entréer in i fastigheterna. Utöver huvud- och köksentréer fanns i vissa fall även en körport vilken skapade ytterligare en länk mellan gata och fastighet. Även om just denna passage var byggd för att åstadkomma en väg för hästekipagen att ta sig in till innergårdarnas stallbyggnader, så kunde den även utgöra en promenadväg till innergårdarnas köksentréer.³³ Men köksingångarna kunde även vara placerade intill huvudentréer eller vid sidogator. Efter genomgång av omkring hundra planlösningar, vilka studerats i relation till byggnadsinventeringar som Stadsmuseet i Stockholm genomfört, har jag kunnat urskilja fem typiska ordningar vilka i olika grad höll isär, eller omvänt blandade, olika grupper av individer. Nedan illustreras dessa typexempel med hjälp av fem fastigheter som finns kvar än idag. Utöver att dessa utgör tydliga exempel, så är de valda utifrån att det även finns olika typer av käll- och/eller bildmaterial som kan knytas till dem. Fyra av dessa fem fastigheter har jag besökt. Genom att själv öppna en port, kliva över en tröskel, ta sig in i en stor marmorentré eller uppför en smal kökstrappa har jag fått möjlighet att uppleva miljön, men framför allt har jag kunnat jämföra dagens fysiska miljö med ritningar från när husen byggdes.

Låt oss börja med den fiktiva Britas arbetsplats, det Bünsowska huset på Strandvägen. Huset är ett exempel på när arkitektoniska lösningar skapade en hög grad av separation mellan olika grupper av individer.

Strandvägen 29–33: hög grad av separation

När det Bünsowska huset stod klart 1888 omfattade det tre fastigheter som hölls samman av en gemensam fasad mot Strandvägen. Genom två kortare flyglar fortsatte sedan huset in på sidogatorna Grev Magnigatan respektive Torstensongatan. Exteriören ritades på uppdrag av den

förmögna träbaronen Fredrik Bünsow (1824–1897) av arkitekten Isak Gustaf Clason. Husets form bröt mot tidigare stilideal och kom att bli en förebild för en ny typ av arkitektur. Den tidigare ljusa och putsade ytan, som emellanåt försökte imitera olika typer av sten, sågs som falsk och tillgjord. Nu skulle naturmaterial användas och istället för utanpåliggande dekor i gips skulle utsmyckningar av fasaden helst huggas direkt i stenen.³⁴ Utformningen kom på så vis att förstärka känslan av en sluten och, i jämförelse med tidigare stilideal, mer svärgenomtränglig fasad. Kanske var det precis det författaren Hjalmar Söderberg försökte fånga in när han i romanen *Förvillelser* från 1895 lät diktjaget betrakta fastigheten och konstatera att den såg ut som ”en trotsig och lysande riddardikt i sten”.³⁵

Fastighetens tre huvudentréer utgörs av höga dekorerade portaler vilka omsluter lägre träportar som, enligt bland andra konstvetaren och byggnadsantikvarien Margareta Cramér, ytterligare bidrar till byggnadens fästningslika karaktär.³⁶ De höga och rikt dekorerade portarna signalerade status. För den som likt Brita kom i vadmalsklänning och smorläderskängor blev köksingången enligt tidens normer en mer lämplig inramning. Köksingångarna var placerade på den tvådelade innergården vilken nåddes via körportarna på respektive sidogata. I filmen går Brita målmedvetet till en av kökstrappornas entréer. I verkligheten bör dock även detta ha varit en rörelse som krävde en del förkunskap. Som tidigare nämnts fanns nämligen minst fjorton olika entréer i den uppdelade innergården. För det första fanns fem trapphus med vardera två dörrar. Via den ena dörren nåddes trappor som ledde upp till våningarnas kök. Den andra dörren var vägen ner till källarplanet. Utöver detta fanns ytterligare tre entréer som via bakvägen ledde in till huvudentréns trapphus. Slutligen fanns minst en köksingång som ledde rakt in i köket till en av våningarna på bottenplan. För att finna den dörr som ledde till en specifik våning bör det rimligtvis ha krävts en rätt grundlig kunskap om fastighetens inre ordning. I jämförelse med huvudentréerna var kökstrappan både smal, brant och byggd av betydligt enklare material. Idag finns inga spår av tidigare utsmyckningar i form av till exempel vägg- och takmålningar och det är ytterst osannolikt att det fanns några när huset byggdes.³⁷

Huvudentréerna var däremot påkostade, framför allt entrén till nummer 33. Redan när det byggdes var golvet täckt av svartvit marmor med bård i brunt och svart. Väggarna var målade i gul kvadermarmorering. Den första korta trappan var, och är fortsatt, svängd och med baluster-räcke av skulpterade stolpar. Trappan leder vidare upp till entréplanet och avsatsen mot själva porten ringas in av ett räcke med en utskjutande mindre balkong som för tankarna till en talarstol. Den är i sin tur upplyst av en lykta i flerfärgat glas. Med en byggnadsantikvaries ord består innertaket av ”spegelvalv och stickkappor, akantusslingor, bårder och bladstavar, medaljonger med antika motiv på förgylld botten”.³⁸ Några större flerfärgade glaspartier, med bland annat det Bünsowska vapnet, släpper in ljus från gatan samtidigt som det hindrar insyn.³⁹

Portvaktsluckan var placerad på väggen bakom den tidigare nämnda balkongen. Den omnämns inte i de byggnadsinventeringar jag funnit, men utifrån bevarade fotografier ser portvaktsluckan ut att vara gjord av frostat glas på vilket ordet ”portvakt” var blåstrat samt en pil som berättade att portvaktsdörren fanns runt hörnet.⁴⁰ Bakom portvaktsluckan fanns en mindre lägenhet om ett rum och därifrån kunde, genom luckan, både porten och den första trappan överblickas.

De två andra entréerna, nr 29 och 31, var även de utsmyckade och liknade på flera sätt den nyss beskrivna entrén. Men någon ”balkong” fanns inte och i jämförelse med nummer 33 var tak och väggar något mer sparsamt dekorerade. Ytterligare en skillnad utgjordes av portvaktsluckan som placerats högt upp i väggen direkt till höger vid entrén. Det gav visserligen portvakten uppsikt över porten, men att överlämna något, eller kommunicera i ”jämn höjd” var däremot fysiskt omöjligt. I sådana fall fick besökaren ta sig upp för trappan för att sedan knacka på dörren till portvaktens lägenhet. I innerstadsinventeringen som Stadsmuseet i Stockholm genomförde 1974 noteras faktiskt portvaktsfönstret i nummer 29 där dess skulpterade och delvis förgyllda överstycke omnämns.⁴¹

Den fysiska distansen mellan huvudentré och köksingång medförde att vissa individer, synliga från Strandvägens esplanad, öppnade de höga och tunga portarna för att ta sig in i fastigheten. Det rikt dekorerade trapphuset kunde då fungera som en förstärkning av redan hög social

Portvaktsslucka från
Strandvägen 33. Foto:
Stefan Hasselberg, 1973.
Stadsmuseet i Stockholm.

status och identitet. Samtidigt fick andra, dolda av innergårdens väggar, ta sig in i fastigheten via kökstrapporna.⁴²

I det Bünsowska huset fanns, med undantag av de tre mindre portvaktslägenheterna samt kuskbostaden som var belägen ovanpå innergårdens stall, enbart stora våningar som, med några få undantag, bestod av sju rum och kök samt jungfrukammare.⁴³ Hyresgästerna var, om vi ser till de yrkesgrupper som fanns representerade i huset, sannolikt välbärgade individer. År 1888 flyttade till exempel vice konsuln Gustav Emil af Broms

in tillsammans med sin hustru, fem barn och två pigor.⁴⁴ Även grosshandlarna Walley, Strauss, Wimmermark och Österlind tog plats i huset med respektive familjer. Andra exempel är civilingenjören Norström, kapten Odelberg och löjtnanten Jacques Erik Treport Lagercrantz. Den sistnämnda flyttade in med hustru, två barn, en amma och fyra pigor.⁴⁵ Bland hyresgästerna fanns från start även greve Hugo Hamilton samt Fredrik Bünsow själv. Det var högst osannolikt att dessa grosshandlare, kaptener eller grevar skulle möta sitt tjänstefolk på gatan, eller träda in i fastigheten med dem vid sin sida. I praktiken innebar detta att olika grupper av individer, med olika ärenden och olika relationer till huset och dess hyresgäster, hölls isär.

Ulrikagatan 15: att synliggöra skillnad

En andra idealtypiskt utformad entréordning utgörs av fastigheter där huvudentré och köksingång placerades precis intill varandra. Istället för att vissa grupper av individer, såsom i det förra exemplet, nästintill osynligt tog sig i fastigheten så kan dessa entréplaceringar tolkas som ett synliggörande och vidare ett förstärkande av tidens klassrelationer. Här kunde hyresgäster och tjänstefolk göra entré sida vid sida, men genom helt olika öppningar mellan gatan och bostadshuset, vilket visualiserade den klassrelaterade ordningen. Ett tydligt exempel på denna ordning är fastigheten på Ulrikagatan 15 (tidigare nummer 5).⁴⁶ Här kunde grosshandlare Davidow Goldmann Eliason stiga in genom den stora porten samtidigt som hans kokerska öppnade den enklare dörren som via källargång och kökstrapp ledde vidare till samma våning.⁴⁷ Fastigheten är idag belägen på en av Stockholms dyraste adresser.⁴⁸ Huset byggdes mellan 1913 och 1914 på uppdrag av Frithiof Berg. Arkitekt var Folke Zettervall (1862–1955).⁴⁹ Fastigheten består av fem plan. På vart plan finns två våningar om fem rum och kök, jungfrukammare samt en rymlig entréhall. Bottenvåningen består dock av en lägenhet om sex rum och kök samt en mindre bostad om fyra rum och kök – en konsekvens av att

Portvaktsslucka från Strandvägen 29. Foto: Lennart af Petersens, 1963. Stadsmuseet i Stockholm.

portvaktslägenheten tog visst utrymme i anspråk. Fasaden är av mönsterlagt rött tegel och huvudentrén har en skulpterad portalomfattning i granit. Precis intill finns en betydligt mindre dörr – både räknat i höjd och bredd – där det ovan porten är inristat ”till köken” i sten. Det enda som skiljer entréerna åt är en kolonn på vars bas en makalös skulptur av ett till synes vaktande och vakande ”stirrande odjur” är placerat.⁵⁰

Entréernas potentiella skillnadsgörande förstärks när den som tar vägen via huvudentrén får ta marmortrappan som leder *uppåt* mot ett rum med marmorerade väggar, räfflade pilastrar och tunnvalvda tak, medan dörren till köken nås genom en trappa som leder *nedåt* mot källarens odecorerade gångar. Det är också dessa gångar som vindlar sig fram till husets två kökstrappor vilka nås utan att gården behöver passeras. Väl framme vid kökstrappan fanns för den som så önskade en nymodighet att ta i anspråk: en hiss.⁵¹

Huvud- och köksentré
Ulrikagatan 15 (tidigare 5).
Foto: Siv Rahm, 1962.
Stadsmuseet i Stockholm.

De flesta fastigheter med denna lösning utgörs av huskroppar vars fasad sträcker sig längs med *en* gata. Följaktligen är det inte möjligt att placera köksentréerna vid en sidogata. Men även om entréernas placering är en konsekvens av bristande alternativ, kvarstår konsekvensen att själva byggnaden – precis som i det Bünsowska huset – hade potential att synliggöra tidens klassrelationer, om än på ett helt annat sätt.⁵² Vi kan alltså se hur både fysiskt avstånd *och* närhet kan bidra till att synliggöra skillnader mellan olika grupper av individer.

De tre övriga exemplen visar istället på olika grader av blandning, där mannen i hög hatt och blankpolerade skor kan kliva över precis samma tröskel som budet med en vegakeps på huvudet.

Strandvägen 51: att mötas för att skiljas

Till Strandvägen 51 finns, och har alltid funnits, endast en entré. Huset stod klart 1897 och bakom dess utformning stod Sam Kjellberg (1868–1939), en av Stockholms mest anlitade arkitekter kring förra sekelskiftet. Fastigheten byggdes med fem våningar med en lägenhet om sex till åtta rum och kök på varje plan. Utöver detta fanns en portvaktslägenhet på bottenvåningen. Det är med andra ord få hushåll i fastigheten. Porten till huset finns kvar i original och har, i jämförelse med fastigheterna intill, en något enklare skulptural inramning.⁵³ De dubbla dörrarna är även de försedda med skulpturer och framför dörrens glasparti finns smidesdekorationer. Från porten leder en vit marmortrappa upp till entréplanet. Vem som helst, oavsett ärende eller social grupptillhörighet, passerade alltså genom denna dörr. Men redan vid den första avsatsen fanns möjlighet att välja, eller styras åt, olika håll genom fastigheten. Ett alternativ var att fortsätta rakt fram uppför den stora marmortrappan som ledde upp till våningarnas huvudentréer. På vägen upp släpps ljuset igenom av stora blyinfattade fönster med flerfärgade fågelmotiv, en fönsterlösning som samtidigt hindrar utsikt mot den betydligt enklare utformade innergården. En annan möjlig väg var att ta hissen upp till våningarna. En tredje väg pekades ut av en intill hissen placerad skylt, som informerade om att varubud skulle använda den entré som nåddes

via gården.⁵⁴ För att komma ut på gården passerades portvaktslägenheten, vilken inte är direkt synlig från trapphuset. Intill portvaktsluckan finns idag ytterligare en skylt: ”till köken”, med en pil som pekar ut mot gården. Den långsmala portvaktsluckan är placerad i väggen och genom den kunde portvakten enbart överblicka hissen samt dörren som ledde ut till gården. Det var däremot omöjligt att överse, eller kontrollera, vilka som tog marmortrappan direkt upp till våningarna. Den som tog just den vägen passerade tre dörrar för att nå våningen. Den som däremot tog köksvägen fick öppna, passera och stänga hela sex dörrar. En omständlig process, framför allt för den som hade famnen full av varor och paket.⁵⁵

I en första fas av inträdande i denna fastighet görs med andra ord ingen skillnad på individ eller ärende. Från gatan fanns – och finns – endast en entré, och herrskap och dess gäster, tjänstefolk och bud öppnade alla samma port.⁵⁶ Väl kommen till entréplan började planlösning och arkitektur, med hjälp av skriftlig information, att skapa olika flöden för olika individer genom fastigheten.

Grevgatan 15: korsande gränser

De som besökte, eller bodde på, Grevgatan 15 (tidigare nummer 5) öppnade även de initialt en och samma dörr för att ta sig in fastigheten. Eller för att vara mer precis: en körport. I denna fastighet var rörelserna än mer blandade, och potentiella möten mellan grupper av individer var möjliga i högre grad än i de tre ovan nämnda. Bakom körporten öppnade sig ett åttkantigt rum med kalkstensgolv, pilastrar och väggmålningar i landskapsmotiv. Journalisten och författaren Annastina Alkman (1879–1971) bodde som barn i fastigheten. Hennes detaljrika minnen av barn-domshemmet med dess flöden av individer finns dels nedtecknade av henne själv i den illustrerade boken *När gräset var grönt*, dels i en bostadsinventering genomförd av konsthistorikern Birgit Gejvall 1953. Portvalvet hade, med Alkmans ord, ”de underskönaste målningar av natur” och ”de skönaste skulpturer i renässans, en del Venus, i nischer”.⁵⁷ Även bakgården var dekorerad med målningar och till och med soptunnan fick, om vi litar på Alkmans minnesbilder, en upphöjd plats på gårdens

marmorbalustrad.⁵⁸ Den då unga arkitekten Carl Möller (1857–1933) fick uppdraget att rita fastigheten av sin far som var husets byggmästare. 1883 flyttade de första hyresgästerna in.⁵⁹

Om vi tar oss tillbaka till det åttkantiga rummet fanns först till vänster en portvaktslägenhet med tillhörande lucka i väggen. Intill fanns en rikt dekorerad och till synes tung dörr med stora glaspartier genom vilken husets trapphus skymtade. Någon separat kökstrappa fanns inte. Oavsett ärende trampade alla sig upp genom huset via den grå kalkstenstrappan. Däremot hade varje våning två entréer, där den ena ledde in till våningens hall, den andra till köket. I praktiken innebar det att hyresgästerna inte enbart mötte jungfrun när hon serverade dem middag i matsalen, utan även när de sida vid sida – genom varsin dörr – tog sig in i – eller ut ur – våningen. Men det finns ytterligare en aspekt som visar hur de arkitektoniska gränserna var något mindre tydliga i denna typ av fastighet. För det var inte enbart boende i de stora våningarna som tillsammans med sitt tjänstefolk, och de bud som lämnade öl och mat till dem, som passerade körporten. Det gårdshus som hörde till fastigheten bestod nämligen av ett antal mindre lägenheter om en till fem rum och kök.⁶⁰

Även om förra sekelskiftets byggherrar i första hand såg välbärgade hushåll som sina potentiella hyresgäster var Östermalm inte enbart ett område för de rika. För det första delade hyresgästerna bostad med eventuellt tjänstefolk. Även om det inom våningarna skapades tydliga gränser mellan de ytor där husjungfrur och pigor arbetade och sov, så delade de samtidigt bostadsadress med sina arbetsgivare.⁶¹ För det andra kunde en och samma fastighet befolkas av individer från olika socialgrupper. I fastigheter utan hiss var de stora och påkostade våningarna placerade på de första våningsplanen. Att vandra högst upp för att nå sitt hem var inte lika attraktivt, vilket medförde att de övre våningarna kunde bestå av mindre lägenheter som hyrdes för en lägre kostnad.⁶² Detta var dock inte fallet på Grevgatan 5. Däremot fanns det ovan nämnda gårdshuset. Placeringen gjorde att ljusinsläppet för dessa lägenheter var sämre, liksom utsikten vilken i detta fall bestod av dasslängor och stallbyggnad. Genom Rotemansarkivet kan vi se hur vitt skilda yrkesgrupper var skrivna på adressen under de första åren. Annastina Alkmans familj

flyttade till exempel in när huset stod klart. Hennes far var kofferdikap-
tenen och ångbåtsbefälhavaren Rydell. Utöver hennes mor, två systrar
och familjens två fosterdöttrar var två pigor skrivna på adressen. Till
grannar i huset hade de en styrman och en kyrksångare med respektive
familjer samt en postvaktmästare, en lavettmakarmästare och en vice
häradshövding. År 1885 flyttade även legationssekreteraren Kazarinow
in, vars hushåll – utöver honom själv – bestod av en betjänt och två pigor.
Den ovan nämnda byggmästaren Möller hade också en våning i huset.
Men på fastigheten var även sömmerskor, arbetskarlar, målare, tvätter-
skor, metall- och järnarbetare skrivna.⁶³ Även om det av Rotemannens
anteckningar inte går att avläsa till vilken dörr deras nycklar gick så kan
vi med relativt god säkerhet anta att i alla fall de senare nämnda bodde
i gårdshusets billigare och något mörkare lägenheter.

Linnégatan 52: (o)upplösta gränser

Det sista exemplet utgörs av fastigheten Havsfrun 11, ett hus som binder
samman Linnégatan 52 (tidigare nummer 50) med Skeppargatan 43.
Huvudentrén var placerad vid Linnégatan och det var även där port-
vaktslägenheten var belägen. Ingången vid Skeppargatan var något
mindre, men ska ej liknas vid – eller misstas för – den vanligtvis blyg-
sammare köksentrén. Fastighetens två kökstrappor nåddes via gården.⁶⁴
Vid en första anblick tycks lösningen likna Strandvägen 51 med sin ge-
mensamma entré för alla, men där huvudentréns trapphus och gårdens
kökstrappor sedan skapade olika flöden genom huset. Men Linnégatan
52 bjuder på passager som bryter upp de gränser vi sett i ovanstående
exempel. Huset byggdes 1903–1904 på uppdrag av L. P. Johansson med
Hagström & Ekman som arkitekt. Fasaden är av rödbrun sprit- och
slätputs men utöver den skulpterade portalen, med jugendinspirerade
blom- och växtmotiv, finns endast sparsamt med utsmyckningar. I jäm-
förelse med det Bünsowska huset på Strandvägen, och tillika Grevgatan
15, är entrén något enklare i sin utformning. Golvet är i vit marmor med
en grågrön bård. När någon klev över den första tröskeln fick denne
direkt ta den korta svängda marmortrappan på höger sida, en lösning

som påminner om entrén till Strandvägen 33. Även här övergår trappan till en balkongliknande avsats med räcke i svarvade balustrar. Men det finns varken tak- eller intarsiamålningar.⁶⁵ Här passerade de som skulle till fastighetens större våningar vilka bestod av mellan fyra och sex rum och kök samt jungfrukammare. Jane Bäcklin-Svedberg, född år 1900, växte upp i huset. När hon som vuxen minns tillbaka beskriver hon en strikt uppdelning där "[s]tora trappan från Linnégatan blott [fick] 'bestigas' av Herrskapet och deras barn och gäster". Hon beskriver hur portvakten såg till att varken barn eller bud tog hiss till våningarna och att buden, liksom jungfrurna och deras bekanta, fick ta kökstrappan. För i "köksfarstun var det ej så noga!"⁶⁶

Men kökstrapporna användes dock inte enbart av tjänstefolk, bud och iskarlar. De var även vägen till vissa av fastighetens mindre lägenheter. Vid kökstrappans vilplan fanns således en dörr som ledde in till lägenheter om två till tre rum och kök, och intill fanns en något lägre och smalare dörr som ledde in till de stora våningarnas kök. Om vi även här, utifrån ett materialitetsperspektiv, tolkar dörrarnas storlek som en form av klassmarkör uppstår ett komplext mönster mellan de hyresgäster som bebor stora respektive små våningar och de stora våningarnas tjänstefolk i relation till hyresgästerna i de mindre våningarna.

Liksom i Grevgatan 15 levde individer från olika samhällsklasser på samma adress. Här skapade arkitektens utformning möjlighet för social interaktion mellan vissa grupper samtidigt som den försvårade möten mellan andra. Men huruvida kapten Bäcklin sprang ihop med skådespelerskan Märta Abigail Hedman, eller om strykerskan Kristinas väg genom huset korsade den före detta översten Bratts, lär vi inte få veta. Men kanske att hovrättsnotarie Breitholtz kokerska nickade igenkännande till eldaren Brink när de möttes i kökstrappan.⁶⁷

Väggarna, med dess öppningar och passager, skapar olika flöden. För att återknyta till Mubi Brighenti och Kärholm kan vi alltså se hur social interaktion mellan vissa individer förenklas genom arkitekturen medan den försvåras eller omöjliggörs för andra.⁶⁸ Vi kan se hur de mer påkostade fastigheterna bygger in gränser som tydligare markerar en hierarkisk ordning mellan olika grupper. Husens olika grader av utsmyckning

och dekoration samt mer eller mindre påkostade materialval, signalerar samtidigt olika grad av status vilket i sin tur attraherade hyresgäster från olika grupper i samhället.⁶⁹ Det första exemplet, det Bünsowska huset, var det mest påkostade och också den fastighet där de boendes sammansättning var mest homogen. Här kunde fastighetens påkostade huvudentréer fungera som en förstärkning av hyresgästernas sociala status.

En mer omfattande kartläggning skulle behövas för att fånga in avvikelser, förändring över tid samt eventuella skillnader mellan bebyggelsestrukturen i Östermalms olika områden. Det vore även intressant att se hur liknande gränser ritades in i fastigheter på Södermalm, Kungsholmen och Norrmalm, för att nämna några exempel. För även där återfanns separata köksingångar och vakande portvakter. Men utifrån denna beskrivning kan vi ändå se att föreställningar om samhällets organisering kunde ta fysisk form. Fastigheternas rumsliga ordning visar således på det som Lefebvres kallar för det konceptualiserade rummet.

Det bör dock poängteras att det även fanns praktiska argument bakom byggandet av separata köksentréer. Det var vägen för transport av varor, föremål och material som riskerade att lämna smuts och skräp efter sig. I iskarlarnas spår fanns smältvatten från isblocken de transporterade, block vars vassa kanter dessutom riskerade att skrapa de målade väggarna. Även vedkarlars och latrinhämtares rörelser i trapphuset kunde, om oturen var framme, avkodas genom skräpiga och smutsiga lämningar. Oavsett detta blev konsekvensen separering och i förlängningen ett osynliggörande av vardagens ofta smutsiga och repetitiva sysslor. Som vi ska se kom dessa materiella gränser att förstärkas av portvaktens närvaro och vakande öga.⁷⁰

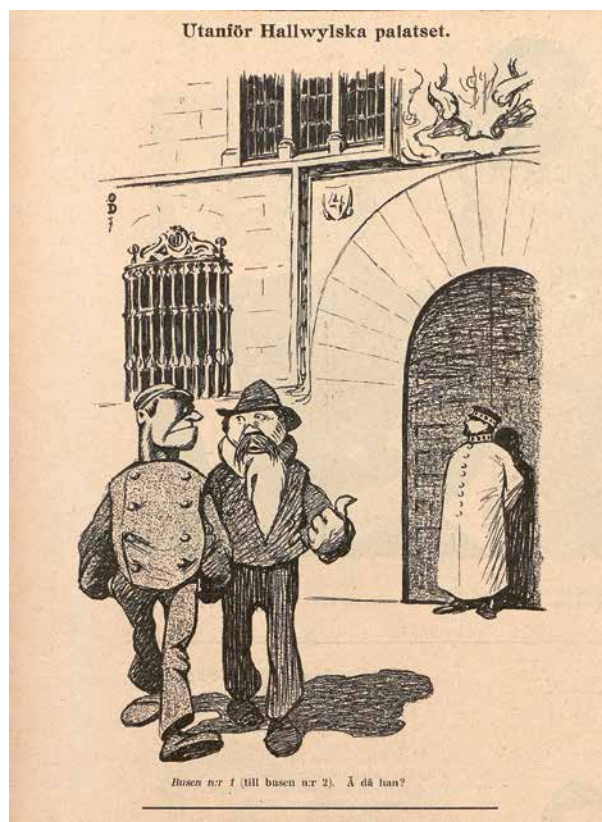

PORTVAKTEN, EN MÄNSKLIG FÖRSTÄRKNING AV RUMSLIGA GRÄNSER

I centrum för bilden nedan, om än i bakgrunden, befinner sig Hallwylska palatsets portvakt Wahlström. De som i verkligheten passerade Hamngatan 4 kunde se den riktiga Wahlström iklädd sin uniformsrock med guldfärgade knappar och gyllene revärer.⁷¹ Tuschteckningen är signerad Oskar Andersson och publicerades första gången i *Söndagsnisse* 1900 under rubriken "Utanför Hallwylska palatset". Genom bildtexten "Busen n:r 1 (till busen n:r 2). Ä dä han?" illustreras att palatsets portvakt är så välklädd att han tas för palatset ägare Walther von Hallwyl.⁷² Men den välklädda Wahlström, som dessutom bodde med sin familj i en egen lägenhet på Strandvägen 25, utgör portvaktskårens undantag och kan inte sägas representera kåren i stort.

En något mer rättvisande bild ger sannolikt novellen med titeln "Den tvåbenta hunden" som publicerades i *Idun* 1926. Där beskrivs portvaktens vardag som både slitsam och dyster. Novellen startar på en parkbänk där berättarjaget just påbörjat ett samtal med en äldre kvinna "med snö vitt hår och blida drag". Vid en snabb blick tycks hennes yttre avslöja ett ursprung ur den högre medelklassen. Men det visar sig snabbt att den äldre kvinnan, som hon själv formulerar det, istället "är småherrs-kapets skräck och fasa". Hon jämför sig själv och sin roll som portvakt med en "tvåbent bandhund, som varje välrenommerad värd håller sig med nuförtiden, och som äro bettlares, försäljares, springpojkers och ungars naturliga fiende."⁷³ Hon beskriver vidare en strävsam vardag där hon likt en

Tuschteckning av Hallwylska palatsets portvakt av Oskar Andersson, publicerad i *Söndagsnisse* 1900, nr 14, s. 6.

hund skäller på barn och tiggare, samtidigt som hon håller tjuvar borta. Men hon vaktar även på tjänstefolket så de inte piskar mattorna på fel ställe och säkerställer att fästmannen inte följer den ogifta kvinnan över tröskeln till våningen. Utöver det ser hon till att det är rent och snyggt i trapphuset och att mässingsdetaljerna blänker. Mest tycks hon lida av att dörrklockan aldrig tystnar. Hon ser sitt yrke som ett straff lämpligt den som begått de svåraste brott men konstaterar att portvaktsyrket, på grund av bostadsbrist och höga hyror, fortfarande är eftertraktat.⁷⁴

Den tidigare forskningen om portvakter är, utifrån en svensk kontext, ytterst sparsam för att inte säga obefintlig. Gejvall skriver dock i sin studie om 1800-talets Stockholmsbostad att yrket etablerades under mitten av seklet, samtidigt som de borgerliga hyreshusen växte i storlek och blev alltmer påkostade.⁷⁵ Men hur många fastigheter som hade portvakt och hur portvaktens levnadssituation såg ut vet vi inte. Inte heller vet vi hur skillnaden mellan olika stadsdelar, eller mellan olika delar av landet, såg ut. I det här sammanhanget finns inte heller utrymme för en sådan kartläggning, men jag kommer däremot kunna ge inblickar i portvaktens vardag och i yrkets status.

Det är svårt att ta reda på hur många som arbetade som portvakt i fastigheterna på Östermalm kring förra sekelskiftet. För att ändå försöka få en bild av portvakternas antal och sammansättning har jag gjort nedslag i mantalslängderna år 1901 och 1930. Detta visade att nästan 40 procent av portvakterna, under båda perioderna, var kvinnor.⁷⁶ Rotemansarkivet berättar vidare att ett flertal av dessa kvinnor försörjt sig som piga både innan och efter sin anställning som portvakt, vilket ger en viss indikation på yrkets status. Vidare finns exempel på portvakter som bodde i fastigheternas portvaktslägenheter med sin familj, men det var inte heller ovanligt med ensamstående portvakter. Exakt hur fördelningen mellan olika civilstånd såg ut, hur eller vilka åldersgrupper som var representerade, ligger utanför denna undersöknings ramar. Resultatet ovan ska även betraktas som ytterst preliminärt. För det första noteras inte alltid en individs yrke, vilket innebär att det kan finnas fler som arbetar som portvakter än vad jag fångat in. För det andra finns ingen information om huruvida de arbetar som portvakt i flerfamiljshus, på en

institution, hotell eller fabrik. För det tredje kan det finnas än fler gifta kvinnor som arbetat som portvakt, men som på grund av sitt civilstånd endast registrerats som ”hustru” och därmed osynliggjorts i statistiken. Slutligen kan jag, efter sökningar på specifika fastigheter, konstatera att det i vissa fall inte finns någon portvakt registrerad på en viss fastighet trots att jag, med hjälp av andra källor, vet att portvaktslägenheten var bebodd. Trots dessa osäkerheter kan vi konstatera att yrket inte hade en tydlig genuskodning samt att civilstånd inte var avgörande för att ta plats som portvakt.

Portvakten levde och arbetade både bokstavligen och symboliskt på gränsen mellan ute och inne. Likt Petrus som i Bibeln vaktade porten till himmelriket hade han – eller hon – makten att släppa in, eller avvisa, hänvisa någon upp för den ljusa marmortrappan, över gården eller ner i de mörkare källargångarna. På samma gång som portvakten utgjorde en länk mellan den privata och den offentliga sfären så kan dennes närvaro tolkas som en potentiell förstärkning av den fysiska gränsen mellan gatan och det privata rummet. Den dominerande bilden som träder fram ur svar på frågelistor, minnesanteckningar och samtida artiklar och romaner påminner om den bild som förmedlades i novellen i *Idun*. För det första var den ekonomiska ersättningen ofta blygsam. När en journalist i tidningen *Fäderneslandet* 1892 vill illustrera hur oerhört lågt avlönade tidens överbanmästare var är det portvaktsyrket som blir jämförelsepunkten, för överbanmästaren hade till och med lägre lön än den som vaktade porten.⁷⁷

” Portvakten levde och arbetade både bokstavligen och symboliskt på gränsen mellan ute och inne. Likt Petrus som i Bibeln vaktade porten till himmelriket hade han – eller hon – makten att släppa in, eller avvisa, hänvisa någon upp för den ljusa marmortrappan, över gården eller ner i de mörkare källargångarna.

Ett annat exempel ges genom den bostadsundersökning som konsthistorikern Birgit Gejvall genomförde i början 1950-talet. En av hennes informanter, som kring sekelskiftet 1900 var boende på Storgatan, berättar att fastighetens portvakt var *helt* utan lön. Istället ersattes arbetet genom fri bostad, mat och ved. Portvakternas liv var, om vi ska lita på en annan av Gejvalls informanter, ”uruselt”.⁷⁸ Även författaren Bo Bergman minns portvaktarparet som vaktade entrén till den fastighet han växte upp i på Östermalm under slutet av 1800-talet som fattiga, och som barn fick han gå ner till dem med familjens middagsrester.⁷⁹ När Stockholms portvakter 1931 beslutade sig för att organisera sig fackligt var det för att ändra på just detta. Även om vissa hade både semester, relativt god lön och en bostad med acceptabel standard så såg det annorlunda ut för flertalet.⁸⁰ När förbundet året efter genomförde en rundfrågning bland sina medlemmar om rådande arbetsvillkor visade det sig till exempel att medellönen låg på 50 kronor i månaden vilket kan jämföras med att en manlig industriarbetare samma år fick 230 kronor. 60 procent av medlemmarna uppgav vidare att de var tvungna att ha ytterligare ett arbete för att klara sig ekonomiskt.⁸¹

Vakta, städa, elda, skotta och guida

Vad skulle de då utföra för sin förmodat låga lön? Källorna berättar om minst sagt varierande arbetsuppgifter. Som namnet signalerar var dock det primära uppdraget att vakta porten. Den skulle låsas upp om morgonen och stängas om kvällen. Under natten var det också portvaktens uppgift att öppna för den som önskade tillträde. Tiggare skulle hållas borta, buden hänvisas till köksingången, barnen skulle jagas ut ur hissarna och den som sökte någon av hyresgästerna fick först berätta om sitt ärende.⁸² Portvakten fungerade ofta även som fastighetens vaktmästare och städare genom att se till att det var snyggt på gård och trottoar, att det var skottat utanför porten och dammfritt i trapphuset. En annan vanligt förekommande uppgift var att elda i fastighetens panna. Portvakten kunde även tillfrågas om hjälp när ett enskilt hushåll behövde köpa in ved, få mattorna piskade eller assistera när en familjs flyttlass gick från staden till sommarnöjet.⁸³

Portvaksfru Wigren tar emot vedleverans i källaren på Villagatan 12. Foto: Ingvar Lundkvist, 1974. Stadsmuseet i Stockholm.

Ytterligare en uppgift, som tydligt illustrerar hur portvakten levde på gränsen mellan det privata och offentliga, var deras roll som länk mellan de privata hushållen och yttervärlden. Det var till portvakten paket kunde levereras eller visitkortet lämnas med ett tack för en tidigare middag. Annonser i dagspressen berättar även att portvakten kunde bistå vid affärsuppgörelser. Den som var intresserad av att köpa en utannonserad häst, en begagnad imperialsäng i valnöt eller Dorés illustrerade bibel uppmanades att ta kontakt med portvakten i det hus där säljaren bodde.⁸⁴ Även när hushållen annonserade i dagspressen efter ammor, jungfrur eller köksor kunde intresseanmälan ske hos portvakten.⁸⁵ Även under dagspressens rubrik "förlorat" får portvakten ofta

Portvakten Erlandsson,
Karlavägen 45. Foto:
Lennart af Petersens, 1964.
Stadsmuseet i Stockholm.

en central roll. När sköldpaddskikaren tappats bort, när sidenskarpet med det förgyllda sidenspannet glidit av midjan eller när den stora diamantbroschen lossnat från klädesplagget under promenaden mellan Hasselbacken och Banérgatan, ombads den eventuelle upphittaren att kontakta portvakten i ett specifikt hus för ”vedergällning” – eller, som vi skulle säga idag – hittelön.⁸⁶ Exempelen visar hur portvakten kunde ges förtroende i relation till både varor och pengar och på så vis utgöra ett led vid ekonomiska transaktioner.

Men portvakten tycks inte enbart vara en länk mellan hyresgäster och yttervärlden. Under hela undersökningsperioden är dagspressen fylld av hushållerskor, jungfrur och kokerskor som söker nya platser. I ett flertal fall uppmanas den potentiella arbetsgivaren att ta kontakt med portvakter vid adresser som Strandvägen, Karlaplan och Sturegatan, vilket kan tolkas som att det också var adressen för de arbetssökandes pågående anställningar.⁸⁷ Från portvakten gick på så vis trådar som både ledde till herrskapet och till dess tjänstefolk.

Vresig, rar eller skvallrigt allvetande: om maktbalans i rörelse

I minnesuppteckningar, självbiografier, romaner och filmer är det tre dominerande portvaktskaraktärer som träder fram. Det är den arga och hotfulla portvakten, den snälla och hjälpsamma och slutligen den skvallrande allvetande portvakten. En av de tillfrågade i Gejvalls ovan nämnda bostadsundersökning liknar barndomshemmets portvakt vid den skrämmande trehövdade hunden Cerberus som enligt myten vaktade dödsriket. En annan beskriver portvakten som ”barnens förskräckelse”, en tredje använder ”rivjärn” som liknelse.⁸⁸ När författaren Erik Zetterström, mest känd under sitt alias Kar de Mumma, nedtecknar sina barndomsminnen från 1910-talets Östermalm får portvakten, eller ”Tanten” som han kallade henne, en central roll. Det är hon som nitiskt och med hjälp av en kvast hindrade honom och hans vänner från att släpa hem ”hemlösa rättor”, spela om pengar i porten eller klättra över staketet som skilde gårdarna åt.⁸⁹

Men parallellt med dessa berättelser finns andra där portvakten istället är barnets vän samtidigt som de, som författaren Per Wästerberg beskriver det, utgjorde en ”brygga till den vuxna världen” som andra vuxna sällan kunde bli.⁹⁰ En av Gejvalls informanter berättar att det var portvakten som förvandlade innergården till en efterlängtd skridsko-bana om vintern och en av de kvinnor jag själv intervjuat ger ett annat exempel. Som barn under 1950-talet tillbringade hon mycket tid hos sin mormor som bodde på Strandvägen. Hon beskriver hur hon efter middagen ofta knackade på hos portvaktsfamiljen för att spendera en stund av kvällen sittande i portvaktsfruns knä.⁹¹

Den allvetande, och emellanåt skvallrande, portvakten springer ur föreställningen om att denne hade möjlighet att samla bred kunskap om de personer som bodde i huset. De såg när någon kom och när någon gick. De visste vilka som fick besök och av vem. Det var de som tog emot meddelanden och hälsningar och emellanåt paket. I de fall där portvakten dessutom agerade vaktmästare fick denna även tillfälligt tillträde till hushållens privata sfär. Just denna del av portvaktsyrket illustreras tydligt i en artikel som publicerades i *Aftonbladet* 1952. Journalisten intervjuar fru Zetterman som vid tillfället arbetat som portvakt på Villagatan 13 i 35 år. I fastigheten bodde en rad ambassadörer och ministrar, och enligt journalisten var den det mest ”kosmopolitiska huset i Stockholm”. Och ”som det anstår en god portvakt” hade fru Zetterman full kontroll över allt som skedde ”i sitt hus”:

Hon vet mycket som kanske annars är s k diplomatiska hemligheter.
Hon vet varför minister så och ambassadör så blev hemkallade så snart.
Hon vet att belgiska ministern har en fransk kock och en italiensk be-
tjant, att ryssarna och kineserna inte har utländska tjänare och att den
indiske ministern inte har något tjänstefolk alls.⁹²

Men samtidigt som kunskapen om de boende kunde upplevas som något positivt och trygghetsskapande var gränsen till rollen som opålitlig ryktesspridare härfin. I romaner och filmer återkommer bilden av portvakten som någon som generöst delar med sig av den information

som hon eller han hade samlat ihop om de boende, deras vanor och besök. I filmen *Medan porten var stängd* från 1946 är portvaktsfrun Frida Johansson "skvallerkärningen" som "ser och hör allt, men inte gör allt". Även hennes make ger uttryck för visst förakt gentemot sin hustru och påtalar det omoraliska i att hon, så fort hon fått reda på något nytt, rusar till mjölkbutiken för att dela sin kunskap med andra. Men när ett mord begås i fastigheten så är hennes detaljerade redogörelser om olika individers rörelser viktig (om än just i detta fall inte avgörande) valuta för polisdetektivena.⁹³ Samma dramaturgi återfinns i Maria Langs pusseldeckare *Ofärd i huset bor* från 1959. Även den utspelar sig på Östermalm i en tid då kökstrapporna hade övergivits men där portvaktslägenheten fortfarande var bebodd. I den huserade den arbetsovillige alkoholisten Frank med sin hustru Märta, och det är hon som ensam tar hand om portvaktssysslorna. Uppgiften tar hon på stort allvar, vilket genererar minst sagt ambivalenta känslor hos både fastighetsägare och dess hyresgäster. För samtidigt som hon underlättar deras vardag genom att veckostäda deras våningar, byta proppar och rengöra deras toaletter så har hon en aldrig svikande nyfikenhet "med ögon och öron på vid gavel" som gör att hon vet "precis *allt* om var och en i hela kåken". Genom att hålla obehöriga på avstånd skapar hon visserligen trygghet, men känslan kunde snabbt skifta till obehag.⁹⁴ Även denna portvaktskaraktär får under berättelsens gång en central roll som vittne i en polisutredning, en roll som även verklighetens portvakter fick axla.⁹⁵

Sociologen Peter Bearman, som studerat portvakternas arbete på dagens Manhattan, karaktäriserar relationen mellan dem och de boende som både nära *och* distanserad. Från de boendes sida grundas den ofta oönskade känslan av närhet i vetenskapen om att portvakten skulle kunna besitta en nästintill gränslös kunskap om deras privatliv. Det kan handla om vad de äter till middag, hur deras kärleksrelationer ser ut eller vetenskap om alkoholvanor. Bearman kunde i sin studie se hur de boende försökte neutralisera kunskapen antingen genom att tillskriva den lågt värde eller genom att knyta portvakten närmare till sig. Det senare kunde ske genom att i viss grad inkludera portvakten i sin egen privata sfär. Enligt Bearman fungerade dock strategin enbart så länge det samtidigt fanns

en tydlig social distans som upprätthöll en viss grad av hierarki.⁹⁶ Det är i denna undersökning inte möjligt att komma så nära gårdagens Östermalmska portvakter som Bearman gör i sin studie. Men diskussionen om närhet och distans är ändå intressant. Framför allt är klassperspektivet relevant. Även om Bearmans portvakter, i jämförelse med andra arbetar- och serviceyrken i en amerikansk kontext, beskrivs som arbetarklassens elit, så var det fortsatt en stor diskrepans mellan dem och de boende som de öppnade dörren för. Genom uttrycket ”the social ecology of the lobby” beskriver han hur samspelet mellan portvakter och boende är full av paradoxer där portvaktens makt över entréområdet begränsas av deras underordnade klassposition. En del av portvaktens professionalitet handlar om att kunna förmedla en ödmjuk underdånighet, vilket i sin tur blir en del av den sociala distansens upprätthållande. Han ser relationen, och hela bostadshuset, som en spegling av det amerikanska samhället i stort.⁹⁷

Även i 1800-talets svenska kontext är klassrelationen tydlig. Portvakten, med låg social status, levde sitt liv mitt i de välbärgade hushållens rum. Eller mer precist: portvakternas liv pågick i dess utkant, på gränsen mellan ute och inne, mellan kallt och varmt, offentligt och privat. Båda parter var beroende av varandra. Portvakten behövde boende och försörjning, och genom portvaktens dörrvaktande kunde hyresgästerna uppnå en känsla av trygghet. Paradoxalt nog innebar det att portvakten skulle mota bort dem som han, eller hon, potentiellt sett skulle kunna identifiera sig med. Genom att agera vaktmästare, ta emot efterlysta och förlorade föremål, förmedla information, bistå vid försäljning av föremål eller visa en lägenhet som skulle hyras ut, kunde portvakten även underlätta hyresgästerna vardag. På så vis blev portvakten samtidigt en buffert mot yttervärlden, en sluss genom vilken delar av det som representerade gatan och staden kunde filtreras.

Men full kontroll över husets gränser hade inte portvakterna – kontrollen sträckte sig huvudsakligen inte längre än till husens huvudentréer. Där kunde de välkomna herrskapen och dess gäster samt öppna dörren för de statliga brevbärarna då de gjorde entré i sina ”mörkblå välborstade och välpressade uniformer med blanka silverknappar”.⁹⁸

Men vad skedde i de öppningar och passager som var byggda för att dölja? Vilka rörde sig i kökstrapporna? Som vi ska se var det en strid ström av både varor och individer som tog köksvägen till våningarna. Vissa fick stanna vid tröskeln till köket. Andra bjöds på en kopp kaffe. Ytterligare andra kunde ta steget ända in i salongen. Hur långt in i våningen de nådde berodde på vilken typ av ärende de hade och vilken status som var kopplad till densamma.

OM GRÄNSERS TÖJBARHET OCH HUR STADEN TAR KÖKSVÄGEN TILL SALONGEN

De mer undangömda köksingångarna var fulla av rörelser. Uppför dessa trappor bars allt det som fick livet i våningen att fungera: veden som skapade värme, isblocken som såg till att isskåpet behöll sin kyla och köttet som skulle omvandlas till middagsstek. Det var också denna väg som el- och gaskarlar tog för att serva mätare och ledningar. Sannolikt kom även hemsömmerskan köksvägen när hon skulle uppdatera garderoben, liksom urmakaren när det var dags att justera klockorna så att hushållets medlemmar kunde hålla samma takt och rytm som världen utanför. Genom trapporna transporterades också det som skulle bort. Skräp, sopor och – bokstavligen – skit. Kökstrappan kan ses som en passage där det som representerade stad, produktion och myller kunde ta sig in – och ut – så obemärkt som möjligt. Den kom att fungera som en slags buffert- eller övergångszon mellan det privata och det offentliga rummet där stadens representanter tog sig olika långt in i våningen. Gränsen mellan privat och offentligt, mellan ute och inne, blev på så vis töjbar. Hur långt in i våningen denna övergångszon sträckte sig berodde på vad som transporterades eller vilket ärende besökaren hade. En yrkesgrupp som regelbundet besökte stadens fastigheter men som sällan syntes, och som i vissa fall fick stanna i trapphuset, var latrinhämtarna.

Osynliga lysgubbar och tömda skittunnor

Även om det finns exempel på vattenklosetter så tidigt som under 1850-talet i Sverige, var dessa fram till 1910-talet en ovanlig lyx. Mellan 1893 och 1904 var det dessutom förbjudet att använda vattenledningsverkets vatten till toalettspolning. Alternativet var torrdasset vilka vanligen placerades på gården eller på vinden. Ett tredje alternativ var att placera dassen i själva våningen, och då gärna i anslutning till tamburen eller i ett rum som kunde nås från serveringsgången. Som Gejvall visat var dessa dock oftast reserverade för herrskapet. Tjänstefolket hänvisades istället till gårdens dasslängor.⁹⁹ Latrinhämtarna var en av kökstrappans mest osynliga besökare. För att inte störa var de ålagda att utföra arbetet nattetid i skydd av mörkret. De vandrade genom gator och upplysta kökstrappor med en lampa hängande på magen, vilket gav dem smeknamnet ”lysgubbar”.¹⁰⁰

Annastina Alkman, som växte upp på Grevgatan, har lämnat en ingående beskrivning av barndomsheimets torrklosett. Som rum ska dock detta dass betraktas som något unikt. Det var inrett av hennes far och gick under namnet ”doet” eller läsesalongen. Väl på plats var det som att sitta på en tron, inramad av omsorgsfullt arrangerade röd- och vitrandiga gardiner. I övrigt fanns både läslampa, böcker och ett, enligt Alkman,

farligt romskåp.¹⁰¹ Men i det här sammanhanget är det torrdassets entréer som är intressanta. Det fanns nämligen två. En som ledde ut mot köket, och en annan som öppnade sig mot en inre hall i våningen.¹⁰² Detta var latrinhämtarnas dörr och genom att använda den förkortades deras väg genom våningen. En liknande lösning som gjorde att de inte behövde gå in i våningen över huvud taget var varianter där en av toalettens dörrar kunde öppnas direkt från fastighetens trapphus.¹⁰³ De enda spår latrinhämtarna då lämnade efter sig var en

Akvarell, ”Läsesalongen på dass”, av AnnaStina Alkman, 1965. Stadsmuseet i Stockholm, AnnaStina Alkmans samling.

tömd dasstunna och en urdrucken pilsnerflaska. I minnesuppteckningar finns ett flertal vittnesmål om kutymen att duka upp med öl och smörgås på dasslocket som ett extra tack för budarnas arbete. En av Nordiska museets meddelare återger även hur hämtarnas gång tenderade att bli alltmer "slingrig" ju längre natten led, och att hushållen därför ogärna ville vara sist på latrinhämtarnas nattliga runda.¹⁰⁴

Tiggare och försäljare: att balansera på kökströskeln

En grupp som sällan klev över tröskeln till köket var tiggarna. Ett illustrerande exempel kan hämtas från *Socialdemokraten* som 1901 publicerade ett skämt vilket ger oss en bild av hur det kunde vara att öppna köksdörren och där möta en främmande, och i detta fall skrämmande, person:

En sinnrik plan: Mamma – yttrar lille Erik inställsamt – vi ska leka att jag är en ryslig, hemsk gammal strykare. Och så skall jag komma upp köksvägen och be om någonting att äta, och så skall mamma bli rädd och ge mig något godt ...¹⁰⁵

I en av etnologen Carl-Herman Tillhagens uppteckningar från 1950-talet berättar den förre diversearbetaren Malmström om tiggarnas överlevnadsstrategier i 1880-talets Stockholm. Vana bettlare visste precis vilka köksdörrar som öppnades vid deras knackningar och de som "tog [...] pigorna på rätt sätt" kunde få både mat, sup och en liten peng. Ett "hjärtnupet fruntimmer" kunde ge bort ett par fina skor om hon fick se de trasiga. Därefter kunde de nya omsättas i pengar för att vidare omvandlas till dagens sup.¹⁰⁶ I en annan uppteckning berättar Elisif Théel, uppväxt på Mäster Samuelsgatan, om den sotsvarta kökstrappan som gick från köket och ner till gården och att det var den vägen "Trasfröken" kom. Trasfröken var en känd Stockholmskaraktär som under slutet av 1800-talet vandrade på gatorna med sina tillhörigheter knutna kring kroppen. Det har berättats hur hon bland annat sålde knappnålar till

Vedkarl på väg upp för trappen i fastigheten på Nybrogatan 44 (numera riven). Intill finns en hiss som han inte använder. Foto: Lennart af Petersens, 1960–1962. Stadsmuseet i Stockholm.

överpris, och att den som inte köpte något riskerade att väcka hennes ilska. Emellanåt kom hon alltså och knackade på Elisifs familjs köksdörr för att bjuda på smutsiga karameller som barnen visserligen fick ta emot, men som de var förbjudna att äta.¹⁰⁷

Det fanns även andra som knackade på köksdörren i syfte att, likt Trasfröken, få några kronor i utbyte för någon enklare vara. De kunde erbjuda allt från vykort och grankvistar till tvålar och blanksmörjningsbuteljer.¹⁰⁸ Medan vissa försäljare jagades bort välkomnades andra med ett leende. En kvinna berättar hur hon som hushållselev under 1880-talet knackade på köksdörrarna för att sälja korvar, bröd och kakor som hade tillagats under utbildningen. När dörren väl öppnades var det pigans uppgift att stämma av med frun i huset om hur mycket som skulle inhandlas. Meddelaren beskriver det som positivt laddade möten där hon blev vänligt bemött och att kunderna uppskattade hennes varor.¹⁰⁹

Bud och vedkarlar: från köksbordet till pigkammaren

Så länge spisarna drevs av ved, och så länge isskåpen inte ersatts av kylskåp, var just ved- och iskarlarna de besökare som tillsammans med bud- och springpojkar använde kökstrappan mest frekvent.¹¹⁰ Den pensionerade ölutköraren Josef Stolpe berättar levande om interaktionen mellan bud och tjänstefolk. Även om han oftast anlätades av kaféer och restauranger så körde han även ut öl till en del privata hushåll. För att behålla och skaffa nya kunder var det ”personliga uppförandet, ens utseende och sätt” helt avgörande, liksom god personkänedom:

Ibland fick man öppna riktigt på språklådan och svänga sig med sina allra soligaste leenden. Godda, lilla gumman: Hur mycket bira får jag ta in i dag? [...] På andra ställen fick man bocka och vara respektfull: Det var inte värt att visa sig för intim: Man fick lov att med största allvar och på det mest grammatikaliska sätt som gärna kunde tänkas fråga sig för.¹¹¹

Iskarl levererar is till fru Björk. Jungfrugatan 13. Foto: Lennart af Petersens, 1960-tal. Stadsmuseet i Stockholm.

Precis som gränsen mellan gata och bostad var budens arbetsuppgifter tøjbara. I flera minnesuppteckningar finns exempel på hur de fick hjälpa till med allehanda arbete. Innan betalning skedde kunde det hända att sopor skulle bäras ut och mattor piskas. ”Och det var bara att lyda”, minns Stolpe. ”Att man hade bråttom var aldrig att komma dragande med”, för då fanns risken att bli ersatt av någon annan.¹¹² Även vedkarlarna kunde, utöver att bistå med hjälp vid vedinköp, klyvning och uppbärning av detsamma, anlitas vid flytt eller tillkallas då det behövdes annan praktisk hjälp i hushållet som att sätta upp tavlor, flytta möbler och liknande.¹¹³ Utöver att på detta sätt skapa goda relationer till sina kunder så fanns andra tekniker. Den ovan nämnda Stolpe berättade till exempel hur han

emellanåt kunde bjuda viktiga kunder på restaurang. Och om han själv fått en biljett till någon av stadens teatrar som dricks när han levererade öl, kunde denna snabbt omvandlas till en present till den som öppnade köksdörren för honom.¹¹⁴ En annan informant berättar hur buden hade god kännedom om nybyggda hus och att de så fort inflyttning skett knackade på köksdörren i förhoppning om att utöka kundunderlaget:

Man tog reda på, vilka som flyttade in, gjorde besök i köket och offererade sin vara. Såg man snygg ut och, fann nåd inför pigan så gick det kanske bra. Stack man så till henne en teaterbiljett, så gjorde det mån. Men en sån där tös hon kunde sen fordra en liten handtryckning då och då, för annars så ringde hon efter en annan körare, och där stod man.¹¹⁵

De bud som kom köksvägen fick ibland slå sig ner vid köksbordet med en smörgås och öl eller kaffe. En av Nordiska museets informanter har berättat hur hennes mamma instruerade sin kökspersonal att de som ”gjorde tjänst till huset”, såsom ved-, el- och gaskarlar, alltid skulle ”bjudas på traktering”.¹¹⁶ För buden kunde det, tillsammans med en slant, ses som en form av dricks. När Rudolf Andersson ser tillbaka på sin tid som springpojke åt en vinhandlare är det detta han betonar som ett fint minne: hur han som 12-årig pojke, utöver lön och dricks, ofta blev bjuden på både mjölk, öl och smörgås.¹¹⁷

Men emellanåt kom buden än längre än till köksbordet. I familjen Clasons bevarade släktrönika beskrivs hur Hilda Bodin och Karl August Claeson förälskade sig i varandra när Karl August sålde blommor via köksdörren. Hilda arbetade då som husa i det Edelstamska huset vid Hovslagargatan på Blasieholmen och när hon 1890 öppnade köksdörren ”tände det tydligen vid första ögonkastet!” Innan årets slut var de gifta.¹¹⁸ Även i de minnesuppteckningar som nämnts ovan återberättas ur budets perspektiv om hur flirtandet och smickrandet var en del i ”spelet” mellan tjänsteflickor och kökets manliga besökare. Som den ovan nämnde Stolpe uttryckte det så plockade han in ölen samtidigt som han ”skojade och skämtade med jäntorna och nöp dem både här och där [...] och alltid en komplimang åt tanterna!”¹¹⁹

Flirtandet i köksregionerna mellan tjänsteflickor och besökande män har varit ett återkommande tema även i mer populärkulturella sammanhang. I en journalfilm från 1919 får tittaren följa sotarnas arbete. I en av scenerna riktas kameran mot ett medelålders par som äter sin middag i matsalen. Med hjälp av en klocka kallar de på sin jungfru som gör entré med sotig kind och ett lika sotigt handavtryck på rumpen, en scen som skulle kunna fungera som illustration till Stolpes berättelse ovan.¹²⁰ Ett annat exempel kan hämtas från filmen *Frun tillbanda* som visades på biograferna första gången 1939. Där får vi lära känna bifiguren Estrid – kokerskan som bestämmer i det ”Villmanska drakboet[s]” köksregioner. Hon beställer gärna ytterligare en burk senap från specerihandeln för att på så sätt få möjlighet att öppna köksdörren för den man som utgjorde länken mellan butik och hushåll – Nisse Granlund, mannen som senare blir hennes make.¹²¹ Ekonomhistoriken Rosalia Guerrero Cantarell och historikern Ulrika Holgersson har i sina respektive studier visat hur just köket användes som en viktig scen för pigans kärleksmöten i 1930- och 1940-talens spelfilmer.¹²² Här kunde hon släppa in friare köksvägen utan att hennes arbetsgivare noterade besöket. Emellanåt gjorde istället sonen i huset entré i köket. Men istället för att anlända via kökstrappan så tog han vägen från salong och serveringsgång och på så sätt kunde klassaspekten användas som ett spännande inslag i berättelsen. Detta grepp är också tydligt i den ovan nämnda filmen *Brita i grosshandlarhuset* från 1946 där Britas två friare gjorde entré i köket på respektive sätt. Köket var tjänstefolkets sfär, det var rummet där pigan och köksan gavs viss kontroll. Det var där hon kunde, om hon så önskade och hade möjlighet, välkomna kärleken över tröskeln.

Vintapparen som tog köksvägen till salongen

Medan vissa bud, is- och vedkarlar stannade vid köksbordets kaffekopp, fanns det andra som passerade förbi både kök och serveringsgång för att ta sig vidare in i våningen. Hemsömmerskan tog plats i salongen, barnkammaren eller det rum som anvisats henne för att med hjälp av symaskinen uppdatera hushållsmedlemmarnas garderob. Även strykerskorna

kunde anvisas till liknande rum för att se till att kläderna var både släta och stärkta. Men huruvida urmakaren, som rörde sig från rum till rum för att säkerställa att våningens alla klockor följde samma tid, gjorde entré via huvud- eller kökstrappan berättar inte källorna.¹²³ En annan yrkesgrupp som fram till 1910-talet kunde komma långt in i våningarnas inre var vintapparna. En av dem som svarat på Nordiska museets frågelistor beskriver hur hon som barn fick vara med när de kom för att fylla buteljér med släktens importerade vin. De importerade vintunnorna placerades i salongen och feststämningen var hög när det från

... köket [kom] två stöddiga äldre karlar i blåvita blusar, och svarta byxor och ett stort läderförkläde framför magen och bröstet, och med en hammare och tång i en kedja vid sidan, samt ett rör och gummislang i handen. De bockade och hälsade och slogo sig ned på en pall nedanför vinkuttingen.¹²⁴

Hon beskriver sedan hur vintapparna var tvungna att ”suga” för att få vinet, madeiran och portvinet att via slangen förflytta sig från tunnor till flaskor. Som meddelaren uttryckte det kunde ”karlarna var[a] ganska röda i ansiktet, och även en smula ’ostadiga’ på benen vid avfärd.”¹²⁵ De barndomsminnen som hon delar med sig av vittnar även om att det var en stor händelse när buteljerna skulle fyllas och hela familjen samlades i salongen som till ett skådespel. Salongen var Östermalmsvåningarnas finrum där gäster togs emot.¹²⁶ Köket eller serveringsrummet, som var mindre känsligt för de vinröda fläckarna, borde ur renlighetssynpunkt varit ett mer praktiskt rum för detta arbete. Men i just detta fall tycks vinet som statusfylld konsumtionsvara, och vindragarna som ett aktat skrå, behöva en mer påkostad rumslig inramning än vad köket kunde erbjuda.¹²⁷

Tjuvarna som tog köksvägen

Jag ska slutligen stanna till vid en grupp objudna gäster som gjorde entré via kökstrapporna för att sedan ta sig långt in i våningarna. För dem var den obeckade ingången, med dörrar av enklare konstruktion och lås, en utmärkt och lockande passage.

Även om det var mycket rörelse i kökstrapporna verkar det som att tjuvar kunde utföra sina sysslor relativt ostörda. Vid en sökning av ”köksvägen” i Kungliga bibliotekets digitaliserade dagstidningar leder en rad av träffarna till artiklar där läsaren får följa hur tjuven tar köksvägen till smycken och plånböcker. Strax före jul 1895 lät till exempel *Socialdemokraten* sina läsare ta del av ”en djärfvare inbrottsstöld” hos skräddarmäster Axel Skogström på Rosengatan 3. Tjuvarna hade fått med sig ”damsilfvercylinderur, en portmonnä, innehållande en mindre pänningesumma och en karaffin med bränvin.”¹²⁸ När läroverksadjunkten Olsson, i juli 1892, kom hem från sin vistelse på landet fann han att ”tjuvar hade huserat i hans våning” på Högbergsgatan 54. Även denna gång hade de kommit köksvägen.¹²⁹ Och i juni 1894 klev tjuvar över kökströskeln med delar av bokställaren Georg Nordenssvans boksamling. Från andra hushåll försvann bordssilver och guldklockor samma väg.¹³⁰ En av *Dagens Nyheter*s skribenter drog slutsatsen att det var tjuvar som förletts ”hufvudsakligen genom läsning af Nick Carter-litteratur”, ibland mordbrännare och emellanåt bedragare som hade utgivit sig för att vara från gas- eller vattenledningsverket som tog sig in i lägenheterna via just köksdörren.¹³¹ ”Sätt säkerhetslås för köken!” uppmanade *Dagens Nyheter* 1894. Fyra decennier senare undrade de: ”hur låser ni er dörr?” för att därefter vidarebefordra en uppmaning från polisen att se över låsanordningarna inför semestern.¹³² Låsförsäljare var inte sena med att använda nyhetsartiklar som dessa för att öka sin försäljning. I en annons från 1903 meddelar till exempel en firma att: ”En om ovanlig djärfhet vittnande inbrottsstöld är en rubrik, som man numera dagligen ser i tidningarna med event. beskrifning huru tjuven brutit sig in köksvägen genom uppdyrkande af köksdörren”.¹³³

Till skillnad från huvudentrén var ingången till fastigheternas köks-
trappor obevakad. Hypotetiskt kunde vem som helst röra sig i dessa
passager. Om portvakten utgjorde en mänsklig förstärkning av fasadens
gräns mellan gata och bostad så utgjorde köksan, kokerskan eller pigan
en liknande gräns mellan fastighetens inre semioffentliga passager och
de mer privata rummen. På så sätt kan hon ses som våningens informella
portvakt. Det var hon som avgjorde om husmodern skulle tillfrågas om
inköp när en försäljare knackade på köksdörren för att sälja bröd, om tiggaren
skulle få en slant eller en bit mat eller om budet skulle få slå sig ner
vid hennes köksbord med en kopp kaffe.

Den (för vissa) dolda kökstrappan var, som jag visat ovan, frekvent
använd av olika grupper av individer. De flesta som tog köksvägen var
symboliska representanter för staden och dess rör(l)ighet. Här rörde sig
oinbjudna gäster som tiggare, tjuvar och försäljare. Andra var väntade,
såsom ved- och iskarlar. I deras spår följde smuts och skräp med *uppför*
kökstrapporna. *Nedför* transporterades istället sopor, latrintunnor och
tömnda ölbuteljer. Genom den separata köksentrén med tillhörande trap-
por kunde alltså varor, skräp och individer döljas. Det innebar i sin tur att
den stora entréns storslagenhet kunde hållas intakt och fri från det som
inte ansågs tillräckligt blankt, rent och ordnat. På så vis kan kökstrappan
ses som en passage där staden tonar ut i det privata rummet. Hur långt
in i bostaden dessa rörelser tog sig, och var den flytande gränsen egent-
ligen gick, berodde på vem som knackade på dörren och vilket ärende
personen ifråga hade.

Samtidigt pågick i dessa rum ett liv dolt – eller skyddat från – herr-
skapets blickar. Här bytte teaterbiljetter ägare samtidigt som samtalen
över kaffekoppen kunde utvecklas till mer personliga relationer. Men
hur dolda – eller synliga – dessa rörelser och möten var, var avhängig
arkitekturens utformning. I jämförelse med fastigheten på Grevgatan
15 kunde möten mellan bud och tjänstefolk ske mer obemärkt i det
Bünsowska huset.

Kökstrappan som saknade ”socialt samvete”

När Jane Bäcklin-Svedberg som nygift 1923 flyttade in i en lägenhet på Torsgatan 63 var hon minst sagt missnöjd med sin makes val av boende. Lägenheten saknade inte enbart isskåp, värre var att det ”ej ens [fanns] en särskild dörr till köket”. Under sin uppväxt hade hon, tillsammans med sina föräldrar och syskon, bott i en rad olika Östermalmsvåningar, samtliga med separata köksentréer. På Torsgatan skulle istället allt ”fraktas’ genom en gemensam farstudörr för ’folk’ och ’fä’, så väl som mat och andra varor; och det var man ej van vid på den tiden!” Så småningom flyttade dock paret till en större våning med köksingång.¹³⁴ Efter att ha bott Värmland i många år, återvände Bäcklin-Svedberg 1955 som nyskild till Stockholm. Hon hade initialt tänkt bosätta sig på Östermalm, men stadsdelen hade förändrats fullständigt och var nu, i hennes ögon, ”upptaget av inflyttade utlänningar och ’nattfjärilar’ med kavaljerer, och [hon] hade liten lust, att blanda [sig] i det sällskapet [...]”¹³⁵ Istället flyttade hon in i en relativt nybyggd lägenhet om fyra rum och kök i Sundbyberg. Det var en helt ny typ av arkitektur hon klev in i och hon noterade hur praktiskt köket var planerat och hur enkel elspisen var att hålla ren. Hon konstaterade att ”[r]ingledningens tidevarv’ i våningarna tog [...] slut med jungfrurna – hembiträdena, så det finns ingen mer än till dörren här, och någon ’köksingång’ [fanns] det naturligtvis ej heller, ty vem skulle gå i den?”¹³⁶

Ja, vem skulle gå i den? Bäcklin-Svedbergs minnen speglar hur samhällets förändringar kring mitten av 1900-talet satte spår i bostadens arkitektur.

Efterfrågan på vedkarlarnas arbete minskade i samma takt som gas- och elspisar installerades i våningarna från 1920-talet. Detsamma gällde iskarlarna vilka blev överflödiga i och med kylskåpens intåg några decennier senare.¹³⁷ Och när vattentoaletterna blev fler, minskade antalet latrinhämtare. Samtidigt förändrades hur inköp gjordes. De specialiserade kött-, mjölk- och brödbutikerna, som kunde se till att varorna budades hem, ersattes successivt av matvarubutiker. Där såldes allt från korv till kakor – och den som handlade plockade dessutom ihop sina varor

själv. När Jane Bäcklin-Svedberg 1969 blickade tillbaka på den tid då springpojkar levererade färska frallor och mjölk till morgonfrukosten var det med viss saknad. När de försvann fick hon själv släpa hem pappförpackad mjölk och transformerades på så vis till ”transportarbetare”, oavlönad, åt affärsmännen, [...] man fick släpa och släpa och släpa, för att affärsmännen skulle ha det bra, och kunden dåligt!”¹³⁸

Men det var inte alla som likt Jane betraktade kökstrapporna som något outhärligt. Till och med under den period då kökstrapporna slets som mest lyftes frågor om huruvida de verkligen behövdes. I en artikel i *Idun* 1907 uppmanade arkitekten och stadsplaneraren Per Olof Hallman (1869–1941) tidskriftens läsare att dela med sig av sina tankar om den optimalt planerade våningen. I en tid med svår bostadsbrist önskade han finna en lösning som var både billig och yteffektiv. Frågan var dock vilka ytor som kunde avvaras eller åtminstone minskas. Som utgångspunkt för diskussionen hade han bifogat en planlösning där han bland annat försett våningen med rymligt kök, stort skafferi, serveringsrum, jungfrukammare samt ett separat renseri. Den separata köksentrén fanns där, och intill kökstrappan hade han till och med ritat in en hiss.¹³⁹ I efterföljande nummer svarade signaturen ”Husmodern” att hon i stort var nöjd med Hallmans planlösning men ansåg samtidigt att serveringsrummet var överflödigt. Hon önskade även att jungfrukammaren omvandlades till barnkammare. Men sedan var det detta med kökstrappan och tillhörande hiss. Var det verkligen nödvändigt för så pass små våningar om fyra till fem rum och kök?¹⁴⁰ Även Majken var av samma åsikt, något hon uttryckte i ett brev ställt till Hallman personligen. Hon bifogade sin egen version av planlösning där hon suddat ut kökstrappan och istället utökade ytan för både barn- och jungfrukammaren.¹⁴¹ I brist på ytor kunde kökstrappan med andra ord avvaras.

Andra argument om kökstrappans eliminering handlade om klass. Året innan Majken skrev sitt brev till Hallman hade husmödrar, läkare och arkitekter samlats i Konstnärshuset i Stockholm för att diskutera det så kallade reformhemmet. Hur skulle hemmet bäst ordnas för att vara både hälsosamt och praktiskt? Mötet refererades i *Dagens Nyheter* som också citerade fru Lindhagens tal. Även om journalisten inte nämnde

hennes förnamn kan vi med tanke på sammanhanget anta att det var rösträttsaktivisten och politikern Anna Lindhagen (1870–1941) som hade intagit talarstolen. Lindhagen fann det i princip omöjligt att finna en ”acceptabel våning till rimligt pris”, något hon menade var ett resultat av byggherrarnas intresse för påkostade entréer – och deras ointresse för praktisk ordnad köksventilation. Men sedan var det detta med kökstrapporna, dessa ”trånga, branta [...] oting.” För henne var passagen en tydlig klassmärk och hon konstaterade att ”[i] vår demokratiska tid borde väl hissen få användas äfven av tjänarna”.¹⁴²

Trettio år senare lyfter byggmästaren Olle Engkvist fram kökstrapporna som symbol för samhällets orättvisor och klasskillnader. I en intervju i *Dagens Nyheter* 1939 beskrivs Engkvist som den rastlöse byggmästaren med stort socialt patos. Han var motsatsen till ”bostadslyxens, de inbyggda skönskimrande badkarens och marmortrappornas profet”. Istället hade hans mål varit att bygga bostäder utan onödig lyx för att på så sätt också undvika höga hyror. Samtidigt som tjänarinnefrågan var högaktuell och diskuterades både i politiska och offentliga rum så konstaterade Engkvist att ”praktvåningarnas” tid nu var förbi. Att dessa stora lyxiga hus, med ”köksingången och den separata vindlande trappan ’för tjänare och bud’” nu hade gått i graven, ”bl a för att den saknade socialt samvete”.¹⁴³ Här fångar Engkvist in hur arkitekturen kan spegla tidens klassrelationer och hur tankar om samhällets ordnande byggs in i arkitekturen. För honom var det nu nya tider, vilket även innebar en ny typ av arkitektur.

INSTABILA GRÄNSER OCH BRITAS NYA TRÖSKLAR

Många av de fastigheter som byggdes kring sekelskiftet 1900 står kvar än idag och berättar om den tid då de byggdes. Samtidigt visar de ombyggnationer som skett genom åren på hur husen har anpassats efter nya behov. Det är behov som dels speglar samhällsomvandlingar såsom en förändrad arbetsmarknad med yrken som försvunnit och tillkommit, dels hur ett specifikt område – eller fastighet – idag befolkas av andra grupper än igår och hur dessa grupper omvandlar fastighetens rum efter nya önskemål och omständigheter. Det kan handla om igenbommade köksdörrar som ger en extra väggyta i köket, eller avfolkade kökstrappor som används som extra förvaringsutrymme eller som inkorporerats i våningen för att skapa några extra kvadratmeter bostadsyta. I vissa av de fastigheter som här närmre har studerats står portvaktslägenheterna idag tomma eller så används de som förråd. Vanligast tycks dock vara att de byggts om till små eftertraktade lägenheter.¹⁴⁴

Portvakternas fysiska närvaro har vidare ersatts av porttelefoner med inbyggd videofunktion, och för det löpande underhållet av fastigheten anlitas städfirmor och fastighetsskötare. Flerfamiljshusen kan på så sätt betraktas som stadslandskap i sig själva, urbana rum som bär på historiska lager där de igenbommade portvaktssluckorna och de övergivna kökstrapporna speglar tidigare levda liv, vardagliga praktiker och klassrelationer.

Bostadens arkitektur och fastighetens olika passager, såsom kökstrappans väg mot köksdörren, var tänkta att styra vissa individer till att ta sig fram genom rummet på ett sätt som låg i linje med tidens tankar om social grupptillhörighet. Det som Henri Lefebvre kallar det konceptualiserade rummet illustreras tydligt i de ovan analyserade fastigheterna. I dessa fastigheter kan vi se hur det ritades in gränser och passager som vittnar om en önskan att i olika grad hålla isär olika grupper av individer. Via kökstrapporna kunde tiggare, bud, is- och vedkarlar, liksom skräp och avfall passera. De som associerades med stadens myller och smuts kunde på så sätt ta köksvägen till eller från våningen på ett för hyresgästerna dolt sätt. Gemensamt för dessa var att de utgjorde en kontrast

till det som förknippades med det privata rummet, det lugnt stillsamma och det rena. De olika entréerna kan förstås som ett sätt att förstärka redan etablerade klassrelationer. Medan huvudentréerna, med påkostad utsmyckning och dekoration, kunde fungera som en förstärkning av en redan hög social status så förpassades det som störde de blankpolerade mässingsdetaljerna och de vita marmortrapporna till fastighetens smalare och mörkare passager som kökstrappan. En väg som ledde rakt in i bostadens mest genuskodade rum, köket, där köksan, kokerskan och pigan – i likhet med portvakten – utgjorde en mänsklig förstärkning av den töjbara gränsen mellan stadens offentliga och privata sfärer. David Miller använder begreppet *humility of things* för att förklara samspelet mellan individ och materialitet. Han lyfter fram hur föremål – eller i detta fall omvandlat till bostadens arkitektur – på ett nästan omärkligt sätt påverkar både våra beteenden och tankar. Ju mer förgivettagna dessa rumsliga ordningar är, desto större sannolikhet är det att de säkrar ett visst beteende. Den fysiska omgivning som ”vi” skapat styr på så sätt våra rörelser.¹⁴⁵

Inspirerad av bland andra Karen Harveys tankar om hur materialitetsstudier kan hjälpa oss att komma närmare en dåtida vardag har jag även dröjt mig kvar i dessa passager och med hjälp av ett brett omfång av olika typer av källmaterial försökt fånga in vardagens återkommande rörelser och aktiviteter, eller, med Lefebvres ord: det levda rummet.¹⁴⁶ I dessa rum utfördes av vissa individer ett arbete som gav förutsättning för andra individer att leva ett bekvämt liv där det fanns mat, värme och kanske en sval öl. Samtidigt skapades i dessa rum en värld full av skeenden och relationer utom synhåll för våningarnas hyresgäster. Här opererade tjuvarna relativt ostörda samtidigt som flirten mellan sotaren och jungfrun kunde ske lika skyddat som kökstrappornas övriga rörelser var dolda.

Men kanske kan man se fastighetens och bostadens olika gränser – väggar, portar, dörrar och trösklar – som en *dröm* och önskan om avskildhet, som föreställningar om en tydlig och skarp skillnad mellan ute och inne, mellan stads- och hemliv. För som jag har visat var gränserna töjbara och det som skulle stängas ute släpptes ändå in, om än i olika grad.

De bostadshus som idag byggs på Östermalm har mig veterligen varken köksingångar eller portvaktslägenheter. Däremot finns exempel på hur en ny typ av rumslighet byggs in där den privata lägenhetens gränser flyttas ut till en bemannad lounge tillgänglig för de boende. Omvänt skulle man kunna säga att delar av staden även tar plats inom fastighetens fasader. De allmänna ytorna inkluderar gym, rekreationsytor med kaffe, te och tidningar, festlokaler och övernattningslägenheter. I receptionen finns personal som kan agera mellanhand när kläder ska kemtvättas eller när catering, take-away eller städning ska beställas. Den som är bortrest kan få sina blommor vattnade, posten omhändertagen och vara säker på att det finns frukost i kylen när man kommer hem. En service som enligt byggherren ska "förenkla din vardag och sätta guldkant på tillvaron".¹⁴⁷ Liksom förra sekelskiftets portvakter tycks dessa receptionister och husvärdar fungera som en sluss mellan det privata och offentliga rummet, men nu omstöpt i 2000-talets uniform. Hur utbrett denna typ av boende blir, och hur denna typ av rumslighet ska tolkas och förstås, inte minst i relation till klass, genus och tjänste- och servicesamhällets förändringar, får bli temat för kommande studier.

Men Brita i Grosshandlarhuset? Hur gick det för henne? Även hon mötte sin blivande man i köket. Men istället för att ta köksvägen in i Britas liv stegade han in i kök och hjärta via salong och serveringsgång. Efter att ha gift sig med sonen i huset fick Brita nya arkitektoniska gränser att kliva över. Dörren till köksingången byttes ut mot en av Strandvägens tunga dekorerade portar och kökstrappans smutsgröna väggar ersattes av omsorgsfullt målade kvadermarmorering. Nu var det inte längre någon som sa till henne att hon inte fick "finnas där".

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Hallwylska museet (HM)

Hallwylska samlingen
Hallwylska museets ämbetsarkiv

Nordiska museet (NM)

Frågelista nr 191, Heminredning
Gejvalls bostadsundersökning 1951. Kan nås via
Nordiska museets digitala arkiv:
<https://dokument.nordiskamuseet.se>.
Stockholms folkminnen. Carl-Herman Tillhagen.
Kan nås via Nordiska museets digitala arkiv:
<https://dokument.nordiskamuseet.se>.

Privat arkiv

Familjen K.A. Claesons släktkrönika. Nedtecknad av
Claes Gösta Claeson 1991. Kopia finns bevarad hos
författaren.

Stadsmuseet i Stockholm (SSM)

Anna-Stina Alkmans samling
Gråarkssamlingen
Innerstadsinventeringen, 1974
Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986.
Stockholm: Stockholms stadsmuseum, Del 1–4

Stockholms stad

Bygg- och plantjänsten, ärenden och handlingar:
<https://etjanst.stockholm.se/Byggochplantjansten/arenden>

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Stadsarkivets digitaliserade mantalslängder:
<https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Databas/register-till-mantalslangder-och-mantalsupp-gifter-1901-1935/Sok>
Per Olof Hallmans samling
Rotemansarkivet

Muntliga källor

Intervju med Maria Albäck Åkestam samt besök
i fastigheten Linnégatan 52 den 30 september 2019.
Dokumentation finns bevarad hos författaren.

Intervju med Isabel Hafström dels den 30 januari 2019,
dels den 22 april 2019, samt besök i fastigheten
Strandvägen 51 den 22 april 2019. Dokumentation
finns bevarad hos författaren.
Besök i fastigheten Ulrikagatan 15 den 20 september
2020 med Gustav Schmitterlöw som guide.
Dokumentation finns bevarad hos författaren.
Intervju med fastighetsskötare Carolin Sundström
samt besök i fastigheten Strandvägen 29–33 den 29
september 2020. Dokumentation finns bevarad hos
författaren.

Filmer

Frun tillbanda, 1939. Manus och regi Gunnar Olsson.
Medan porten var stängd, 1946. Manus Hasse Ekman,
och Walter Ljungquist.
Brita i grosshandlarhuset, 1946. Regi Åke Ohlberg,
manus Harald Beijer.
Sotarefilmen, del 2. Kungliga biblioteket. Filmarkivet:
<https://www.filmarkivet.se/movies/sotarefilmen-del-2/?fbclid=IwAR3qLu51fPrxsxexvfNcWQOCLj4HsnotoqZdSDaijgfvQdAwKE7nw5TPvc>.

Tryckta källor och litteratur

Bearman, Peter S, 2005. *Doormen*. Chicago: University
of Chicago Press.
Beijer, Harald, 1951 [1940]. *Brita i grosshandlarhuset*.
Stockholm: Vingeförlaget.
Blom, Tarras, 1988. *Villagatan 13*. Stockholm:
Bostadsrättsfören. Villagatan 1.
Carlsson, Byron, 1912. *Stockholm*. Stockholm:
Albert Bonnier förlag.
Cramér, Margareta, 1996. ”1890-talet. Historicism”.
I Antell, Olof och Monastra, Nino (red.). *Innanför
portarna. Stockholms trapphus 1880–1940*. Stockholm:
Norstedts.
Colomina, Beatriz, 1996 [1994]. *Privacy and publicity.
Modern architecture as mass media*. Cambridge, Mass.:
MIT Press.
Dagens Nyheter, skilda årgångar.

- Davidoff, Leonore, 2001. "Old husbands' Tales. Offentligt och privat i feministisk historia", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 22(2).
- Duse, Samuel August, 1919. *Privatdetektiven Leo Carrings märkvärdiga upplevelser. Cobra-mysteriet. Detektivroman*. Stockholm: Åhlén & Åkerlund.
- Ehn, Billy och Löfgren, Orvar, 2001. *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerup.
- Eriksson, Eva, 1990. *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890–1920*. Stockholm: Ordfront.
- Forsberg, Anna Maria och Sennefelt, Karin, 2014. "Fråga med föremålen". I Forsberg och Sennefelt (red.). *Fråga föremålen. Handbok till historiska studier av materiell kultur*. Lund: Studentlitteratur.
- Forsman, Ingela "Pling", Carlson, Malin och Hedqvist, Anders, 2004. *Köksvägen till stjärnorna*. Stockholm: Music for you.
- Fäderneslandet*, skilda årgångar.
- Gejvall, Birgit, 1988 [1954]. *1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*. Stockholm: Komm. för Stockholmsforskning, Stockholm.
- Gillis, John R., 1997. *A world of their own making. Myth, ritual, and the quest for family values*. New York: Basic books.
- Guerrero Cantarell, Rosalía, 2016. *Images of work and love. The dynamics of economy and emotions on the big screen in Sweden and Mexico 1930–1955*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Gustafsson, Tommy, 2006. "Filmen som historisk källa. Historiografi, pluralism och representativitet". *Historisk tidskrift*, 126(3).
- Hallenberg, Mats, 2018. *Kampen om det allmänna bästa. Konflikter om privat och offentlig drift i Stockholms stad under 400 år*. Lund: Nordic Academic Press.
- Harvey, Karen, 2009. "Introduction. Practical matters". I Harvey, Karen (red.). *History and material culture. A student's guide to approaching alternative sources*. London: Routledge.
- Holgersson, Ulrika, 2017. *Hembiträdet och spelfilmen. Stjärnor i det svenska folkhemmets 1930- och 1940-tal*. Göteborg och Stockholm: Makadam.
- "Håkan", 1996. "Trasfröken". *En bild ut storstadslivet*. Stockholm. [elektronisk]. Hämtad 2020-04-29 från <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/10127>. *Idun*, skilda årgångar.
- Johannesson, Eric. "Claës J Lundin". I *Svenskt biografiskt lexikon* [elektronisk]. Hämtad 26 maj 2019 från <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9862>.
- K. Socialstyrelsen, Stockholm, 1932. *Lönestatistisk årsbok för Sverige 1931*.
- Kross, Jessica, 1999. "Mansions, men, women and the creation of multiple publics in eighteenth century British north America". *Journal of social history*, 33(2).
- Kärholm, Mattias, 2004. *Arkitekturens territorialitet. Till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum*. Lund: Lunds universitet.
- Lang, Maria, 1959. *Ofärd i huset bor*. Stockholm: Norstedts.
- Larsson, Marianne, 2018. "Spisen. Energi, teknik och kökets modernisering". I Torell, Ulrika, m.fl. (red.). *Köket. Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Lefebvre, Henri, 1997 [1974]. *The production of space*. Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Lundin, Claës, 1890. *Nya Stockholm*. Stockholm: Geber.
- Löfgren, Orvar, 1979. "Familjemänniskan". I *Den kultiverade människan*. Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar. Lund: LiberLäromedel.
- Miller, Daniel, 2005. *Stuff*. Cambridge: Polity Press.
- Moberg, Kerstin, 1978. *Från tjänstehjon till hembiträde. En kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903–1946*. Uppsala: Diss. Univ., Uppsala.
- Mubi Brighenti, Andrea och Kärholm, Mattias, 2019. "Introduction. The life of walls – in urban, spatial and political theory". I Mubi Brighenti och Kärholm (red.). *Urban walls. Political and cultural meanings of vertical structures and surfaces*. New York: Routledge.
- Norbelie, Harald, 1993. "Vindragare hade inte mus-tasch". I *Gata upp och gata ner. Människor och miljöer i Stockholm förr och nu*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Nordli, Katarina och Nordli, Harald, 1997. *Köksvägen till Portugal*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Paulsson, Maria, 2009. *Köksvägen till en flickas hjärta*. Stila Publishing.
- Sandgren, Fredrik, 2018. "Kylan. Källaren flyttar in i köket". I Torell, Ulrika, m.fl. (red.). *Köket. Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Simmel, Georg, 2012 [1909]. "The Bridge and the

- Door”. I Briganti, Chiara och Meze, Kathy (red.). *The domestic space reader*. Toronto/Buffalo//London: University of Toronto Press.
- Sternér, Karin och Wilken, Ingrid, 1985. ”Östra Renhållningsstationen – liten renhållningshistorik”. I *Stadsvandringar 9*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum.
- Stockholms Dagblad*, skilda årgångar.
- Stockholmskällan. ”Augusta Dorothea Eklund dog utfattig”. [elektronisk]. Hämtad 10 april 2021 från <https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/manniskor-i-stockholm/augusta-dorothea-eklund/>.
- Stockholms-Tidningen*, skilda årgångar.
- Svea Artilleri 25, Melodislingan 22–34 samt Löjtnantsgatan 9C, 9D. Östermalm. Hämtad 20 september 2020 från: <https://www.veidekkeeiendom.se/nyproduktion/stockholm/ostermalm/svea-symfoni/>; <https://www.veidekkeeiendom.se/nyproduktion/stockholm/ostermalm/svea-serenad/600-kvm-bemannad-lounge/>.
- Svenska Dagbladet*, skilda årgångar.
- Svensk Fastighetsförmedling, 2018. ”Ny kartläggning visar: Här är Sveriges dyraste gator”, 2 oktober [elektronisk]. Hämtad 21 april 2019 från <http://press.svenskfast.se/pressreleases/ny-kartlaeggning-visar-haer-aer-sveriges-dyraste-gator-2731302>.
- Söndagsnisse* 1900, nr 14.
- Söderberg, Hjalmar, 1895. *Förvillelser*. Stockholm: Bonnier.
- Torell, Ulrika, 2018. ”Köksbordet. Mönster och möblering för vardag i hemmen”. I Torell, Ulrika, m.fl. (red.). *Köket. Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Vennberg, E. ”Beyron Carlsson”. I *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 26 maj 2019 från <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16438>.
- Wisth, Britt, 1973. ”Inledning”. I *Östermalm. Byggnadsinventering*, 1974–1986. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 1–4.
- Wästberg, Per, 2013. *Stockholm*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Wästberg, Per, 1962. *Östermalm*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Zetterström, Erik, 1961. *Killarna på Jungfrugatan*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ögren, Annika, 2017. ”Nya Brf-tjänsten: Hon lagar mat och vattnar dina blommor”. I *Mitt i Östermalm*, 24 februari [elektronisk]. Hämtad den 20 september 2020 från: <https://www.mitti.se/nyheter/nya-brf-tjansten-hon-lagar-mat-och-vattnar-dina-blommor/repqbv!8r99t86qoL@ZFeRi1G7xvw/>.

Slutnoter

- 1 Beijer, Harald, 1951 [1940]. *Brita i grosshandlarhuset*, Stockholm: Vingeförlaget.
- 2 Beijer, 1951 [1940], s. 20.
- 3 Beijer, 1951 [1940], s. 28.
- 4 Beijer, 1951 [1940], s. 30.
- 5 *Brita i grosshandlarhuset*, 1946. Regi Åke Ohlberg, manus Harald Beijer.
- 6 Cramér, Margareta, 1996. ”1890-talet. Historicism”. I Antell, Olof och Monastrå, Nino (red.). *Innanför portarna. Stockholms trapphus 1880–1940*, Stockholm: Norstedt, s. 38; Eriksson, Eva, 1990. *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890–1920*, Stockholm: Ordfront, s. 16–20; Gejvall, Birgit, 1988 [1954]. *1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, Komm. för Stockholmsforskning, Stockholm, s. 61. För ytterligare ett exempel på arkitektur med riddarborgens formspråk se t.ex. Sibyllegatan 16, fastighetsbeteckning Sjökalven 14: *Östermalm. Byggnadsinventering*, 1974–1986. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 1 av 4, s. 142.
- 7 Se t.ex. planritning: Stockholms stadsmuseum [SSM:]. Gråark, Kvarteret Korporalen, s. 022.
- 8 Löfgren, Orvar, 1979. ”Familjemänniskan”. I Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar. *Den kultiverade människan*. Lund: LiberLäromedel, s. 75–76.

- 9 Löfgren 1979, s. 105, 107; Kross, Jessica, 1999. "Mansions, men, women and the creation of multiple publics in eighteenth century British north America", *Journal of social history*, 33(2), s. 385.
- 10 Ehn, Billy och Löfgren, Orvar, 2001. *Kulturanalyser*, Malmö: Gleerup, s. 24; Gillis, John, 1996. *A world of their own. Making myth, ritual and the quest for family values*, New York: Basic books, s. 109–112.
- 11 För en beskrivning av denna forskning se t.ex. Davidoff, Leonore, 2001. "Old husbands' Tales: Offentligt och privat i feministisk historia", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 22(2), s. 5–25.
- 12 Kross 1999, s. 385–387, 402–403.
- 13 Colomina, Beatriz, 1996 [1994]. *Privacy and publicity. Modern architecture as mass media*, Cambridge, Mass.: MIT Press, s. 12.
- 14 Davidoff 2001, s. 6.
- 15 Mubi Brighenti, Andrea och Kärrholm, Mattias, 2019. "Introduction. The life of walls – in urban, spatial and political theory". I Mubi Brighenti och Kärrholm (red.). *Urban walls. Political and cultural meanings of vertical structures and surfaces*, New York: Routledge, s. 1–2, 7.
- 16 Mubi Brighenti och Kärrholm 2019, s. 1–4.
- 17 Simmel, Georg, 2012 [1909]. "The Bridge and the Door". I Briganti, Chiara och Meze, Kathy (red.). *The domestic space reader*, Toronto/Buffalo//London: University of Toronto Press, s. 249–251.
- 18 Harvey, Karen, 2009. "Introduction. Practical matters". I Harvey, Karen (red.). *History and material culture. A student's guide to approaching alternative sources*. London: Routledge, s. 6.
- 19 Harvey, 2009, s. 3, 13. Se även Forsberg, Anna Maria och Sennefelt, Karin, 2014. "Fråga med föremålen". I Forsberg och Sennefelt (red.). *Fråga föremålen. Handbok till historiska studier av materiell kultur*, Lund: Studentlitteratur, s. 15 f.
- 20 Miller, Daniel, 2005. *Stuff*. Cambridge: Polity Press, s. 5, 14–15, 42.
- 21 Lefebvre, Henri, 1997 [1974]. *The production of space*, Oxford/Cambridge: Blackwell, fr.a. s. 38–39.
- 22 Lefebvre 1997 [1974], s. 38–39.
- 23 *Dagens Nyheter* [DN], 1910. "Roliga böcker", s. 28 november, s. 5; DN, 1927. "Gustaf Svärd i form [...]", 27 maj, s. 16.
- 24 Se t.ex. Isacson, Torbjörn 2006. "Köksväg är ofta fel väg", *Svenska Dagbladet* [SvD] 28 augusti, hämtad 4 april 2021 från <https://www.svd.se/koksvag-ar-ofta-fel-vag>; Nilsson, Kalle, 2002. "Konkurrenter tar köksvägen till börsen", DN, 31 maj, hämtad 10 april 2020 från <https://www.dn.se/arkiv/ekonomi/konkurrenter-tar-koksvagen-till-borsen/>.
- 25 Forsman, Ingela "Pling" m.fl. (red.), 2004. *Köksvägen till stjärnorna*, Stockholm: Music for you; Nordli, Katarina och Nordli, Harald, 1997. *Köksvägen till Portugal*, Stockholm: Rabén Prisma; Paulsson, Maria, 2009. *Köksvägen till en flickas hjärta*, Stila Publishing.
- 26 Se t.ex. Ehn och Löfgren, 2001, s. 23–24 för diskussion kring metaforer, i första hand utifrån "hemmet".
- 27 Ehn och Löfgren, 2001, s. 18–21.
- 28 Gustafsson, Tommy, 2006. "Filmen som historisk källa. Historiografi, pluralism och representativitet", *Historisk tidskrift*, 126(3), s. 483–486; Holgersson, Ulrika, 2017. *Hembiträdet och spelfilmen. Stjärnor i det svenska folkhemmets 1930- och 1940-tal*, Göteborg och Stockholm: Makadam, s. 36–37.
- 29 Svensk Fastighetsförmedling, 2018. "Ny kartläggning visar: Här är Sveriges dyraste gator", 2 oktober, hämtad 21 april 2019 från <http://press.svenskfast.se/pressreleases/ny-kartlaeggningsvisar-haer-aer-sveriges-dyraste-gator-2731302>; "Här är Sveriges dyraste adresser" 2019, DN, 24 maj, hämtad den 15 april 2021 från <https://www.dn.se/sthlm/har-ar-sveriges-dyraste-adresser/>.
- 30 Gejvall 1988 [1954], s. 32.
- 31 Lundin, Claës, 1890. *Nya Stockholm*, Geber: Stockholm, s. 36. Om Lundin se: Johannesson, Eric, "Claës J Lundin". I *Svenskt biografiskt lexikon* hämtad 26 maj 2019 från <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9862>.
- 32 Carlsson, Beyron, 1912. *Stockholm*, Stockholm: Albert Bonnier förlag, s. 43. Om Carlsson se: Vennberg, E, "Beyron Carlsson". I *Svenskt*

- biografiskt lexikon*, hämtad 26 maj 2019 från <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16438>.
- 33 Wisth, Britt, 1973. "Inledning". I *Östermalm. Byggnadsinventering 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 1 av 4, s. xvii–xviii. Se även Gejvall 1988 [1954], s. 88.
- 34 Eriksson, 1990, s. 18–19.
- 35 Söderberg, Hjalmar, 1895. *Förvillelser*. Stockholm: Bonnier, s. 31.
- 36 Cramér 1996, s. 38. För diskussion kring arkitektur med borgen som inspiration samt om tidens arkitektoniska stilideal se även Eriksson 1990, s. 16; Gejvall 1988 [1954], s. 61 samt Kärrholm, Mattias, 2004. *Arkitekturens territorialitet. Till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum*, Lund: Lunds universitet, s. 225.
- 37 Fastigheten besöktes 29 september 2020. Dokumentation i form av foton samt intervju med fastighetsförvaltare Carolin Sundström finns bevarade hos författaren.
- 38 *Innerstadsinventeringen*, 1974. "Kvarteret Korporalen". Stockholm: Stockholms stadsmuseum, s. 2.
- 39 *Innerstadsinventeringen 1974*. "Kvarteret Korporalen". Stockholm: Stockholms stadsmuseum, s. 2; *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 1 av 4, s. 64.
- 40 Se foto SSM, Strandvägen 33, fotograf Stefan Hasselberg, 1973. Bildnummer: Fi 1264.
- 41 Portvaktssluckan omnämns i *Innerstadsinventeringen*, 1974. "Kvarteret Korporalen". Stockholm: Stockholms stadsmuseum, s. 2. För övriga beskrivningar av fastigheten se *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 1 av 4, s. 64.
- 42 För liknande fastigheter se till exempel Klippan 12, Strandvägen 7 A–C; Bävern 10, Östermalmsgatan 67 och Bävern 13, Valhallavägen 114.
- 43 Information om kuskbostad genom intervju med fastighetsförvaltare Caroline Sundström.
- 44 Rotemannen, rote 20, häfte 19057 (1888–18950430).
- 45 Rotemannen, rote 20, häfte 19057 (1888–18950430).
- 46 Fastigheten besöktes den 20 september 2020. Foton från besöket finns bevarade hos författaren.
- 47 För information om köpman Davidow Goldmann Eliason som boende på Ulrikagatan 15 se Rotemannsarkivet, rote 20, häfte 19495 (1914–1926), s. 2, rad 5. För direktör Ekeroth se s. 1, rad 12.
- 48 "Här är Sveriges dyraste adresser" 2019, DN 24 maj, hämtad den 15 april 2021 från <https://www.dn.se/sthlm/har-ar-sveriges-dyraste-adresser/>.
- 49 *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 2 av 4, s. 158.
- 50 Formuleringen "stirrande odjur" är lånat ur *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 2 av 4, s. 158. För närbild av skulpturen se s. 164.
- 51 Inte heller hissen omnämns i byggnadsinventeringar eller är dokumenterad med hjälp av foton. Däremot återfinns den på ritningar, se Stockholms stad, Bygg- och plantjänsten, ärenden och handlingar [fortsättningsvis Bygg- och plantjänsten] Hornblåsaren 7, ritning 03091971.
- 52 Liknande exempel på fastigheter är t.ex. Skatan 4 (Karlavägen 3) och Hjorten 8 (Brahegatan 27). Den första byggd 1913–1915 där entrén, som via källaren leder till kökstrappan, har ett ovanstycke i granit där texten "kök" är inristat. För övergripande beskrivning av fastigheten se: *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 4 av 4, s. 198. I den andra fastigheten är dörren som leder in mot kökstrapporna av kopparplåt där "köksingång" samt "hiss" hamrats in. Detta hus byggdes 1879 men genomgick renoveringar 1884, 1905 och 1929. Ritningar saknas i Bygg- och plantjänstens arkiv därav svårt att veta när köksentrén sattes in. För övergripande beskrivning av fastigheten se *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 3 av 4, s. 108.
- 53 Se t.ex. Bajonetten 9 (Strandvägen 53), ritad av samma arkitekt.
- 54 Skylten noterad vid besök i fastigheten den 22 april 2019. Foton från besöket finns bevarade hos

- författaren. Det finns dock ingen information om när denna skylt satts upp eller om det funnits någon liknande information från tiden då byggnaden togs i anspråk.
- 55 För en byggnadsantikvarisk beskrivning av fastigheten se *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 2 av 4, s. 54.
- 56 I det följande används den samtida benämningen ”herrska” som referens till individer som hyrde de våningar som här beskrivs.
- 57 Nordiska museet [NM] Gejvalls bostadsundersökning 1951 [fortsättningsvis NM. Gejvall 1951], 1:1, Anna-Stina Alkman f. Rydell, s. 1–3. SSM. Anna-Stina Alkmans samling. Alkman, Anna-Stina, 1965, *När gräset var grönt*, text till akvarellen ”När Möller stod lik”.
- 58 SSM. Alkman, 1965.
- 59 *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 1 av 4, s. 197.
- 60 *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 1 av 4, s. 197; Bygg- och plantjänsten, Valfisken 30, ritning 09541161; Gejvall, 1988 [1954], s. 87.
- 61 Gejvall 1988 [1954], s. 171; Löfgren 1979 s. 105–107; Torell, Ulrika, 2018. ”Köksbordet. Mönster och möblering för vardag i hemmen”. I *Köket. Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet*, Torell m.fl. (red.), 2018, s. 166.
- 62 Gejvall 1988 [1954], s. 15.
- 63 SSM. Alkman 1965, ”När Möller stod lik”. För yrkestitlar på boende mellan åren 1883–1886 se Rotemansarkivet, rote 11, häfte 12011 (1883–1886) t.ex. s. 3 rad 1, s. 2 rad 10, s. 9 rad 22, s. 6 rad 15, s. 8 rad 1, s. 9 rad 1, s. 10 rad 1.
- 64 Fastigheten besöktes 30 september 2019. Foton finns bevarade hos författaren.
- 65 Jämför s. 18 med s. 64 i *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 1 av 4.
- 66 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (K.U. 2590), s. 242–243.
- 67 För boende i fastigheten mellan 1906–1907 se Rotemansarkivet, rote 11, häfte 11404 (19060523-19181108), s. 1 rad 22, s. 4 rad 17, s. 4 rad 7, s. 7 rad 6, s. 13 rad 1, s. 16 rad 1.
- 68 Mubi Brighenti och Kärrholm 2019, s. 1–2.
- 69 För resonemang kring arkitekturens utformning i relation till status se t.ex. Bearman, Peter S, 2005. *Doormen*, Chicago: University of Chicago Press, s. 23–35.
- 70 Liknande lösning finns t.ex. i fastigheten Gnistan 10 (Karlavägen 72, 72A/Skeppargatan 62). Där finns två huvudentréer längs Karlavägen och en mindre och mer anspråkslös köksingång vid Skeppargatan. Huset byggdes 1927–1928. För övergripande beskrivning av fastigheten se *Östermalm. Byggnadsinventering, 1974–1986*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, del 2 av 4, s. 114–115.
- 71 Hallwylska museets ämbetsarkiv. F3 a, vol 3. Intervjuer, minnesanteckningar 1932–1977. Intervju med Marta Gustavsson, dotter till portvakten Wahlström, den 10 mars 1983, s. 1–2; af Sillén, Katarina, 1988. Utkast till uppsats ”I grevinnans tjänst”, s. 24.
- 72 *Söndagsnisse* 1900, nr 14, s. 6.
- 73 T.R. (sign.), 1926. ”Den tvåbenta hunden. Hur livet och människorna te sig från portvakts-gluggen skildras här i en tänkvärd skiss”, *Idun*, 39(24), s. 595, 601.
- 74 T.R. (sign.), 1926, s. 595, 601.
- 75 Gejvall 1988 [1954], s. 100.
- 76 Sammanställningen har gjorts med hjälp av Stadsarkivets digitaliserade mantalslängder: <https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Databas/register-till-mantalslangder-och-mantalsuppgifter-1901-1935/Sok>. Det första året som är sökbart är 1901, det sista 1935. Sökningen är vidare begränsad till individer vars efternamn börjar på A. Resultatet ska ses som en indikation.
- 77 Osign., 1892. ”Ur jernvägstyrelsens mysterier”. *Fäderneslandet*, 2 mars, s. 2.
- 78 NM. Gejvall 1951, 1:1, Fanny Horn av Rantzien, II, s. 1; NM. Gejvall 1951, 1:2, Lennart von Krusenstjerna, s. 2–3.

- 79 Wästberg, Per, 1962. *Östermalm*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, s. 75.
- 80 Lindy (sign.), 1931. "Portvakten på vakt kring sina intressen". *Stockholms-Tidningen*, s. 24 april. Artikeln återfinns i Hallwylska samlingen, grupp 63–64. Biografica, inv.nr LXIV:I:T.a.4, s. 136–137.
- 81 Jämför, "50 kronor i lön, fri lägenhet för portvakt", DN, 18 januari 1932, s. 8 med K. Socialstyrelsen, Stockholm, 1932. *Lönestatistisk årsbok för Sverige* 1931, s. 42. Månadslönen för en manlig industriarbetare var då 2 767. För kvinnliga industriarbetare låg årsinkomsten på 1 582 kronor. Det formella namnet på portvakternas fackförening var Stockholms fastighetspersonals fackförening.
- 82 NM, Frågelista nr 191, Heminredning. Uppgiftslämnare Bäcklin-Svedberg (KU 2590), s. 242–243; NM, Gejvall 1951, 1:2. Lennart von Krusenstjerna, s. 2–3.
- 83 NM, Gejvall 1951, 1:1, Ellen Hogner-Björkman bl.a. s. 3; NM, Gejvall 1951, 1:1. Fanny Horn av Rantzoen II, s. 1; NM, Gejvall 1951, 1:2. Lennart von Krusenstjerna, s. 2–3.
- 84 Se t.ex. annonser i DN: "Hästar", 9 januari 1880, s. 4; "I anseende till flyttning", 12 september 1890, s. 4; "D:r Melins bibel, ill av G. Doré", 5 februari 1880, s. 3.
- 85 Se t.ex. annonser i DN: Jungfru sökes till Östermalmsgatan 19, DN 18 mars 1885, s. 4; Amma sökes till Nybrogatan 43, 20 januari, 1890; Jungfru sökes till Drottninggatan 89, 10 mars 1890 s. 4.
- 86 Se t.ex. annonser i DN: "En sköldpaddskikare ...", 20 januari 1900, s. 4; "Ett svart sidenskärp ..." 20 januari 1903, s. 4; "Portmonnä, innehållande pengar ...", 20 juni 1905, s. 4; "Stor diamantbrosch ...", 19 juli 1910, s. 10.
- 87 Se t.ex. annonser i DN: 13 februari 1890, s. 4; 4 april 1893, s. 2. Se även ett antal annonser i *Stockholms Dagblad* 10 april 1894, s. 7.
- 88 NM, Gejvall 1951, 1:2, Christian Schröder, intervju januari 1952, s. 2; NM, Gejvall 1951, 1:1, Ellen Hogner-Björkman, s. 3; NM, Gejvall 1951, 1:1, Fanny Horn av Rantzoen, II, s. 1.
- 89 Zetterström, Erik, 1961. *Killarna på Jungfrugatan*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- 90 Wästberg, Per, 2013. *Stockholm*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, s. 212–213.
- 91 NM, Gejvall 1951, Lennart von Krusenstjerna, s. 3; Telefonintervju med Isabel Hafström den 30 januari 2019.
- 92 Artikeln i *Aftonbladet* från 2 mars 1952 återfinns i boken Blom, Tarras, 1988. *Villagatan* 13. Stockholm: Bostadsrättsfören. Villagatan 13, s. 40.
- 93 För information om filmen *Medan porten var stängd* se: <http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/item/?type=film&itemid=4166#about-the-film>.
- 94 Lang, Maria, 1959. *Ofärd i huset bor*, Stockholm: Norstedts. Citaten hämtade fr. s. 74. För ytterligare exempel se t.ex. Duse, Samuel August, 1919. *Privatdetektiven Leo Carrings märkvärdiga upplevelser. Cobra-mysteriet. Detektivroman*. Stockholm: Åhlén & Åkerlund.
- 95 Se t.ex. rapportering av mordet på Fryxells-gatan där portvakt tillkallas som karaktärsvittne. Rapporterat bl.a. i DN, 1926, "Tredje person sökes i revolverdramat", 21 december, s. 6–7; Osign. 1927. "Någon tredje man har ej spårats ...". DN 26 januari, s. 7.
- 96 Bearman 2005, s. 6–10.
- 97 Bearman 2005, s. 1–5.
- 98 NM, Frågelista 191. Heminredning. Uppgiftslämnare Bäcklin-Svedberg (KU 2590), s. 249.
- 99 Gejvall 1988 [1954], s. 246; NM, Gejvall 1951, 1:2. Greve Sven Lagerberg. Jämför beskrivning av serveringsrummet i den nu rivna fastigheten Linnégatan 85 med planritning där torrklosetten har två dörrar varav en vätte ur mot kökstrappan, s. 2. Se även NM, Gejvall 1951, 1:2. Gunnar Malmberg. Beskrivning av fastighet på Döbelngatan 25 i vilken det fanns torrklosetter på vind, gård samt i bostaden, se s. 6.
- 100 Sterner, Karin och Wilken, Ingrid, 1985. "Östra Renhållningsstationen. Liten renhållningshistorik". I *Stadsvandringar* 9. Stockholm: Stockholms stadsmuseum. För hantering av latrin kring mitten av 1800-talet se Hallenberg, Mats, 2018. *Kampen om det allmänna bästa. Konflikter om*

- privat och offentlig drift i Stockholms stad under 400 år*, Lund: Nordic Academic Press.
- 101 NM. Gejvall 1951, 1:1. Anna-Stina Alkman, s. 2. Den planritning som är bifogad Alkmans berättelse överensstämmer ej med fastigheten Valfisken 30; SSM. Alkman, *När gräset var grönt*, 1965. Se text till bild "Läsesalongen på dass".
- 102 Se dels SSM. Alkman, *När gräset var grönt*, 1965, dels ritning från Bygg- och plantjänsten, Valfisken 30, ritning 09541171.
- 103 Se t.ex. NM. Gejvall 1951, 1:1. Professorskan Fries. Beskrivning av torrklosett vid Floragatan 3 med särskild farstu till källartrappan, s. 3; NM. Gejvall 1951, 1:1. Ellen Hogner-Björkman. Om torrklosett på Nybrogatan 59 med särskild dörr ut till köksfarstu för budning, s. 3, samt not 101 ovan.
- 104 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (KU 2590), s. 245–246.
- 105 Osign. 1901. *Socialdemokraten*, 19 februari, s. 4.
- 106 NM. Stockholms folkminnen, Carl-Herman Tillhagen [Stockholms folkminnen] 38, 10. Uppt. 1947 efter förre diversearbetaren August Malmström, s. 42–43.
- 107 Stockholmskällan, "Augusta Dorothea Eklund dog utfattig". Hämtad 10 april 2021 från <https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/manniskor-i-stockholm/augusta-dorothea-eklund/>. Se även "Häkan", 1896. "Trasfröken". *En bild ut storstadslifvet*. Stockholm: <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/10127>. För trasfröken och utjudandet av karameller se NM. Gejvall 1951, 1:2. Elisif Théel, s. 3.
- 108 Ödman, N. P., 1903. "Stockholmsbilder, tecknade af en nyinflyttad", *Idun*, 16(28), s. 394.
- 109 NM, Stockholms folkminnen. 36, 8. Uppt. efter Johanna Ottilia Boye, s. 118–119.
- 110 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (KU 2590), s. 243.
- 111 NM. Stockholms folkminnen. 38, 10. Uppt. 1947 efter förre ölutkörare Josef Stolpe, s. 289.
- 112 NM. Stockholms folkminnen. 38, 10. Uppt. 1947 efter förre ölutkörare Josef Stolpe, s. 289. För liknande exempel se NM. Stockholms folkminnen. 32, 4. Uppt. 1943 efter O. Thelander, s. 86.
- 113 NM. Gejvall 1951, 1:1. Minna Hellstenius, s. 5; Alb.-t (sign.) 1898. *SvD*, 29 januari, s. 7; NM. Stockholms folkminnen. 32:4. Uppt. 1946 efter Anders Andersson, Anders Pelander och Anders Hedlund, s. 13–23.
- 114 NM. Stockholms folkminnen. 38:10. Uppt. 1947 efter förre ölutköraren. Josef Stolpe, s. 291. För ytterligare ett teaterbiljettsexempel se: NM. Stockholms folkminnen. 32:4. Uppt. 1943 efter O. Thelander, s. 85.
- 115 NM. Stockholms folkminnen. 32:4. Uppt. 1943 efter O. Thelander, s. 85.
- 116 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (KU 2590), s. 243.
- 117 NM. Stockholms folkminnen. 33:5. Uppt. 1944, eft. Rud. Andersson, s. 226.
- 118 Privat arkiv. Familjen K.A. Claesons släktkrönika. Nedtecknad av Claes Gösta Claeson 1991. Kopia finns bevarad hos författaren.
- 119 NM. Stockholms folkminnen. 38:10. Uppt. 1947 efter Josef Stolpe, s. 289.
- 120 Kungliga biblioteket [KB]. Filmarkivet. *Sotarefilmen*, del 2, film producerad av Sveriges Skorstensfejareförening 1919: <https://www.filmarkivet.se/movies/sotarefilmen-del-2/?fbclid=IwAR3qLu51fPrxsxexvfNcWQOCLj4H-sniotoqZdSDaijgfVQdAwKE7nw5TPvc>.
- 121 För information om filmen *Frun till handa* se: <http://www.svenskfilmdatabas.se/sv/item/?type=film&itemid=3885>.
- 122 Guerrero Cantarell, Rosalía, 2016. *Images of work and love. The dynamics of economy and emotions on the big screen in Sweden and Mexico 1930–1955*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis; Holgersson 2017.
- 123 För hemsömmerskor se: NM. Gejvall 1951, 1:1. Gunnar Hellström, s. 2; NM. Gejvall 1951, 1:1. Anna-Stina Alkman, s. 1; NM. Gejvall 1951, 1:2. Greve Sven Lagerberg, s. 2. För strykerskor se t.ex: NM. Gejvall 1951, 1:1. Fanny Horn av Rantzien, 11, s. 1. För urmakare se: NM. Gejvall 1951, 1:1. Lennart von Krusenstjerna, s. 5; MN. Gejvall 1951, 1:2. Chistian Schröder, s. 2.
- 124 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (K.U. 2590), s. 308–309.

- 125 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (K.U. 2590), s. 308–309.
- 126 Gejvall 1988 [1954], s. 220–221.
- 127 Norbelie, Harald, 1993. *Gata upp och gata ner. Människor och miljöer i Stockholm för och nu*. Stockholm: Rabén Prisma, s. 169–173.
- 128 *Socialdemokraten* "En djärvare inbrottsstöld", 18 december 1895, s. 2.
- 129 *Socialdemokraten* "Två inbrottsstölder", 2 juni 1898, s. 2.
- 130 *Stockholms-Tidningen* "Bokstölder", 19 juni 1894, s. 2; SvD, "Stölder", 20 juli 1902, s. 6.
- 131 DN "På Nick Carters konto", 26 februari 1909, s. 1; DN "Fräck mordbrandsanläggning i går [...]", 17 juli 1913, s. 1; DN "Se upp för falska rörledningsreparatörer!" 21 feb 1923, s. 8.
- 132 DN "Litterärt intresserade tjuvar", 18 juni 1894, s. 2; DN "Hur läser ni er dörr?", 30 juli 1935, s. 6.
- 133 DN "En om ovanlig djärfhet vittnande stöld". Reklam för läs, Carl Samson. 18 juli 1903, s. 1.
- 134 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (KU 2590), s. 267–268.
- 135 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (KU 2590), s. 311. Nattfjäril användes tidigare som synonym till prostituerad.
- 136 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (KU 2590), s. 311–317.
- 137 För spisens utveckling över tid se Larsson, Marianne, 2018. "Spisen. Energi, teknik och kökets modernisering". I *Köket* 2018. För kylskåpets introducerande se Sandgren, Fredrik, "Kylan. Källaren flyttar in i köket". I *Köket* 2018.
- 138 NM. Frågelista 191. Heminredning. Jane Bäcklin-Svedberg (KU 2590), s. 274–275.
- 139 SSA. Per Olof Hallmans samling. A.2 Brev och urklipp, huvudserien 1903–1907, s. 69. Artikeln publicerades i *Idun* den 4 april 1907.
- 140 SSA. Per Olof Hallmans samling. A.2 Brev och urklipp, huvudserien 1903–1907. s. 72.
- 141 SSA. Per Olof Hallmans samling. A.2 Brev och urklipp, huvudserien 1903–1907. s. 71.
- 142 SSA. Per Olof Hallmans samling. A.2 Brev och urklipp, huvudserien 1903–1907, s. 36–37. Mötet refererades i DN den 28 mars 1906 och återfinns i Hallmans klippboksamling.
- 143 DN "Flera nya miljonhus" 27 maj 1939, s. 1, 34. För minskat antal hembiträden se till exempel Moberg, Kerstin, *Från tjänstehjon till hembitråde. En kvinnlig läglönegrupp i den fackliga kampen 1903–1946*, Uppsala: Diss. Univ., Uppsala, 1978.
- 144 Intervju med Gustav Schmitterlöw 20 september 2020 samt med Caroline Sundström 29 september 2020. Se SvD, 5 juni 2015, för annons vid försäljning av lägenhet om 13 kvm., (fd. portvaktslägenhet), Strandvägen 31.
- 145 Miller 2005, s. 50–51, 53–54.
- 146 Harvey 2009, s. 3.
- 147 Se t.ex. fastighet Svea Artilleri 25 (Melodislingan 22–34 samt Löjtnantsgatan 9C, 9D) på Östermalm. För beskrivning av fastigheten samt den service som erbjuds se Svea Symfoni, hämtad 20 september 2020 från: <https://www.veidekkeeiendom.se/nyproduktion/stockholm/ostermalm/svea-symfoni/>; <https://www.veidekkeeiendom.se/nyproduktion/stockholm/ostermalm/svea-sere-nad/600-kvm-bemannad-lounge/>.
Se även Ögren, Annika, 2017. "Nya Brf-tjänsten: Hon lagar mat och vattnar dina blommor". I *Mitt i Östermalm* 24 februari. Hämtad den 20 september 2020 från: <https://www.mitti.se/nyheter/nya-brf-tjansten-hon-lagar-mat-och-vattnar-dina-blommor/repqbv!8r99t86qoL@ZFeRi1G7xvw/>.

Ett varmt tack till Maria Ahlbäck Åkestam, Isabel Hafström, Caroline Sundström och Gustav Schmitterlöw som låtit sig intervjuats och tagit mig runt på magiskt spännande vandringar i och genom fastigheter, entréer och kökstrappor! Så värdefullt! Ett lika varmt tack till Anders Classon som generöst delat med sig av sin familjs släktkrönika som visar hur kärlek kan uppstå på tröskeln till köket.

Slutligen ett stort tack till Martin von Zweigbergk och Niklas von Zweibergk med vars godkännande en av Annastina Alkmans akvareller kunnat publiceras i denna antologi!

FAR I FÖNSTRET

KOMMERSIELL KONSTRUKTION AV KÖN OCH DEN NYA MANNEN I 1930-TALET SKYLTFÖNSTER

Orsi Husz och Klara Arnberg

BILDEN INTILL VISAR en tidstypisk *Fars dags*-skyltning från 1940.¹ Upphovsmannen, dekoratören P. Schandorph, hörde till andra generationens professionella svenska dekoratörer och var utbildad vid den ansedda konst- och designskolan *Schule Reimann* i Berlin. Schandorph startade sin yrkesbana 1930 och öppnade egen ateljé redan 1936.² Hans ”ultramoderna” skyltningar uppmärksammades ofta, men just denna tablå framstår som oansenlig för en nutida betraktare. Vid första ögonkastet säger den inte mycket. Men inget av det vi ser på bilden hamnade i skyltfönstret av en slump. Alla detaljer var noga uttänkta, även färgsättningen, som dock inte finns bevarad. I detta kapitel förklarar vi varför denna skyltning – i likhet med otaliga andra snarlika dekorationer – såg ut som den gjorde. Vi analyserar vad fönsterskyltningar betydde och visar varför denna till synes banala företeelse är historiskt intressant. Detaljerna liksom helheten i detta skyltfönster var förankrade dels i den professionella kunskapen, dels i dåtida familjenormer. Både det hjärtformade ”blickfånget” föreställande far och dotter i det emotionella ögonblicket strax före en omfamning och de enkelt – eller med dåtidens språkbruk ”sakligt” – arrangerade klädesplaggen var betydelsebärande.

Likaså bidrog den manliga skyltdockan iklädd morgonrock, pyjamas och tofflor, till att fullända den kommersiella bilden av fadern och mannen. Att han bläddrar i en publikation med bilder på nakna kvinnoben gjorde sannolikt att förbipasserande hajade till en aning, men det var inte arrangemangets enda funktion.

I detta kapitel undersöker vi hur manlighet och faderskap konstruerades i 1930-talets butiksfönster i samband med lanseringen av högtiden Fars dag i Sverige. Schandorphs Fars dags-fönster och tusentals liknande skyltningar sätts därmed i ett historiskt sammanhang. Kapitlet anknyter till två forskningskontexter utöver bokens övergripande tema om rumslighet och urbanitet: för det första, det konsumtionshistoriska om den moderna stadens detaljhandel, konsumtionskultur och reklam, och för det andra, om faderskapets kulturhistoria i Sverige. Vi belyser den framväxande fönsterskyltningens betydelse för den kommersiella konstruktionen av kön genom högtiden Fars dag och den påfallande breda exponeringen av en delvis ny manlighet som den förde med sig i det urbana rummet. Fars dag lanserades i Sverige 1932 genom en kommersiell kampanj som spred sitt budskap huvudsakligen med hjälp

Fars dags-skytning 1940.
Herrekiperingsaffären
Bergströms i Göteborg,
dekoratör P. Schandorf.
Oscar och Odd Lundkvists
privata arkiv.

av butiksfönstren. Högtiden blev ett kraftprov för skyltningskonsten. Exemplet är förtjänstfullt eftersom det avtäcker fönsterskyltningens samhälleliga förankringar, ger inblick i en avgörande epok i fönsterskyltningens historia och på samma gång belyser en utforskad sida av faderskapets och manlighetens historia i Sverige. Tidigare genushistoriska studier av konsumtion och skyltfönster har oftast haft kvinnlighet i fokus medan historiska studier av maskulinitet och faderskap sällan fokuserat på kommersiella krafter.

URBANA MELLANRUM

Skyldfönstret var den moderna konsumtionskulturens kanske mest ikoniska objekt: dess iögonfallande och noga kalkylerade frestelser var avsedda att väcka begär och skapa nya behov. Fönstret visade upp saker att köpa, att beundra och att längta efter. Det kunde vara prisvärda och praktiska föremål eller ouppnåeliga och spektakulära ting. Skyltfönstren förändrade husfasaderna och gaturummet och de styrde gångtrafikanternas rörelser och blickar. En fönsterdekoratör vid Stockholmsvaruhuset MEA karakteriserade kring 1950 ambitionen med skyltfönstret som ”En strävan att upplösa gränslinjen mellan gata och försäljningslokal”.³ Samtidigt som glaset löste upp gränsen mellan dessa två enheter, skapade det också ett nytt rum dem emellan, ett mellanrum som var varken ute eller inne, men som hörde både till butiken och gaturummet. Butiksfönstrets kommersiella budskap blev därigenom en organisk del av gatans offentlighet. Inte bara skyltfönstrets yta utan också utrymmet bakom glaset växte under 1900-talets första decennier och blev i vissa affärer stort som ett riktigt rum, ett rum som inreddes med ökad professionalitet och medvetenhet. Skyltfönstrets (mellan)rumsliga karaktär förstärktes.⁴ Det rumsliga skapade en närhet mellan konsumtionsvaror och stadens befolkning. Till skillnad från reklamannonser och affischer var de föremål som exponerades i fönstren bara en armlängd bort från betraktarna, som bokstavligen kunde spegla sig själva intill varorna. Det är detta mellanrum, dess förankringar, å ena sidan i det offentligt publika och å andra sidan i det kommersiellt privata, som vi utforskar.⁵ Vi riktar

Varuhuset MEA vid Norrmalmstorg i Stockholm 1957. Spårvägsmuseet 2017-A14298, foto: Gunnar Ekelund.

sökarljuset mot beköningen av detta märkliga mellanrum och genom det beköningen av gaturummet: Hur skapades och medierades kön, i det här fallet manlighet och faderskap, i butiksfönstren?

Nedan följer först ett avsnitt om våra analytiska utgångspunkter. För att klargöra vad fönsterdekoration kunde åstadkomma fortsätter vi sedan med ett längre avsnitt om hur skyltfönstret inreddes med hjälp av nya material, nya idéer och ny professionell kunskap i det tidiga 1900-talets Sverige. Därefter följer ett antal avsnitt som studerar lanseringen, receptionen och den kulturella betydelsen av Fars dag i Sverige med vissa utblickar mot andra länder. Vi visar hur fönsterskyltning och reklam introducerade en modernare, mjukare och mer konsumistisk manstyp samt en mer emotionellt engagerad fadersfigur – dock fortfarande inom ramen för familjeförsörjarrollen.

DEN MODERNA MANNEN SOM KOMMERSIELL SKAPELSE?

Det kan låta självklart att skyltfönstren i det urbana gaturummet var bekonade. De fylldes ju konkret med skyltdockor och varor som hänfördes till ett maskulint eller – betydligt oftare – feminint konsumerande liv. Skyltfönstren var därmed både skapare och återskapare av konade, men också exempelvis klassrelaterade och åldersrelaterade, normer. Ett flertal varor som köksredskap, skönhetsprodukter eller barnkläder skyltades under större delen av 1900-talet med ett tydligt tilltal till kvinnor. Den arketytiska konsumenten i konsumtionssamhället var, som så många har påpekat, en kvinna, om än i flera olika gestalter såsom rationell husmor, fönstershoppande ung kontorist eller slösaktig ”lyxkvinna”. Den kommersiella konstruktionen av det feminina har uppmärksammats i Sverige och i andra länder i historisk forskning, men också i dåtida samhällsdebatt och skönlitteratur. Émile Zola beskrev redan 1883 de nya varuhusen som ”damernas paradis” och lyfte därmed fram kvinnan som konsumerande subjekt och som varufierat objekt i konsumtionskulturen. Samma ämne har sedan dess behandlats av en rad andra författare.⁶ Ett svenskt exempel är Karin Boyes roman *Astarte*, där skyltdockan – skapad av män och beundrad av kvinnor – skildras som både gudinna och konsumtionsvara. Samtidigt förmedlar skyltfönstret hos Boye en ny tidsanda och en ny kvinnlighet:

Vill du avläsa tidens väsen, vill du se den unga generationens lynne, så kasta en blick i de stora skyltfönstren! Där är kvinnans frigörelse tecknad i grå spräckligt ylle, där lyser teknikens triumf ur sakligt stränga linjer. Och så vacker är denna tidens ande, att ingen kvinna går förbi utan en liten längtansblick på dess utställda härlighet ...!⁷

Med ett kritiskt öga mot samtiden beskrev Boye hur de moderna unga kvinnorna fångades av skyltfönstren och förfördes av konsumtionens och teknikens fagra men flacka löften om frigörelse. Den historiska forskningen har visat att 1920-talets ”moderna kvinna” inte bara definierades

Skyltfönstret kan ses från olika perspektiv, från de kommersiella aktörernas eller från de förbipasserandes. Bilden på motstående sida är tagen inifrån varuhuset MEA:s stora skyltfönster, en tillbyggnad som uppfördes i ett hörn av huset i mitten av 1940-talet. Det hade en höjd av två våningar, med en liten balkong i själva fönstret. Antagligen är det just där fotografen står och därför är perspektivet i bilden snarare skyltdockans än publikens. Fotot är från slutet av 1940-talet och avbildar kunder som köar för att få köpa de eftertraktade nylonstrumporna. Stadsmuseet i Stockholm, FA 37233. Foto: Lennart af Petersens.

genom sitt förvärvsarbete utan också genom sin konsumtion: korta kjolar, kort hår, läppstift och cigaretter som matchades med en ny attityd i form av kroppshållning, rörelser och ansiktsuttryck.⁸ Hon var således i vissa avseenden utmanande kvinnlig och i andra utrustad med tidigare manliga attribut. Moderna kvinnor framträdde i den dåtida veckopressen och skönlitteraturen liksom i butiksfönstren. De moderna attributen var därtill tacksamma att skylta med. Fönsterskyltningen gestaltade, på samma gång som den skapade, det tidstypiska med en dragning åt det ständigt nya. Visserligen återkom gång på gång även en kritik mot den utställda kvinnligheten, i alla fall i dess mer sexualiserade former, från såväl sedlighetsivrare, husmodersföreningar som kooperativa kvinnor och senare från kvinnorörelsen.⁹ Kommersiella exponeringar av manlighet har diskuterats mycket mer sällan – det gäller både samhällskritik, skönlitteratur och historisk forskning.¹⁰ Om mellankrigstidens moderna kvinna i mångt och mycket var en kommersiell skapelse, vad kan man då säga om den moderna mannen? Fanns det ens en sådan under svensk mellankrigstid? Var den kommersiellt framvisade mannen modern, eller cementerade den snarare en traditionell manlighet?

Även om den kommersiellt skapade manligheten är mindre utforskad i den svenska historiska kontexten har den historiska manlighetsforskningen varit livaktig sedan flera årtionden tillbaka och studerat maskulinitetens praktiker och ideal inom politiken, utbildningen, idrotten, militären, eller i vardagskulturella sammanhang. Forskningsfältets kanske viktigaste teoretiska begrepp, *hegemonisk maskulinitet*, myntat av sociologen Raewyn Connell, blir relevant även för oss när vi studerar den kommersiella konstruktionen av kön och fönstret som ett *mellanrum* där detta gestaltades. Hegemonisk maskulinitet syftar på ett samhälleligt dominerande ideal för sättet att vara man på, något som män kan relatera till och som samtidigt rättfärdigar mäns (som grupp) överordnade position i samhället. Vad som är hegemonisk manlighet är historiskt föränderligt och består av en samling normer, praktiker och värderingar. Det säger sig självt att den kommersiellt brett exponerade manligheten – något som bokstavligen visas upp på städernas huvudgator och som ska ”sälja” – måste vara förankrad i den rådande hegemoniska maskuliniteten.

På detta sätt blir fönsterskyltningen både upprätthållare och medskapare av den. Men då inställer sig frågan om hur män och manlighet på samma gång kunde kommodifieras och bli en del av varuvärldens estetik, något som annars ansågs vara en aspekt av den (underordnade) kvinnligheten. Vårt fokus på Fars dag synliggör hur män gjordes till konsumtionens objekt och samtidigt fick dela den konsumerande subjektrollen med kvinnorna. Hur detta rymdes inom eller utmanade delar av den hegemoniska maskuliniteten kräver historisk förklaring.

Även begreppet *kommersiell konstruktion av kön* är centralt för oss. Uttrycket syftar på den samling av praktiker och materialiteter som skapar iscensättningar, normer och förståelser av manligt och kvinnligt. Det är en särskild form av det som i samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning vanligen benämns som social konstruktion av kön. Den breda kommersiella exponeringen av en viss typ av manlighet innebär förstås inte att alla tog till sig de nya värderingarna och det förevisade sättet att vara man eller far på. Men att i alla fall se – och följaktligen förhålla sig till – dessa blev oundvikligt. Vi undersöker därför vilka organiserade intressen, vilka konkreta praktiker och vilka materiella förutsättningar som låg bakom den kommersiella konstruktionen av faderskap och manlighet och i mer allmänna termer hur skyltfönstret användes i produktionen av samhälleliga normer.

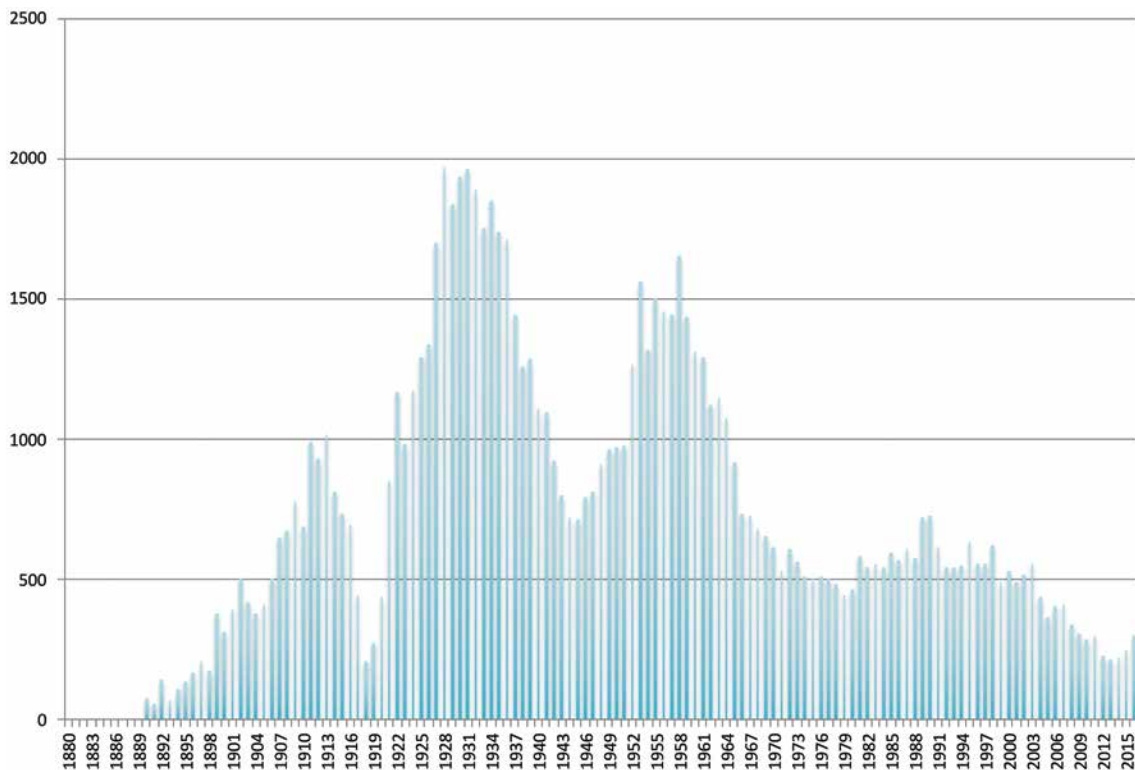

KONSTEN ATT FÅNGA BLICKAR

Skyltfönstrets storhetstid har definitivt passerat i det tjugoförsta århundradet. Visserligen utgör skyltfönstren än idag en integrerad del av stadsrummet, men de kan knappast konkurrera med andra ”skärmar” i människors konsumtions- och vardagsliv. Aldrig har dock intresset för fönsterskyltning varit så stort i Sverige som under 1930-talet. Om skyltfönstrets århundrade var 1900-talet, framstår decenniet som skyltningskonstens guldålder. I vissa delar av världen, som i Paris eller amerikanska storstäder, slog fönsterskyltningen igenom redan under 1800-talets andra hälft, men det var under 1900-talets första år som denna kommersiella innovation kom till Stockholm och till andra större svenska städer. Vi har undersökt förekomsten av ordet skyltfönster i den digitaliserade dagspressen för Stockholm. Resultatet visar tydligt denna långsiktiga trend med markerade nedgångar även under de två världskrigen (se diagrammet på nästa sida).¹¹ Åren kring 1932, när Fars dag lanserades, nådde dagstidningarnas omnämningar av ordet sin absoluta höjdpunkt.

Vid sekelskiftet 1900 fanns det inte några fönsterdekoratörer i Sverige och yrkesbeteckningen var inte heller etablerad ännu. Butiksfönstren användes fortfarande mest för ljusinsläpp eller i vissa fall för exponering av så stora delar av sortimentet som möjligt. Fönster fullproppade med affärens varor utan någon vidare estetisk tanke hörde till normen. Tyska yrkesdekoratörer anlätades ibland av svenska detaljhandlare som försökte efterlikna varuhusen i Frankrike, Tyskland och USA. Skyltningskonsten i dessa länder blev ett särskilt kunskapsområde redan före sekelskiftet 1900, och frambringade fantastiska dekorationer i varuhusens och de större affärernas fönster.¹³ I Sverige dröjde det några år till.

När fönsterskyltningspionjären Oscar Lundkvist började 1903 på Stockholmsvaruhuset Nordiska Kompaniet (NK) som ung expedit fick han i uppgift att ”städa i fönstren”. Uttrycket vittnar om hur oviktig fönsterskyltningen ännu ansågs vara i Sverige vid det förra sekelskiftet. Lundkvists talang visade sig emellertid och han fick börja dekorera fönster på heltid. När NK öppnade sitt nybyggda varuhus på Hamngatan 1915 förestod Lundkvist en hel dekorationsavdelning med ett tiotal anställda.

Förekomsten av ordet skyltfönster i *Dagens Nyheter*, *Aftonbladet* och *Svenska Dagbladet*. Antal omnämningar årsvis 1880–2015.¹²

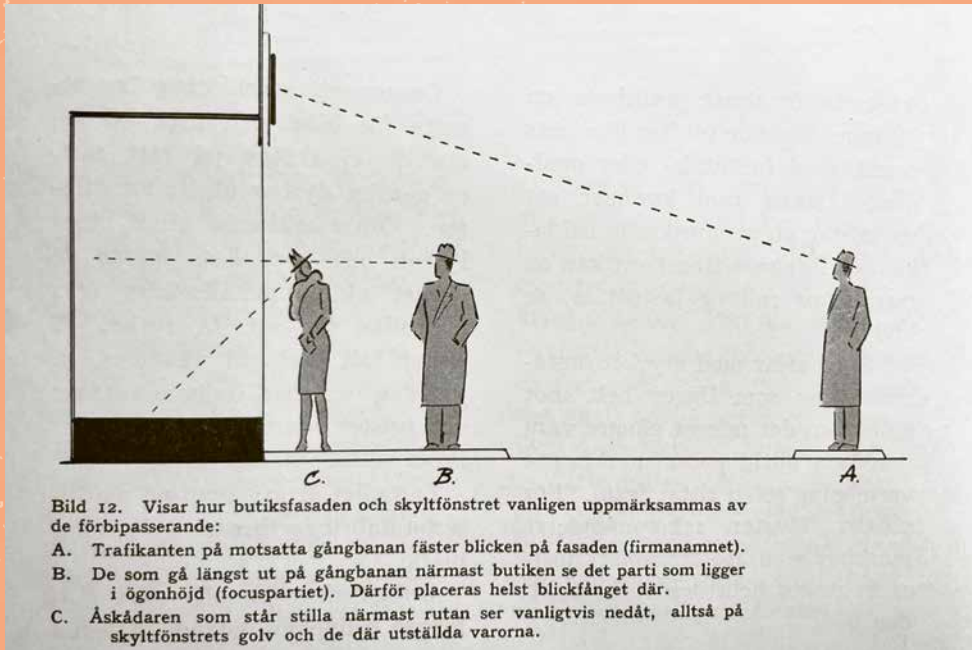
Andra större butiker hade då också anställt sina första yrkesdekoratörer.¹⁴ NK:s skyltfönster och särskilt juldekorationerna framstod som riktiga sevärdheter i Stockholm som lockade åskådare från hela staden och även från andra delar av landet.¹⁵ Under 1920-talet blev det närliggande varuhuset MEA:s ”slående” fönsterskyltningar minst lika uppmärksammade. Dessa skapades under ledning av Harald Rosenberg som vid sidan av sitt arbete som direktörsassistent (och senare direktör) även förestod dekorationsavdelningen. Rosenberg, som blev en internationellt erkänd skyltningskonstnär och dekorationsauktoritet, medverkade också i flera världsutställningar som dekoratör för Sveriges del.¹⁶

När Lundkvist lämnade det stora varuhuset 1932 hade han titeln chefsdekoratör, vilket visar på den professionalisering som yrket genomgått under hans tid på NK. Han fortsatte sin yrkesbana med att öppna dels Sveriges första specialskola i fönsterskyltning, dels sin egen

dekorationsateljé. Allt fler sådana ateljéer växte fram vid denna tid. Mycket hade förändrats i Stockholm sedan sekelskiftet. Butiksfasader hade börjat byggas om enligt nya idéer. Fönstren gjordes större. De skulle börja högst 50 centimeter från gatunivå och ta i princip hela första våningens fasadyta i anspråk. Reflexfria glas, genomtänkt belysning och solskydd användes för att kunna utnyttja trafikanternas synfält till fullo. Specialmaterial som podier, montrar och skyltställningar för exempelvis skor, hattar eller herrskjortor, liksom särskilda bakgrundstyger, såldes av en rad olika dekorationsfirmor vilka även åtog sig skyltningsuppdrag. Man kunde köpa allt från färdiga satser för en hel skyltning till enstaka så kallade blickfång. Blickfånget skulle utgöra skyltfönstrets visuella fokuspunkt och var ofta, men inte alltid, en formklippt plansch med bild och inte sällan även text. Till jul skyltades exempelvis med blickfång i form av tomtehuvuden, grankvistar eller ljus. Tanken var att de förbipasserande skulle uppmärksamma blickfånget först och därför stanna vid fönstret. Därefter skulle deras blick riktas mot varorna (se bilden på nästa sida). Särskilda blickfång kom att bli instrumentella även i Fars dags-skyltningar.

Under skyltningens guldålder på 1930-talet byttes dekorationen i fönstren ofta. Idealet var att skylta om varje vecka. Publiken fick inte tröttna på vad som fanns att se där. Skyltningarna följde dessutom årsvisa cykler. Butiksfönstren, snarare än naturen, signalerade årstiderna på stadsgator utan grönska. Även om julesnön uteblev såg butikägarna till att stadsborna fick julstämning på shoppinggatan. Också rent kommersiella "högtider" som Vita veckan (textilvaror), Måttdagarna (måttbeställda kläder), eller den stora realisationen återkom vid bestämda datum årligen.¹⁷ Fars dag, i sin tur, etablerades av fönsterdekorer, detaljhandlare och reklammän i samverkan men blev sedan en brett accepterad högtid i samhället.

Som blickfång användes även skyltdockor, som med tiden förändrades och blev alltmer detaljerade i sin utformning. Förändringen av dockorna hängde samman med exponeringen av kvinnokroppen i det rådande klädmodet. När den moderna kvinnan under tidigt 1920-tal skulle bära kortare kjolar behövde de tidigare enklare skyltdockorna få både ben och fötter. När uringade kläder kom på modet ställde det krav

Fönsterskyltningen tog hänsyn till fotgängarnas rörelser och blickar. Illustration ur Oscar Lundkvist, 1944. *Handbok i skyltning och dekoration*, s. 46.

En grupp kvinnor tittar i skyltfönster. Observera de särskilda skyltställningarna för skor och hattar samt skyltdockan som används som blickfång. Omslagsbild till Nordiska Kompaniets personaltidning *Rullan* 1937, nr 4–5.

på ”anatomiskt riktigt modellerade dockor”, även i överkroppen. ”Detta är ju också nödvändigt för att de skola kunna exponera så intima plagg som korsetter och underkläder”, skrev Oscar Lundkvist senare i sin *Handbok i fönsterskyltning* som publicerades 1944. Att visa underkläder och badplagg i skyltfönster var dock otänkbart ännu vid sekelskiftet 1900 enligt Lundkvist: ”på den tiden kunde man sannerligen inte skylta med baddräkter eller damgarnityr”.¹⁸ Helkroppsdockorna kunde vara antingen naturtrogna eller mer stilerade med exempelvis guldkimrande hud, och till en början importerades dessa från Frankrike eller Tyskland. Kvinnliga skyltdockor var länge mer avancerat utförda än manliga.¹⁹ Det gick även mode i kroppsställningar som dekoratörerna skulle ta hänsyn till:

Dockan skall representera idealkvinnan och idealmannen. Den skall vara sådan som allmänheten skulle önska att de själva toge sig ut i klänningen, kappan, rocken eller kostymen som dockan bär. Dockan bör vidare ha den typiska ställningen, ty som bekant är även kroppshållningen föränderlig efter modet.²⁰

Denna framställning om dockornas användning bekräftar att skyltfönstrets bild av mannen kan tolkas som en idealiserad, tidstypisk iscensättning inom ramen för det som har kallats hegemonisk maskulinitet. Samtidigt var det essentiellt för dekoratören att genom originalitet, nyheter och uppseendeväckande idéer fånga de förbipasserandes blickar. Lika viktigt för dekoratören var en känsla för vad som inte fick visas i fönstret. Alla kroppsställningar passade exempelvis inte överallt. Lundkvist skrev på 1940-talet:

I skyltfönstren i de stora världsstäderna, kan man få se lösa strumpben placerade med foten rakt upp, så att sprattlande ställningar erhållas. Sådana grupperingar äro kanske inte lämpliga på mindre platser, där de kunna verka väl vågade.²¹

En bra förståelse av det möjligas gränser i förhållande till tidsandan, det rådande idealet och den rumslig-geografiska kontexten var således väsentlig.

Det nya expertområdet krävde även känsla för estetik och kännedom om ljussättning, färg- och formlära, samt om olika slags material som textil, glas och trä. Därtill behövdes hantverksskicklighet i teckning, målning och snickeri liksom försäljningspsykologiska insikter. Kunskaper om skyltning spreds genom specialiserade tidskrifter som lanserades i början av 1930-talet. *Butikskultur* gavs ut av Sveriges Köpmannaförbund (1932–1952). *Kooperativa skyltfönstret* (1932–1958) var det veckovis ut-sända informationsbladet till kooperativa butiker. Det högprofilerade *Skyldfönstret* startade också 1932 och blev Svenska Dekoratorsförbundets officiella tidskrift. Den var väldesignad och mycket ambitiöst utförd med tvåspråkiga (svenska och engelska) månatligt utgivna nummer. Dessa tidskrifter, samt detaljhandelns olika branschorgan, publicerade skyltningsidéer med skisser och instruktioner liksom instruktiva bilder på lyckade skyltningar, däribland Fars dags-fönster.

Yrkets professionalisering avspeglas också i framväxten av specialiserade utbildningar. Vissa mer framstående dekoratörer studerade utomlands. I Sverige gav Lundkvist, som själv var autodidakt, kortare skyltningskurser sedan 1920-talet på olika orter i Sverige, samtidigt som han från 1932 också drev sin dekoratorsskola i Stockholm. Hans kursverksamhet övertogs i slutet av 1930-talet av Köpmannainstitutets yrkesskola.²² Den professionella skyltningskunskapen spreds från de stora varuhusen till stadens och landsortens små butiker. Lundkvists handbok, som vi citerade ovan, och som var den första i sitt slag i Sverige, sammanfattar i stort sett innehållet i hans kurser från 1920- och 1930-talen och ger därför en bra bild av kunskapsläget och gängse praktiker inom fönsterskytning.

Skyldfönstret förvandlade det som utställdes där till konsumtionsvaror. I samma process blev de som passerade förbi på trottoaren konsumenter innan de ens gått in i butiken – genom att deras blickar kastades på fönstren. Historiska vittnesmål om dessa blickar finns, som vi har nämnt, i skönlitterära skildringar, i reklamexperternas råd och på fotografier från den tiden. Samtidens näringsidkare önskade mäta fönsterskytningens verkan, men det visade sig vara svårt. Reklamtidsskriften *Futurum* gjorde ett försök med en undersökning i några svenska

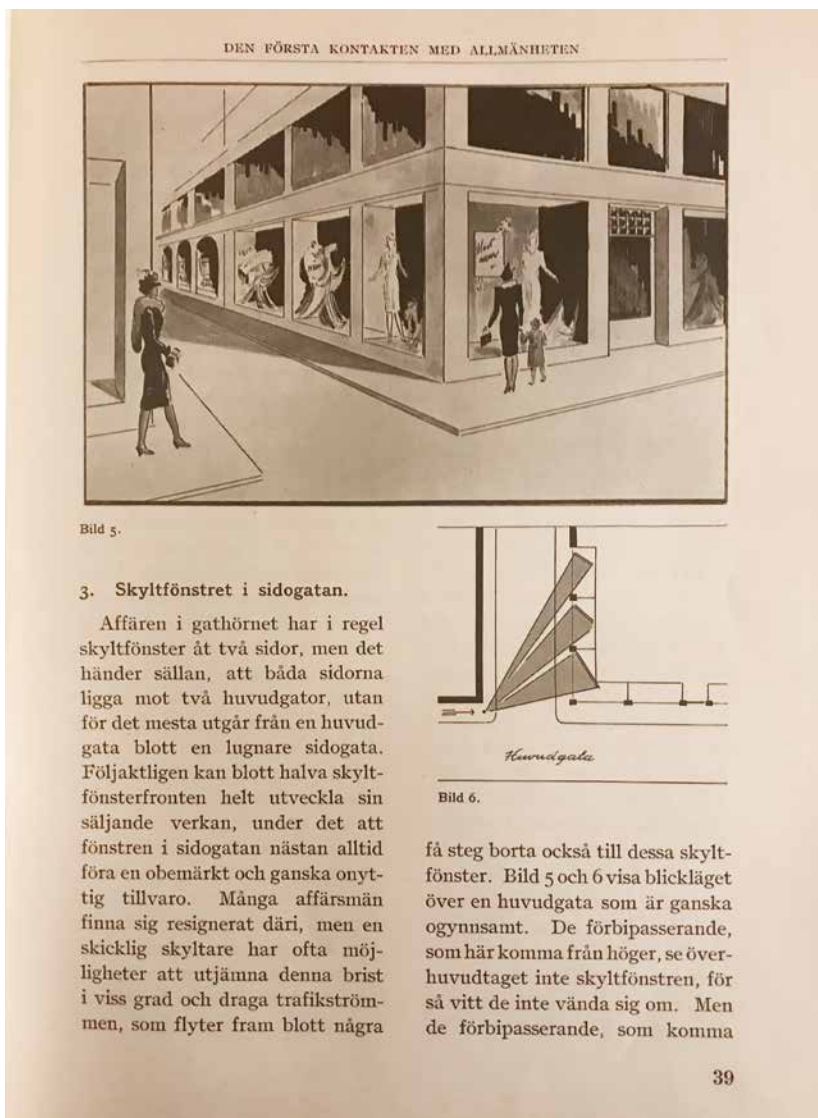
storstäder 1936. Andelen ”fångade” (dvs. de förbipasserande som stannade till för att betrakta fönstret) varierade stort mellan dryga 3 procent till över 35 procent. Man beräknade också att de kunder som gick in affären tack vare fönstret, utgjorde 22–48 procent av alla kunder. Det var dock svårt att generalisera, undersökningen i Stockholm gjordes exempelvis den 8 januari, som var en för affärerna ”död period”. Det var Storgatan på Östermalm som undersöktes, inte de stora kommersiella gatorna i City, och det handlade om väldigt olika typer av butiker – allt från pälshandel till Konsumbutik. I Göteborg genomfördes undersökningen i mitten av april och gav betydligt högre andel på både ”fångade” trafikanter och faktiska kunder. Undersökningen visade dock att inte bara estetiska skyltningar lockade, utan även tydliga prislappar.²³ Men framför allt var den stort upplagda studien ett bevis på en ökad medvetenhet om gångtrafikanternas blickar och rörelser samt om fönstret som medium. Detta medium användes på ett samordnat och professionellt sakkunnigt sätt för att popularisera Fars dag i Sverige.

Den nya sakkunskapen spreds under 1930-talet från varuhusen vid storstadens huvudgator både till sidogatornas mindre butiker och till landsortens affärer. Den trivialiserades och omvandlades till grundläggande affärskunskap. Kanske bidrog den även i förlängningen till att

Lundkvists dekoratörsskola 1933. Observera de cirkelformade blickfången i övningsfönstren. Oscar och Odd Lundkvists arkiv.

Oscar Lundkvist med kollega i arbete i ett skyltfönster kring 1930. Skyltfönstret hade till 1930-talet vuxit också storleksmässigt och blev i större affärer rent faktiskt ett stort rum med plats för ständigt skiftande scenerier och för flera dekoratörer att arbeta i. Oscar och Odd Lundkvists arkiv.

skapa ett nytt sätt att se hos städernas invånare. Särskilt viktigt är att betona att gångtrafikanter knappast kunde undgå att se skyltfönstren, även om de inte alltid stannade till. Vi menar därför att skyltfönstrens budskap blev betydelsefulla oavsett om betraktarna köpte de skyltade varorna, eller inte.

”Den första kontakten med allmänheten”. Bilderna förklarar hur man bäst utnyttjar skyltfönstrets grepp om gaturummet även i sidogatornas fönster med ”ogynnsamt blickläge”. Ur Oscar Lundkvist, *Handbok i skyltning och dekoration* (1944).

DEN NYA SAKLIGHETEN OCH DEN NYA MANLIGHETEN

Den utställda kvinnligheten, omskriven i skönlitteraturen och i forskningen, fick under mellankrigstiden konkurrens av manligt kodade dekorationer i skyltfönstren. Detta hänger samman med skyltningskonstens stilistiska utveckling. Konstvetaren Anna Dahlgren har påpekat att fönsterskyltningen i Sverige i hög grad bidrog till att popularisera den funktionalistiska estetiken.²⁴ Idealet för 1930-talets skyltfönster blev raka, enkla linjer och grundidén var att varan skulle ha den framträdande platsen. Det tidiga 1900-talets spektakulära fönsterscener skalades ner till tablåer skapade av själva varorna, som ordnades i enkla men sofistikerade mönster. De kompletterades oftast bara med enklare blickfång eller tvådimensionella stiliserade figurer.²⁵ Modernistiska fönster började skapas först i Tyskland, långt innan de förekom i USA, och den svenska dekoratörsbranschen influerades starkt av den tyska utvecklingen. Ledande svenska dekoratörer utbildade sig där och tyska fönsterskyltningar reproducerades i tidskrifterna *Skyltfönstret* och *Butikskultur. Die neue sachlichkeit* – som den nya modernistiska/funktionalistiska estetiken kallades i Tyskland – kritiserades dock där för sin kommersialism och ”varufetischism”.²⁶

Herrkläder var en varugrupp som ansågs särskilt lämpad för skyltningar i funktionalistisk anda. Fönsterskyltningens professionalisering hängde därför på ett intrikat sätt samman med manlighetens kommersialisering. Modernismen – den nya sакlighet – rimmade väl med det manliga. Så här skrev exempelvis tidskriften *Herrbeklädnadsbranschen* om PUB:s höstskyltning 1932: ”Sакlighet’ och stilrenheten i de dekorativa arrangemangen avser att förläna skyltningen en påtagligt maskulin karaktär.”²⁷ Ordet sакlighet är intressant. Det syftade på rationalitet och stram, avskalad estetik utan krusiduller. Att sammankoppla detta med manlighet var vanligt i den dåtida diskursen.²⁸ Sакlighet innebar dock också, särskilt i konsumtionssammanhang, ett fokus på saker: själva varorna. Rationellt förvisso, men varuinriktat och materialistiskt. Därtill menar vi att det finns mer att utforska än den maskulina sакligheten

Fars dags-skytning 1940. Här används samma affisch, men på ett annat sätt, som vi har sett i fönstret på den inledande bilden. MEA:s arkiv, vol. K1.Ba.1. Foto: Centrum för näringslivshistoria.

” Den utställda kvinnligheten, omskriven i skönlitteraturen och i forskningen, fick under mellankrigstiden konkurrens av manligt kodade dekorationer i skyltfönstren.

i samband med Fars dags-skytningar. Sakligheten – den enkla och avskalade utställningen av varor – paradades nämligen med ”osakliga”, känslöbetonade blickfång i form av hjärtan, blommor, söta barn och leende mansfigurer, som vi har sett på den första bilden i detta kapitel. Det var dessa icke-sakliga inslag som laddade de utställda varorna och själva högtiden med associationer till ideella värden, såsom kärlek och familjeliv. I själva verket luckrade Fars dag upp den manliga sakligheten, dock utan att i grunden utmana den.

FARS DAG SKAPAS OCH SPRIDS

Fars dag firades i Sverige för första gången den 13 november 1932 på initiativ av herrekiperingsbranschen i Stockholm. Fars dags-skylltningarna i november skapade därefter en årligt återkommande kommersiell högtid som kom till uttryck i såväl städernas som de mindre orternas butiksfönster. Mors dag, som introducerats 1919 genom ideella krafter, hade vid det laget blivit stabilt etablerad och i viss mån kommersialiserad.²⁹ Mors dag förankrades initialt i en nationalistisk men fredsvänlig retorik med vissa religiösa undertoner, och fick under 1920-talet kritik för att vara en förlegad och "nostalgisk kvarleva". Kring 1930 hade både kritiken och den moralkonservativa kopplingen försvunnit. Mors dag var förlagan – men kontexten och historien om Fars dag är helt andra, med undantag från att båda högtiderna importerades från USA där de började firas redan kring 1910.³⁰

Initiativtagaren för lanseringen i Sverige var den då nybildade Stockholms Herrekiperingsförening. De valde dock en annan dag och istället för i juni som i USA, förlades Fars dag i Sverige till andra söndagen i november, eftersom det annars var "en tyst tid inom affärlivet".³¹ Bland högtidens förespråkare märks ledande detaljhandlare som Einar Ström. Han var ägare av den redan då välkända Ströms herrekipering, ursprungligen en Göteborgsfirma, vars Stockholmsfilial 1939 flyttade från Regeringsgatan till sin nuvarande plats i hörnet av Kungsgatan och Sveavägen i Stockholm. Ström påpekade i tidningsintervjuer hösten 1932 att introduktionen av en Fars dag även diskuterades i England, samt att fäderna länge hade firats i Tyskland.³²

Svenska Kommittén för Fars dag formades hösten 1932 och åtog sig uppgiften att främja dagen genom samordning av fönsterskylltningar och annonsering. I kommittén ingick under de första åren bland andra reklammannen Tom Björklund, då försäljningsdirektör hos NK och ovan nämnda Harald Rosenberg, dekorationschef och direktörsassistent, sedermera direktör på MEA. Båda dessa herrar var redan då såväl nationellt som internationellt namnkunniga inom sina respektive fält (reklam och fönsterskylltning) och skulle befästa sitt renommé ännu mer under de

Fars dags-affischen presenteras i *Svenska Dagbladet* 6 nov 1932 (s. A12). "Den lyckade Fars dags-affischen utnyttjades som annons-illustration av Ströms i Göteborg, liksom av NK och MEA i Stockholm", skrev tidskriften *Herrbeklädnadsbranschen* (1932, nr 11, s. 270). Observera varumärket "Fars dag" (överst till vänster) som återfanns på alla affischer och annonser. Foto: Kungliga biblioteket.

aktuella skyltningar under perioden 1931 till 1950 noterats. Dagboken visar att det vanligen skyltades om veckovis i varuhusets fyra – senare fem – stora fönster. I början av november 1932 visade MEA bland annat "halsdukar", "tobak" samt "strumpor/tofflor" i respektive fönster. Bredvid dessa i boken införda skyltningsteman har någon antecknat orden "Fars dag" i marginalen. Under de år som följde skulle Fars dags-skyltningar återkomma, men nu som egen rubrik för skyltningens tema och inte som en marginalanteckning. En ny högtid hade etablerats med hög synlighet på stadens gator. MEA:s fönster liksom NK:s, PUB:s och Ströms hörde till de mest iögonfallande i staden, men många andra varuhus och herrmodebutiker följde efter med egna specialtieskyltningar. Första året firades dagen bara i Stockholm, Göteborg och några andra större städer, men redan från 1933 spreds den till hela landet.³⁵ Andra branscher anslöt sig, såsom blomster-, tobaks- och bokhandlare, samt även livsmedelsbutiker.

kommande åren. Även varuhuset PUB och Ströms var representerade i Fars dags-kommittén, i vilken dessutom en tidningsman ingick, först från *Dagens Nyheter*, och senare från tidskriften *Herrbeklädnadsbranschen*. Denna ambitiösa branschtidskrift, också kallad *Herr*, grundades bara några år tidigare.³³ Till kommitténs huvuduppgifter hörde att ta fram en officiell Fars dags-affisch och, mot en mindre avgift, distribuera den till deltagande butiker och varuhus. Dagens officiella slogan under åren 1932 till 1938 blev: "Ge åt den som ger!", en tydlig markering av den maskulina försörjarrollen, något som vi återkommer till.³⁴ Fönsterskyltningen blev det huvudsakliga mediet för att popularisera Fars dag, även om tidningsannonseringen också var intensiv. Speciella Fars dags-skyltningar skapades. Från varuhuset MEA finns en så kallad skyltningsdagbok bevarad. Den har fungerat som en anteckningsbok där temana för alla

I oktober 1935 rapporterade cirkulärinformationsbladet *Kooperativa skyltfönstret* att KF hade överenskommit med Fars dags-kommittén om att utnyttja deras material i skyltningar. Kooperativa butiker runt om i landet fick den stora officiella affischen för fönsterskyltning sig tillsänd jämte en mindre affisch för "diskexponering". Tidigare samma år hade KF köpt varuhuset PUB i Stockholm. Informationsbladet till föreningarna skrev att "P. U. B. har meddelat oss, att Fars dags-reklamen har åstadkommit en kraftig ökning av deras försäljning".³⁶ Nu skulle det därför skyltas med "far" i *alla* kooperativa butiker. Året efter skickades två stora affischer ut till de kooperativa föreningarna i Sverige och från centralt håll hävdade man att "alla butiker har nytta av affischen". Charkuteributiker skulle uppmana husmödrar att laga en särskild god middag med fars älsklingsrätt och brödbutikerna skulle skylta med "Fars dags-tårta" i anslutning till affischen.³⁷ Genom skyltningar och Fars dags-affischen – vars motiv också användes i tidningsannonsering – spreds således en centralt producerad och kommersiellt konstruerad bild av fäder och faderskap runt om i landet, från huvudstadens varuhus till de mindre orternas Konsumbutiker.

Innan vi diskuterar innehållet i denna fadersbild i nästa avsnitt uppehåller vi oss en stund vid det materiella: affischen och dess användning. På bilden från 1940, som kapitlet inleddes med, ser vi ingen regelrätt affisch utan ett hjärtformat blickfång med far och dotter. Figurerna, liksom textraderna, är klippta ur affischen som alltid komponerades med tanke på att den skulle kunna användas söndertagen i beståndsdelar och omarrangerad i fönstret.³⁸ Den officiella affischen skapades därför inte sällan av just dekoratörer. Upphovsmannen till 1933 års affisch var Harald Rosenberg, medan hans dekoratörskollega Sven Mellberg från varuhuset PUB tecknade flera affischer under 1930- och 1940-talen.³⁹ Andra gånger gick uppdraget till reklamkonstnärer, exempelvis Anders Beckman. Den officiella affischen, tillsammans med det centralt föreslagna slagordet, visar att de bilder som nådde publiken – fotgängarna och fönstershopparna – i själva verket var smått individuella gestaltningar av ett strömlinjeformat och kommersiellt motiverat budskap.

För att ytterligare främja intresset för Fars dag, liksom för skyltningskonsten, anordnade kommittén fönsterskyltningstävlingar under perioden 1933 till 1938.⁴⁰ I utlysningen av tävlingen år 1933 lät det så här:

Bedömningsgrunder: Målet för varje Fars dags-skyltning är ju att bringa till intryck dagens ideella innebörd, uttryckt i det välfunna slagordet ”ge åt den som ger”. De som lyckats bäst härmed och samtidigt kan uppvisa en självständigt utformad, säljkraftig skyltningskomposition, har alla utsikter att komma högt på prislstan. En liten vink: affschens användningsmöjligheter begränsa sig ingalunda till en rätt och slätt upphängning i fönstren. Genom att utskära, uppfostra och på olika sätt inkomponera affschens olika detaljer – ansiktet, slagordet, barnen med presenterna i händerna – i skyltningen, kan denna avsevärt vinna i slag- och säljkraft.⁴¹

Vi nämnde ovan kompatibiliteten mellan funktionalistisk fönsterskyltning och herrmode. I samband med Fars dag påpekades dessutom i branschtidningarnas skyltningsförslag hur tacksamt det var att skylta med herrhalsdukar – den kanske mest typiska Farsdagspresenten då och även senare. Halsduken/slipsen utgör i sig ett lämpligt blickfång, betonade tidskriften *Herrbeklädnadsbranschen*, eftersom färgerna kan väcka uppmärksamhet och ”piggar upp köplusten”.⁴² Och det verkar mycket riktigt ha fungerat så eftersom halsdukförsäljningen före Fars dag 1932 fördubblades på Ströms herrekipering i Stockholm jämfört med samma dagar året innan. Andra herraffärer rapporterade liknande siffror.⁴³

Fars dags-kommitténs ordförande dekoratör Fredric Hellberg menade att tävlingarna om bästa fönster inte enbart ökade intresset för Fars dag och herrartiklar, utan även för fönsterskyltning i stort. Med andra ord, om fönsterskyltningar främjade Fars dag, så användes Fars dag för att höja skyltningskonstens standard och status. Butikerna betalade en avgift till kommittén för deltagande i den gemensamma ”reklampropagandan”. Behållningen användes under 1930-talet för att bekosta skyltningstävlingarna. Med krigsutbrottet upphörde tävlingarna – men Fars dags-skyltningar fortsatte, och kommittén bidrog istället med pengar till ideella verksamheter i form av krigshjälp.⁴⁴

Förutom Fars dags-kommitténs affischer, klistermärken och reklam-förslag publicerade special- och branschtidskrifter detaljerade idéer och förlagor till Fars dags-skytningar. Bland andra framställde Harald Rosenberg och Oscar Lundkvist artiklar och skisser i facktidskrifter om lämpliga Fars dags-fönster.⁴⁵ Den nya dekorationstekniken som vi beskrev ovan mobiliserades på detta vis för att genom bilder och scener skapa manlighet och faderskap i butiksfönstren och därigenom i stadsrummet.

ATT SALUFÖRA FADERSKÄRLEK: KOMMERSIALISM OCH IDEALISM

I den ovan citerade tävlingsinbjudan betonades vikten av att skyltningen skulle ta fram dagens "ideella" budskap. När Fars dag lanserades höjdes en del kritiska röster. "Idén mottogs inte med någon större entusiasm från allmänhetens sida", sa Fredric Hellberg i en intervju drygt 15 år senare: "I all synnerhet inte av de yngre fäderna som ansåg att varje dag med sina utgifter var 'en Fars dag'".⁴⁶ De kritiska rösterna i pressen lyfte flera relaterade invändningar. Först, som citatet ovan också antyder, påpekade dagstidningarna "det löjliga i att ge Far presenter som han själv får betala".⁴⁷ Fadern som familjeförsörjare ansågs stå för alla utgifter. Andra menade dessutom att det var poänglöst att fira far på samma sätt som mor: med kaffe på sängen och en vilodag på söndagen, eftersom far ändå uppassades dagligen på detta vis av mor som alltid var uppe först på morgonen. Ramsan som vann pris i *Dagens Nybeters* pristävling för Fars dags-verser uttrycker detta på följande fyndiga sätt: "Som vanligt kommer mor med kaffe och med dopp/ Men nu vill pappa säkert ha en extra kopp".⁴⁸ Uppenbart är att den mansfigur som Fars dags-frandet frammanade i det tidiga 1930-talet, inte på ett helt självklart sätt stämde överens med den rådande idealtypiska, hegemoniskt maskulina fadersgestalten.

Det kritiserades också, både i den borgerliga och i vänsterpressen, att dagen var en "konstgjord" och rent kommersiell högtid.⁴⁹ Signaturen Berco skrev i *Stockholms-Tidningen*:

Men svenska folket låter som sagt gärna leda sina känslor, och sedan nu faderskärleken blivit uppfunnen och saluförd i butikerna, kommer den kanske också att bli en kurant vara. Jag förmodar att faderskärleken kommer att stå i ett genomsnittspris av 3.50, och det blir alltid en del pengar åt affärlivet samtidigt som befolkningen tillföres ett nytt känslovärde.⁵⁰

Denna raljerande utläggning citerades sedan i flera andra tidningar, däribland vänstertidningen *Norrskensflamman*. Kärleken borde inte prissättas på detta sätt, menade signaturen och hans meningsfränder, samt att det även var lite omanligt – ”tantigt” – av en ”stor stark karl” att ta emot en sådan uppvaktning.⁵¹ De flesta tidningar, som *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet* med flera, var mer positiva och kritiken, om den förekom, begränsades till insändarsidor som emellertid också innehöll positiva åsikter om Fars dag. Det ska dock betonas att dagspressen som annons-säljare hade egna kommersiella intressen i högtidens lansering och det är därför möjligt att kritiken tonades ner något.⁵²

Fars dags-förespråkarna framförde i sin tur den ”ideella” tanken att fäder skulle uppvaktas på samma sätt som mödrar på Mors dag. Även reklamen och fönsterskyltningen betonade gärna det ideella/emotionella innehållet, vilket också citatet med tävlingsutlysningen avslöjar. Det viktiga var tanken och känslan, inte gåvans pris, skrev exempelvis NK i en Fars dags-annons 1932. Samma resonemang återkom i en annons från Ströms 1939 (se bild på s. 322).⁵³ Den kommersiella högtiden fylldes med allt mer ideellt innehåll och kom – med marknadens stöd – att inkludera icke kommersiella praktiker. Barnen ritade kort, skrev verser, och bakade tårter till sina fäder. Men det fanns tidigt även färdiga Fars dags-kort och speciella häften med rim och visor att köpa hos tobakshandlare.⁵⁴ Blomsterhandlare och konditorier fick också ökad försäljning kring högtiden. Vissa skribenter i pressen ansåg att det kommersiella var en bra sak i sig i den mån det bidrog till handelns utveckling och landets ekonomi. ”Även köpstimulansen är kulturfrämjande”, skrev exempelvis herrtidningen *Adam*.⁵⁵

Att Fars dags-kommittén använde överskottet från affischförsäljningen och anslutningsavgifterna till ideella syften under kriget antyder

att man då fortfarande försökte kompensera de negativa konnotationerna med högtidens kommersiella prägel. Annonseringen och vissa skyltningar anslog nationella och emotionella tongångar under beredskapstiden. Tidskriften *Herr* skrev:

Många fäder fullgöra just nu sin beredskap och äro i stort behov av omtanke och omsorger. Ha de aldrig förr uppskattat Fars dag, komma de säkerligen att göra det under nuvarande förhållanden. De hemmarvarande komma ej att stå likgiltiga inför en vädjan att "tänka på Far – någonstans i Sverige".⁵⁶

Sammankopplingen med det hotande kriget och den nationella mobilseringen bidrog sannolikt till högtidens anseende.⁵⁷

Nordiska museet samlade 1963–1964 genom sina frågelistor in människors minnen om firandet av Mors och Fars dag. Samlingen innehåller hundratals uppteckningar om dessa högtiders firande på olika håll i Sverige, liksom en rad bevarade barnteckningar och hyllningskort till mor respektive far. Meddelarna, huvudsakligen födda före sekelskiftet 1900, var vuxna när dagarna började firas i Sverige 1919 respektive 1932. Få kommer dock ihåg de exakta årtalen och uppenbart är att Morsdagsfirandet oftast var viktigare för dem. Många nämner Fars dag-högtidens kommersiella prägel och att det, som någon skriver, "mest är affärsmännen som trissat fram detta firande". Ord som "affärs-geschäft" och "braskande reklam" återkommer i ett flertal minnesskildringar.⁵⁸ Det var skyltningarna och annonserna, skriver en respondent, "som påmint allmänheten om sin skyldighet att som 'moderna människor' i samhället även komma ihåg sina föräldrar".⁵⁹ Meddelarna minns butiksskyltningar och tidningsannonser men nämner också kritiken. Ordvalen avslöjar att de kommer ihåg delar av 1930-talets tidningsskriverier om Fars dag. Sammantaget visar svaren på frågelistorna att Fars dag var högst synlig, till exempel på shoppinggatorna och i pressen, samt aktuell i det offentliga samtalet under 1930-talets början.⁶⁰ Samtidigt framträder en bild av Fars dag som har flyttat ut från köpgatornas butiksfönster och in i hemmen. Dagen firades ganska allmänt i Sverige, om

än med undertoner av kritik mot kommersialismen, redan från mitten av 1930-talet. Som nämnts skedde detta med liknande rutiner som Mors dag: kaffe på sängen, tårta, blommor och presenter. Någon skriver till och med om ”mera personliga presenter till Fars dag”.⁶¹

I några av dessa minneskildringar och även i nutida beskrivningar av Fars dag presenteras en högtid som allteftersom har kommersialiserats.⁶² Våra empiriska belägg visar tvärtom en kommersiellt initierad högtid som med tiden framgångsrikt laddades även med visst ideellt innehåll, nödvändigt för att högtiden skulle kunna överleva. Både det ideella och det kommersiella hänger samman med exponeringen och konstruktionen av manlighet och faderskap. Både de ideella och de kommersiella aspekterna skavde nämligen mot den rådande hegemoniska maskuliniteten. Skrattande barn, omfamningar och familjekära fäder avbildade med sina barn – starkt känsloladdade bilder – hörde annars inte till det som vanligen associerades med det manliga. Nu visades sådana scener i stort format och bokstavligen på öppen gata. Den manliga ”sakligheten” såldes på detta vis med hjälp av hjärtan och blommor. Men detta krävde ett kulturellt sammanjämningsarbete från fönsterdekoratörernas, reklamarnas och detaljhandelns sida. Mannen – försörjaren – fick drag av en masskonsument. Även om han inte själv skulle införskaffa Fars dags-gåvan, presenterades mannen som någon som önskar sig och blir glad över att få massproducerade smärre ”nyttosaker”. Det senare uttrycket användes ironiskt nog ofta i en mycket bred bemärkelse och syftade på allt från strumpor och slipsar till manschettknappar och tändsticksfodral, med mera, ja ibland på saker som snarare kunde uppfattas som onödigt krimskrams.

DEN NYA "DRAPE"-PAPPAN. MJUKARE MÄN I LEDIGA KOSTYMER

Ett vanligt förekommande påstående i våra dagar är att Fars dag cementerar och reproducerar en traditionell mansbild.⁶³ Den tolkningen gäller dock inte full ut för 1930-talet. Och definitivt inte på samma sätt som Mors dag har bekräftat en traditionell kvinnlighet. Onekligen befastes i Fars dags-skyldningar, annonser och tidningsartiklar mannens roll som familjeförsörjare. Men Fars dags-pappan representerade samtidigt en ny pappa- och mansfigur: mer emotionellt delaktig i familjens och barnens liv och även mer konsumtionsintresserad än tidigare epokers konventionella manstyper. I detta avsnitt utforskar vi den kulturella sammanjämkningen av Fars dags-mannen med den då gängse idealbilden av det manliga. Vi menar att det handlade om en omförhandling av den hegemoniska manligheten, initierad av kommersiella aktörer. Faderskänslor och fadersfiguren kommodifierades och ställdes ut bland andra varor i städernas skyltfönster – men vilket slags fadersfigur lyftes egentligen fram?

Den historiska forskningen om faderskap i Sverige, liksom i övriga Norden, är rik, men handlar främst om socialpolitikens normer, diskurser och praktiker. Den period som har fått mest uppmärksamhet är 1970-talet och årtiondena därefter.⁶⁴ Välfärdsstatens nya familje- och socialpolitik har under 1970-talet skapat "velourpappor" som fått möjlighet att ta ut föräldraledighet (1974) och spendera tid med sina barn. Historikern Helena Bergman och sociologen Barbara Hobson karakteriserar det som ett skifte från *cash* (försörjning) till *care* (omsorg).⁶⁵ Det finns dock vissa spår av att fädernas familjeförsörjarroll försvagades något redan tidigare just i Sverige. Statsvetaren Diane Sainsbury menar att det började på 1940-talet i och med att det allmänna barnbidraget utbetalades till mödrarna. En förenkling förvisso, men barnbidraget som inkomst för kvinnor hade säkert en viss betydelse, om än kanske främst symbolisk. Man kan likväl tolka det som att barnbidraget istället förstärkte kvinnans konsumentroll och att barn fortfarande uppfattades som kvinnornas ansvarsområde. Dock har även genusforskaren Theresa

Fars dags-skyltning 1934 från MEA. MEA:s arkiv, vol. K1.ba.1. Foto: Centrum för näringslivshistoria.

Kulawik påpekat att familjeförsörjarmodellen var svagare i Sverige jämfört med Tyskland och att sociallagstiftning, arbetarskyddslagstiftning liksom den offentliga synen på medborgarskap skapade en mer måttfull "maskulinitet" här. Historikern Roger Klinth framhåller likaså att det sena 1900-talets svenska jämställdhetsinriktade pappapolitik har rötter i 1900-talets första hälft. Även han pekar ut, med stöd i historikern Jane Lewis forskning, en något svagare svensk manlig försörjarmodell i internationell jämförelse. Som bidragande faktorer nämns kvinnors ökade ekonomiska autonomi och det faktum att den befolkningspolitiska diskursen även innefattade en idé om ett förändrat, mer delaktigt faderskap.⁶⁶ Mellankrigstiden har i Norden annars karakteriserats som hemmafrukontraktets tid och en epok då män, i alla fall i den offentliga diskursen och på den normativa nivån, var förvisade från hemmet. Den

”nya mannen” och ”den nya pappan” associeras vanligen istället starkt till 1970-talet, i synnerhet i Sverige.⁶⁷

Den kommersiella bilden av den nya pappan diskuteras dock sällan, förutom att just begreppet ”velourpappa” anspelar både på den mjukare papparollen och på det på 1970-talet trendriktiga och tidstypiska lediga velourmodet.⁶⁸ Kommersiella och moderrelaterade aspekter som korta kjolar, shinglat hår och kosmetika har däremot spelat en viktig roll i skapandet av kvinnliga historiska typer som ”den nya kvinnan” (från 1880-talet) eller ”den moderna kvinnan” (1920-talet).⁶⁹ Fars dag avslöjar en liknande, men i tidigare forskning osynlig, kommersiell konstruktion av moderna män. Viktigt är också att komma ihåg, att på samma sätt som den moderna kvinnan var även den moderna mannen en företrädesvis urban historisk typ.

Vi menar således att 1930-talets kommersiella exponering av pappor och män i skyltfönster och annonser, inte minst i samband med Fars dag, sannolikt har bidragit till att förändra och mjuka upp mansbilden – dock fortfarande inom ramen för den manliga försörjarmodellen – som i sin tur var rotad i en begynnande förändring i samhället. Om 1970-talet hade sina velourpappor så introducerade 1930-talet moderna *drape-pappor*. Drape-stilen, den nya lediga kostym- och kavajmodellen, lanserades nämligen på bred front i Sverige hösten 1932, bara veckor före det första Fars dags-firandet. Drape var en mjuk och följsam kostym, ganska lik det sena 1900-talets eller dagens modeller. Den var ”draperad” istället för ”åtsittande och gjuten”. Nyheten bestod just i att kostymen saknade hårda insatser i bröstpartiet och kompakta vadderingar i axlarna. Den sades möjliggöra en naturligare rörelse än de traditionella, stela, lite pansarliknande modellerna. I ett skyltfönster kunde man läsa följande beskrivning bredvid en drape-klädd skyltdocka:

”The easy drape” – Den nya kostymen som i Amerika och England gjort en så våldsamt succés lancerar vi idag i Standards hörna. [...]

Axlarna nästan utan vadd och bröstpartiet så löst och mjukt att det faktiskt blusar sig. Den är så ledig och praktisk att var och en som provar den blir stormförtjust.⁷⁰

Fotografi i tidskriften
Herrebeklädnadsbranschen,
1932, nr 10, s. 23.

mode med kortare kjolar och löst sittande blusar som också beskrevs just som naturligt och ledigt. Associationer till det kvinnliga förstärks av jämförelserna med ett kvinnligt klädesplagg som blusen. Även känslöyttringen att bli ”stormförtjust” i en produkt bär på en kvinnlig anstrykning.⁷¹ Dätidens skyltningar och annonser gör ingen explicit koppling mellan Fars dag och drape-stilen, men de implicita förbindelserna är desto fler. Papporna i fönstren och i annonserna är ofta klädda just i detta ledigare mode. Fars dag diskuterades och annonserades dessutom inte sällan i samma kontext som drape-kostymen.⁷²

Fars dags-skytningarnas pappor, klädda i följsamma drape-kostymer eller rentav i morgonrockar, blev således exponenter av en mjukare, mer intimt och emotionellt präglad fadersroll. De gestaltades tillsammans med sina barn, med ett varmt leende på läpparna och ofta i en rörelse eller en omfamning riktad mot just barnen. Och här måste man komma ihåg att kroppsställningar i skyltningen var noggrant uttänkta och skulle spegla tidsandan. Fars dags-scener från 1930-talet visar att konstruktionen av 1930-talets faderskap hade en kommersiell sida och i den samsades det ekonomiska faderskapet (fadern – försörjaren) med ett emotionellt faderskap. Den kärleksfulla fadern som umgås med sina barn avbildades i butiksfönstren och i tidningsannonser. Samtidigt gjorde marknadsförarna denna nya mjukare fadersbild förenlig med den

Drape-stilen lanserades av alla större herrekliperingar, såsom Ströms, och marknadsfördes i bild och text som ett nytt naturligare, mjukare mode som tack vare ”kavajens blusform” och byxornas ledigare skärning ”bekvämt anpassar sig till kroppens rörelser”. Det är svårt att inte dra paralleller här till beskrivningar av det föregående årtiondets ledigare korsettlösa kvinnliga

hegemoniska heterosexuella manligheten. Instrumentellt i detta var den nya högtidens officiella slagord. Frasen ”Ge åt den som ger” stod i vartenda Fars dags-fönster och i de flesta Fars dags-annonser 1932–1938. Frasen blev ett sätt att överbygga motsättningen mellan familjeförsörjaren och den närvarande, kärleksfulle fadern och normaliserade på så vis kombinationen av *cash* and *care*.

Här måste även frågan om intentionalitet adresseras. Vi menar inte att detaljhandlarnas Fars dags-kommitté avsiktligt ville reformera faderskapet och göra fäder mer barnkära och närvarande. Deras mål var förstås att sälja varor. Och den kärleksfulla pappafiguren var helt enkelt lättare att förena med konsumismen än mer traditionella manstyper. Därtill erbjöd den en ideell legitimering av de krassa kommersiella ambitionerna. Rätt presenterad blev faderskärlek en försäljningsframgång. Idén om det emotionella och delaktiga faderskapet skrevs dessutom explicit fram i Fars dags-kåserier. Sådana publicerades både i dagspress och tidskrifter. Skribenten och historieforskaren Alma Söderhjelm skrev en sådan artikel som sedan utkom i flera landsortstidningar under det tidiga 1940-talet. I motsats till kritiska röster hävdade hon att Fars dag visst inte var ”en onödig lyx”. Samtidens fäder var inte gårdagens auktoritära ”härskare” i hemmet, som bestämde i allt och som var uppsädd av mor och barn. Familjerna hade blivit annorlunda och fäderna likaså:

Far intar inte längre någon exklusiv plats. Far delar nu mödan med mor. Han skurar dörrlås och hjälper med diskningen. Han kan laga mat, och det är han stolt över. [...] Han går till och med ut med lillan när han har tid.

Dock, la hon till, var det fortfarande fars ansvar att försörja familjen, även när mor kanske arbetade hon med.⁷³

Tidskriften *Adam* grundades 1938 och har kallats den första svenska herrtidningen. I sitt Fars dags-nummer 1940 publicerade tidskriften ett kåseri där skribenten levererade en tolkning av faderskapet som med dagens teoretiska vokabulär skulle kunna beskrivas i termer av performativitet.

Annons för Fars dag i *Svenska Dagbladet*, 10 november 1939. Observera att annonsen hänvisar till affärens "Fars Dags-fönster". Bilden är del av årets affisch och återkom således i skylt-fönster runt om i landet. Annonstexten illustrerar försöken att kombinera det konsumistiska draget med den mer traditionella mansbilden.

Låt mig säga ärligt och uppriktigt att jag med bävan ser fram emot den stunden på Fars dag, då han kommer med sitt blomknippe och sitt lilla paket, strålände med troskyldigt glitter i sin blåa blick... låt mig säga rent ut att jag bävar, därför att jag inte riktigt vet, om jag är hans far. Skratta nu, ungar, cyniskt och skadeglatt, medan tillfälle ges! Alldeles miste tar du i alla fall, min vän. Det där med det biologiska faderskapet vållar mig inga rolösa stunder. Det är allvarigare än så!

[Sedan barnet föddes har han förstätt] att man inte blir far bara därför att man fått ett barn. Därtill fordras mycket mera. [...] En människa blir inte född i förlossningens svåra stund, och det är inte bara moderns sak att föda. Det är en lång process, som även mannen måste ta del i för att verkligen bli sitt barns far.⁷⁴

Här tonas det biologiska faderskapet ner på bekostnad av det socialt skapade. En far blir inte till när barnet föds utan i vardagen genom att han umgås med och fostrar sitt barn, med andra ord genom att han *uppträder* som en far. Sådana ofta kommersiellt initierade kåserier framstår som en fortsättning av "Fars dags-propagandan" som till en början huvudsakligen bedrevs genom fönsterskyltningen.

Mannen i Fars dags-fönstren var dock inte bara en mjukare och mer delaktig pappa, han var också en modern urbant sofistikerad konsument, någon som skulle uppväktas med klädesplagg, cigarettaskar och goda middagar. Den nya mjukare manligheten passade väl ihop med konsumentrollen och vårt exempel visar att kommersiella krafter i hög grad var medskapare till den. Farsdagspappan – familjepappan – beskrevs som intresserad av kläder, prylar och livets goda. Visserligen handlade det om gåvor, men genom den breda exponeringen av lämpliga gåvor till män exponerades också mannen som konsument. Det diskuterades vad far ville ha och hur glad han skulle bli över slipsar, tofflor eller byxhållare. Han framställdes i dags- och fackpress liksom i själva skyltningarna som någon som kan tänkas önska sig saker, vilket är det utmärkande draget hos konsumismens moderna hedonist. Han gjordes således till ett *begärande subjekt*, "desiring subject", så som den brittiska sociologen Colin Campbell har formulerat det i sitt klassiska arbete om konsumismens ide- och mentalitetshistoriska rötter.⁷⁵

” **Mannen i Fars dags-fönstren var dock inte bara en mjukare och mer delaktig pappa, han var också en modern urbant sofistikerad konsument, någon som skulle uppvaktas med klädesplagg, cigarettaskar och goda middagar.**

Samtidigt blev mannen konsumtionens objekt. Manliga kommersiella attribut kom att dominera stadens skyltfönster i början av november. En kommodifierad manlighet och faderskap visades i fönstren med ambitionen att tilltala både män och kvinnor och kanske även barn. Husmödrar var nämligen ofta de som, eventuellt i sällskap med barnen, skulle inhandla presenterna. Det var deras blickar skyltningarna och den officiella affischen i första hand avsåg att fånga.

Fars dags-fönster 1938. Samma bild återges i *Herrbeklädnadsbranschen* (1938, nr 11, s. 396) som tredje pristagare i årets skyltningstävling. Oscar och Odd Lundkvists arkiv.

Fars dags-fönster 1942. De svartvita fotografierna ger inte rättvisa åt dessa skyltningar. I verkligheten uppvisade denna dekoration liksom de övriga sofistikerade färgkompositioner. Oscar och Odd Lundkvists arkiv.

Här är det även viktigt att än en gång framhålla Fars dags-högtidens amerikanska ursprung. Historiker har beskrivit framväxten av en manlig konsumism av liknande slag i 1930-talets USA, med nya tidskrifter som *Esquire Magazine* som viktiga exponenter.⁷⁶ Här följde Sverige det amerikanska exemplet. Konsumtion i form av snygga slipsar, skjortor av modernt snitt och sköna morgonrockar var något som nu gestaltades som en del av den nya manligheten.

I motsats till vad dåtida aktörer hävdade var Sverige relativt tidigt med det publika firandet av fäder. I samband med lanseringen av Fars dag nämnde dess förespråkare att intresse för dagen även hade väckts i England. Dock dröjde det till sena 1940-talet innan Fars dag verkligen etablerades där.⁷⁷ Likaså i Frankrike, där Fars dag – "La Fête des Pères"

– verkar ha introducerats så sent som i början av 1950-talet, genom cigarettändartillverkarnas försorg.⁷⁸ Tyskland nämndes också i 1930-talets svenska press som en föregångare vad gäller Fars dagsfirande. Men det tyska firandet framstår som helt olikt det svenska som istället närmare följer den amerikanska modellen. Fars dag i Tyskland beskrivs än idag som en ”herrfest”, ibland också kallad ”Herrentag”. Den firas på Kristi Himmelfärdsdagen, då män umgås med varandra, ofta i samband med utflykter och alkoholkonsumtion.⁷⁹ Det traditionella tyska firandet påminner därför om en annan manlighet än det urbana och modernt medelklassigt konsumistiskt familjebetonade idealet som Fars dag i Sverige förmedlat sedan 1930-talet. Det tyska exemplet liknar istället det som enligt Nordiska museets meddelare skämtsamt kallades Fars dag ”förr i tiden”. Det var dagen då far kunde hämta ut månadens alkoholranson under motbokens tid: ”Ett uttryck i min hembygd var ’det är Fars dag den första i varje månad för då får han hämta ransonen’.”⁸⁰

Den svenska pressen refererade under 1930-talet inte mycket mer till det amerikanska firandet än i de svepande kommentarerna om att Sverige låg efter utlandet vad gällde att fira fäderna. Några amerikanska skyltfönsterbilder visades också i branschtidskrifter.⁸¹ Intressant nog hävdar faderskapsforskaren Ralph LaRossa att det amerikanska firandet också intensifierades just på 1930-talet efter ett par årtionden med ganska sporadisk aktivitet kring högtiden. Först 1932 – alltså samma år som i Sverige – hade detaljhandlarna i USA tagit initiativ till att samordna det kommersiella främjandet av dagen på liknande vis som svenska köpmän kom att göra, med centrala slagord, affischer och annonsidéer. LaRossa menar också att Fars dag i USA blev en kommersiell gestaltning av det som kallades ”the new fatherhood” i dåtidens psykologi- och barnuppföstringslitteratur, vilket är i linje med vårt argument om Sverige.⁸²

De svenska Fars dagsfönstrens konsumistiska och präktiga drappappa stod även han för ett nytt och mer emotionellt betonat faderskap. Samtidigt var han, liksom sin amerikanska motsvarighet, en utpräglad urban medelklassfigur. Han var fortfarande familjeförsörjaren och en självklar representant för en hegemonisk manlighet. Denna manlighet mjukades visserligen upp dels genom den nyare papparollen, dels genom

konsumismen – men den hade även ett sexualiserat inslag. Det blev särskilt tydligt när Fars dag figurerade i herrtidningar som svenska *Adam*, vilken i likhet med amerikanska *Esquire* dominerades av en sexualiserad ton. Den manliga sexualiteten markerades intressant nog även i fönsterskyltningar i samband med Fars dag. Kapitlets inledande bild med pappan som klädd i mjuk pyjamas och morgonrock bläddrar i en tidskrift med nakna kvinnoblen är ett exempel på detta. Som om fönstret med skyltdockan och blickfånget där en far omfamnar sin dotter hade velat övertyga oss om att den nya mjuka papparollen inte var ett hot mot den heterosexuella manligheten.

NYA FÖNSTER OCH NYA FÄDER

Helheten, liksom beståndsdelarna, i vår inledande bild har därmed fått sin förklaring. Blickfånget, texten, skyltdockan med sin lektyr, de manliga klädesplaggen prydligt utställda på specialmontrar, var både samhällsligt betydelsebärande och resultatet av den professionella medvetenheten inom skyltningskonsten. Den nya pappfiguren, en hybrid mellan familjeförsörjaren och konsumenten, mellan den frånvarande och närvarande föräldern, rationell men också emotionell, präktig och på samma gång lättsam, placerades i skyltfönstret – detta den kommersiella offentlighetens mellanrum. Den normativa figur som hade skapats av kommersiella krafter exponerades brett och publikt i gatans offentlighet.

Kapitlet har visat att fönsterskyltningen var central i spridningen av den nya manligheten och att beköningen av fönstret genom Fars dags-kampanjen i sin tur stärkte skyltningskonstens professionella status. En ny expertis i hur man fångar gångtrafikanternas blickar hade vuxit fram sedan 1900 och visade upp sina krafter i början av 1930-talet genom lanseringen av en ny kommersiell högtid. Fönsterskyltningen blev så pass avancerad och så påtagligt närvarande i det urbana rummet vid denna tid att dess budskap svårligen kunde ignoreras. Manlighetens kommersialisering hängde således samman med fönsterskyltningens professionalisering under 1930-talet. Skyltfönster, shopping och konsumtion uppfattas annars oftast, särskilt i historiskt perspektiv,

” Den nya pappfiguren, en hybrid mellan familjeförsörjaren och konsumenten, mellan den frånvarande och närvarande föräldern, rationell men också emotionell, prätig och på samma gång lättsam, placerades i skyltfönstret – detta den kommersiella offentlighetens mellanrum.

som kvinnligt kodade. Här har vi visat hur mannen konceptualiserades som konsument – ett subjekt med materiella begär – och samtidigt objektifierades i skyltfönster och reklam.

Det finns ingen tidigare historisk forskning om Fars dag i Sverige. Korta historiska tillbakablickar är dock vanligt förekommande i tidningarna i början av november, och dessa återger gång på gång dels det amerikanska ursprunget, dels en bild om högtidens tilltagande kommersialisering i Sverige. Kvällstidningen *Expressen* trodde sig exempelvis veta, enligt de Fars dags-artiklar som tidningen publicerade vid flera tillfällen under 2010-talet, att särskilt reklammaterial och ”köppresenterna gjorde sitt intåg” i slutet av 1980-talet. Andra skildringar nämner att kommersialiseringen började från det sena 1940-talet.⁸³ I detta kapitel har vi istället, med grund i historiska källor, tecknat bilden av en högtid som var kommersiell från början även om den programmatiskt tillskrevs ideella värden.

Fars dag cementerade inte entydigt en traditionell mansbild, som man kanske skulle kunna tro. Tvärtom lanserade högtiden, utöver mannen som konsument, även en mjukare, modernare pappa som var emotionellt mer delaktig i familjens liv. Dessa två aspekter hängde samman. Troligt är att kommersiella drivkrafter propagerade för den nya mjuka pappan eftersom den äldre striktare faderstypen inte riktigt var förenlig med det konsumistiska draget. Fars dags-skyltningar både utnyttjade och utmanade den förutfattade maskulina ”sakligheten”: mansfiguren laddades med kärlek, barnvänlighet, eller rentav sentimentalitet. Det framstår som att konsumtionssamhället helt enkelt krävde ett visst mått av emotionalitet – även av män.⁸⁴ Dåtidens idealtypiska Fars dags-man

var som konsument inte bara rationell, behovsstyrd och kvalitetsmedveten, utan även någon som blev glad av massproducerade småsaker och krimskrams. 1970-talets ännu mjukare manliga typ, den föräldralediga velourpappan, var radikalt ny. Icke desto mindre stod i viss mån redan 1930-talets pappa, klädd i den följsamma och moderiktiga drapenkostymen, för en förnyad maskulinitet.

Även om vi inte kan säga något säkert om hur uppfattningen om faderskap förändrades i det allmänna medvetandet, har vi här visat att en ny fadersfigur ställdes ut väl synligt och spreds runt om i landet från huvudstadens varuhusfönster ända till alla de små orternas Konsumbutiker. Vi menar därför att Fars dag med hjälp av skyltfönstret som medium skrev in mjukare, känsligare, men också mer konsumistiska drag i den hegemoniska manligheten samtidigt som familjeförsörjarrollen och heterosexualliteten kvarstod som dess grundpelare.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Centrum för Näringslivshistoria (CfN)

MEA:s arkiv

K1.a1. Varuexponering

K1.ba.1-2 Skyltningar (Fotoalbum)

K1.bb.2 Diverse bilder

F2:1 Fönsterskytningar. Anteckningsbok

F2:2 Angående skyltning (skisser)

Kungliga biblioteket (KB)

Affischer: *Fars dag*

Digitaliserade dagstidningar: Sökord *Fars dag*
1931-1939.

Vardagstryck: *Fars dag*

Nordiska museet (NM)

Specialfrågelista om Mors- och Fars dag, Sp 211

Oscar och Odd Lundkvists arkiv (Privat ägo)

Foton, brev, trycksaker

Tryckta källor och litteratur

Tidskrifter

Adam, 1938-1940

Butikskultur, 1932-1940

Futurum, 1936

Herrbeklädnadsbranschen, 1929-1940

Kooperativa skyltfönstret, 1930-1940

Reklam & Dekoration, 1936-1938

Skyltfönstret, 1932-1940

Stockholms skyltfönster. Månatlig tidskrift för affärsinnehavare och dekoratörer, 1933

Sekundärlitteratur och samtida tryck

Aléx, Peder, 1994. *Den rationella konsumenten.*

KF som folkuppföstrare 1899-1939. Stockholm:

B. Östlings Bokförlag Symposion.

Arnberg, Klara, 2018. "Beyond Mrs consumer.

Competing femininities in Swedish advertising

trade publications, 1900-1939". *Scandinavian*

Economic History Review 66(2), s.153-169.

Arnberg, Klara och Husz, Orsi, 2018. "From the great department store with love. Window

display and the transfer of commercial knowledge in early twentieth-century Sweden".

History of Retailing and Consumption 4(2), s. 126-155.

Arnberg, Klara, Glover, Nikolas och Husz,

Orsi, kommande. "Blickfång. Skyltfönstrens upplysning och mörkläggning ca 1900-1945".

I Pettersson, Ingemar och Normark, Daniel (red.). *Sensoriska kunskapsformer.*

Arnberg, Klara, Glover, Nikolas och Sundevall,

Fia, 2021. "På hemmafrenten intet nytt. Kommersiell kvinnlighet under svensk beredskap, 1939-1945". *Historisk Tidskrift* 141(3),

s. 476-509.

Baudrillard, Jean, 1998 [1970]. *The Consumer*

Society. Myths and Structures. London: Sage.

Benjamin, Walter, 1990-1992. *Paris 1800-talets*

huvudstad. Passagearbetet. Stockholm/Stehag:

Symposium.

Bergman, Helena och Hobson, Barbara, 2002.

"Compulsory fatherhood. The coding of fatherhood in the Swedish welfare state", I Hobson, Barbara (red.). *Making men into fathers. Men, masculinities and the social politics of fatherhood,* s. 92-124. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Bergman, Helena, 2003. *Att fostra till föräldraskap.*

Barnavårdsmän, genuspolitik och välfärdsstat 1900-1950. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.

Bergman, Helena, Eriksson, Maria och Klinth,

Roger, 2011. "Föräldraskapets omvandlingar och styrningens omvandlingar", Bergman, Helena m.fl. (red.). *Föräldraskapets politik. Från 1900- till 2000-tal,* s. 7-26. Stockholm: Dialogos.

Björklund, Tom, 1967. *Reklamen i svensk marknad 1920-1967,* Band 1-2. Stockholm: PA Norstedts & söners förlag.

Bowlby, Rachel, 1985. *Just looking. Consumer culture in Dreiser, Gissing and Zola.* New York: Methuen.

Boye, Karin, 1931. *Astarte.* Stockholm: Bonnier.

Breazale, Kenon, 1994. "In spite of women.

"Esquire" magazine and the construction of the male consumer". *Signs* 20 (Autumn), s.1-22.

- Campbell, Colin, 1987. *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Connell, R. W. 2005 [1995]. *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R.W. och Messerschmidt, James W., 2005. "Hegemonic masculinity. Rethinking the concept". *Gender & Society* 19(6), s. 829–859.
- Dahlgren, Anna, 2018. *Travelling images. Looking across the borderlands of art, media and visual culture*. Manchester: Manchester University Press.
- Nationalencyklopedin*, Fars dag. Malmö: NE Nationalencyklopedin.
- "Father's day in Germany is one Big Booze Fest". *Spiegel Online International*, 18 maj 2012. [Elektronisk]. Hämtad 2019-10-22 från <https://www.spiegel.de/international/zeitgeist/father-s-day-in-germany-is-one-big-booze-fest-a-833802.html>
- Fjelkestam, Kristina, 2002. *Ungkarlsflickor, kamratbustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*. Eslöv: B. Östlings Bokförlag Symposion.
- Fraterriego, Elizabeth, 2009. *Playboy and the making of the good life in modern America*. Oxford: Oxford University Press.
- Ganetz, Hillevi, 2005. "Damernas paradis? En historia om varuhus och köpcentrum". I Friberg, Tora (red.). *Speglingar av rum. Om könskodade platser och sammanhang*, s. 37–51. Stockholm: B. Östlings Bokförlag Symposion.
- Griswold, Robert L., 1993. *Fatherhood in America. A history*. New York: BasicBooks.
- Hagemann, Gro och Åmark, Klas 2000. "Från 'husmorskontrakt' till 'jämsköldhetskontrakt': Yvonne Hirdmans genusteori". *Häftan för kritiska studier* 33(2), s. 4–27.
- Hausen, Karin, 1984a. "Mothers, sons, and the sale of symbols and goods: the 'German Mother's Day' 1923–1933". I Medick, Hans och Warren Sabeau, David (red.). *Interest and emotion. Essays on the study of family and kinship*, s. 378–413. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hausen, Karin, 1984b. "Mother's Day in the Weimar Republic". I Bridenthal, Renate, Atina Grossman, Atina och Kaplan, Marion (red.). *When Biology Became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany*, s. 131–152. New York: Monthly Review Press.
- Hebdige, Dick, 1979. *Subculture. The meaning of style*. London: Methuen.
- Hermansson, Kenth, 2002. *I persuadörernas verkstad. Marknadsföring i Sverige 1920–1965. En studie av ord och handling hos marknadens aktörer*. Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Hill, Helena, 2007. *Befria mannen! Idéer om förtryck, frigörelse och förändring hos en svensk mansrörelse under 1970- och tidigt 1980-tal*. Umeå: Umeå universitet/h:ström – Text & kultur.
- Hirdman, Yvonne, 1992. *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*. Stockholm: Carlsson.
- Hirdman, Yvonne, 2000. "Om genuskontrakt". *Häftan för kritiska studier* 33(2), s. 28–39.
- Hobson, Barbara och Morgan, David, 2002. "Introduction. Making men into fathers". I Hobson, Barbara (red.). *Making men into fathers. Men, masculinities and the social politics of fatherhood*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Husz, Orsi, 2004. *Drömmars värde. Varubus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Husz, Orsi, 2012. "The morality of quality. Assimilating material mass culture in twentieth century Sweden". *Journal of Modern European History* 10(2), s. 152–181.
- Jones, Kathleen W., 1980. "Mother's Day. The creation, promotion and meaning of a new holiday in the Progressive Era". *Texas Studies in Literature and Language* 22(2), s. 175–196.
- Kimmel, Michael S., 1996. *Manhood in America. A cultural history*. New York: Free Press.
- Klinth, Roger och Johansson, Thomas, 2010. *Nya svenska fäder*. Umeå: Boréa.
- Klinth, Roger, 2002. *Göra pappa med barn. Den svenska pappapolitiken 1960–95*. Umeå: Boréa.
- Kulawik, Teresa, 1999. "Maskulinism och välfärdstatens framväxt i Sverige och Tyskland". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 20(3), s. 3–17.

- LaRossa, Ralph, 1997. *The modernization of fatherhood. A social and political history*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- LaRossa, Ralph och Carboy, Jaimie Ann, 2008. "A Kiss for Mother, A Hug for Dad". The Early 20th Century Parents' Day Campaign". *Fathering: A Journal of Theory, Research, and Practice about Men as Fathers* 6(3), s. 249–266.
- Leach, William, 1989. "Strategists of display and the production of desire". I Bonner, Simon J. (red.). *Consuming visions. Accumulation and display of goods in America 188–1920*, s. 99–132. New York: W.W. Norton.
- Leach, William, 1993. *Land of desire. Merchants, power, and the rise of a new American culture*. New York: Pantheon Books.
- Lewis, Jane, 1992. "Gender and the Development of Welfare State Regimes". *Journal of European Social Policy* 3(2), s. 159–173.
- Ljunggren, Jens, 2004. *Känslornas krig. Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*. Eslöv: B. Östlings Bokförlag Symposion.
- Ljunggren, Jens, 2015. *Den uppskjutna vreden. Socialdemokratisk känslopolitik från 1880- till 1980-talet*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lorentzen, Jørgen, 2012. *Fra farskapets historie i Norge 1850–2012*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lundkvist, Oscar, 1944. *Handbok i skyltning och dekoration*. Malmö: Richters förlag.
- Lungstrum, Janet Ward, 1999. "The Display Window. Designs and Desires of Weimar Consumerism". *New German Critique* (76), s. 115–160.
- Löfgren, Orvar, 1997. "Mellanrum. Vita fläckar och svarta hål i storstadens utkant". I Saltzman, Katarina och Svensson, Birgitta (red.). *Moderna landskap*, s. 45–69. Stockholm: Natur och Kultur.
- Mattsson, Helena, 2004. *Arkitektur och konsumtion. Reyner Banham och utbyttbarhetens estetik*. Eslöv: B. Östlings Bokförlag Symposion.
- Mort, Frank, 1996. *Cultures of consumption. Masculinities and social space in late twentieth-century Britain*. London: Routledge.
- "Mother's day: An American occasion". *The Observer* 3 maj 1934, s. 26. (Databasen ProQuest Historical Newspapers).
- Pendergast, Tom, 2000. *Creating the modern man. American magazines and consumer culture, 1900–1950*. Columbia, Mo.: Univ. of Missouri Press.
- Philipsson, Barbro, 1965. "Kring Mors dag och Fars dag". *Fataburen*, s. 135–142.
- "Poor Poppa" by Lucio. *The Manchester Guardian*, 30 juli 1941, s. 3. (Databasen ProQuest Historical Newspapers).
- "Quelles son les origines de la fête des Pères". *Lyon Capitale*, 21 juni 2015. [Elektronisk]. Hämtad 2019-10-20 från <https://www.lyoncapitale.fr/culture/quelles-sont-les-origines-de-la-fete-des-peres/>.
- Reekie, Gail, 1993. *Temptations. Sex, Selling, and the Department Store*. Sydney: Allen & Unwin.
- Rydström, Jens och Tjeder, David, 2009. *Kvinnor, män och alla andra. En svensk genushistoria*. Lund: Studentlitteratur.
- Sainsbury, Diane, 1996. *Gender Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmidt, Leigh Eric, 1991. "The Commercialization of the calendar: American holidays and the culture of consumption, 1870–1930". *The Journal of American History* 78(3), s. 887–916.
- Severinsson, Emma, 2018. *Moderna kvinnor. Modernitet, femininitet och svenskhet i svensk veckopress 1920–1933*. Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet.
- Stadin, Kekke, 2010. *Maktens män bär rött. Historiska studier av manlighet, manligt framträdande och kläder*. Stockholm: Carlsson.
- Stockholms Merkantila Dekoratorerklubb, 1949. *Några glimtar ur verksamheten*. Stockholm.
- Söderberg, Johan, 2001. *Röda läppar och shinglat hår. Konsumtionen av kosmetika i Sverige 1900–1960*. Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Torell, Ulrika, Qvarsell, Roger och Lee, Jenny (red.), 2010. *Burkar, påsar och paket. Förpackningarnas historia i vardagens konsumtionskulturer*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

- Tornbjer, Charlotte, 2002. *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*. Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet.
- ”Tradition des Vatertags. Als die Sohne saufen lernten”. *Der Tagesspiegel* 14 maj 2015. [Elektronisk]. Hämtad 2019-10-22 från <https://www.tagesspiegel.de/berlin/tradition-des-vatertags-als-die-soehne-saufen-lernten/11769828.html>
- Williams, Rosalind H., 1991 [1982]. *Dream worlds Mass consumption in late nineteenth-century France*. Berkeley: California Univ. Press.
- Willis, Paul E., 1977. *Learning to labour. How working class kids get working class jobs*. Farnborough: Saxon House.
- Årets dagar: Fars dag. Nordiska museet. [Elektronisk]. Hämtad 2019-08-09 från <https://www.nordiskamuseet.se/aretsdagar/farsdag>.

Slutnoter

- 1 Bilden hittade vi i Stockholmsdekoratören Oscar Lundkvists och hans son (tillika dekoratör) Odd Lunkvists privata arkiv. Sannolikt använde han den som illustration i någon av sina publikationer eller kurser. Text på baksidan: Nov. 1940. Dekorator P. Schandorf c/o AB Olof Eric Bergströms Norra Hamng 38. Vi vill rikta ett varmt tack till Kerstin Oddsdotter och framlidne Odd Lundkvist för att de så generöst gav oss tillgång till samlingen.
- 2 ”Skandinaviska dekoratörer II. P. Schandorph”, *Skyllfönstret* 1933, nr 3, s. 6. Hans tidiga 1930-talsskyltningar beskrevs så här ”Hans stil är luftig och rörlig inom ramen av det ultramoderna”.
- 3 ”Varuexponering”, i CfN, MEA:s arkiv, vol. K1A1.
- 4 Skyltfönster har tillskrivits betydelse i modernismens och postmodernismens samhällsfilosofi. För Walter Benjamin (1990–1992) var skyltfönstret en beståndsdel i den urbana drömarkitekturen i de Parisiska passagerna under 1800-talet. Jean Baudrillard (1998 [1970], s. 166) har påpekat butiksfönstrens karaktär av urbant ingenmansland, någonting mellan ute och inne, och beskrev skyltfönstret som en iscensättning av en specifik social relation och del av ett nytt symboliskt system av kommunikation.
- 5 Om mellanrumsbegreppet inom kulturforskningen se bland annat Löfgren 1997, s. 45–69. Det analytiska begreppet mellanrum kan förstås på två olika sätt. Det kan vara något som skiljer två områden men hör varken till det ena eller till det. Det kan dock också uppfattas som ett utrymme som hör till två eller fler olika områden eller enheter samtidigt. Vår användning liknar det senare.
- 6 Bowlby 1985; Reekie 1993; Husz 2004; Ganetz 2005.
- 7 Boye 1933, s. 28.
- 8 Söderberg 2001; Severinsson 2018; Fjelkestam 2002. Severinsson visar att 1920- och 1930-talens nya kvinnotyp betecknades som den ”moderna kvinnan” och inte som den ”nya kvinnan”. Det senare begreppet användes för emanciperade kvinnor under 1800-talets sista decennier.
- 9 Aléx 1994; Hirdman 1992; Arnberg 2018.
- 10 För studier av manlig konsumism i USA se t.ex. Pendergast 2000; Fraterrigo 2009; Kimmel 1996; och Breazale 1994, s.1–22. I sammanhanget är även Rosalind Williams (1991 [1982]) klassiska bok om konsumtionssamhällets historiska miljöer intressant i och med kapitlet som hon ägnar åt dandyn. Ungdomar, och (manliga) subgruppers konsumtion, har studerats av kulturforskare, men sällan i historiskt perspektiv. Se t.ex. Willis 1977; Hebdige 1979. Manligt mode har också utforskats historiskt om än i mindre utsträckning än kvinnligt. Se t.ex. Mort 1996 eller i Sverige, Stadin 2010.

- 11 Vi sökte på förekomsten av ordet ”skyltfönster” och dess böjningar i tre stora huvudstadsstidningar som har funnits under hela 1900-talet med hjälp av Kungliga bibliotekets databas för digitaliserade dagstidningar (tidningar.kb.se). Ordet förekom både före och efter seklet, men i klart mindre omfattning. Detta ger belägg för att kommersiella och tekniska förändringar vid seklets början möjliggjorde ett uppsving för en konsumtionskultur som var visuellt tillgänglig från gaturummet. Men det visar också tydligt att intresset för fönsterskyltning växte under 1900-talets första del, men med klara nedgångar i antalet träffar under de två världskrigerna och ett kraftigt uppsving däremellan.
- 12 Diagrammet är hämtat från Arnberg och Husz 2018, s. 129.
- 13 Leach 1989; Leach 1993, s. 39–70.
- 14 Arnberg och Husz 2018.
- 15 Husz 2004, s. 68, 72, 89.
- 16 Reklamtidningen *Futurum* beskrev MEA som ”specialist på ’slående’ skyltning”. *Futurum* 1936, nr 3, s. 139. Om Rosenberg, se ”Skandinaviska dekoratörer I: Harald Rosenberg”, *Skyltfönstret* 1933, nr 3, s. 3–5; Björklund 1967, s. 419–421. Rosenberg nämns också av Hermansson 2002, t.ex. s. 96, 99 och Dahlgren 2018, s. 69, 84.
- 17 Husz 2004. Se också Schmidt 1991.
- 18 Lundkvist 1944, s. 70–72.
- 19 *Herrbeklädnadsbranschen* 1933, nr 7, s. 171: ”I fråga om skyltdockor förefaller det onekligen, som om dambranschen vore betydligt bättre lottad än ’herr’affärerna.” Stora affärer sålde sina omoderna dockor vidare till mindre butiker på landet.
- 20 Lundkvist 1944, s. 72.
- 21 Lundkvist 1944, s. 312.
- 22 Arnberg och Husz 2018.
- 23 *Futurum* 1936, nr 1, s. 22–23; nr 2, s. 76–82; nr 3, s. 156–161; nr 4, s. 234–240. Istället för att välja likartade gator tog man Storgatan i varje stad oavsett om dessa hade helt skilda karaktär.
- 24 Dahlgren 2018.
- 25 Inom skyltningen utnyttjades de nya förpackningarnas estetik. Arnberg och Husz 2018. Om förpackningar se också Torell m.f.l. 2010 och Mattsson 2004.
- 26 Lungstrum 1999, s. 115–160.
- 27 ”Tre PUB skyltningar”, *Herrbeklädnadsbranschen* 1932, nr 9, s. 206. Se även ”Logiken i butikskulturen”, *Butikskultur* 1933, nr 3 ”om den nya saktligheten” i dagens butikskultur, samt *Herrbeklädnadsbranschen* 1933, nr 7, s. 171 om ”modern saklig skyltning”.
- 28 Se t.ex. Husz 2004, kap. 5.
- 29 Enligt meddelare som har besvarat Nordiska museets specialfrågelista om Mors- och Fars dag, Sp 211. Om Mors dag i Sverige se Tornbjer 2002, s. 89–119. En kort artikel från 1965 bygger främst på Nordiska museets insamling av svar på Frågelistan om Mors- och Farsdagsfirande i Sverige, men är mycket fåordig om just Fars dag (Philipsson 1965, s. 138).
- Om USA se bland annat Jones 1980, s. 175–196. Om Tyskland, där Mors dag tagits an av nazisterna som en hyllning av den tyska modern och familjen: Hausen 1984a, s. 378–413 och Hausen 1984b, s. 131–152.
- 30 Mors dag lanserades i USA 1908 och blev officiellt erkänd 1914 och Fars dags-idén hade funnits där sedan 1910. LaRossa 1997, s. 171–172, 180–183; LaRossa och Carboy 2008, s. 249–266; Tornbjer 2002, s. 89. Både Mors- och Fars dag har sitt eget hjärtknipande narrativ i USA – var sin ”officiella berättelse” om enskilda personers initiativ med grund i varma familjekänslor och ideellt samhälleligt engagemang (LaRossa och Carboy 2008, s. 250–252). Dessa berättelser har återgivits otaliga gånger även i svensk press, sedan introduktionen av högtiderna. En analys av berättelsernas betydelse och transnationella trädning ryms dock inte inom ramen för denna studie.
- 31 Stockholms Merkantila Dekoratorsklubb 1949. Se även *Herrbeklädnadsbranschen* 1932, nr 11, s. 270: ”Syftet med ’Fars Dags’-propaganda var ju att stimulera köplusten under en

- i övrigt mer eller mindre 'död säsong'. Enligt samstämmiga omdömen av Stockholmsdetaljisterna märktes också en påtaglig omsättningsökning jämfört med samma tid under fjolåret."
- 32 "Affärsläget har ljusnat i England", Einar Ström intervjuas i *Dagens Nyheter*, 30 oktober 1932 och "Affärsman i London är belåten", Einar Ström om Fars dags-idén och om det nya lediga drape-modet i *Svenska Dagbladet*, 30 oktober 1932. I England kom i själva verket Fars dags-firandet igång först senare, och i Tyskland hade den en helt annan karaktär och längre tradition, den var/är ett slags männens dag, med dryckesfester och utflykter (se nedan).
- 33 Nämligen år 1929, flera år innan en motsvarande tidskrift tillkom för dammodebranschen. Tidskriften var mycket väldesignad och innehöll en rik flora av artiklar om herrmode.
- 34 "Vad vet du om Fars dag?" Intervju med Fredric Hellberg i Stockholms Merkantila Dekoratorerklubb 1949; se även Björklund 1967, Band 2, s. 601-603.
- 35 Detta vittnar fackpressen och dagspressen om med rubriker som "Ge åt den som ger. Fars Dag". Se t.ex. *Falu länsstidning*, 10 november 1933: "En rond genom staden visar också att "Fars Dag" uppmärksamats genom särskilda anordningar i affärernas skyltfönster."
- 36 *Kooperativa skyltfönstret* 1935, nr 31 (oktober).
- 37 *Kooperativa skyltfönstret* 1936, nr 25 (oktober).
- 38 "Det främsta dragplåstret i skyltningen är den förut omnämnda officiella Fars Dags-affischen. Dess slagkraftiga komposition och de väl avstämda färgerna ger ett utomordentligt uppmärksamhetsvärde. Men affischen är också komponerad med hänsyn till hrr dekoratörers önskemål att kunna variera på konfekten. Varje detalj – det uttrycksfulla fadersansiktet, barnen med paket i händerna, slagordet och det kraftiga "Fars Dag" – kan för sig klippas ut, och i den mån man har flera affischer till hands, sammanfogas till verkligt originella och slagkraftiga inslag i skyltningen." Det ges även tips på annonstexter. *Herrbeklädnadsbranschen* 1933, nr 10, s. 263.
- 39 KB, Affischer, Fars dag. "Skandinaviska dekoratörer: Sven Mellberg", *Skyltfönstret* 1936, nr 2.
- 40 Se bland annat i *Herrbeklädnadsbranschen*, *Skyltfönstret* och *Butikskultur* under 1930-talet.
- 41 *Herrbeklädnadsbranschen* 1933, nr 10, s. 245.
- 42 *Herrbeklädnadsbranschen* 1932, nr 10, s. 250.
- 43 *Herrbeklädnadsbranschen* 1932, nr 11, s. 270.
- 44 Stockholms Merkantila Dekoratorerklubb 1949, [ingen sidnumrering]. Se även Arnberg, Glover och Husz kommande om krigstidens skyltfönster.
- 45 Se t.ex. Lundkvist, "Skylt- och skyltningstips.", *Herrbeklädnadsbranschen* 1935, nr 10, s. 303; "För Fars Dag-fönstret och julskyltningen", *Herrbeklädnadsbranschen* 1938, nr 10; "Skyltningar för Fars dag och julen", *Herrbeklädnadsbranschen* 1939, nr 10, s. 377 och 400. Rosenberg om tävlingen med skyltningsråd i "En skyltningstävling med hög standard", *Herrbeklädnadsbranschen* 1934, nr 12, s. 313-314, 324. Se även skylttips i *Butikskultur*.
- 46 Stockholms Merkantila Dekoratorerklubb 1949.
- 47 Se även *Söderhamns tidning*, 18 november 1932: "Det troliga är förresten att familjefäderna själva äro de första att avstyra firandet av Fars Dag, eftersom något dylikt i de flesta fall drabbar deras egen kassa." Om pressens reaktioner: "Fars Dag allt populärare. Även köpstimulansen är kulturfrämjande", *Adam* 1940, nr 11, s. 28.
- 48 "Fars dag", *Dagens Nyheter* 7 november 1932.
- 49 *Söderhamns Tidning* 18 november 1932.
- 50 *Stockholms-Tidningen* 9 november 1932. Liberala *Stockholms-Tidningen* var då Sveriges största morgontidning. Se även "Senaste påhittet", *Norrskensflamman* 10 november 1932, s. 4 och *Trelleborgstidningen* 9 november 1932.
- 51 *Stockholms-Tidningen* 9 november 1932; "Senaste påhittet- Fars dag", *Norrskensflamman* 10 november 1932.

- 52 År 1933 återupptog Berco sina kritiska attack-
er i *Stockholms-Tidningen* mot den nya kom-
mersiella högtiden. Då valde MEA att bemöta
hans kritiska ord med humor i en annons, da-
gen efter. Replikskiftet slutade med att MEA
skickade en slips till Berco i Fars dags-present.
Stockholms-Tidningen 8 november, 1933; "Fars
Dags-efterskörd – Ett roande replikskifte",
Herrbeklädnadsbranschen 1933, nr 11, s. 307;
Adam (1940, nr 11, s. 28) skrev bland annat att
"Fars Dags-motståndare påstå, att Fars Dag
är en kommersiell spekulation i sentimen-
talitet". Reklammannen Tom Björklund, då
försäljningschef på NK och en av de som drev
kampanjen skriver så här i sitt tvåbandsverk
om svensk reklam: "... att det ursprungligen
nog var ett ganska krasst branschintresse, mer
än några ideella ambitioner som placerade Far
på piedestal, även om det precis lika ärligt kan
deklarerats att sådana ideella aspekter senare i
hög grad fått göra insteg, varigenom Fars Dag
blivit en institution." (Björklund 1967, s. 601).
- 53 "Allt för Fars dag på NK", annons bland annat
i *Dagens Nyheter* 11 november 1932, s. 5.
- 54 Nordiska museet, Svar på specialfrågelista 211
Mors- och Fars dag (Sp 211). Se t.ex. häftet
*65 olika sätt att uppvakta på Fars dag. Tal,
telegram, hyllningsdikter mm. Allvar! Humor!*
(1934, Stockholm: G. H. Åkerström), KB,
Affischer, Fars dag. Se även annonser i dags-
press från perioden.
- 55 "Fars Dag allt populärare", *Adam* 1940, nr 11,
s. 28.
- 56 *Herrbeklädnadsbranschen* 1940, nr 10, s. 275.
- 57 Om genus och konsumtion under kriget, se
Arnberg, Glover och Sundevall 2021.
- 58 "Affärsmännen som trissat fram detta firande"
(Sp 211: EU 53760) eller "det mest var affärs-
männens dag" (Sp 211: EU 53763). Se även
Sp 211: EU 53756; Sp 211: EU 53679; Sp 211:
EU 53579 för uttryck som "affärs-geschäft",
"braskande reklam" och liknande.
- 59 "det har nog varit mest den ärliga köpes-
skyltnings- och annonskampanjer strax före
Mors och Fars Dag, som påmint allmän-
heten om sin skyldighet att som "moderna
människor" i samhället även komma ihåg sina
föräldrar". "Reklam och vinstbegär förändrar
hemliv och familjefest." (Sp 211: EU 53648);
"Skyltfönstren vimlar av presenter till far, och
tidningarnas annonssidor är fullbelagda..."
(Sp 211: EU 53688).
- 60 "Det påstods i dessa tidningsinsändare att det
var vissa handlare och reklamfirmor som hittat
på denna idé för att göra stora affärer." (Sp 211:
EU 53664)
- 61 Sp 211: EU 53664.
- 62 Sp 211: EU 53650: "den vackra tanken levde
inte ogrumlat så många år, merkantila intres-
sen förvanskade den". Se även Sp 211: EU
53749 och Nordiska museets hemsida om Fars
dag. Se även dagspressen under det senaste
årtiondet, exempelvis *Expressen* 15 juni 2019
och *Expressen* 11 november 2011.
- 63 T.ex. Nordiska museet om Fars dag: [https://
www.nordiskamuseet.se/aretsdagar/fars-dag](https://www.nordiskamuseet.se/aretsdagar/fars-dag).
Historikern Charlotte Törnbjerg (2002,
s. 112–117) menar också att Mors dag kritise-
rades kring 1930 bland annat med argument
att ett sådant firande och den modersbild som
förmedlades var förlegad och stred mot den
moderna uppfattningen. Men av just samma
skäl ansågs ett liknande firande av far vara en
modern sak (om än kommersiell), som våra
källor visar.
- 64 Klinth 2002; Bergman 2003; Hobson 2002;
Bergman och Hobson 2002, s. 92–124;
Bergman, Eriksson och Klinth 2011, s. 7–26;
Lorentzen 2012; Klinth och Johansson 2010;
Hobson och Morgan 2002.
- 65 Bergman och Hobson 2002, s. 100.
- 66 Sainsbury 1996, 2001; Kulawik 1999; Klinth
och Johansson 2010, s. 37–39; Lewis 1992.
Om USA: LaRossa, 1997; Griswold 1993.
Om faderskapet i Sverige se också Hill 2007
och Rydström och Tjeder 2009.
- 67 Hill 2007; Lorentzen, 2012. Se även t.ex.
Hirdman 2000; Hagemann och Åmark 2000.
- 68 Själva begreppet velourpappa verkar ha etable-
rats på bred front sommaren 1983 i samband

- med en mediedebatt om fadersrollen, den så kallade "velourdebatten". Se t.ex. "De skadliga mjukispapporna", *Dagens Nyheter* 26 juni 1983; "Velourpapporna, den nya tidens mormödrar". Vetandets värld. Psykologiskt forum, P1, 26 juni 1983, eller "Debatten om 'velourpapporna' rasar vidare i nya läsarbrev", *Dagens Nyheter* 15 augusti 1983; Samma år utnyttjade kläddedjan H&M begreppet i sin Fars dags-reklam. *Dagens Nyheter* 11 november 1983. Se också Hill 2007.
- 69 Severinsson 2018; Fjelkestam 2002; Söderberg 2001.
- 70 "Bort med priset, fram för stilen", *Herrbeklädnadsbranschen* 1932, nr 10, s. 235–236.
- 71 Också den så kallade damskjortan börjar säljas under 1930-talet.
- 72 "Affärsläget har ljusnat i England", *Dagens Nyheter* 30 oktober 1932. I samma artikel berättar Einar Ström att den lediga "drape"-stilen har helt slagit genom, och nämner idén om införandet av en Fars dag för första gången i svensk press.
- 73 Bl.a. Alma Söderhjelm, "Är Fars dag en onödig lyx?" *Trelleborgs Tidningen*, 12 november 1943.
- 74 "Vridscenen" av Marsk, *Adam* 1940, nr 11.
- 75 Campbell 1987.
- 76 Breazale 1994 och Pendergast 2000, t.ex. s. 206.
- 77 "Mother's day: An American occasion", *The Observer*, 3 maj 1934, s. 26; "Poor Poppa" by Lucio, *The Manchester Guardian*, 30 juli 1941, s. 3.
- 78 "Quelles sont les origines de la fête des Pères", *Lyon Capitale*, 21 juni 2015.
- 79 Hausen, 1984a, s. 399. "Tradition des Vatertags. Als die Sohne saufen lernten" *Der Tagesspiegel*, 14 maj 2015. "Father's day in Germany is one Big Booze Fest", *Spiegel Online International*, 18 maj 2012.
- 80 Sp 211: EU 53686; Sp 211: EU 53685: "... här på Västkusten den första i varje månad kallades för fars dag, ända till den första oktober 1955, då motboken slopades."
- 81 För amerikanska skyltfönsterbilder se *Herrbeklädnadsbranschen* 1933, nr 10, s. 244. Genomgång av alla omnämningen av Fars dag i KB:s digitaliserade dagstidningar 1932–1939. USA omnämns kort i *Aftonbladet* november 1933, och i några landsortstidningar 1932 och 1933, t.ex. *Falu länsstidning* 10 november 1933.
- 82 Även i USA (i likhet med Sverige) grundades på herrekliperingsbranschens initiativ en *National Council for the Promotion of Father's day* som senare bytte namn till *Father's Day Committee* för att åtminstone i namnet tonar de kommersiella aspekterna. LaRossa 1997, s. 182–192.
- 83 <https://www.nordiskamuseet.se/aretsdagar/fars-dag-samt-en-rad-dagstidningar-fran-2010-talet>. Till exempel: "Därför firas endast hälften på fars dag", *Expressen* 11 november 2011: "Ändå dröjde det nästan 60 år innan köppresenterna gjorde sitt intåg". Se även *Expressen* 15 juni 2019, som skrev "Det dröjde faktiskt fram till 1980-talet innan särskilda Fars Dags-presenter dök upp i handeln, och traditionen med presenter spred sig på allvar". I dessa populariserade skildringar finns en rad andra smärre felaktigheter, exempelvis att dagen skulle ha lanserats 1931 i Sverige och firades till en början i juni. Många nutida tidningsartiklar nämner den Nordiska Samordningskommittén för Fars dag som bildades i slutet av 1940-talet, men missar att högtiden marknadsfördes medvetet och systematiskt av den svenska kommittén sedan 1932. Det verkar dock som att de flesta av 2010-talets Fars dags-artiklar med historisk vinkel har förlitat sig på Nordiska museets hemsida och via den eller kanske direkt på *Nationalencyklopedin* vars uppgifter om Fars dag är något missvisande. Visserligen anger även Tom Björklund, som själv var med och lanserade dagen, 1931 som startår, men inga dåtida källor tyder på annat än att dagen lanserades 1932. Björklund 1967 (Band 2), s. 601.

84 Jfr Husz 2012, s. 173–178. Den emotionella maskuliniteten har behandlats av historikern Jens Ljunggren i flera verk (t.ex. 2004 och 2015). Han har dock inte studerat sambandet mellan emotionalitet och det kommersiella.

DEN SVENSKA SYNDENS SKYLTFÖNSTER

KLARA NORRA KYRKOGATA, 1965–1985

Klara Arnberg och Orsi Husz

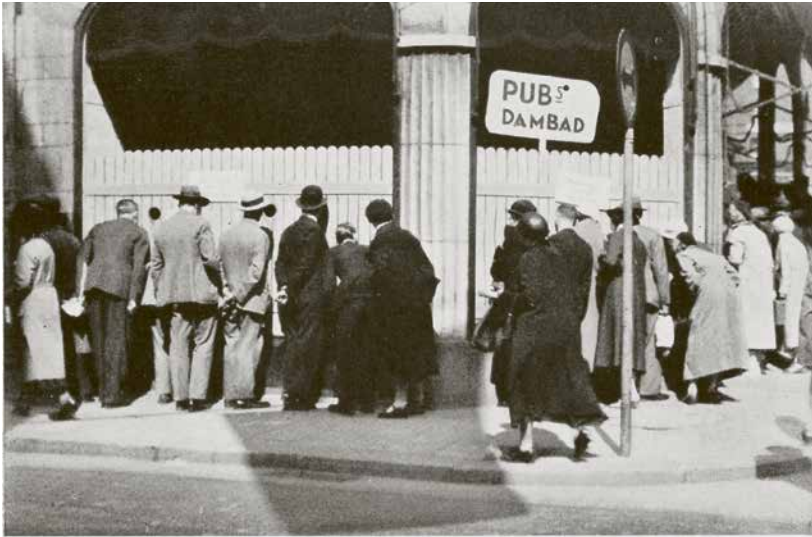
OM DU GICK av snälltåget på Stockholms centralstation någon gång i början av 1970-talet, sneddade över centralplan utanför stationsbyggnaden, gick uppför Klara vattugränd, rundade Klara kyrka och korsade den nyligen breddade Klarabergsgatan, skulle du sedan kunna smita in under Postgirots valv i hörnet av Åhléns varuhus. På en promenad kortare än fem minuter skulle du då stå mitt i det svenska porrundrets symboliska epicentrum. Klara norra kyrkogata, eller "Klara porra" som det börjat kallas i folkmun, var vid den här tiden kantat av skyltfönster vars väggar dignade av de senaste porrtidningarna "för alla smakriktningar" och vars golv täcktes av dildos, uppblåsbara Barbaras och diverse erotiska kuriosa som kortlekar, fotografier och skämtsaker. Egenhändigt tecknade skyltar braskade: "Samlagsfilm visas vid köp", "See our prices, Sehen sie unsere preise, Se våra priser", "We speak English". Där fanns såväl porrbioGRAF som butiker och sexklubbar med striptease och så kallade liveshows. Den slitna bakgatan som bokstavligen låg i skuggan av det nya modernt planerade city, blev på slutet av 1960-talet ett slags skyltfönster för pornografin och föreställningen om den svenska synden. Gatan blev känd och okänd bland stockholmare och turister, få gick

Klara norra kyrkogata 24,
början av 1970-talet.
Foto: Kalle Wetterström.

förbi oberörda. Stråket lockade såväl nyfikna och stamkunder, som motståndare och våldsverkare.

Skyltfönstrens själva syfte är att vara iögonfallande. Vi ska lägga märke till dem när vi går förbi, bli köpsugna och nyfikna på butikens övriga innehåll och helst – till slut – gå in i butiken för att handla. Ett sätt att fånga blickar är, som vi sett i föregående kapitel, att väcka konsumtionsbegäret genom spektakulära dekorationer eller genom estetiskt välordnade förevisningar av varor. Ett annat sätt är att, som på Klara norra kyrkogata, verka iögonfallande genom att anspela på det annars dolda och förbjudna. I skyltfönstret kunde då både konsumtionsbegär och sexuellt begär (för att inte tala om begäret till sensationer) samexistera och förstärka varandra. I detta kapitel studerar vi den sexuella kommersens synlighet på Klara norra kyrkogata genom att förena tre analysnivåer. Vi riktar blicken för det första på själva gatan som plats för pornografisk försäljning och motstånd. För det andra zoomar vi ut till den Stockholmska porrmarknaden som helhet. För det tredje tar vi närbilder av de fysiska butikernas och skyltfönstrens organisering och regleringens lokala tillämpning. Därmed visar vi hur just denna gata blev ett *symboliskt* skyltfönster för den svenska synden mot omvärlden, samtidigt som vi på mikronivå studerar hur de faktiska skyltfönstren arrangerades. Genom dessa olika nivåer analyseras både den faktiska marknaden och de politiska förhandlingar och strider om den kommodifierade sexualiteten som ägde rum under det som brukar kallas pornografins guldålder, mellan omkring 1965 och 1985. Vår analys problematiserar en skillnad mellan vad som fick *synas* och vad som fick *finnas* och berör därför seendets och synlighetens politik och praktik.

I själva verket implicerar skyltfönstret redan genom sin position mellan det till synes privata och gatans offentlighet inslag av voyeurism. Fotgängarna på trottoaren tittade in i skyltrummet som kunde inredas som mer privata vardagsscener. Butiksfönster med sexualiserade eller intima innehåll var heller inte nya för stockholmarna. Från det tidiga 1900-talet finns exempel på skyltningar med budoarmiljö och skyltdockor som förevisade underkläder – skyltningar som dock ofta blev omstridda och i vissa fall behövde plockas ner.¹ Genom det kontroversiella

En bild, som knappast tarvar beskrivning.

Varuhuset PUB:s skyltfönster 1934. Bild och bildtext från tidskriften Skyltfönstret nr 4-7, s. 24.

” Varuhuset PUB:s erfarna och fyndiga dekoratörer visste också vad de gjorde när de försommaren 1934 valde att visa upp damernas badmode genom att täcka fönstret med ett träplank, försett med titthål för publiken.

och sensationella blev skyltfönstren uppmärksammade. Varuhuset PUB:s erfarna och fyndiga dekoratörer visste också vad de gjorde när de försommaren 1934 valde att visa upp damernas badmode genom att täcka fönstret med ett träplank, försett med titthål för publiken. Det enda som syntes från lite längre håll var den tydliga skylten ”PUB:s Dambad” ovanför planket. Effekten blev en folksamling – både män och kvinnor – som flockades utanför fönstret för att få en glimt av vad som doldes: avklädda/badklädda kvinnokroppar. Genom att anspela på den

spjuveraktiga praktiken att spionera in i (i det här fallet damernas) omklädningsrum, lekte fönsterdekoratörerna med sexualiseringen av själva överträdelsen till det enkönade kvinnliga rummet.

Även under 1970-talet använde dekoratörer för vanliga affärer denna typ av anspelningar på det tabubelagda och oanständiga för att fånga blickar. När den kooperativa varuhuskedjan Domus 1979 skyltade för underklädermärket *Linje Intim* ställdes fyra lättklädda kvinnliga skyltdockor i utmanande poser i och kring en dubbelsäng. En påklädd brett leende manlig skyltdocka var placerad som om han just kommit in i rummet med paket och blommor i handen. De som kom med skarpast kritik ropade ”Porr!”. Andra nöjde sig med att peka på ”den kooperativa dubbelmoralen” som de menade synliggjordes genom att många av de KF-ägda försäljningsställena samtidigt bojkottade de alltmer pornografiska herrtidningarna *Lektur* och *FiB-Aktuellt*.² Även här gläntade dekoratörerna på en halvt förbjuden dörr genom att anspela på den kommersiella, eller i alla fall promiskuösa, sexualiteten.

Skyldfönstren på Klara norra representerade trots detta något nytt i gatubilden. Bildpornografin fick under slutet av 1960-talet ett kommersiellt genombrott både vad gäller produktion och försäljning. Sexuellt explicit pornografi hade förstas funnits tidigare men hade konsumerats i slutna kretsar och försålts i smyg och under disk. Nu ökade dock produktionen och återförsäljningen skedde mer öppet. Medievetaren Feona Attwood har liknat denna transformation med att *the obscene* placerades *on scene*.³ Det som tidigare hade varit dolt i privata sfärer exponerades efter detta genombrott i offentlighetens ljus. Den så kallade sexvallen bröts i bland annat Ingmar Bergmans film *Tystnaden* (1963) som godkändes av censurmyndigheten Biografbyrån.⁴ På samma sätt sprängdes ”ordvallen” i den av Bengt Anderberg redigerade novellsamlingen *Kärlek* (numrerade I, II, III och så vidare) som började ges ut 1965.⁵ När dessa vallar väl var brutna utnyttjades de snabbt av porrtidningsutgivare, som med ny och billigare tryckteknik började sprida sexuellt explicita texter och bilder i fyrfärg. Dessa filmer, böcker och tidningar visades på vanliga biografier och såldes, till viss del, i vanliga kiosker och affärer. Samtidigt växte specialiserade sexbiografier och porraffärer fram.

” Pornografins *synlighet* i stadsbilden blev alltså påtaglig, och det särskilt i skyltfönstren på det nya porrstråket Klara norra kyrkogata.

Pornografins *synlighet* i stadsbilden blev alltså påtaglig, och det särskilt i skyltfönstren på det nya porrstråket Klara norra kyrkogata. Den visuella revolution som pornografin genomgick under det sena 1960-talet kan ses som en förlängning av den kommersialisering av seendet som introduktionen av skyltfönstret och tidningsannonseringen inneburit tidigare under 1900-talet.⁶ Om konsumtionsbeslut tidigare hade baserats på ett flertal sinnen – lyssna till försäljares argumentation, känslan av varan i handen, ett litet smakprov av frukten på torget – innebar fönsterskyltningens genomslag att seendet fick en särställning som det primära kommersiella sinnet.⁷ Skyltfönstret har därtill stått som central symbol för modernismen. För filosofen och litteraturvetaren Walter Benjamin var skyltfönstren delar av den urbana drömarkitekturen i de parisiska passagerna under 1800-talet.⁸ Sociologen och filosofen Jean Baudrillard har påpekat butiksfönstrens karaktär av urbant ingenmansland, någonting mellan ute och inne, och beskrivit skyltfönstret som en iscensättning av en specifik social relation och del av ett nytt symboliskt system av kommunikation.⁹ På detta sätt ställdes varan i centrum i det mellanrum – mellan ute och inne, mellan privat och offentligt, mellan gata och butik – som konsumenterna endast kunde nå med blicken. När det obscena under 1960-talets slut ställdes ut på denna varornas scen blev pornografin synlig utomhus från gatans offentlighet. Därmed blev inte bara skyltfönstret – utan även själva gaturummet – ett bekönat rum i bokstavlig bemärkelse.

De två mest använda metaforerna för olika sätt att se i det moderna är dels *flanörens* blick, dels det *panoptiska* övervakande seendet. Den förra är väl illustrerad i Benjamins klassiska beskrivning av 1800-talets parisiska glasövertäcka affärsstråk. Den senare, som kommer från det grekiska ordet ”all-seende”, har teoretiserats av bland andra den franska filosofen

Michel Foucault, utifrån historiska fängelsers övervakningssystem med vaktorn.¹⁰ Historikern Chris Otter menar att dessa två sätt att se – det betraktande och det kontrollerande – är otillräckliga och uppmuntrar därför historiker att upptäcka och analysera en rad andra slags blickar i det moderna.¹¹ När fokus flyttas från huvudgatornas skyltfönster, vilka lätt kan associeras till flanörens blick, till bakgatornas pornografiska butiker, blir andra slags ”seenden” framträdande: *voyeurismen*, det vill säga ett slags sexualiserat flanörskap på gränsen till överträdelse, och den beskurna, *skyddade blicken*, en slags omvänd övervakning och kontroll över vad andras blickar kan se. Dessa två kan förstås tolkas som olika sidor av samma mynt vilka båda blev kontroversiella i relation till porrskyltningen.

PORNOGRAFI OCH ARKIV

Verksamheten på Klara norra kyrkogata har satt sina spår i ett flertal källor som här kombinerats för att få en mer heltäckande bild: kommunfullmäktigettrycket, telefonkatalogen (den så kallade röda boken, som sorterades på adress), artiklar i herrtidningar (*Fib-Aktuellt*, *Lektyr*, *Se*), Stockholms stadsmuseums databas över fotografier, Kungliga bibliotekets digitaliserade dagspress, liksom statliga utredningar och rättsfall.

Men eftersom pornografi i sig inte setts som särskilt viktig att bevara, utan snarare ibland uppfattats som oönskad och problematisk, har arkiv och museer sällan gjort särskilda insatser för att samla in material från denna typ av affärsverksamhet.¹² Därför har vi även använt privata foton och en erotiksamling tillsammans med mer officiella källor.

Med denna breda kombination av källor finns anledning att vara extra källkritisk. Liksom andra moraliskt eller lagligt tvivelaktiga affärsverksamheter har porrproducenter försökt hålla sig under myndigheters och polisens radar, vilket inneburit få och ibland missvisande spår i officiella arkiv. Därtill har flera historiska aktörer haft incitament att överdriva storleken och betydelsen av branschen. Det har lite paradoxalt ofta varit fallet för såväl pornografins producenter som dess motståndare, och för journalister som bevakat handeln. Av olika anledningar ville de visa på

betydelsen av branschen eller få den att framstå som sensationell. Att flera sinsemellan oberoende källor pekar i samma riktning gör dem därför inte nödvändigtvis mer pålitliga. En utmaning för alla som forskar om pornografi och liknande företeelser är därför att inte svepas med av det spektakulära, utan förbli kritisk till källornas budskap. Samtidigt är det viktigt att påpeka att historiska diskurser om pornografi förstås inte helt går att skilja från vad det ”faktiskt” var. Detta särskilt om vi följer litteraturvetaren Walter Kendricks definition. Han ser pornografi som ett *argument* som använts av anständighetens grindvakter snarare än ett *ting* i sig självt. Dessa argument har varit särskilt viktiga just i minnesinstitutionernas verksamhet, då visst material definierats som pornografiskt och gömmts undan i vad Kendrick kallar *secret museums* dit allmänheten inte haft tillträde.¹³ Kendricks definition betyder emellertid inte att väl spridda argument om pornografi som en mångmiljonaffär också skulle göra dem sanna, men de skulle onekligen påverka hur de flesta vanliga människor och politiker uppfattade och konfronterade branschen.

För att sätta Klara norra kyrkogata i perspektiv följer nedan en beskrivning av lagstiftningen och de internationella, nationella och lokala pornografimarknaderna. Därefter kommer ett avsnitt som diskuterar Klara norra som symboliskt skyltfönster, följt av ett avsnitt om det specifika gaturummets framväxt som även detaljstuderar skyltfönstren. Slutligen behandlas motståndet och striden om Klara norra och hur staden så småningom avhyste den pornografiska handeln.

MARKNADEN OCH LAGEN

Porrn marknaden växte snabbt under efterkrigstiden både i Sverige och i en del andra länder på den västra sidan järnridån. Antalet svenska tidningar som av distributörer och åklagare anklagades för osedlighet ökade kontinuerligt för att från mitten av 1960-talet stegra kraftigt. Samtidigt förändrades bildmaterialet i pinup- och porrtidningarna. Det blev inte bara mer sexuellt explicit, utan producerades i ökad utsträckning av tidningarna själva istället för att köpas in från utlandet. Från 1966 och framåt växte även specialiserade tobaksbutiker fram som efterhand blev mer raffinerade med filmvisning, barbröstad kvinnlig personal, striptease och möjlighet till så kallad enskild posering.¹⁴

Parallellt med den marknadsmässiga förändringen genomgick sexualpolitiken en liberalisering som en följd av radikala krav på ändring av vad som ansågs vara en puritansk lagstiftning. Om pornografin skulle ”släppas fri” trodde flera debattörer därtill att porrens konstnärliga kvalitet skulle bli högre.¹⁵ En kommitté tillsattes 1965 för att utreda om pornografilagstiftningen kunde förändras i mer tillåtande riktning. Den föreslog en långtgående liberalisering, men ville ha en yttersta gräns för vad tryckfriheten skulle acceptera, särskilt då det gällde våldsinslag eller barnpornografi.¹⁶ Propositionen som lades fram av den socialdemokratiska regeringen innebar trots detta en totalt avreglerad tryckfrihetslagstiftning, medan just skyltfönstren kom att omfattas av en ny reglering.¹⁷ Yttrandefrihetskommittén hade i sin rapport beskrivit hur den pornografiska fönsterskyltningen var ”så oblyg och påträngande att många reagerar kraftigt inför anblicken”.¹⁸ Från den 17 februari 1971 ersattes därför brottsbalkens paragraf om ”sårande av tukt och sedlighet” med en annan om ”otillåtet förfarande med pornografisk bild”. Den innehöll ett förbud att skicka pornografiska alster utan föregående beställning, liksom förbud mot ”pornografisk skyltning”. Förhoppningen var att på så sätt komma åt problemen med såväl ofrivillig exponering för pornografi som turisternas fönstershopping. Tanken med den nya lagen var att det skulle vara fritt att konsumera pornografi, men att den som ville avstå skulle ha rätt till det. Detta speglar en problemformulering som också

var inbyggd i den tidigare lagstiftningen, där pornografin var förbjuden eftersom den kunde uppröra eller såra den allmänna anständighets- och sedlighetskänslan. Skyltningsförbudet ska i detta sammanhang alltså inte ses som en strävan att stävja den snabbt ökande pornografiska handeln, utan enbart dess mest iögonfallande uttryck. Pornografins frisläppande var alltså redan från början visuellt villkorad: *the obscene* skulle liberaliseras på alla sätt förutom just *on scene* i skyltfönstrets semi-offentlighet. Blicken blev på detta vis skyddad fram till dess att butiken äntrades. Det är tydligt att seendet skulle skonas från alltför starka sinnesintryck, slippa eller berövas den sinnesrörelse (begär eller avsmak) som pornografin kunde generera.

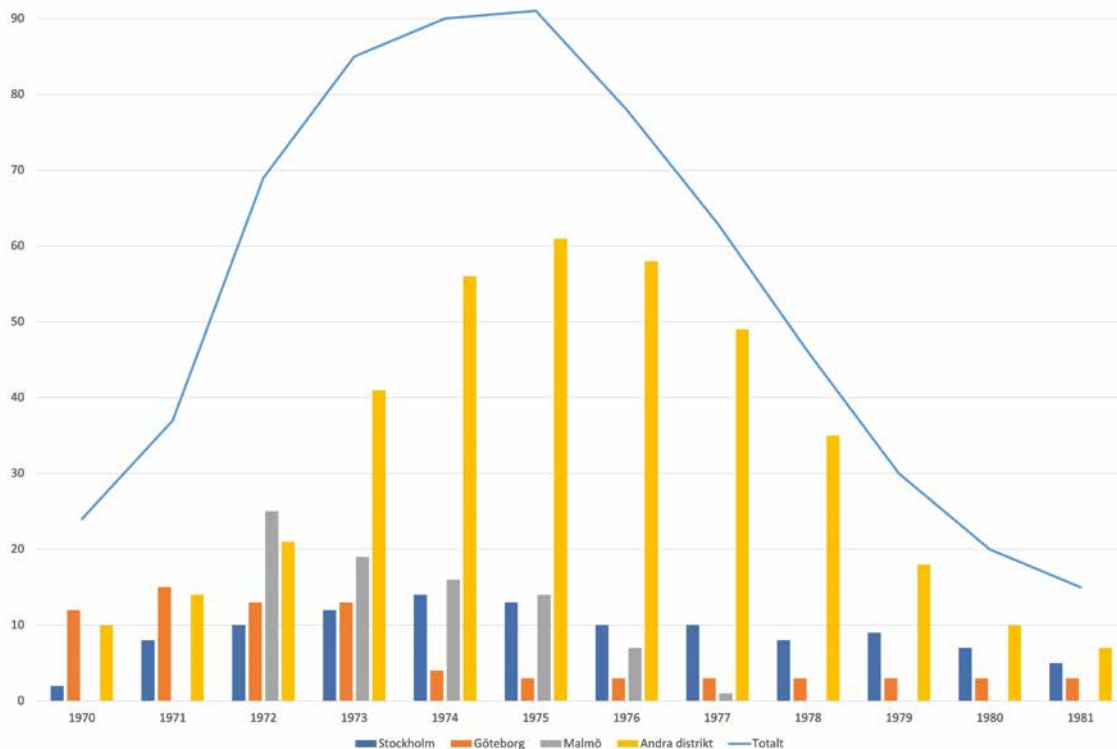
De sexklubbar som växte fram löd under ordningsstadgan, vilket innebar att arrangören skulle göra en anmälan om föreställningarna till polismyndigheten samt ansvara för att inget brottsligt förekom. Sexklubbarnas verksamhet ansågs relativt snabbt vara en grogrund för brottslighet såsom koppleri, narkotikalangning och olaglig försäljning av alkohol, men även för vad som benämndes som social missanpassning. Utöver detta tillkom sanitära olägenheter för kringboende. För att komma tillrätta med detta gjordes pornografiska föreställningar tillståndspliktiga. Respektive polisstyrelse kunde utforma kriterier för tillstånd, men tillställningens art liksom lokalen och platsens lämplighet skulle tas i beaktande vid bedömning. Här återkom grundsynen att pornografi skulle vara tillåten men inte påträngande för den som inte önskade att ta del av den.¹⁹ Ändringarna trädde i kraft 1 oktober 1973. Efter en eskalerad debatt om pornografi och prostitution under 1976 skedde en viss intensifiering av polisens kontrollverksamhet. Detta ledde till en rad razzior, främst under 1978 och 1979.²⁰ Från 1982 blev sexklubbar med live-framträdanden förbjudna.

Filmvetaren Mariah Larsson, som studerat porrklubbarnas historia i Malmö, beskriver en tydlig guldålder under mitten av 1970-talet. Många av tobaksbutikerna hade då utvecklats till att bli vad kriminologen Leif GW Persson beskrivit som klassiska porrklubbar med enkla servering, visning av pornografisk film, ”levande framställningar” och enskild posering där gästerna betalade för inträde. Under slutet av

1960-talet förändrades de även till att omfatta företeelser som med tidens språkbruk kallades pettingshow, lesbian show och liveshow, det vill säga samlag på scen.²¹ Besökarnas blickar var alltså allt annat än skyddade när det kom till det sexuellt explicita på insidan av klubbarna. I skydd av mörkret kunde den voyeuristiska blicken istället betrakta fler varianter av både spektakulära och ordinära sexuella praktiker upplysta av strålkastare.

Att zooma ut från Klara norra till den nationella nivån och uppskatta antalet klubbar är vanskligt, inte minst då klubbarna ofta hade flera verksamheter i en.²² Det finns flera uppskattningar som ger en samstämmig bild av en kraftig uppgång från det sena 1960-talet, en höjdpunkt i mitten av 1970-talet och sedan en nedgång.²³ Polisens egna uppgifter om kända klubbar, som sammanställdes av prostitutionsutredningen, presenteras i diagrammet nedan.

Antalet av polisen kända sexklubbar 1970–1981.
Källa: SOU 1981:71, tabell 1, s. 164.

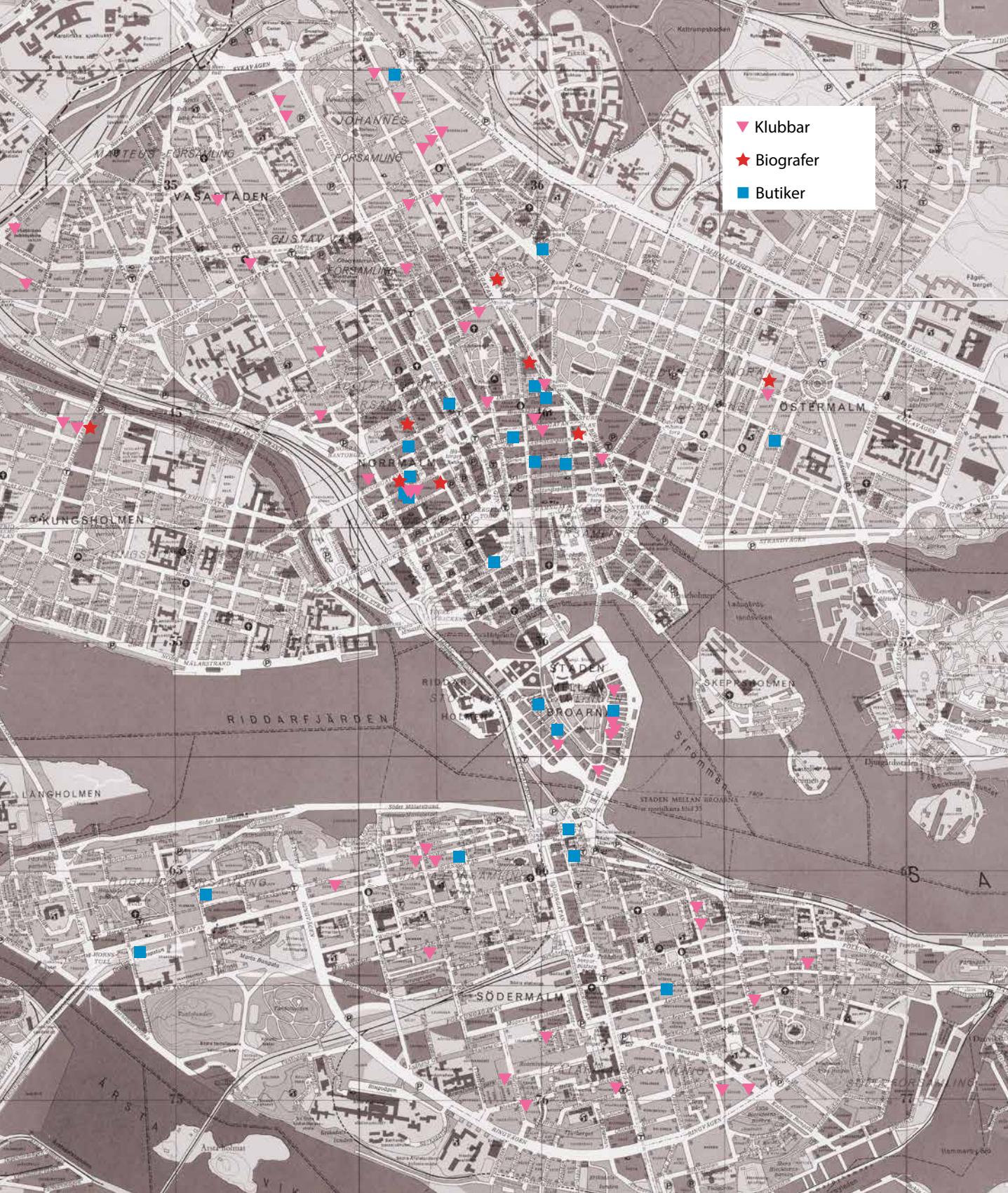

Diagrammet visar tydligt att sexklubbsverksamhet på intet sätt var något exklusivt storstadsfenomen. Det var inte nödvändigt att åka till Stockholm eller någon av de andra större städerna för att se voyeuristiskt. Från 1974 och resten av decenniet var mer än hälften av landets sexklubbar belägna på ett trettio-tal orter utanför storstadsområdena. Det är dock viktigt att påpeka att polisen sannolikt inte hade kännedom om alla sexklubbar. Förändringen med tillståndsplikt kan också ha påverkat siffrorna, kanske i synnerhet den snabba uppgången av klubbar i övriga distrikt. Detta kan ha inneburit att klubbar som polisen visserligen hade kännedom om sedan tidigare nu hamnade i register. Möjligt är också att vissa klubbar drevs i mer underjordiska former och därmed hamnade under polisens radar.

I Stockholm framstår utvecklingen alltså som ganska stabil med tio till femton sexklubbar under större delen av 1970-talet. Dessa var lokaliserade till i princip alla stadsdelar, med en liten koncentration till Klara norra kyrkogata. Med hjälp av såväl annonser i dagstidningar som guider i finska och svenska herrtidningar om sexklubbsmarknaden i Stockholm har vi tagit fram kartan på nästa sida, som visar spridningen av klubbarna under 1970-talet.²⁴

Kartan visar att porrmarknaden var relativt omfattande. Spridningsmönstret är relativt jämnt och nya aktörer verkar ha öppnat verksamhet i kvarter som saknade en "egen" porrbutik, ett mönster som liknar matbutikers eller pizzarestaurangers etablering. Inrättningar fanns både i city nära turiststråken och i kvarter präglade av bostäder och mindre butiker i Vasastaden och på Södermalm. Kartan visar bara innerstaden, men det fanns någon enstaka butik och biograf även i förorterna. Dock långt färre än matbutiker och pizzerior, vilket tyder på att efterfråge- och spridningsmönster följde delvis andra logiker. Troligen var det exempelvis mer skambetonat att bli upptäckt som porrkonsument i sitt lokala sammanhang än i den mer anonyma innerstaden.

Det är alltså tydligt att den synliga sexuella kommersen inte var begränsad till enbart Klara norra kyrkogata. Såväl porrbiografer och porr-affärer som sexklubbar var vanliga inslag i de svenska städernas gatubild under 1970-talet. Just på Klara norra kyrkogata bildade de ett kluster.

- ▼ Klubbar
- ★ Biografer
- Butiker

Map labels include: VASA STADEN, JOHANNES FÖRSÄMLING, GUSTAV FÖRSÄMLING, NORRMALM, ÖSTERMALM, RIDDARFJÄRDEN, STADEN, BROARN, SÖDERMALM, and ARSTA.

Men i övriga staden, liksom i städer som Malmö och Göteborg, var inrättningarna mer utspridda. Klara norra var inte det enda stället där pornografi erbjöds och syntes, men det blev det mest omtalade. Själva klusterbildningen gjorde förstås gatan extra iögonfallande, och som vi ska se finns det anledning att tro att fönsterskyltningen var särskilt utmanande just där.

I rapporteringen om Stockholms porrmarknad beskrevs butikernas och klubbarnas kundkrets bestå främst av heterosexuella män ur alla socialgrupper. En av återförsäljarna på Klara norra kyrkogata beskrev hur de "[r]edan som späda tuppkvicklingar flockas [...] utanför skyltfönstret, råflabbande, fnissande eller en smula drömögda". Bland turisterna fanns dock även kvinnliga kunder och butiksinnehavaren trodde att även svenska kvinnor köpte pornografi utomlands.²⁵ Samtidigt annonserade flera av butikerna i pressen att de hade material "för alla smakriktningar". Genom att placera gay-tidningar i fönstren signalerade en del butiker att de även riktade sig till män som har sex med män. Butiken *F:a Cigarrlådan* på Stora Nygatan i Gamla stan annonserade i tidningarna att de sålde "manliga modelltidningar" och "homo-nyheter" från 1966 och framåt. Senare kom även ställen som *Gay-kino* på Hagagatan och *Homo cinema* på Luntmakargatan. De två senare var dock, som namnen antyder, inriktade på filmvisning och fungerade sannolikt som sexuella mötesplatser.

Butikerna ägdes inte bara av män. En medelålders kvinna hade en butik på Klara norra kyrkogata och uttalade sig vid flera tillfällen i pressen. En annan var porrförläggaren Curth H:sons första fru Fanja Milner som drev butiken *Pigalle* och ett förlag med samma namn på Upplandsgatan.

Porrmarknaden i Stockholm under 1970-talet. Konstruerad utifrån Stockholms officiella karta 1971 av Cristina Jäderberg med ▼ markering för porrklubb, ★ markering för porrbio-graf och ■ markering för porrbutik. Observera att alla inrättningar inte fanns samtidigt liksom att många inrättningar hade såväl återförsäljning av tidningar som filmvisning och olika grader av klubbverksamhet – från striptease till "live shows". Källor: *Aftonbladet* och *Expressen* 15 mars och en vecka framåt 1965–85, samt guider till Stockholms porrmarknad i svenska och finska herrtidningar (se not 24). Kartan finns även publicerad i Arnberg (2021) tillsammans med ett appendix där de olika inrättningarnas adresser och namn listas.

DET SYMBOLISKA SKYLTFÖNSTRET

Klara norra kyrkogata förblev omodern och sliten, trots sin närhet till den moderniserade innerstadens breddade gator där ett nytt slags kommersiellt liv vuxit fram. Fotografier från 1900-talets första hälft vittnar om en gata med mindre affärer såsom tobakshandel, antikvariat, en blomsterhandel och klädaffär. Men även Arbetarinstitutets lokaler var placerade där, liksom Postgirot som var en stor arbetsplats för framförallt kvinnliga arbetare. I början av 1960-talet revs kvarteren närmast Klara kyrka där Arbetarinstitutet låg, medan större delen av gatan förblev i stort sett intakt långt in på 1980-talet.²⁶

Gatans placering och särdrag är ganska typisk för porrstråk i andra jämförbara städer, det vill säga en sliten bakgata i närheten av centralstationen. Området var lättillgängligt för turister, affärsmän och andra porrkonsumenter, men ändå tillräckligt mörkt och avskilt för att de skulle kunna röra sig obemärkt. Porräterförsäljningen var, i likhet med

Marknadsföringsmaterial för filmen *Sweden – heaven and hell* (Luigi Scattini 1968). Med tillstånd från Klubb-Super8.

själva gatan, en icke-planerad del av efterkrigstidens cityomvandling. Verksamheten växte fram organiskt i det modernas skugga, men var likväl en del av detsamma. I den amerikanska trailern till "shockumentary"-filmen *Sweden – heaven and hell* från 1968 beskrevs den skillnaden mellan Sverige och USA i sensationsartade termer. Stockholm – "the sex capital of the world" – skildrades först från luften med Hötorgsskraporna i fokus och sedan i gatunivå framför fönstret på en av Stockholms porrbutiker. Den mörka manliga speakerrösten beskrev skillnaden: "In America, you don't see public pornography shops where erotic books are displayed ... for both sexes ... with government approval".²⁷ Även om utbudet på Klara norra sannolikt påminde om porrbutikerna på Times Square i New York vid samma tid, är filmens inramning ett tydligt tecken på hur pornografin kopplades ihop med den svenska moderniteten, med en aktiv stat och med en utmanande kvinnlig frigjordhet. I filmens marknadsföringsmaterial hoppade en grupp kvinnor, endast iförda gymnastikdräkter, hoppboll i det toppmoderna Hötorgscity. Den feminina lekfulla sexuella frigjordheten placerades mitt i den nybyggda och genomplanerade moderna staden, ett väl medvetet sammanflätande av det bekömda och det könlösa.

Trailern är ett tydligt exempel på det filmvetaren Eric Schaefer beskrivit som ett skifte i amerikaners syn på det utländskt sexuellt kittlande annorlunda – *the sexy nation* – från det franska till det skandinaviska under samma tid.²⁸ Tropen om den svenska synden bygger på en föreställning om att den sexuella frigjordheten var större i Sverige än i andra länder. Den spreds av konservativa debattörer i en rad länder som bland annat kritiserade att Sverige infört obligatorisk sexualundervisning 1955. Debatten var en tydlig del i det kalla krigets retorik då den svenska välfärdsstaten anklagades för socialism och sekularism. Bilden underblåstes av skildringar av framför allt kvinnlig sexuell frigjordhet i svenska filmer som *Hon dansade en sommar* (Arne Mattsson 1951), *Sommaren med Monika* (Ingemar Bergman 1953) och *Jag är nyfiken – en film i gult* (Vilgot Sjöman 1967).²⁹

Bland flertalet (framför allt konservativa, men även andra) inhemska riksdagsledamöter och ledarskribenter uttrycktes oro för det svenska

ryktet utomlands. Svensk pornografi framhölls ha blivit hårdvaluta i länder med mer strikt eller hårdare tillämpad lagstiftning: "Swedish porr" hade ersatt de franska korten, skrev exempelvis *Sundsvalls tidning* på ledarplats 1967.³⁰ De fenomen som tycktes särskilt besvärande var dels skyltfönstren, dels de pornografiska försändelserna till utlandet. Trots detta uttryckte justitieminister Herman Kling den svenska ståndpunkten klart och tydligt. Efter att klagomål från amerikanska föräldrar riktats såväl till honom själv som till kungen uttalade han sig i *New York Times*: "If people want to buy pornography, why should they not have the possibility? Why should I be the one to decide what they are permitted to have?"³¹

Den nya lagstiftningen (från 1971) tog tydligt hänsyn till problemen med det svenska anseendet som porrturism och svensk pornografireklam till utlandet utgjorde. I den förra frågan var skyltfönstren centrala. I debatten om lagändringspropositionen beskrev exempelvis folkpartisten Georg Åberg hur han sett en del "flanörer med tydligt exotiskt utseende" som gick från fönster till fönster och filmade och fotograferade: "På så sätt fick de ju med sig hem till sitt land, vilket det nu var, otvetydiga bevis, då de hemma skulle berätta om det syndiga Sverige."³²

Genom den utländska rapporteringen och genom den återkommande exemplifieringen av Klara norra kyrkogata, blev gatan med dess butiker ett symboliskt skyltfönster för den svenska synden: "Porr-Sveriges skyltfönster mot världen", skrev bildtidningen *Se* 1975 om gatan.³³ Det var här publikationer som *Private* – med den tydliga undertiteln "Svenska flickor, Swedische mädchen, Swedish girls" – hängdes upp och det var hit de utländska filmteamen kom för att rapportera om vad de såg som den svenska blandekonomin mörkare konsekvenser.³⁴

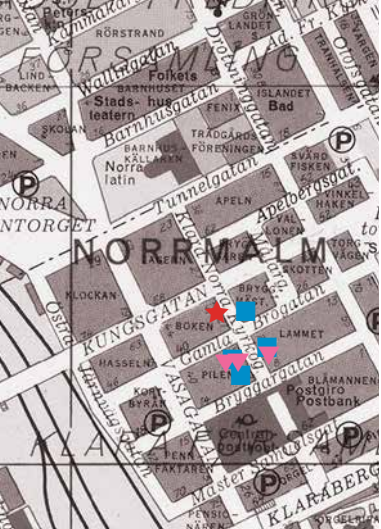
DET FYSISKA SKYLTFÖNSTRET

På kartan på följande sida blir det tydligt att pornografi-återförsäljarna var koncentrerade till en ganska kort del av gatan, endast omkring två kvarter. Just dessa kvarter korsas av Gamla brogatan, som var en av tidens hippaste köpstråk där ungdomar inhandlade hett eftertraktade utsvängda jeans av rätt märke.³⁵ På Klara norra kyrkogata fanns dessutom, utöver den sexuella kommersen, bland annat Pizzeria Firenze, Klara arbetarbod som sålde arbetskläder, Borgs sportaffär och Konditori Vetekatten som fortfarande finns kvar.

Den pornografiska verksamheten bestod därtill alltså av såväl biografen *Hollywood* som ett antal butiker och så småningom även minst tre renodlade sexklubbar. Nedanstående bild på gatan är daterad av Stockholms stadsmuseum till omkring 1970. Till höger syns biografen *Hollywoods* utstickande stjärnbanér, till vänster två av sex-butikerna (*Sexshop* och *Sex-basar*).

Klara norra kyrkogata fotat från korsningen med Kungsgatan i riktning mot Klara kyrka, ca 1970. Stadsmuseet i Stockholm, gråarksamlingen, Fa29992.

▼ Klubbar

Klara norra kyrkogata 17,
ö.g.: *Studio 17* (1972),
Paradise (1972).

Klara norra kyrkogata 17:
Love in (1972), *Porno center*
(1972–1981), *Club Amor*
(1972–1987).

Klara norra kyrkogata 20:
Sex-klubben (1971), *Club*
Clara (1972–1976).

★ Biograf

Klara norra kyrkogata 23:
Hollywood (1964–1985)

■ Butiker

Klara norra kyrkogata 15:
Tobakshandeln *Allt i sex*
(1967–1985).

Klara norra kyrkogata 17:
Amor shop (1979–1985).

Klara norra kyrkogata 22:
Sex-bazaren (1968),
Bou-SEX-tique (1970–1976).

Klara norra kyrkogata 24:
Sexshop (1966–1987).

Utsnitt från Stockholms
officiella karta 1971.

Klara norra kyrkogata blev känt som porrstråk under den senare delen av 1960-talet, men den pornografiska försäljningen var inte något nytt vare sig för Klarakvarteren i stort eller för Klara norra kyrkogata mer specifikt. På omslaget till en bok från 1939 med titeln *Om aga*, med tydligt sexuellt innehåll, anges exempelvis att den distribueras av *A. Alms antikvariat* på Klara norra kyrkogata 17. Försäljning av denna annonserades också i pressen under samma och föregående år. På bokens sista sidor uppmanas läsarna själva bidra till innehållet i den andra boken om aga, som skulle utkomma ”om en månad”. På bokens baksida finns även en annons för antikvariatet som sades sälja, utlåna och köpa böcker på svenska, engelska, tyska och franska.³⁶ Som Rebecka Lennartsson visar i sitt kapitel hade gatan och angränsande kvarter dessutom en lång historia av kvinnlig prostitution, där många av hotellen tog betalt per parti och främjade prostitution från senare delen av 1800-talet och ett långt stycke in på 1900-talet.

Medan den tidigare försäljningen troligen skett med ett visst hemlighetsmakeri, hade försäljningen under det sena 1960-talet flyttat upp ovan disken och verksamhetens inriktning var tydligt synlig från gatan. Bilden till höger visar hur skyltfönstret såg ut i en av Klara norras butiker 1968. Fönstret var fullt med butikens tidningsutbud. Detta var en skyltningspraktik med lång historisk tradition och benämndes av skyltfönsterkonstens moderniserare i början av 1900-talet föraktfullt för överlastade och belamrade ”massfönster”.³⁷ Sådana fönster stod i skarp kontrast till varuhusens storslagna skyltningar. Dessa kretsade oftast kring ett centralt tema, hade färre och noga utvalda och strategiskt placerade varor och hade skapats enligt noggranna beräkningar om hur blickarna skulle fångas. Trots detta verkar inte den lilla porrbutikerna ha haft problem med att få presumtiva kunder att stanna till för att titta. Fler fotografier vittnar om samma typ av fönstershoppande praktik som på bilden här bredvid. Det sensationellt sexuella var möjligen blickfång nog utan att arrangemang som skulle styra blicken i en viss riktning behövdes. Denna bild indikerar även hur maskulint kodat det sexuella flanerandet var. Den mentala tröskeln in i butiken, men också in på själva gatan, var sannolikt högre för kvinnor än för män.³⁸

Klara norra kyrkogata 24,
1968. Foto: Björn Alnebo.
I privat ägo.

” Klara norra kyrkogata blev känt som porrstråk under den senare delen av 1960-talet, men den pornografiska försäljningen var inte något nytt vare sig för Klarakvarteren i stort eller för Klara norra kyrkogata mer specifikt.

Fönstret var komponerat så att själva skyltfönsterutrymmet var stängt med en vägg i bakkant in mot butiken, vilket medförde att utrymmet verkligen blev ett eget rum. Avskiljningen fungerade som en vägg att dekorera med tidningar, ofta upphängda med klädnypor på snören som löpte horisontellt. Än viktigare var kanske att väggen förhindrade insyn i själva butiken, där konsumenterna således kunde handla utan att vara synliga från gatan. Den panoptiska övervakande blicken (från familj eller bekanta snarare än ordningsvakter och poliser) begränsades genom

detta och skyddade sannolikt mot skamkänslor även i en tid av anti-puritanism.

Gaturummet var inte bara ett rum för visuell sexuell konsumtion. Det var även ett rum för fysisk sexhandel, känd som mötesplats för män som sökte manliga sexuella kontakter, inklusive så kallad pojkprostitution.³⁹ De sexualiserade blickarna vände sig alltså inte bara in i fönstren utan kunde även riktas mot andra gångtrafikanter. Klara norra kyrkogata var därmed ett exempel på vad tidigare forskning beskrivit som en gemensam plats för olika sexualiteter – i det här fallet både homo- och heterosexuella uttryck.⁴⁰ Under 1960-talet var dock den kvinnliga prostitutionen främst lokaliserad till Malmskillnadsgatan och en sexualiserad skiktning framträder därmed. På Klara norra återfanns den heterosexuella kommersiella praktiken inomhus, medan homosexuella kontakter företrädesvis knöts på gatan i enlighet med en lång tradition av inofficiella offentliga mötesplatser för manligt samkönat begär, som Thomas Wimark analyserar mer i sitt kapitel i denna bok.

Liksom porrtidningarna vid denna tid hade butiken på bilden informationstext på såväl svenska som engelska och tyska, vilket tydligt visar att man vände sig till internationella turister. Den uppmärksamma kan se att det även finns en text på finska till höger i bilden på föregående sida. På en liknande bild från Klara norra kyrkogata 22 från mitten av 1970-talet skildras hur skyltfönstret rent praktiskt kunde arrangeras. Genom en mindre dörr i fönstrets bakstycke kunde butikspersonalen gå in i skyltfönsterutrymmet för att byta ut de tidningar som hängde på klädnyppor sträckta över väggen eller byta ut de produkter som låg på skyltfönstrets golvyta. Bilden vittnar om den omvandling av Klara norra kyrkogata som var i antågande. Ombyggnadsrealisationen som proklamerade halva priset föregick restaurering av fastigheten.

Av båda bilderna framkommer att utbudet var bredare än enbart tidningar: även böcker, foton, diabilder och film såldes eller visades på plats. 80 kronor för inköp av 60 minuters färgfilm marknadsfördes som billigt, men motsvarar uppemot 440 kronor i dagens penningvärde. Det mest påtagliga med de två bilderna är dock kanske likheterna dem emellan. Porrbutikerna tycktes skylta på ett väldigt likartat sätt i mitten

av 1970-talet som 1968 trots att lagen hade ändrats och ett förbud införts mot pornografisk skyltning.

Dessa och flera snarlika svartvita fotografier tagna dagtid ger emellertid en begränsad bild av gatan, då varken färger eller ljussättning helt framgår. I filmaren Arne Brandhilds pornografiska dokumentär *Rapport från Stockholms sexträsk* från 1974 finns emellertid flera filmklipp från Klara norra kyrkogata, där det bland annat syns hur *Club Amor* på nr 17 hade blinkande kulörta lyktor i fönstret för att locka in kunder i butiken.

Biografen *Hollywood*, som låg på Klara norra kyrkogata 23, var en så kallad non-stop-biograf. Sådana fanns det fler av i Stockholm, där ett flertal av biograferna gått över till sexfilm för att kunna överleva konkurrensen från tv-mediet. För fyra kronor kunde en besökare 1966 stanna så länge han – eller i enstaka fall hon – ville. På bevarade bilder från tiden syns hur bion kunde se ut under 1960-talet.

Klara norra kyrkogata 22
vid mitten av 1970-talet.
Foto: Kalle Wetterström.
I privat ägo.

Biografen *Hollywood*,
Klara norra kyrkogata 23,
1960-talet. Foto: okänd.
Wikimedia commons.

Biografers skyltning var, som kan noteras på bilden ovan, annorlunda än butikernas. I speciella skyltskåp sattes affischer upp över de filmer som visades och i neon stod biografens namn på en utskjutande balustrad. Där hängde också flaggor från olika länder varvat med nakna kurviga tvådimensionella kvinnofigurer. En av dessa figurer var även gjord i naturlig storlek och placerad i gatunivå som om hon var en av fotgängarna. Hon vänder sig över axeln och ser på de övriga fotgängarna med en blick som om hon försökte locka med dem in i biografen. De övriga figurerna och flaggorna stack ut på ett sådant sätt att de kunde ses på håll för den som gick gatan fram. Ingen bör ha tvivlat på vilken sorts biograf detta var. Flaggorna indikerar också att biografägarna ville välkomna turister.

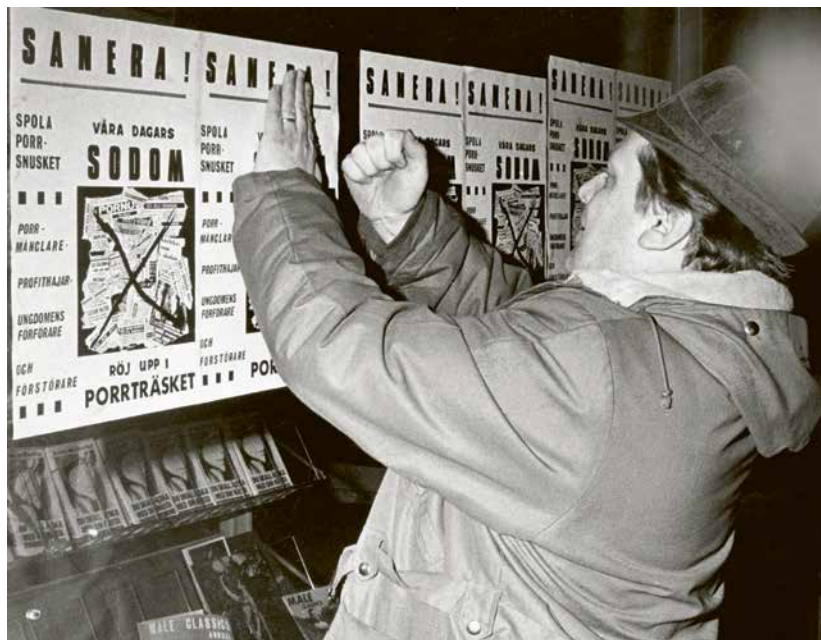
MOTSTÅND

Det tidiga 1900-talets pornografimotstånd följde två argumentationslinjer. Dels fanns ett kristet moralkonservativt motstånd, dels ett mer bildningsorienterat. Det förra företrädde främst av frireligiösa grupperingar det senare av kulturelit och arbetarrörelseorganisationer. Även om argumenten var olika mellan dessa två grupperingar var metoderna och aktionerna inte sällan gemensamma. Ungdomsorganisationer, frikyrkor och bildningsorganisationer gick vid flera tillfällen samman för att propagera för organiserade bojkotter. Genom att exempelvis återförsäljarorganisationer och distributörer bojkottade vissa typer av tidningar kunde marknaden för vissa publikationer strypas rejält utan att rättsliga åtgärder behövde vidtas.⁴¹

Under 1950- och 1960-talens kulturdebatter och sexliberala strömningar blev de bildningsorienterade argumenten mer nedtonade och motståndet mot pornografi var främst företrätt av religiösa organisationer i den allmänna debatten. Den kristna dagstidningen *Dagen* och pingstpastorn Lewi Pethrus var exempelvis starka och återkommande röster i pornografimotståndet. En grupp ungdomar som kallade sig ”Guds guerilla” – ledd av Maranata-ledaren Arne Imsen – gick runt i Stockholm och målade rödfärg och klistrade upp lappar på porrbutikernas fönster under det sena 1960-talet.⁴² När inte myndigheterna skyddade seendet gjorde aktivisterna det och skyltfönstret hamnade i aktionernas frontlinje.

Under 1970-talet fick de moralkonservativa argumenten konkurrens av feministiska och antikapitalistiska tolkningar av problemen med pornografin. Precis som ”Guds guerilla” använde Grupp 8 rödfärg och egentillverkade budskap som klistrades upp på skyltfönstren. Natten mot den 8 mars 1974 ägde en samnordisk aktion rum. Ebba Witt-Brattström har beskrivit hur ett sextiotal ”åttor” klistrade upp plakat på ett antal skyltfönster på klubbar och butiker, bland annat Klara norra kyrkogata 22, med texten: ”Göd inte kapitalets porrindustri” och ”Stoppa utnyttjandet av kvinnan som vara”.⁴³ Vänsterradikala och feministiska organisationer anordnade också manifestationer tillsammans med det

Maranatas ledare Arne Imsen och "Guds guerilla" i aktion mot ett av Stockholms porr-skyltfönster. Foto: Weine Lexius, Expressen 8 mars 1969, med tillstånd från TT.

religiösa motståndet. På initiativ av tidningen *Folket i bild* – *Kulturfront* bildades en löst sammanhållen organisation där en stor andel av de nationella folkrörelserna ingick. De uppmanade allmänheten att anmäla pornografiska skyltfönster och bojkotta herrtidningar. På ett opinionsmöte 1978 förklarade RFSU:s ordförande Carl-Gustaf Boëthius problematiken med skyltningen: "Vad kan vara mer anstötligt än porr-affärernas skyltfönster, där själva poängen ligger i att kvinnans förnedring är det som verkar sexuellt eggande?"⁴⁴ I dessa uttalanden märks både det fortsatta fokus på vad som syntes i det offentliga och hur feministiska argument alltmer började präglade pornografimotståndet under 1970-talet. Istället för den sårade allmänna anständighetskänslan var det kvinnans förnedring som ansågs problematisk i skyltfönstren. "Kvinnan" som förnedrades kan i det här fallet både ses konkret, det vill säga de kvinnor som faktiskt var avbildade i skyltfönstren, men också – och kanske framför allt – kvinnan som idé, det vill säga kvinnor i allmänhet. Den kritiska retoriken, liksom lagen, la tonvikten på det som var synligt.

Därmed problematiserades blicken, dels den voyeuristiska och förnedrande, dels den icke-skyddade och utsatta, snarare än den pornografiska produktionen.

Klara norra kyrkogatas roll som den svenska syndens och pornografins symboliska skyltfönster gjorde att det var just den som blev skådeplats för protester och aktioner. Därmed befästes symboliken ytterligare. När Hans Nestius, som var en av de sexliberaler som ändrat åsikt under 1970-talets gång, fotograferades på Klara norra, presenterades bilden i *Expressen* med orden: ”Här går Hans Nestius bland porren och skäms”.⁴⁵ Mer dramatiska aktioner mot porrbutikerna och -klubbarna förekom också. En mamma letade våren 1977 efter sin 17-åriga heroinmissbrukande dotter på Malmskillnadsgatan i ett desperat försök att få henne att sluta sälja sex och istället återvända hem. På väg därifrån krossade mamman i vredesmod flera skyltfönster, bland annat på Klara norra kyrkogata. Hon gjorde det genom att kasta flaskor, som var invirade med lappar där det stod: ”Sluta med affärerna, annars!!! Bara en mor ... men underskatta mig inte!!!”. Utanför klubben *Amor*, som hade adress Klara norra kyrkogata 17, uppstod tumult. Mamman beskrev hur flera av ”porrgubbarna” kom ut direkt och började bråka. ”Hade inte en av flickorna ringt polisen hade vi nog blivit nedslagna. En av dem hade med sig ett järnrör ut.”⁴⁶ När polisen kom till platsen anhöll de mamman och hennes sambo för skadegörelse.⁴⁷ Mamman fick senare ett bötesstraff och vakten från *Klubb Amor* dömdes till fängelse för misshandeln.⁴⁸ Fallet visar på flera intressanta aspekter. Dels hur pornografi och prostitution kopplades samman såväl i den allmänna retoriken som i de kommersiella verksamheterna på klubbarna. Dels kan mammans ingripande ses som både en symbolisk och faktisk flaskpost till den sexuella kommersialismen i allmänhet och butiksägarna i synnerhet. Den gränslinje som fönstren utgjorde krossades och det rum till vilket annars endast personal hade fysiskt tillträde invaderades av en annan typ av bekönat budskap. Mammans agerande medförde också en ny problematisering, inte bara av vad som syntes och vem som kunde ta anstöt eller förnedras, utan av vad verksamheterna innebar för de kvinnor som arbetade på klubbar, som modeller i tidningarna eller i prostitution.

"PORNOGRAFINS FRIZON": FÖNSTERSKYLTNINGSREGLERINGEN I PRAKTIKEN

I Stockholm var det en ensam polisman som hade till uppgift att se till att skyltfönstren höll sig inom lagens rāmärken. Det fanns inga direkta riktlinjer att gå på, men polismannen uppgav för pressen att det bara var "öppna samlagsbilder" som var åtalbara. Om könsorganen täcktes av små lappar – "hjärtan i guld, rött eller grönt till exempel" – så var det fritt fram. Polismannen sade sig ha goda relationer med affärsinnehavarna och de tog genast bort bilder om han sade till om det. Han beskrev dem som "skötsamma, hyggliga människor". När lagstiftningen trädde i kraft hade det förekommit en hel del åtal och fällande domar i skyltningsmål, men polismannen tyckte det var bättre att "stämna i bäcken" och förhindra att affärsinnehavarna skyltade på ett olagligt sätt. Klara norra beskrev han som en "pornografins frizon" – gatan kunde lätt undvikas av "moralmänskorna" eftersom varken myndigheter eller större företag var placerade där. I andra delar av staden, där man av misstag kunde gå förbi, var han strängare.⁴⁹ Här utvidgades tankegången att den del av allmänheten som ville undvika konfrontation med pornografiska bilder, eller få sin blick skyddad, också skulle ha rätt till det. Eftersom gatan i sig var känd för sin sexkommers, kunde den som gick in där knappast förvånas. Det kan tolkas som att porrbutikens sfär hade utsträckt sig till hela gatan. Därmed ansågs fog saknas för en strikt tillämpning av lagen, blickarna var tillräckligt skyddade och människor som kunde ta anstöt tillräckligt förvarnade.

Metoden att "stämna i bäcken" snarare än att lagföra affärsinnehavare som skyltade med pornografi, tillsammans med den mer tillåtande hanteringen av fönstren på Klara norra, innebar att polismannen delvis var medskapare till den "pornografins frizon" som den korta gatan blev. Genom guldhjärtan eller – som framkommer av bildmaterialet från andra ställen i staden – lappar med texten "censur" eller "förbud" skapades ett skyddat seende där de öppna samlagens könsorgan doldes hjälpligt för de förbipasserandes blickar. Samtidigt blev censurlappen ett slags innehållsförteckning, den utlovade *the obscene* när konsumenten

” Om könsorganen täcktes av små lappar –
”hjärtan i guld, rött eller grönt till exempel”
– så var det fritt fram.

väl kommit in bakom skyltfönstrets scen. I många andra större städer i USA och Europa förekom istället så kallade ”zoning laws” där sexuell försäljning tilläts inom vissa urban-geografiska gränser.⁵⁰ I Sverige förekom inga sådana lagar, även om det emellanåt framlades förslag om liknande åtgärder för att begränsa den pornografiska kommersen. Tillämpningen av lagen gjorde ändå att Klara norra fick en särställning. När *Fib-Aktuellt* kommenterade en motion om ”porrzoner” från bland andra folkpartisten Per-Olov Hansson i Stockholms kommunfullmäktige ritade de också in Stockholms potentiellt nya porrzon – Stockholms eget Reeperbahn – just kring Klara norra kyrkogata och frågade retoriskt: ”Är det så här borgarråden har tänkt sig?”⁵¹

I slutet av 1970-talet fälldes flera butiksägare i ett mål rörande fönsterskyltningen. Organisationen ”Kamp mot porr och prostitution” hade anmält minst 120 skyltningar till polisen. Den ansvariga polismannen hade utrett 52 anmälningar under 1978 i Stockholm, men ingen av dem ledde till åtal.⁵² När organisationen tillsammans med ett tiotal andra aktörer uppvakttat överåklagaren hade han emellertid ändrat sig i två av fallen gällande butiksägare på Klara norra kyrkogata nr 17 och 22.⁵³ Båda butiksägarna hade använt sig av metoden att sätta lappar över könsorganen på bilderna i skyltfönstret. De hade båda konsulterat en polisman för att på så vis försäkra sig om att de inte bröt mot lagen. I det ena fallet var det uttalat att det var den ansvarige som omtalats ovan, i det andra beskrevs polisen som en vän som hjälpt till utanför sin tjänst. Den ansvariga polismannen hördes också av rätten och bekräftade försäljarens redogörelse.⁵⁴ När den ena av domarna omprövades i Svea hovrätt fastställdes straffet om 30 dagsböter. Råden som kriminalinspektören hade gett bedömdes förmildrande eftersom det ansågs ha kunnat vilseleda butiksinnehavaren om vad som var straffbart.⁵⁵

” Rättsfallet visar även hur otydlig gränsen mellan det pornografiska och det icke-pornografiska var för kommersiella aktörer och patrullerande polis.

Åtalen gällde förstas de fysiska skyltfönstren, men de sågs även av aktivisterna som en symbolisk delseger för kampanjen mot porr och prostitution. Genom att begränsa pornografins marknadsföring i skyltfönstren tänkte de sig att inkörsporten till tyngre sexuell konsumtion begränsades, vilket i förlängningen skulle minska marknadens möjligheter att expandera. Så även om motståndet i första hand fokuserade på seendet, fanns också en underliggande kritik av pornografins existens. Seendet problematiserades genom att pornografin ansågs skapa en skev och förnedrande bild som förstörde jämställdhetsarbetet mellan kvinnor och män, men den sociala utslagningen av unga kvinnor i sexarbete lyftes också både i diskussionerna i kommunfullmäktige och bland feministiska aktivister.⁵⁶ Rättsfallet visar även hur otydlig gränsen mellan det pornografiska och det icke-pornografiska var för kommersiella aktörer och patrullerande polis. Den tolkning av lagen som polismannen hade gjort, att Klara norra skulle kunna betraktas som en pornografins frizon eftersom gångtrafikanterna där förväntades veta vad det var för gata, höll uppenbarligen inte i rättssalen. Det voyeuristiska seendet ersattes alltmer av det skyddade seendet.

Vänster sida: Bild från polisutredningen, Klara norra kyrkogata nr 17. Stockholms stadsarkiv. Stockholms tingsrätt, brottmål B641.

SLUTET FÖR KLARA PORRA

En rad politiska överväganden och marknadsmässiga omständigheter fick till följd att den pornografiska handeln på Klara norra kyrkogata försvann innan 1980-talets slut. 1982 infördes ett förbud mot pornografiska föreställningar, vilket innebar att inslag med "live show" inte längre var tillåtet. Då hade dock butikernas och klubbarnas antal redan minskat kraftigt. Minskningen antogs bero på såväl tillståndskravet som ett minskat marknadsmässigt intresse.⁵⁷ Kommunen hade också – åtminstone från januari 1982 och framåt – en uttalad ambition att om möjligt försöka hindra sexklubbarnas verksamhet genom strikta kontroller.⁵⁸

I början av 1980-talet förekom en intensiv debatt i kommunfullmäktige och i pressen om att såväl staden som fackliga organisationer och kommunala bostadsbolag hyrde ut lokaler till porrklubbar.⁵⁹ Dessa hade kommit med "på köpet" när fastigheterna förvärvats, och varken kommunerna eller fackförbunden ansåg sig ha råd att göra sig av med de oönskade hyresgästerna. Som avskräckande exempel fanns en porrklubb som avhysts från David Bagares gata och där kommunen tvingats betala ett skadestånd på 128 000 kronor plus rättegångskostnader.⁶⁰ Och på Klara norra kyrkogata 22 hade skadeståndet legat på 175 000 kronor.⁶¹ Samtidigt omvandlades också kvarteren i en sen fas av cityomvandlingen. Biografen *Hollywood*, som omskrevs som stadens äldsta porrbiograf, hotades av rivning när ägaren *Carlton hotel* ville förändra sin verksamhet.⁶² Skadestånden visar hur högt pris kommunpolitikerna satte på att bekämpa den pornografiska kommersen i sig, inte bara dess mest iögonfallande uttryck. Såväl oppositionspolitikerna som kvällstidningarna satte hårt tryck på det socialdemokratiska styret i staden.

” Senare under 1980-talet avhystes de flesta porrbutiker som en skärpning av den uttalade politiska strategin.

Stockholmspartisten Agneta Dreber lade 1985 fram en motion som föreslog ett offentligt uttalande av kommunfullmäktige att Stockholm skulle bli en porrfri zon. Detta förslag gick inte igenom då det ansågs oförenligt med rådande lagstiftning, men kommunalpolitiken gick ändå tydligt i föreslagen riktning.⁶³

Senare under 1980-talet avhystes de flesta porrbutiker som en skärpning av den uttalade politiska strategin. Fastighetsborgarrådet Mats Hulth sade till pressen: ”Stan måste en gång för alla göra sig av med porrverksamheten”.⁶⁴ Han ansåg att det var en skamfläck att fastighetskontoret stått som värd för en porrklubb sedan 1976, då kommunen köpte fastigheten på nummer 17 (*Amor*) av AB Ringpilen. Enligt hyreskontraktet som upprättats 1973 fick lokalen utnyttjas för ”sexverksamhet” och det kunde inte den nya värden ändra på.⁶⁵ Nu var Hulth beredd att betala förväntade hundratusentals kronor i skadestånd för avhysningen.

Likadant resonerade den kommunala hyresvärden *Svenska Bostäder* som planerade säga upp kontraktet för två porrklubbar på nummer 15. Tidigare hade klubbarna krävt 700 000 kronor i ombyggnadskostnader samt tre års hyresfrihet för att ändra sin verksamhet, men nu tänkte kommunen inte längre rygga tillbaka enligt pressen. Porrhandlarna hade ett starkt besittningsskydd och förväntades protestera högljutt när hela kvarteret där klubbarna låg skulle saneras för att bereda plats för bostäder och kontor.⁶⁶ En av butikerna anvisades istället en butikslokal på Kungsholmen i väntan på ombyggnad, men där gick det enligt butiksägaren inte att sälja porr. Han stämde Familjebostäder och fick rätt i tingsrätten, varpå hyresvärden fick betala skadestånd på 200 000 kr.⁶⁷ Detta visar inte bara på hur starkt skydd butiks innehavarna hade som kommersiella hyresgäster i denna tvist, utan även på hur stadens olika delar ansågs olika lämpade för denna typ av sexuell försäljning. Att det inte gick att sälja porr på Kungsholmen på samma sätt som på Klara norra kyrkogata behövde inte ens motiveras.

Trots samstämmighet i kommunfullmäktige visade det sig svårt att avhysa de butiker och klubbar som fanns på Klara norra kyrkogata. Hyresnämnden ställde sig på samma sida som de tre porrklubbsägarna

på nr 17 och lät dem vara kvar tills dess att husen revs, trots tidigare uppsägning. Svenska Bostäder försökte istället förhandla med ägarna om att ändra karaktär på utbudet, vilket blev svårt. När *Dagens Nyheters* reporter frågade om det var riktigt att gå emot kommunfullmäktiges beslut genom förhandling med butiksägarna istället för en ren avhysning svarade bostadsbolagets vd Sven Hansson: ”Tro mig, Svenska Bostäder är emot porr. Och vi känner det politiska trycket. Men du måste förstå att det här också handlar om kosing.”⁶⁸ Till slut fick åtgärderna dock avsedd effekt. I februari 1988 rapporterades pornografin vara helt bortrensad från Klara norra.⁶⁹

Under 1980-talet förändras porrmarknaden även på andra sätt, främst genom hemvideos kommersiella genomslag. Då såldes och hyrdes pornografi ut både i specialiserade butiker och i särskilda avdelningar hos vanliga videouthyrare. Porrskyltfönstren försvann dock successivt och porrvideobutiker och porrklubbar utmärktes istället av mörklagda fönster. Kanske kan man då tala om att *the obscene* inte längre kunde vara *on scene*. Det blev därmed en slags återgång till PUB:s plank där bara den som kom riktigt nära eventuellt kunde få en skymt av vad som doldes där bakom. Det mörklagda fönstret bar emellertid på en ny laddning av gränsöverskridanden och tabun.⁷⁰ Det blev en tydlig signal om vilken typ av verksamhet som försiggick innanför, men istället för att det genomskinliga glaset öppnade upp ett mellanrum mellan det offentliga och det privat-intima, stängdes åter gränsen genom det mörklagda fönstret.

Samtidigt möttes stockholmare och turister av ett nytt pornografiskt fenomen, som även uppmärksammades i kommunfullmäktige 1987. En privat bil hade stått parkerad utanför centralstationen under hela hösten fullklustrad med reklam för en porrklubb. Den följde till en början parkeringsreglerna, men när den till slut inte hade parkerats om i tid kunde vakter forsla bort den. Klubbar gjorde därtill reklam för sin verksamhet genom att dela ut röda lappar med information på stan.⁷¹ Så även om porrskyltfönstren försvann hittade klubbägarna nya sätt att kringgå lagen och föra fram sitt budskap.

AVSLUTNING: ATT SE OCH ATT BLI BETRAKTAD

Under en kort period i Stockholms, och för den delen Sveriges, historia var pornografisk handel fullt synlig i det offentliga rummet genom porr-butikers och -klubbar skyltfönster. Självklart förekom sexuell kommers även tidigare och senare, men i detta kapitel har vi fokuserat just på det synliga och vad som fick synas. Medan butiken var en del av det privata rummet, var skyltfönstret en del av det offentliga som en visuell breddning av gaturummet. Utrymmet kontrollerades av de privata butiksägarna, reglerades av stat och lokala polisförordningar, och påverkade de förbipasserande på gatan. Genom de olika analysnivåerna: det enskilda skyltfönstret, gaturummet, den sexuella kommersialismens Stockholm, lagstiftningen på nationell nivå och de internationella marknadsförändringarna, kan de några få kvarter som benämndes ”porr-Sveriges skyltfönster mot världen” sättas i perspektiv. Butikerna som låg där hade liknande utbud som porrbutiker på andra håll och klubbverksamheten hörde varken till de mest vågade eller mest flådiga. Ändå kom Klara norra kyrkogata att bli synonym med den pornografiska handeln. Här kunde turister och Stockholmare se sådant som doldes genom hårdare lagstiftning i andra länder eller striktare tillämpning i andra stadsdelar. Det kluster av butiker och klubbar, liksom den allmänna kännedomen om gatans kommersiella utbud, gjorde kontrollen av den mindre rigorös. *The obscene* kunde placeras *on scene* i större utsträckning där än på andra platser. Det gjorde sannolikt att gatan än mer befäste sin position som den svenska porrmarknadens epicentrum.

Ändå definierades gatan i flera avseenden av just det dolda. Att gå in på den innebar att också gå in bakom den moderna stadens fasad. Där låg det gamla Klaras utslitna hus kvar med en nygammal sexuell handel. Lockelsen låg just i det ljusskygga, i de skumraskaffärer som fanns där. Gatan var en rest av den gamla staden. Den nya bildpornografin och politiken som tillät kommersen var å sin sida en otvetydig del av efterkrigstidens politiska ekonomi. Oavsiktligt och oundvikligt blev just denna marknad också en viktig del av bilden av Sverige utomlands.

Den sekulära, socialistiskt inspirerade välfärdsstaten sammankopplades med sexuellt frigjorda kvinnor som flydde sina äktenskapliga plikter i de konservativa debattörernas dystopiska utspel och i sensationssökande artiklar om Sverige. Klara norra kyrkogata blev sinnebild för detta. I skyltfönstren kunde skuggsidan av det genomplanerade svenska livet beskådas av turister som sedan kunde förmedla bilden vidare i sina hemländer.

De olika sätt att se som framkommer i materialet rör sig mellan dels det sexuella flanerandet där den konsumistiska blicken var voyeuristisk, dels den mer kontrollerande skyddade blicken där olika aktörer sökte begränsa seendet i det offentliga rummet. Dessa två sätt att se hamnade i konflikt, samtidigt som de också hörde tätt samman inte minst genom att de riktades in i skyltrummet. Samtidigt var handeln också uppbyggd så att porrkonsumenter blev svårare att få syn på. Bakgatans position, fönstrets uppbyggnad som hindrade insyn i butiken, och de mörkklagda lokalerna där blickar styrdes dit strålkastaren riktades, skyddade konsumenten från andras moraliserande eller ifrågasättande blickar.

I det symboliska skyltfönster som Klara norra kyrkogata förvandlades till utspelade sig samtidigt ständiga strider om vad som skulle få synas. Det som slår oss som historiker är svårigheten att nå bortom det synliga, både för aktörer då och för oss nu. Dåtidens aktörer problematiserade sällan pornografin i sig, vare sig omständigheterna för dess produktion eller de villkor som rådde inne i butiker och klubbar. Och inte heller vi kommer bortom hur det såg ut eller hur det visuella debatterades. Blickarna från dem som var betraktade, dem som ställts ut för beskådan i skyltfönstrens blickfång och på sexklubbarnas scengolv, är svårare att återskapa.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Filmer

Rapport från Stockholms sexträsök, 1974. Arne Brandhild.
Sweden – heaven and hell, 1968. Luigi Scattini.

Kungliga biblioteket (KB)

Digitaliserat pressarkiv 1965–1985

Privata samlingar

Jorma Toivonens erotiksamling, Sexhistoriska museet,
Enskede, Stockholm.

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Kommunfullmäktigettrycket 1965–1985
Röda boken, telefonkatalog sorterad efter adress,
1965–1985
Stockholms tingsrätt 1979, dnr B641

Stockholms stadsmuseum (SSM)

City I-II: Byggnadsinventering 1974–75
Digitala stadsmuseets fotografisamling

Tryckta källor och litteratur

Tidskrifter

Fib-Aktuellt 1965–1985
Lektyr 1965–1985
Se 1965–1985
Jallu 1965–1985

Offentligt tryck

Kommittén för lagstiftningen om yttrande- och tryckfrihet (1969). *Yttrandefrihetens gränser: sårande av tukt och sedlighet: brott mot trosfrid: betänkande*. Stockholm: Beckman. (SOU 1969:38).
Prostitutionsutredningen (1981). *Prostitutionen i Sverige: bakgrund och åtgärder: betänkande*. Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl. (SOU 1981:71).
1993 års prostitutionsutredning (1995). *Könshandeln: betänkande*. Stockholm: Fritze (SOU 1995:15).
1993 års prostitutionsutredning (1995). *Homosexuell prostitution: en kunskapsinventering: rapport för 1993*

års prostitutionsutredning. Stockholm: Fritze (SOU 1995:17).

Riksdagens proposition nr 1970:125, med förslag till ändring i tryckfrihetsförordningen, m.m.
Riksdagens proposition nr 1981/82: 187, om vissa åtgärder mot prostitutionen.

Litteratur

Arnberg, Klara, 2010. *Motsättningarnas marknad. Den pornografiska pressens kommersiella genombrott och regleringen av pornografi i Sverige 1950–1980*. Sekel bokförlag, Diss. Umeå: Umeå universitet.
Arnberg, Klara och Marklund, Carl, 2016. "Illegally Blonde 'Swedish Sin' and Pornography in American and Swedish Imaginations, 1950–1971". I Björklund, Elisabet och Larsson, Mariah (red.). *Swedish Cinema and the Sexual Revolution. Critical Essays*, s. 185–200. Jefferson, North Carolina: McFarland.
Arnberg, Klara, 2017. "Before the Scandinavian 'porn wave'. The business and regulations of magazines considered obscene in Sweden, 1910–1950". *Porn Studies*, 4(1), s. 4–22.
Arnberg, Klara, kommande 2021. "Capital of sex. Pornography sales in Stockholm, 1965–1985", under publicering i tidskriften *Porn studies*.
Arnberg, Klara, Nikolas Glover och Orsi Husz, kommande 2022. "Blickfång. Skyldfönstrens upplysning och mörkläggning, 1900–1945". I Daniel Normark och Ingemar Pettersson (red.). *Sensoriska kunskapsformer. Historiska studier om teknik, vetenskap och människans sinnen*.
Attwood, Feona, 2009. *Mainstreaming Sex. The Sexualization of Western Culture*. London: I.B. Tauris
Baudrillard, Jean, [1970] 1998. *The Consumer Society. Myths and Structures*. London: Sage.
Benjamin, Walter, 1990–1992. *Paris, 1800-talets huvudstad. Passagearbetet*. Vol. 1–4. Stockholm: Symposion.
Bergman, Bosse, 2003. *Handelsplats, shopping, stadsliv. En historik om butiksförmer, säljritualer och det moderna stadslivets trivialisering*. Stockholm: Symposion
Bertilsdotter Rosqvist, Hanna och Arnberg, Klara, 2015. "Ambivalent Spaces – The Emergence of a

- New Gay Male Norm Situated Between Notions of the Commercial and the Political in the Swedish Gay Press, 1969–1986”. *Journal of Homosexuality*, 62(6), s. 763–781.
- Binnie, J., 1995. ”Trading places: Consumption, sexuality and the production of queer space”. I D. Bell och G. Valentine (red.). *Mapping desire. Geographies of sexualities*, s. 182–199. London: Routledge.
- Binnie, Jon och Skeggs, Beverley, 2004. ”Cosmopolitan knowledge and the production and consumption of sexualized space. Manchester’s gay village”. *Sociological Review*, 52(1), s. 39–61.
- Björklund, Tom, 1967. *Reklamen i svensk marknad 1920–1965. En ekonomisk-historisk återblick på marknadsförings- och reklamutvecklingen efter första världskriget. Bd 1*, Stockholm: Norstedt och Söner.
- Björklund, Elisabet, 2012. *The Most Delicate Subject. A History of Sex Education Films in Sweden*. Lund: Lunds universitet.
- Björklund, Elisabet och Larsson, Mariah (red.), 2016. *Swedish cinema and the sexual revolution. Critical essays*. Jefferson, North Carolina: McFarland.
- Boëthius, Carl-Gustaf, 1978. ”Bojkotta porren! Anmäla butikerna!” i Fredelius, Gunilla (red.). *Ett onödigt ont. En antologi mot porr och prostitution*. Stockholm: Ordfront.
- Coulmont, Baptist och Hubbard, Philip, 2010, ”Consuming sex: socio-legal shifts in the space and place of sex-shops”, *Journal of Law and Society* 37(1), s. 189–209.
- Dean, Tim, 2014, ”Introduction: Pornography, technology, archive”, i Dean, Tim, Ruszczycky, Steven & Squires, David D. (red.). *Porn archives*. Durham: Duke University Press.
- Foucault, Michel, [1975] 2003. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Fröding, Gustaf, 1916. *Morgondröm Gustaf Frödings kärleksdikt. Fullständig, beslagtagna och frikänd*. Stockholm: B. Alm (distr.).
- Glover, Nikolas och Marklund, Carl, 2009. ”Arabian Nights in the Midnight Sun Exploring the Temporal Structure of Sexual Geographies”. *Historisk Tidskrift* 129 (3), s. 487–510.
- Glover, Nikolas, 2015. ”Kritiker, krämare och kramare: Kommentarer till texter om den svenska synden” i Arnberg et. al. (red.). *Sexualpolitiska nyckeltexter*, s. 395–403. Stockholm: Leopard.
- Hedling, Erik, 2008. ”Breaking the Swedish Sex Barrier: Painful Lustfulness in Ingmar Bergman’s The Silence”. *Film International*, 6(6), s. 17–26.
- Hubbard, Philip, 2015. ”Law, sex and the city: regulating sexual entertainment venues in England and Wales.” *International Journal of Law in the Built Environment* 7(1), s. 5–20.
- Isaksson, Emma, 2007. *Kvinnokamp. Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Juffer, Jane, 1998. *At Home with Pornography. Women, Sex, and Everyday Life*, New York: New York University Press.
- Kendrick, Walter M., 1996 [1987]. *The secret museum. Pornography in modern culture*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Larsson, Lena, 1979. ”Uppslaget”, *Vi*, nr 22, 31 maj 1979.
- Larsson, Mariah (2007). ”Drömmen om den goda pornografin: om sextio- och sjuttiotalsfilmen och gränsen mellan konst och pornografi”. *Tidskrift för genusvetenskap* 28(1–2), s. 93–111.
- Larsson, Mariah, 2017. *The Swedish porn scene. Exhibition contexts, 8mm pornography and the sex film*. Bristol: Intellect L och D E F A E.
- Larsson, Mariah, Arnberg, Klara, Gustafsson, Tommy och Elisabet Björklund, kommande 2021. *Sårande av tukt och sedlighet: 100 år av pornografi i Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lennerhed, Lena, 1994. *Frihet att njuta: Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*. Stockholm: Norstedts.
- Nilson, Tomas, 2009. ”Att skriva om detta kallas pornografi. Kärlek och den goda porrens exempel, 1965–1970”. I Ahlberger et al. (red.). *Historier. Arton- och nittonhundratalets skönlitteratur som historisk källa*. Göteborg.
- Om aga: Första boken*, 1939. Stockholm: A. Alms antikvariat.
- Otter, Chris, 2008. *The Victorian Eye. A Political History of Light and Vision in Britain, 1800–1910*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Persson, Leif G.W., 1981. *Horor, hallickar och torskar. En bok om prostitutionen i Sverige*. Stockholm: Norstedts.

Schaefer, Eric, 2014. "I'll take Sweden'. The Shifting Discourse of the Sexy Nation in Sexploitation Films". I Eric Schaefer (red.). *Sex scene. Media and the sexual revolution*, s. 207–234. Durham: Duke University Press.

Strub, Whitney, 2015, "Indexing desire: The gay male pornographic video collection as affective archive". I Stone, Amy L & Jamie Cantrell (red.). *Out of the*

closet, into the archives: researching sexual histories, s. 125–147. New York: State University of New York Press.

Tang, GVGK, 2017, "Sex in the archives: The politics of processing and preserving pornography in the digital age", *The American Archivist*, 80(2), s. 439–452.

Witt-Brattström, Ebba, 2010. *Å alla kära systrar! Historien om mitt sjuttital*. Stockholm: Norstedts.

Slutnoter

- 1 Om en sådan skyltning på NK i början av 1920-talet skriver Tom Björklund, dåvarande reklamchef på varuhuset: "Efter sedlighetsivrarens indignerade attacker fick NK i fridens namn lov att skyla de förargelseväckande dambestyren." Björklund 1967, s. 419.
- 2 Se Larsson 1979.
- 3 Attwood 2009, inledning.
- 4 Hedling 2008. Se även Björklund och Larsson 2016.
- 5 Se till exempel Nilson 2009.
- 6 Se Arnberg, Glover och Husz (kommande 2022).
- 7 Se Bergman 2003. Se även Otter 2008, s. 254, 257 om det platta glaset som möjliggjorde en "monosensualitet", rent seende utan lukt, smak eller taktill perception.
- 8 Benjamin 1990–1992.
- 9 Baudrillard 1998 [1970], s. 166.
- 10 Foucault 2003 [1975].
- 11 Otter 2008, s. 253–258.
- 12 För diskussion om minnesinstitutionernas hantering av pornografiskt material och den särskilda utmaning digitalisering innebär i detta avseende, se till exempel Tang 2017; Dean 2014; Strub 2015.
- 13 Kendrick 1996 [1987].
- 14 Se SOU 1981:71, s. 159.
- 15 Se Lennerhed 1994, kap. 11; Larsson 2007.
- 16 SOU 1969:38.
- 17 Prop. 1970:125.
- 18 Se SOU 1969:38, s. 63–64.
- 19 Pornografisk föreställning definierades som "föreställning vid vilken sexuella situationer eller händelseförlopp framställs på ett ohöljt och

- utmanande sätt". Enstaka inslag av striptease räknades dock inte in under denna definition. Däremot tillfördes ett förbud mot förråande eller sadistiska inslag. För medverkande sattes en åldersgräns till 18 år. Straffsatsen var böter eller fängelse i högst sex månader. Samma straff föreslogs för den som uppsåtligt visat film som inte godkänts av Biografbyrån. Utrustning och film kunde komma att förverkas. SOU 1981:71, s. 172–3.
- 20 SOU 1981:71, s. 172–3.
 - 21 Persson 1981; SOU 1981:71, s. 159.
 - 22 Persson 1981; Larsson 2017.
 - 23 Persson uppskattar att det fanns omkring 30 porrklubbar i hela landet 1970 och omkring 100 vid mitten av 1970-talet, men att de sedan försvann på grund av hårdare kontroll och förändrat debattklimat. 1980 uppskattade han att det fanns 20 klubbar kvar nationellt, varav sju låg i Stockholm. I filmen *Rapport från Stockholms sexträsk* (Arne Brandhild 1974) förekommer uppgiften att Stockholm hade ca 30 porrklubbar det året, vilket stämmer mer överens med de uppgifter som tagits fram inom ramen för projektet. I filmen beskrevs utbudet vara likartat på alla klubbar förutom *Chat Noir* som den kvinnliga voice-overn ansåg var bäst.
 - 24 Artiklar som har använts: "Hon knyter rosett om direktörens lilla snorre!", *Fib-Aktuellt* nr 4 1973; "Stockholm: Lesbiskt, samlag, petting och strip", *Fib-Aktuellt* nr 39, 1975; "Så upplevde jag mitt livs syndigaste dygn", *Fib-Aktuellt* nr 5, 1973; "Det här är nordens sexkung – han tjänar miljoner på offentliga samlag och porrfilmer!", *Lektyr* nr 27 1977; "På svenska porrklubbar får man varken suppa

- eller älska”, *Lektyr* nr 32, 1979; Finnish magazines ”Jallun seksimatka Tukholmaan”, *Jallu* nr 10, 1977; ”Jallun Tukholma-opas”, *Jallu* nr 8, 1979.
- 25 ”Sextkunderna kommer från alla socialgrupper” i *Dagens Nyheter* 3 december 1967.
- 26 Se t.ex. SSM, City I-II: *Byggnadsinventering 1974-75*.
- 27 Trailer till Luigi Scattini, *Sweden – Heaven and hell*, 1968. Klipp finns på Youtube.
- 28 Schaefer 2014.
- 29 Om den svenska synden, se Lennerhed 1994; Björklund 2012; Björklund och Larsson 2016; Glover och Marklund 2009; Glover 2015.
- 30 ”Den här sidan handlar bara om PORR!” i *Sundsvalls tidning* 22 januari 1967.
- 31 Werner Wiskari, ”Sweden is Casual on Pornography”, *New York Times*, 5 november, 1967; ”’Vänsterpolitik’ i Sverige granskas i USA:s press”, *Dagens Nyheter*, 6 november, 1967; ”USA-protester till kungen mot svensk flodvåg av porr”, *Aftonbladet*, 6 november 1967.
- 32 Andra kammarens protokoll nr 30, 1970, s. 120. Se även Arnberg, 2010, s. 187.
- 33 ”Porr-Sverige”, Se nr 47, 1975, s. 44-47.
- 34 Se även Arnberg och Marklund 2016; Arnberg kommande 2021.
- 35 Se ”Carnaby street – fast mitt i Stockholm”, *Expressen* 23 juli 1975; ”Gamla bro”, *Expressen* 11 juni 1978.
- 36 *Om aga: Första boken*. (1939); annonser i Falu länsstidning 24 och 27 april 1939, annonser i Svenska dagbladet och *Dagens nyheter* 25 februari och 26 mars 1938. På liknande sätt sades en B. Alm i Stockholm vara distributör till ett särtryck av Gustaf Frödings ”En morgondröm” som såldes i tobaksbutiker under 1916. Möjligen är namnligheten en slump. Se till exempel ”Slut på geschäftet i Morgondröm”, *Dagens nyheter* 5 februari 1916, s. 6; ”Ett oblygt geschäft”, *Svenska dagbladet* 5 februari 1916, s. 9; Fröding 1916. Ett till spår från antikariatet finns bevarat hos privatsamlaren Jorma Toivonen som driver Stockholms sexmuseum, där flera odaterade maskinskrivna manuskript på tyska under rubriken ”Der zärtliche klub” (Den kärleksfulla klubben) har stämpel från antikariatet. Några fler spår har inte hittats av antikariatet, inte heller den del två av ”aga-boken” som läsarna förväntades bidra till.
- 37 Se till exempel Björklund 1967, s. 417-22.
- 38 Se Juffer 1998; Larsson 2017; Arnberg kommande 2021.
- 39 SOU 1995:17, s. 51, 64. Se även till exempel ”Ny socialrapport från Malmskillnadsgatan: Färre unga än väntat prostituerar sig”, *Aftonbladet* 2 juli 1980. Den kvinnliga prostitutionen var centrerad kring Malmskillnadsgatan; se även filmen *Rapport från Stockholms sextråk* (Arne Brandhild 1974) där den manliga prostitutionen på Klara norra omnämns.
- 40 Se te.x. Binnie 1995; Binnie och Skeggs 2004; Bertilsdotter Rosqvist och Arnberg 2015.
- 41 Arnberg 2017; Larsson, Arnberg, Gustafsson och Björklund, kommande 2021.
- 42 Se Arnberg 2010.
- 43 Witt Brattström skriver att polisen arresterade nio av kvinnorna och att ytterligare fyra blev nedslagna av porrklubbsvakter och sprayade med guldfärg. Witt Brattström 2010, s. 72-75. Enligt *Aftonbladet* var det en vakt på Klara norra kyrkogata som upptäckte gruppen och ringde efter polis. Efter förhör släpptes kvinnorna dock. ”Polisen grep kvinnor som demonstrerade mot porren i Stockholm”, *Aftonbladet* 8 mars 1974.
- 44 Boëthius 1978.
- 45 ”Här går Hans Nestius bland porren och skäms”, *Expressen* 9 januari 1977, s. 14.
- 46 ”En förtvivlad mamma på gatan där hennes dotter blev prostituerad: Var det mitt fel att det blev såhär?”, *Aftonbladet* 12 mars 1977, s. 18-19.
- 47 Notiser i *Expressen* 4 februari 1977, s. 11; *Aftonbladet* 12 mars 1977, s. 18-19.
- 48 Se *Aftonbladet* 7 oktober 1977, s. 13; *Expressen* 16 november, 1977, s. 10.
- 49 Karin Alfredsson, ”Mannen som griper in när porren går för långt”, *Aftonbladet* 28 maj 1979.
- 50 Se till exempel Coulmont & Hubbard 2010; Hubbard 2015.
- 51 ”Nu får Stockholm sitt eget Reeperbahn”, *Fib-Aktuellt* nr 6, 1972, s. 20-23.
- 52 Karin Alfredsson, ”Mannen som griper in när porren går för långt”, *Aftonbladet* 28 maj 1979.

- 53 SSA, Stockholms tingsrätt 1979, B641,aktionen Kamp mot pornografi och prostitution, "Till pressen i Stockholm och deltagare iaktionen mot porr och prostitution", Stockholm 6 december 1979.
- 54 SSA, Stockholms tingsrätt 1979, B641.
- 55 Se "Dom för skyltning av porr-bilder fastställd", *Svenska dagbladet* 23 september 1980.
- 56 Se t.ex. SSA, Kommunfullmäktigetrycket, Utl. 1982:31 "Utlåtande med anledning av motion av Agneta Dreber (sp) angående stängning av sexklubbar (1980:101)"; Isaksson 2007; Arnberg 2010.
- 57 SOU 1995:15, s. 60–61; Prop. 1981/82: 187.
- 58 Se SSA, Kommunfullmäktigetrycket, Utl. 1982:31 "Utlåtande med anledning av motion av Agneta Dreber (sp) angående stängning av sexklubbar (1980:101)".
- 59 Se till exempel SSA, Kommunfullmäktigetrycket, Ytrande 16, del 2, 22 oktober 1984, Interpellation angående grova vinster för privatföretagare på andrahandsuthyrning i kommunala hus (nr 107/1984), s. 44–48; Utl. 1982:31 "Utlåtande med anledning av motion av Agneta Dreber (sp) angående stängning av sexklubbar (1980:101)"; Interpellation ang åtgärder mot människoföraktande och våldsförhålligande pornografi av Brit Rundberg (vpk), nr 17, 28 februari 1985; Borgarrådet Inger Båvners svar på interpellation av Brit Rundberg (vpk) angående åtgärder mot människoföraktande och våldsförhålligande pornografi (nr 17, 1985).
- 60 "Kommun värd åt porrklubb", *Dagens Nyheter* 30 juli 1981, s. 1; "Kommunen hyresvärd åt porrklubbar: 'Har inte råd att vråka dem'", *Dagens Nyheter* 30 juli 1981, s. 5.
- 61 "Porren drivs bort från Klara Norra", *Dagens Nyheter* 14 april 1985, s. 48.
- 62 "Här tar kontoren över", *Dagens Nyheter* 25 mars 1982, del 2, s. 1. Se även "Porren drivs bort från Klara Norra", *Dagens Nyheter* 14 april 1985, s. 48.
- 63 Se SSA, Kommunfullmäktigetrycket, Motion av Agneta Dreber (sp) 1985:22, "Förklarande av Stockholm som en porrfri zon", Utl. 1985: 52 RVI.
- 64 Lennart Arnstad, "Mats Hulth kastar ut porren", *Aftonbladet* 10 april 1985. Se även "Kommun värd åt porrklubb", *Dagens Nyheter* 30 juli 1981, s. 1.
- 65 "Kommunen hyresvärd åt porrklubbar: 'Har inte råd att vråka dem'" *Dagens Nyheter* 30 juli 1981, s. 5. Se även hur detta lyftes redan vid förvärvet i kommunfullmäktige, SSA, Kommunfullmäktigetrycket, Ytranden vid Kommunfullmäktiges sammanträde den 17 december 1974, yttrande 19, del 1, Förvärv av fastigheten Pilen 16 (Klara norra kyrkogata 17) på Norrmalm (utl. 298), s. 1793–4.
- 66 Lennart Arnstad, "Mats Hulth kastar ut porren", *Aftonbladet* 10 april 1985. Se även "Kommun värd åt porrklubb", *Dagens Nyheter* 30 juli 1981, s. 1 och "Kommunen hyresvärd åt porrklubbar: 'Har inte råd att vråka dem'", *Dagens nyheter* 30 juli 1981, s. 5.
- 67 "Diverse morr mot Klara porr", *Aftonbladet* 1 september 1982; Claes Löfgren, "Moralen dyr vid sanering: Porrbutiker har lagen på sin sida", *Svenska Dagbladet* 6 september 1982, s. 6.
- 68 "Stockholm får bakläxa på kommunfullmäktigebeslut: Hyresnämnd stöder porrbutiker", *Dagens Nyheter* 4 mars 1987.
- 69 "Tuft i 80-talets Klara Norra", *Dagens Nyheter* 12 februari 1988.
- 70 Coulmont och Hubbard 2010, s. 195.
- 71 SSA, kommunfullmäktigetrycket, Ingvar Bogren (s), Interpellation (nr 86) om att använda stadens parkeringsplatser som reklam för porrklubbar, dnr 771, 20 oktober 1987; Ytranden 1 februari 1988 §9 ang. Bogrens interpellation.

FÖRFATTARPPRESENTATIONER

Klara Arnberg

Klara Arnberg är docent och universitetslektor i ekonomisk historia vid Stockholms universitet. Hennes forskning behandlar relationen mellan konsumtion, marknadsföring och medier samt kommersiella aspekter av kön och sexualitet. Hon har särskilt studerat pornografi- och reklamhistoria.

Karin Carlsson

Karin Carlsson, FD, är historiker och verksam vid Stockholms universitet. Hon disputerade 2014 med avhandlingen *Den tillfälliga husmodern* där hon undersökte det ekonomiska och sociala värdet av hem- och omsorgsarbete. Hennes forskningsintressen kretsar kring välfärdsfrågor, genus och materialitet och riktar gärna blicken mot köket som rum och plats. 2020 kom hon ut med boken *Kvinnosaker: ett sekel kvinnohistoria genom 50 föremål*.

Orsi Husz

Orsi Husz är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet. Hennes forskning behandlar det ekonomiska vardagslivets olika aspekter i spänningsfältet mellan ekonomisk historia och kulturhistoria. Hon har publicerat historiska arbeten om konsumtionskultur, utbildningens marknad, privatekonomi och medelklassidentitet samt om vardagslivets finansialisering.

Rebecka Lennartsson

Rebecka Lennartsson är docent i etnologi och verksam som forskningschef på Stadsmuseet i Stockholm med ansvar även för samtidsdokumentation och tillfälliga utställningar. Hon intresserar sig särskilt för frågor om stadshistoria, kön, makt och sexualitet och har tidigare forskat på Stockholms reglementerade prostitution under 1800-talet och kommersiell sexualitet i 1700-talets stad. Hennes senaste publikationer är *Mamsell Bomans fall* (2019) och *Ulla Winblad. Liv och legend* (2021). Utöver projektet *Bekönade rum* leder hon för närvarande projektet *Stadens ansikten. Visuell kultur och social struktur 1880–1930*.

Ulrika Torell

Ulrika Torell, FD, är verksam vid Nordiska museet och Stockholms universitet inom områden som rör matens, måltidernas och ätandets kulturhistoria. Hon har tidigare studerat bilden av rökandet och sockerkonsumtionen i Sverige, 1900-talets framväxande konsumtionsmiljöer och förpackningarnas intåg i butikerna samt kökets historia och köksbordets roller. För närvarande är hon inriktad på den urbana kafékulturens framväxt och betydelser.

Thomas Wimark

Thomas Wimark är docent och universitetslektor i kulturgeografi vid Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. I hans forskning ligger fokus på hur individer marginaliseras i samhället i relation till geografi och tid. Hans forskning berör speciellt skärningspunkten mellan individers intersektioner, som kommer av sexualitet, kön, etnicitet och ras, och de ojämna förutsättningar som kommer av olika stadsrum.